

सनातनधर्मसंग्रहः ॥

प्रथमो भागः।

तीर्थराजे प्रयागे माघे मासि सनातनधर्ममहासभायां

समागताना भान्वाचर्याणां साधूनां विद्वज्जनानाञ्च

विचाराय संगृहीतः ॥

संवत् १९६२

मेडिकल हाल प्रेस,
तथा नवल किशोर प्रेस, प्रयाग में छपा

श्रीगणेशाय नमः ॥

सनातनधर्मसंग्रहः ॥

ईश्वरस्मरणम् ।

१.

यजुः ३० ३४ ॐ यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तद् सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकन्तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥
येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।
यदपूर्वं यक्ष्मन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥
यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतम्प्रजासु ।
यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्प-
मस्तु ॥ ३ ॥ येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन
सर्वम् । येन यज्ञस्तायते सप्त होता तन्मे मनः शिवसङ्क-
ल्पमस्तु ॥ ४ ॥ यस्मिन्नृचः साम यजूश्चि यस्मिन् प्रतिष्ठिता
रयनाभाविचाराः । यस्मिंश्चित्तं सर्वमेतं प्रजानां तन्मे
मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥ सुपारधिरश्वानिव यन्मनु-
ष्यान्नेनीयते ऽभीषुभिर्वाजिन इव । हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं
जविष्ठं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ६ ॥

२.

यजुः ३ २५ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं धामुतेमां कस्मै देवाय हविषा वि-
धेम ॥ १० ॥ यः प्राणतो निमिपतो महित्वैक इद्राजा
जगनो यभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ ११ ॥ यस्येमे हिमवन्नो महित्वा यस्य
समुद्रं रसया सहाहुः । यस्येमांः प्रदिशो यस्य बाहू

कस्मै देवाय हविषा विधेय ॥ १२ ॥ य आत्मदा बलदा
यस्य विश्व उपासते प्रशिष यस्य देवाः । यस्य च्छायामृतं
यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

३.

पुरुषसूक्तम् ।

यजु. अ. ३१ ॥ ओ३म् ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं सर्वत स्पृत्वा ऽत्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ १ ॥ पुरुषं
एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो
यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥ एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायाँ
श्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दि
वि ॥ ३ ॥ त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्रामत् सादानानशने अभि ॥ ४ ॥ ततो
विण्ड ऽजायत विराजो अधि पूरुषः । स जातो अत्यरि-
च्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥ तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः
सम्भृतं पृषदाज्यम् । पशूँस्तौश्चक्रे वायव्यानारण्या
ग्राम्याश्च ये ॥ ६ ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि
जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥
तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः । गावो ह जज्ञिरे
तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ ८ ॥ तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्
पुरुषं जातमग्रतः । तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च
ये ॥ ९ ॥ यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् । मुखं
किमस्यासीत्किं वाहू किमूरु पादा उच्येते ॥ १० ॥ ब्राह्म-
णोऽस्य मुखमासीद्वाहू राजन्यः कृतः । ऊरु तदस्य यद्वै-
श्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ ११ ॥ चन्द्रमा मनसो जात-
श्चक्षुः सूर्यो अजायत । ओत्राद्रायुश्च प्राणश्च मुखादग्नि-
रजायत ॥ १२ ॥ नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णा घौः
समवर्त्तत । पद्भ्यां भूमिं दिशः श्रोत्रात् तथा लोकाँ २ ॥

अकल्पयन् ॥ १३ ॥ यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।
वसन्तोऽऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ १४ ॥
सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः । देवा यद्यज्ञं
तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥ यज्ञेन यज्ञमयजंत
देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः
सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥ अद्भ्यः
सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्त्तताग्रे । तस्य
त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥ १७ ॥
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाय
॥ १८ ॥ प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा
विजायते । तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्थु
र्भुवनानि विश्वा ॥ १९ ॥ यो देवेभ्य आतपति यो देवानां
पुरोहितः । पूर्वा यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये
॥ २० ॥ रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तद्ब्रुवन् । य-
स्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे ॥ २१ ॥ श्रीश्रुते
लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ
ध्यात्तम् । इण्णन्निपाणामुंम इपाण सर्वलोकंम इपाण ॥ २२ ॥

४.

रुद्रसूक्तम् ।

यजुः ३०-१६ ॥ ॐ ३ ॥ नमस्ते रुद्र मन्यवउतोत इषवे नमः । बाहु-
भ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥ या ते रुद्र शिवा तनूरयोरा पाप-
काशिनी । तथा नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताऽभिचाक-
शीहि ॥ २ ॥ यामिपुं गिरिशन्त हस्ते विभर्ष्यस्तवे । शिवां
गिरित्र तां कुरु मा हिंशं सीः पुरुषं जगत् ॥ ३ ॥ शिवेन
वचसा त्वा गिरिशाच्छ्वा वदामसि । यथा नः सर्वमिज्जग-
दयक्ष्मउं सुमना असत् ॥ ४ ॥ अध्यवोचदंधिवक्ता

प्रथमो दैव्यो भिषक् । अर्होश्च सर्वाङ्गमयन्त्सर्वाश्च यातु-
 धान्योऽधराचीः परासुव ॥ ५ ॥ असौ यस्ताम्रो अरुण
 उत धनुः सुमङ्गलः । ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षु धिताः
 सहस्रशोऽवैपाशं हेड ईमहे ॥ ६ ॥ असौ योऽ वसर्पति नील-
 ग्रीवो विलोहितः । उतैनं गोपा अदृश्रतदृश्रद्दृहाय्यः
 सदृष्टो मृड यातिनः ॥ ७ ॥ नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्रा-
 क्षाप मीढुषे । अथो ये अस्य सत्वानो ऽहन्तेभ्यो ऽकर-
 न्नमः ॥ ८ ॥ प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयो रात्न्योऽर्षाम् ।
 याश्च ते हस्त इषवः पराता भगवो यप ॥ ९ ॥ विज्यन्धनुः
 कपर्दिनो विशल्यो धाणवाँ २ ॥ उत । अनेशन्नस्य या इषव
 आभुरस्य निषङ्गधिः ॥ १० ॥ या ते हेति मीढुष्टम हस्ते धनुव
 ते धनुः ॥ तथाऽस्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिभुज ॥ ११ ॥
 परिते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः । अथो य इषुधि
 स्तवारे अस्मिन्निधेहि तम् ॥ १२ ॥ अवतत्य धनुष्टुं सह-
 स्राक्ष शतेषुधे । निशीर्य्य शल्यानाम्मुखाशिवो नः सुमना
 भव ॥ १३ ॥ नमस्त आयुधायाना तताय धृष्णवे । उभा-
 भ्यामुत ते नमो बाहुभ्यान्तव धन्वने ॥ १४ ॥ मानो महा-
 न्तमुत मा नो अर्मकम्मान उक्षन्तमुत मान उक्षितम् ।
 मा नो वधीः पितरम्मात मातरम्मानः प्रियास्तन्वो रुद्र-
 रोरिपः ॥ १५ ॥ मा न स्तोके तनये मा न आयुषि मा
 नो गोषु मानो अश्वेषु रीरिपः । मा नो वीरान्द्रुद्र भा-
 मिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे ॥ १६ ॥
 नमो हिरण्य बाहवे सैनान्ये दिशाञ्च पतये नमो नमो
 वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनाम्पतये नमो नम- शप्पि-
 क्षरायत्विषीमते पथीनाम्पतये नमो नमो हरिकेशायोपवी-
 तिने पुष्टानाम्पतये नमो नमो वञ्जुशाय ॥ १७ ॥ नमो
 वञ्जुशाय । ह्वयाधिनेष्टानाम्पतये नमो नमो अवस्य
 हेत्यै जगताम्पतये नमो नमो रुद्रायाततायिने क्षेत्राणा

म्पतये नमोनमः सूतायाहन्त्यै ध्वनानाम्पतये नमो नमो
 रोहिताय ॥ १८ ॥ नमो रोहिताय । स्यपतये वृक्षाणाम्प-
 तये नमो नमो भुवन्तये व्दारिवस्कृतायैपधीनाम्पतये नमो
 नमो मन्त्रिणे व्वाणिजाय कक्षाणाम्पतये नमो नमऽ उच्चै-
 र्घोपाया कक्रन्दयते पत्तीनाम्पतये नमोनम- कृत्स्नाय-
 तया ॥ १९ ॥ नमः कृत्स्नायतया धावते सत्त्वनाम्पतये
 नमोनमऽ. सहमानाय निव्याधिनऽ आव्याधिनीना-
 म्पतये नमो नमो निपङ्गिणे ककुभाय स्तेनानाम्पतये नमो
 नमो निचेरवे परिचरायारण्यानाम्पतये नमो नमो व्वञ्चते
 ॥ २० ॥ नमो वञ्चते परि वञ्चते स्तायूनाम्पतये नमो
 नमो निपङ्गिणऽ इपुधिमते तस्कराणाम्पतये नमोनमः
 सृकायिभ्यो जिघां सङ्गयो मुष्णताम्पतये नमो नमो
 सिमङ्गो नक्तञ्चरङ्गो व्विकृन्तानाम्पतये नमः ॥ २१ ॥
 नमऽ उष्णीपिणे । गिरिचण्य कुलुञ्चानाम्पतये नमो नमऽ
 इपुमङ्गो धन्वायिभ्यश्चवो नमो नमऽ आतन्वानेभ्यः
 प्प्रतिदधानेभ्यश्चवो नमो नमऽ आयच्छङ्गो स्यञ्चश्चवो
 नमो नमो व्विसृजङ्गः ॥ २२ ॥ नमो व्विसृजङ्गो व्विद्यञ्च-
 श्ववो नमो नमः स्वपङ्गो जाग्रञ्चश्चवो नमो नमः शया-
 नेभ्यऽ आसीनेभ्यश्चवो नमोनमस्तिष्ठङ्गो धावञ्चश्चवो
 नमो नमः सभाभ्यः ॥ २३ ॥ नमः सभाभ्यः । सभा
 पतिभ्यश्चवो नमो नमो ऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्चवो
 नमोनमऽ आव्याधिनीभ्यो व्विविध्यन्तीभ्यश्चवो
 नमोनमऽ उगणाभ्यस्तृंहतीभ्यश्च वो नमो नमो
 गणेभ्यः ॥ २४ ॥ नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो
 वो नमो नमो व्वातेभ्यो व्वातपतिभ्यश्च वो नमो
 नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्चवो नमो नमो व्विरूपे-
 भ्यो विश्वरूपेभ्यश्चवो नमो नमः सेनाभ्यः ॥ २५ ॥
 नमः सेनाभ्यः । सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो रथि-

ष्योऽ अरथेऽभ्यश्च वो नमो नमः क्षत्रभ्यः सङ्गृहीत-
 ष्यश्च वो नमो नमो महद्भ्योऽ अर्भकेऽभ्यश्च वो नमः ॥ २६ ॥
 नमस्तक्षत्रभ्यः । नमस्तक्षत्रभ्यो रथकारेऽभ्यश्च वो नमो न-
 मः कुलालेऽभ्यः कर्मारेऽभ्यश्च वो नमो नमो निपादेऽभ्यः
 पुञ्जिष्ठेऽभ्यश्च वो नमो नमः श्वनिऽभ्यो मृगयुऽभ्यश्च वो नमो
 नमः श्वभ्यः ॥ २७ ॥ नमः श्वभ्यः श्वपतिऽभ्यश्च वो
 नमो नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वार्य च पशुपतये
 च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च नमः कपर्दिने ॥
 २८ ॥ नमः कपर्दिने । च व्युप्तकेशाय च नमः सहस्रा-
 क्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशयाय च शिपिविप्राय
 च नमो मोदुपृमाय चेपुमते च नमो ह्रस्वाय ॥ २९ ॥
 नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते च वर्षीयसे च
 नमो वृद्धाय च सट्टये च नमोग्रपाय च प्रथमाय च नमः
 आशवे ॥ ३० ॥ नमः आशवे । चाजिष्ठ च नमः शीघ्या-
 य च शोऽभ्याय च नमः ऊर्म्याय चावस्वन्न्याय च
 नमो नादेयाय च द्वीप्प्याय च ॥ ३१ ॥ नमोऽज्येष्ठाय
 च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्य-
 माय चाप्रगल्भाय च नमो जघन्न्याय च बुध्न्याय
 च नमः सोऽभ्याय ॥ ३२ ॥ नमः सोऽभ्याय च प्रति-
 सूर्याय च नमो याम्भ्याय च क्षेम्याय च नमः श्लो-
 क्याय चावसान्न्याय च नमः उर्वर्याय च खल्ल्याय च
 नमो वन्न्याय ॥ ३३ ॥ नमो वन्न्याय च कवद्याय च
 नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च नमः आशुपेणाय चाशुर-
 थाय च नमः शूराय चावभेदिने च नमो विलिम्बे ॥ ३४ ॥
 नमो विलिम्बे । च कवचिने च नमोऽवर्मिणे च व्वरुधिने
 च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय चाह्न-
 न्न्याय च नमो धृष्णवे ॥ ३५ ॥ नमो धृष्णवे च प्रमृशाय
 च नमो निपङ्क्तिणे चेपुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने

धं नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥ नमः सुत्ययाय च
 पत्थ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय च नमः कुल्ल्याय च
 सरस्याय च नमो नादेयाय च व्रैशन्ताय च नमः कूप्याय ॥
 ३७ ॥ नमः कूप्याय चावट्याय च नमो व्वीध्याय चात-
 प्यायच नमो मेग्ध्याय च विद्युत्याय च नमो व्वर्ष्याय
 चावर्ष्याय च नमो व्वात्याय ॥ ३८ ॥ नमो व्वात्याय च
 रेष्म्याय च नमो व्वास्तव्याय च व्वास्तुपाय च नमः
 सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय च नमः
 शङ्खवे ॥ ३९ ॥ नमः शङ्खवे । च पशुपतये च नमः उग्राय
 च भीमाय च नमोग्रे वधाय च दूरे वधाय च नमो हृद्ये
 च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय
 ॥ ४० ॥ नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्क-
 राय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥
 ४१ ॥ नमः पार्थ्याय चावार्थ्याय च नमः प्प्रतरणाय
 चोत्तरणाय च नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च नमः श-
 प्याय च फेन्याय च नमः सिकत्याय ॥ ४२ ॥ नमः
 सिकत्याय च प्प्रवाहाय च नमः किंशिलाय च
 क्षयणाय च नमः कपर्दिने च पुलस्तये च नमः हरिण्याय
 च प्प्रपत्थ्याय च नमो व्रज्याय ॥ ४३ ॥ नमो व्रज्याय
 च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय च गेह्याय च नमो हृद्-
 व्याय च निवेप्याय च नमः काट्याय च गच्छरेष्ठाय च
 नमः शुष्क्याय ॥ ४४ ॥ नमः शुष्क्याय च हरित्याय
 च नमः पांशुसव्याय च रजस्याय च नमो लोप्याय
 चोलप्याय च नमः ज्वर्याय च सूर्याय च नमः पर्णाय
 ॥ ४५ ॥ नमः पर्णाय च पर्णशदाय च नमः उद्गुरमाणाय
 चाभिगच्छते च नमः आग्निदते च प्प्रविदते च नमः इषुकु-
 श्योषनुष्कृष्यश्च चो नमोनमोवः किरिकेभ्यो देवानां
 हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विचिणत्केभ्यो

नमऽ आनिर्हतेभ्यः ॥ ४६ ॥ द्रापेऽ अन्धसस्पते दरिद्रनी-
 ललोहित । आसाम्प्रजानामेषाम्पशुनाम्माभेर्म्मा रोङ् मो-
 चनः किंचना ममत् ॥ ४७ ॥ इमा रुद्राय । तवसे कपर्दिने-
 क्षपद्वीराय प्रभरामहे मती ॥ यथा शम सद्द्विपदे चतु-
 ष्पदे विश्वम्पुष्टं ग्रामेऽ अस्मिन्नानुरम् ॥ ४८ ॥ या ते ।
 रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजी ॥ शिवा रुतस्य
 भेषजी तथा नो मृड जीवसे ॥ ४९ ॥ परिनोरुद्रस्य हेति-
 वर्णक्तु परित्वेषस्य दुर्मति रघाघोः ॥ अवस्थिरामघ
 वद्वस्तनुष्व मीद्वस्तोकाय तनयाय मृड ॥ ५० ॥ मीदुष्टम
 शिवतम । शिवानः सुमना भव ॥ परमे वृक्षऽ आयुध-
 त्रिधाय कृत्स्निं व्वसानऽ आचर पिनाक म्यिब्रदा गहि ॥ ५१ ॥
 विकिरिद्र विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः । यास्ते
 सहस्रं हेतयो न्यमस्मन्निवपन्तु ताः ॥ ५२ ॥ सहस्राणि
 सहस्रशो वाव्हो स्तव हेतयः ॥ तासामीशानो भगवः
 पराचीना मुखाकृधि ॥ ५३ ॥ असङ्ख्याता सहस्राणि
 ये रुद्राऽ अधि भूम्याम् ॥ तेषां सहस्रयोजने ऽवधन्वा-
 नि तन्मसि ॥ ५४ ॥ अस्मिन्महत्पर्यवेन्तरिक्षे भवाऽ अधि ।
 तेषां सहस्रयोजने ऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥ नील-
 ग्रीवाः शितिकण्ठादिवः रुद्राः उपादिभ्रताः ॥ तेषां
 सहस्रयोजने ऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ५६ ॥ नाल-
 ग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः ॥ तेषां
 सहस्रयोजने ऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ५७ ॥ ये वृक्षेषु ।
 शप्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः ॥ तेषां
 सहस्रयोजने ऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ५८ ॥ ये भूताना
 मधिपतयो विशिखामः कपर्दिनः तेषां सहस्र-
 योजने ऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ५९ ॥ ये यथाम्पधि
 रक्षयः, पेलवृदा आयुष्युधः ॥ तेषां सहस्रयोजने
 ऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ६० ॥ ये तीर्थानि प्रचरन्ति

सृकाहस्ता निपद्भिः ॥ तेषां ॐ सहस्रयोजने ऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ६१ ॥ येनेषु । विविद्भ्यन्ति पात्रेषु पियतो जनान् ॥ तेषां ॐ सहस्रयोजने ऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ६२ ॥ यऽ एतावन्तश्च भूया ॐ सश्च दिशो रुद्रावितस्थिरे ॥ तेषां ॐ सहस्रयोजने ऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ६३ ॥ नमोस्तु । रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवः ॥ तेभ्यो दश प्राचीर्दशदक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाऽः ॥ तेभ्यो नमोऽ अस्तु तेनो वन्तु तेनो मृडयन्तु ते यन्दिप्मोयश्च नो द्वेषि तमेपाङ्गमे दध्मः ॥ ६४ ॥

५.

यजुः ३२ ॥ ओ३म् ॥ तदेवाग्निस्तदादित्यस्तथायुस्तद्गुचन्द्रमाः ।
 तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः ॥ १ ॥
 सर्वे निमेषा जजिरे विद्युतः पुरुषादधि ।
 नैनमृर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ॥ २ ॥
 न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ।
 हिरण्यगभ इत्येष मा मा हिंसी
 दित्येषा यस्मान्न जात इत्येषः ॥ ३ ॥

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वा ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।
 स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥४॥
 यस्माज्जातं न पुरा किञ्चनैव य आवभूव भुवनानि विश्वा ।
 प्रजापतिः प्रजया सञ्चरराण स्त्रीणि ज्योतींषि सचने स षोडशीः ॥
 येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।
 यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥
 यं ऋन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षतां मनसा रेजमाने ।
 यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ।
 आपो ह यद् वृहतो र्यञ्चिदापः ॥ ७ ॥

वेन स्तत्पश्यन्निहितं गुहा सद्यत्र विश्वं भवत्येकनीडम् ।
 तस्मिन्निदं सञ्च वि चैति सर्वं स ओतः प्रोतश्च विभूः प्रजासु ॥२॥
 प्र तद्वोचेदमृतं नु विद्वान् गन्धर्वो धाम विभृतं गुहा सत् ।
 श्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितुः पिता सत् ॥६॥
 स नो वन्युर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
 यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नधैरयन्त ॥ १० ॥
 परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ।
 उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभि सं विवेश ॥ ११ ॥
 परि व्यावा पृथिवी सद्य इत्वा परि लोकान् परिदिशः परिस्वः ।
 ऋतस्य तन्तुं विततं विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ १२ ॥

महा-अनु-अ-१४ नमोस्तुते शाश्वत सर्वयोने ब्रह्माधिपं त्वामृषयो वदन्ति ।
 तपश्च सत्वश्च रजस्तमश्च त्वामेव सत्यश्च वदन्ति सन्तः ॥ १ ॥
 त्वं वै ब्रह्मा च रुद्रश्च वरुणो ऽग्निर्मनुर्भवः ॥
 धाता त्वष्टाविधाता च त्वं प्रभुः सर्वतो मुखः ॥ २ ॥
 त्वत्तो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
 त्वया सृष्टमिदं कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ३ ॥
 यानीन्द्रियाणीह मनश्चकृत्स्नं ये वायवः सप्ततथैवचाग्नयः ॥
 ये देवसंस्था स्तवदेवताश्च तस्मात् परं त्वामृषयो वदन्ति ॥ ४ ॥
 वेदाश्च यज्ञाः सोमश्च दक्षिणा पाचको हविः ॥
 यज्ञोपगश्च यत्किञ्चित् भगवांस्तदसंशयम् ॥ ५ ॥
 इष्टं दत्तमधीतश्च व्रतानि नियमाश्च ये ॥
 ह्रीः कीर्त्तिः श्रीर्द्युतिस्तुष्टिः सिद्धिश्चैव तदर्पणी ॥ ६ ॥
 कृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं धीजमव्ययम् ॥
 मनसः परमायोनिः प्रभावश्चापि शाश्वतः ॥ ७ ॥
 अव्यक्तः पवनोऽचिन्त्यः सहस्रांशुर्हिरण्यमयः ॥
 सादिर्गणानां सर्वेषां भवान् वै जीविताश्रयः ॥ ८ ॥
 महानात्मा मतिर्ब्रह्मा विश्वः शम्भुः स्वयम्भुवः ॥

बुद्धिःप्रज्ञोपलब्धिश्च सम्बित्ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः॥६॥
 पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्माधिभाव्यते ॥
 त्वां बुध्वा ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं विनियच्छति ॥१०॥
 हृदयं सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञस्त्वमृषिपटुतः ॥
 सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरो मुखः ॥ ११ ॥
 सर्वतः श्रुतिमाल्लोके सर्वमावृत्यतिष्ठसि ॥
 फलं त्वमसि तिग्मांशोर्निमेषादिषु कर्मसु ॥ १२ ॥
 त्वं वै प्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि संस्थितः ॥
 अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥१३॥
 त्वयि बुद्धिर्मतिर्लौकाः प्रपन्नाः संश्रिताश्च ये ॥
 ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यमन्धा जितेन्द्रियाः॥१४॥

यस्त्वां ध्रुवं वेदमते गुहाशयं प्रभुं पुराणं पुरुषञ्चविग्रहम् ॥
 हिरण्यमयं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्यतिष्ठति ॥ १५ ॥
 नमस्ते भगवन् देव नमस्ते भक्तवत्सल ॥
 योगेश्वर नमस्ते ऽस्तु नमस्ते विश्वसम्भव ॥ १६ ॥
 प्रसीद भम भक्तस्य दीनस्य कृपणस्य च ॥
 अनेश्वर्येण युक्तस्य गतिर्भव सनातन ॥ १७ ॥

७.

उपमन्युख्यात् । ऋषिरासीत् कृते तात तण्डरित्येव विश्रुतः ।
 अनु १६ दशचर्म सहस्राणि तेन देवः समाधिना ॥ १ ॥
 आराधितो ऽभूद्भक्तो न तस्योदकं निशामय ।
 स दृष्ट्वा न महादेव मस्तौपीञ्च स्तत्रैर्धिभुम् ॥ २ ॥
 इति तण्डि स्तपो योगात् परमात्मानमव्ययम् ।
 चिन्तयित्वा महात्मान मिदमाह सुविस्मितः ॥ ३ ॥
 यं पठन्ति सदा सांख्याश्चिन्तयन्ति च योगिनः ।
 परंप्रधानं पुरुषमधिष्ठातारमीश्वरम् ॥ ४ ॥
 उत्तरतौ च विनाशे च कारणं यं विदुर्बुधाः ।
 देवासुरमुनीनाञ्च परं यस्माद्ब्रुविष्यते ॥ ५ ॥

अजन्तमहमीशान मनादिनिधनं प्रभुम् ।
 अत्यन्तसुखिनं देव मनघं शरणं व्रजे ॥ ६ ॥
 एवं ब्रुवन्नेव तदा ददर्श तपसां निधिम् ।
 तमव्यय मनौपम्य मचिन्त्यं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ७ ॥
 निष्कलं सकलं ब्रह्म निर्गुणं गुणगोचरम् ।
 योगिनां परमानन्दमक्षरं मोक्षसंज्ञितम् ॥ ८ ॥
 मनोरिन्द्राग्निमरुतां विश्वस्य ब्रह्मणो गतिम् ॥
 भग्राह्य मचलं शुद्धं बुद्धिग्राह्यं मनोमयम् ॥ ९ ॥
 दुर्विज्ञेय मसंख्येयं दुष्प्राप मकृतात्मभिः ।
 योनिं विश्वस्य जगत स्तमसः परतः परम् ॥ १० ॥
 यः प्राणयन्त मात्मानं ज्योतिर्जीवस्थितं मनः ।
 तं देवं दर्शनाकांक्षी बहून् वर्षगणान्पिः ।
 तपस्युग्रे स्थितो भूत्वा दृष्ट्वा तुष्टाव चेश्वरम् ॥ ११ ॥
 तण्डिश्वाव ॥ पवित्राणां पवित्रस्त्वं गतिर्मतिमतां वर ।
 अत्युग्रं तेजसां तेजस्तपसां परमं तपः ॥ १ ॥
 विश्वायसो हिरण्याक्ष पुरुहूतनमस्कृत ।
 भूरिकल्याणद विभो परंसत्य नमो ऽस्तुते ॥ २ ॥
 जातीमरण भीरूणां यतीनां यततां विभो ।
 निर्वाणद सहस्रांशो नमस्तेऽस्तु सुखाश्रय ॥ ३ ॥
 त्वत्तः प्रवर्तते सर्वं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 कालाख्यः पुरुषाख्यश्च ब्रह्माख्यश्च त्वमेव हि ॥ ४ ॥
 तनवस्ते स्मृतास्तिस्रः पुराणज्ञैः सुरर्षिभिः ।
 अधिपौरुपमध्यात्ममधिभूताधिदैवतम् ॥ ५ ॥
 अधिलोकाधिविज्ञानमधियज्ञस्त्वमेव हि ।
 त्वां विदित्वा, त्मदेहस्यं दुर्विदं, दैवतै रपि ॥ ६ ॥
 विद्वांसो यान्ति निर्मुक्ताः परंभावमनामयम् ॥ ६ ॥
 अनिच्छतस्तव विभो जन्ममृत्यु रनेकशः ।
 द्वारं त्वं स्वर्गमोक्षाणामाक्षेता त्वं ददासि च ॥ ७ ॥

ब्रह्मा भवश्च विष्णुश्च स्कंदेन्द्रौ सविता यमः ।
 वरुणेन्दुर्मनुर्धाता विधाता त्वं धनेश्वरः ॥ ८ ॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च प्रकृतिभ्यः परं ध्रुवम् ।
 विश्वा विश्वपरोभावश्चिन्त्याचिन्त्यस्त्वमेव हि ॥ ९ ॥
 यच्चैतत् परमं ब्रह्म यच्चैतत् परमं पदम् ।
 या गतिः सांख्ययोगानां स भवान्नात्र संशयः ॥ १० ॥
 नूनमद्य कृतार्थाः स्मो नूनं प्राप्ताः सतां गतिम् ।
 यां गतिं प्रार्थयन्तीह ज्ञाननिर्मलबुद्धयः ॥ ११ ॥
 अहो मूढाःसु सुचिरमिमं कालमचेतसः ।
 यन्नविद्यः परं देवं शाश्वतं यं विदुर्बुधाः ॥ १२ ॥
 सेयमासादिता साक्षात् त्वद्भक्तिर्जन्मभिर्मया ।
 भक्तानुग्रहकृद्देवो यं ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ १३ ॥
 देवासुर मुनीनान्तु यच्च गुह्यं सनातनम् ।
 गुहायां निहितं ब्रह्म दुर्विज्ञेयं मुनेरपि ॥ १४ ॥
 स एष भगवान् देवः सर्वकृत् सर्वतोमुखः ।
 सर्वात्मा सर्वदर्शी च सर्वगः सर्ववेदिता ॥ १५ ॥
 देहकृद्देहभृद्देही देहभृग्देहिनां गतिः ।
 प्राणकृत् प्राणभृत् प्राणी प्राणदः प्राणिनां गतिः ॥ १६ ॥
 अध्यात्मगतिरिष्टानां ध्यानिनामात्मवेदिनाम् ।
 अपुनर्मारकामानां या गतिः सोऽयमीश्वरः ॥ १७ ॥
 अयञ्च सर्वभूतानां शुभाशुभगतिप्रदः ।
 अयञ्च जन्ममरणे विदध्यात् सर्वजन्तुषु ॥
 अयं संसिद्धिकामानामृषीणां सिद्धिदः प्रभुः ॥ १८ ॥
 भूराद्यान् सर्वभुवनानुत्पाद्य स दिवौकसः ।
 दधाति देवस्तनुभिरष्टाभिर्यो विभर्त्ति च ॥ १९ ॥
 अनः प्रवर्तते सर्वमस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 अस्मिञ्च प्रलयं याति अयमेकः सनातनः ॥ २० ॥
 अयं ससत्यकामानां सत्यलोकः परं सताम् ।
 अपवर्गरचयुक्तानां कैवल्यंः स्यात्सत्वेदिनाम् ॥ २१ ॥

तं त्वां देवासुरनरास्तत्त्वेन न विदुर्भवम् ।
 मोहिताः स्वल्पेनैव हृदिस्थेनाप्रकाशिना ॥ २२ ॥
 ये चैनं प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगेन भाविताः ।
 तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ॥ २३ ॥
 यं ज्ञात्वा न पुनर्जन्ममरणं चापि विद्यते ।
 यं विदित्वा परं वेद्यं वेदिनव्यं न विद्यते ॥ २४ ॥
 यं लब्ध्वा परमं लाभं नाधिकं मन्यते बुधः ।
 यां सूक्ष्मां परमां प्राप्तिं गच्छन्नव्ययमक्षयम् ॥ २६ ॥
 यं सांख्येया गुणतत्त्वज्ञाः सांख्यशास्त्रविशारदाः ।
 सूक्ष्मज्ञानतराः सूक्ष्मं ज्ञात्वा मुच्यन्ति बन्धनैः ॥ ३० ॥
 यश्च वेदविदो वेद्यं वेदान्ते च प्रतिष्ठितम् ।
 प्राणायामपरा नित्यं यं विशन्ति जपन्ति च ।
 श्रोङ्गाररथमारुह्य ते विशन्ति महेश्वरम् ॥ ३१ ॥
 अयं स देवयानानामादित्यो द्वारमुच्यते ।
 अयश्च पितृयानानां चन्द्रमा द्वारमुच्यते ॥ ३२ ॥
 एष काष्ठादिशश्चैव सम्यत्सर युगादि च ।
 दिव्यादिव्यः परो लाभो अयने दक्षिणोत्तरे ॥ ३३ ॥
 एनं प्रजापतिः पूर्वमाराध्यबहुभिस्तवैः ।
 प्रजार्थं वरयामास नीललोहितसंज्ञितम् ॥ ३४ ॥
 ऋग्भि र्यमनुशासन्ति तत्त्वे कर्मणि बहुचः ।
 यजुभिर्य त्रिधा वेद्यं जुह्वत्यध्वर्यवोऽध्वरे ॥ ३५ ॥
 सामभिर्यश्च गायन्ति सामगाः शुद्धबुद्धयः ।
 ऋतं सत्यं परं ब्रह्म स्तुवन्त्याथर्वणा द्विजाः ॥ ३६ ॥
 यज्ञस्य परमाधोनिः पतिश्चायं परः स्मृतः ॥
 रात्र्यहः श्रोत्रनयनः पक्ष्मासशिरोभुजः ।
 ऋतुर्वीर्य्यस्तपोधैर्य्यो ह्यब्द गुह्योरुपादवान् ॥ ३७ ॥
 मृत्युर्यमो हुताशश्च कालः संहारवेगवान् ।
 कालस्य परमाधोनिः कालश्चायं सनातनः ॥ ३८ ॥

धन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ ब्रह्माश्च सह वायुना ।
 ध्रुवः सप्तर्षयश्चैव भुवनाः सप्त एव च ॥ ३६ ॥
 प्रधानं महदव्यक्तं विशेषान्तं सर्वकृतम् ।
 ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं भूतादिसदसच्च यत् ॥ ४० ॥
 अपृथु प्रकृतयश्चैव प्रकृतिभ्यश्च यः परः ।
 अस्य देवस्य यद्भागं कृत्स्नं सम्परिवर्त्तते ॥ ४१ ॥
 एतत् परममानन्दं यत्तच्छाश्वतमेव च ।
 एषा गतिर्विरक्तानामेष भावः परः सताम् ॥ ४२ ॥
 एतत्पदमनुद्विग्रमेतद्ब्रह्म सनातनम् ।
 शास्त्रवेदाङ्गविदुषामेतद्ज्ञानं परं पदम् ॥ ४३ ॥
 इयं सा परमा काष्ठा इयं सा परमा कला ।
 इयं सा परमा सिद्धिरियं सा परमा गतिः ॥ ४४ ॥
 इयं सा परमा शान्ति रियं सा निर्वृतिः परा ।
 यं प्राप्य कृतकृत्याः स्म इत्यमन्यन्त योगिनः ॥ ४५ ॥
 इयं तुष्टि रियं सिद्धिरियं श्रुतिरियं स्मृतिः ।
 अध्यात्मगतिरिष्टानां विदुषां प्राप्तिरव्यया ॥ ४६ ॥
 यजतां कामयानानां मत्सैर्विपुलदक्षिणैः ।
 या गतिर्यज्ञशीलानां सा गतिस्त्वं न संशयः ॥ ४७ ॥
 सम्यग्योगजपैः शान्तिनियमैर्देहतापनैः ।
 तप्यतां या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥ ४८ ॥
 कर्मन्यासकृतानां च विरक्तानां ततस्ततः ।
 या गतिर्ब्रह्मसदने सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ४९ ॥
 अपुनर्भावकामानां वैराग्ये वर्त्ततान्तु या ।
 प्रकृतीनां लयानाञ्च सागतिस्त्वं सनातन ॥ ५० ॥
 ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाख्या निरञ्जना ।
 कैवल्या या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥ ५१ ॥
 वेदशास्त्रपुराणोक्ताः पञ्चैता गतयः स्मृताः ।
 त्वत्प्रसादाद्धि लभ्यन्ते न लभ्यन्तेऽन्यथा विभो ॥ ५२ ॥

इति तण्डिस्तपोराशिस्तुष्टावेशानमात्मना ।
जगौ च परमं ब्रह्म यत्पुरालोककृज्जगौ ॥ ५३ ॥

११.

भीष्मस्तवराजः ॥

शा अ-४७ जनमेजय उवाच । शरतल्पे शयानस्तु भरतानां पितामहः ।
कथमुत्सृष्टवान् देहं कञ्च योगमधारयत् ॥ १ ॥
वैशम्पायन उवाच । शृणुष्वामृतहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
भीष्मस्य कुरु शार्दूल देहोत्सर्गं महात्मनः ॥ २ ॥
निवृत्तमात्रे त्वयने उत्तरे वै दिवाकरे ।
समावेशयदात्मानमात्मन्येष समाहितः ॥ ३ ॥
विकीर्णाशुर्वादित्यो भीष्मः शरशतैश्चितः ।
शुशुभे परया लक्ष्म्या वृतो ब्राह्मणसत्तमैः ॥ ४ ॥
व्यासेन वेदविदुषा नारदेन सुरर्षिणा ।
देवस्थानेन वात्स्येन तथाऽश्मकसुमन्तुना ॥ ५ ॥
तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना ।
शाण्डिल्यदेवराताभ्यां मैत्रेयेण च धीमता ॥ ६ ॥
असितेन वसिष्ठेन कैशिकेन महात्मना ।
हारीतलोमशाभ्याञ्च तथाऽऽत्रेयेण धीमता ॥ ७ ॥
घृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च महामुनिः ।
सनत्कुमारः कपिलो वाल्मीकिस्तुम्बुरुः कुरुः ॥ ८ ॥
मौद्गल्यो भार्गवो रामस्तृणयिन्दुर्महामुनिः ।
पिप्पलादोऽथ बाणुश्च संवर्त्तः पुलहः कठः ॥ ९ ॥
काश्यपश्च पुलस्त्यश्च क्रतुर्दक्षः पराशरः ।
मरोचिरङ्गिराः काश्यो गौतमो गालवो मुनिः ॥ १० ॥
धौम्यो विभाण्डो माण्डव्यो धौम्रः कृष्णानुभैतिकः ।
उल्लूकः परमोविप्रो मार्कण्डेयो महामुनिः ॥ ११ ॥
भास्करिः पूरणः सूकृष्णः तः परमधार्मिकः ।

एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्मभिः ॥
 श्रद्धादमशमोपेतैर्हृतश्चन्द्र इव ग्रहैः ॥ १२ ॥
 भीष्मः स पुरुषव्याघ्रः कर्मणा मनसा गिरा ।
 शरतल्पगतः कृष्णं प्रदध्या प्राञ्जलिः शुचिः ॥ १३ ॥
 स्वरेण हृष्टपुष्टेन तुष्टाव मधुसूदनम् ।
 योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ॥ १४ ॥
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा वाग्विदां प्रवरः प्रभुः ।
 भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥ १५ ॥
 अथ उवाच । आरिराघयिषुः कृष्णं वाचं जिगदिपामि याम् ।
 तथा व्याससमासिन्या प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥
 शुचिं शुचिपदं हंसं तत् पदं परमेष्ठिनम् ।
 युक्त्वा सर्वात्मनात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ १७ ॥
 यस्मिन् विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च ।
 गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ॥ १८ ॥
 यस्मिन्नित्ये तते तन्तौ दृढे स्मगिव तिष्ठति ।
 सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्मणि ॥ १९ ॥
 हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम् ।
 सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोज्ज्वलम् ॥ २० ॥
 प्राहुर्नारायणं देवं यं विश्वस्य परायणम् ॥
 अर्णीयसामर्णीयांसं स्यविष्ठञ्च स्यवीयसाम् ।
 गरीयसां गरिष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च श्रेयसामपि ॥ २१ ॥
 यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सृपनिषत्सु च ।
 गृणन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ॥ २२ ॥
 चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्यस्यं सात्यतां पतिम् ।
 यं दिव्यैर्देवमर्चन्ति गुह्यैः परमनामभिः ॥ २३ ॥
 यस्मिन्नित्यं तपस्त्रयं तद्दङ्गेष्वनुतिष्ठति ।
 सर्वात्मा सर्वचित् सर्वः सर्वज्ञः सर्वभावनः ॥ २४ ॥
 यमनन्यो व्यपेताशीरात्मानं धीतकल्मषम् ।

इष्टानन्त्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ २५ ॥
 भतिघारिषन्द्रकर्माणमतिस्वर्यातितेजसम् ।
 भतिबुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ २६ ॥
 पुराणपुरुषं प्रोक्तं ब्रह्म प्रोक्तं युगादिषु ।
 क्षये सङ्कर्षणं प्रोक्तं तमुपास्यमुपास्महे ॥ २७ ॥
 यमेकं बहुधात्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् ।
 नान्यभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्वकामदम् ॥ २८ ॥
 यमाहुर्जगतः कोपं यस्मिन् सन्निहिताः प्रजाः ।
 यस्मिन् लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा ॥ २९ ॥
 ऋतमेकाच्चरं ब्रह्म यत्तत् सदसतोः परम् ।
 अनादिमध्यपर्यन्तं न देवा नर्षयो-विदुः ॥ ३० ॥
 यं सुरासुरगन्धर्वाः सिद्धा ऋषिमहोरगाः ।
 प्रयताः नित्यमर्चन्ति परमं दुःखभेषजम् ॥ ३१ ॥
 अनादिनिधनं देवमात्मयोनिं सनातनम् ।
 अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ ३२ ॥
 यं वै विश्वस्य कर्त्तारं जगतस्तस्युपां पतिम् ।
 वदन्ति जगतोऽध्यक्षमक्षरं परमं पदम् ॥ ३३ ॥
 महतस्तमसः पारे पुरुषं ह्यतितेजसम् ।
 यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ ३४ ॥
 यं बृहन्तं बृहत्युक्थे यमग्नौ यं महाध्वरे ।
 यं विप्रसंघा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः ॥ ३५ ॥
 यस्तनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना ।
 धर्मार्थव्यवहाराङ्गैस्तस्मै सत्यात्मने नमः ॥ ३६ ॥
 यं पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्मकलीपिणः ।
 पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः ॥ ३७ ॥
 यच्च व्यक्तस्थमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः ।
 क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः ॥ ३८ ॥
 यं त्रिधात्मानमात्मस्थं घृतं पौण्ड्रशभिर्गुणैः ।

प्राहुः सप्तदशं सांख्यास्तस्मै सांख्यात्मने नमः ॥ ३६ ॥
 यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः संयतेन्द्रियाः ।
 ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ ४० ॥
 अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ।
 शान्ताः सन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥ ४१ ॥
 यस्मात् सर्वाः प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
 यस्मिंश्चैव प्रलीयन्ते तस्मै हेत्वात्मने नमः ॥ ४२ ॥
 यो निषण्णो भवेद्रात्रौ दिया भवति धिष्ठितः ।
 दृष्टानिष्टस्य च द्रष्टा तस्मै द्रष्टात्मने नमः ॥ ४३ ॥
 अकृण्ठं सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थमुद्यतम् ।
 वैकृण्ठस्य च तद्रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः ॥ ४४ ॥
 परः कालात् परो यज्ञात् परात् परतरश्च यः ।
 अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ४५ ॥
 अन्नपानेन्धनमयो रसप्राणविवर्धनः ।
 यो धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः ॥ ४६ ॥
 यं न देया न गन्धर्वा न दैत्या न च दानवाः ।
 तत्त्वतो हि विजानन्ति तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः ॥ ४७ ॥
 यो मोहयति भूतानि स्नेहपात्रानुबन्धनैः ।
 सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः ॥ ४८ ॥
 आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पञ्चस्ववस्थितम् ।
 यं ज्ञानेनाभिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ ४९ ॥
 अप्रमेयगरीराय सर्वतो बुद्धिबधुपे ।
 अनन्तपरिमेयाय तस्मै दिव्यात्मने नमः ॥ ५० ॥
 सर्वभूतात्मभूताय भूतादिनिधनाय च ।
 अश्लोघट्रोहमोहाय तस्मै शान्तात्मने नमः ॥ ५१ ॥
 यस्मिन् सूर्य यतः सर्व यः सूर्यः सर्वतरश्च यः ।
 पश्य सूर्यमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ५२ ॥
 विद्वक्कर्मभ्रमस्नेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसम्भव ।

अपवर्गस्तु भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः ॥ ५३ ॥

नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।

नमस्ते दिक्षु सर्वासु त्वं हि सर्वमयो निधिः ॥ ५४ ॥

नमस्ते भगवन् विष्णो लोकाणां प्रभवाप्यय ।

त्वं हि कर्त्ता हृषीकेश संहर्त्ता चापराजितः ॥ ५५ ॥

न हि पश्यामि ते भाव्यं दिव्यं हि त्रिषु वर्त्मसु ।

त्वान्तु पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ॥ ५६ ॥

दिव्यं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुन्धरा ।

विक्रमेण त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ५७ ॥

दिशो भुजा रविश्चक्षुर्वीर्यं शुक्रः प्रजापतिः ।

सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ॥ ५८ ॥

अतसीपुष्पसङ्काशं पीतवाससमच्युतम् ।

ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥ ५९ ॥

एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।

दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥ ६० ॥

कृष्णाव्रताः कृष्णमनुस्मरन्तो रात्रौ च कृष्णां पुनरुत्थिता ये ।

ते कृष्णदेहाः प्रविशन्ति कृष्णमाज्यं यथा मन्त्रहुतं हुताशे ॥ ६१ ॥

नमो नरकसन्नासरक्षामण्डलकारिणे ।

संसारनिम्नगावर्त्ततरिकाष्ठाद्य विष्णवे ॥ ६२ ॥

नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ६३ ॥

प्राणकान्तरपाथेयं संसारोच्छेदभेषजम् ।

दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ ६४ ॥

यथा विष्णुमयं सत्यं यथा विष्णुमयं जगत् ।

यथा विष्णुमयं सर्वं पाप्मा मे नश्यतान्तथा ॥ ६५ ॥

त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।

यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्दयायस्व सुरोत्तम ॥ ६६ ॥

इति विद्यातपोधोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः ।

वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ ६७ ॥

नारायणपरं ब्रह्म नारायणपरं तपः ।

नारायणपरो देवः सर्वं नारायणः सदा ॥ ६८ ॥

वैशम्पायन ३० । एतावदुक्त्वा वचनं भीष्मस्तद्गतमानसः ।

नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥ ६९ ॥

१२.

गजेन्द्रकृतस्तुतिः ।

भाग. स्कं. ओं नमो भगवते तस्मै यत एतद्धिदात्मकम् ।

८-ध. ३-पुरुषायादिवीजाय परेशायाभिधीमहि ॥ १ ॥

यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयम् ।

यो ऽश्मात् परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयंभुवम् ॥ २ ॥

यः स्वात्मनीदं निजमाययार्पितं कंचिद्विभातं कच तत्तिरोहितम् ।

अविद्धदृक्साद्युभयं तदीक्ष्णे स आत्ममूलोऽवतु मां परात्परः ॥ ३ ॥

कालेन पञ्चत्वमितेषु कृत्स्नशो लोकेषु पालेषु च सर्वहेतुषु ।

तमस्तदासीद्गहनं गभीरं यस्तस्य पारेऽभिविराजते विभुः ॥ ४ ॥

न यस्य देवा ऋषयः पदं विदुर्जन्तुः पुनः कोऽर्हति गन्तुमीरितुम् ।

यथा नदस्याकृतिभिर्विचेषृतो दुरत्ययानुक्रमणः स माऽवतु ॥ ५ ॥

दिदक्षवो यस्य पदं सुमङ्गलं विमुक्तसङ्गा मुनयः सुसाधवः ।

घरन्त्यलोकव्रतमघ्रणं वृणे मृतात्ममृताः सुहृदः स मे गतिः ॥ ६ ॥

न विद्यने यस्य च जन्म कर्म वा न नामरूपे गुणदोष एव वा ।

तथापि लोकाप्ययसंभवाय यः स्वमायया तान्यनुकालमृच्छति ॥७॥

तस्मै नमः परेशाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।

अरूपायोरूपाय नम आश्चर्य्यकर्मणे ॥ ८ ॥

नम आत्मप्रदीपाय साङ्घिणे परमात्मने ।

नमो गिरां विदूराय मनसश्चेतसामपि ॥ ९ ॥

सत्वेन प्रतिलभ्याय नैष्कर्म्येण विपश्चिता ।

नमः कैवल्यनाथाय निर्वाणगुणसंविदे ॥ १० ॥

नमः शान्ताय घोराय मृदाय गुणधर्मिणे ।

निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च ॥ ११ ॥

क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे ।

पुरुषायात्ममूलाय मूलप्रकृतये नमः ॥ १२ ॥

सर्वेन्द्रियगुणव्रष्ट्रे सर्वप्रत्ययहेतवे ।

असता ह्याययोक्ताय सदाभासाय ते नमः ॥ १३ ॥

नमो नमस्तेऽखिलकारणाय निष्कारणायान्कृतकारणाय ॥

सर्वागमाज्ञायमहार्णवाय नमोऽपवर्गाय पराधणाय ॥ १४ ॥

गुणारणिच्छन्नचिद्रूपपाय तत्क्षोर्भावेस्फूर्जितमानसाय ।

नैष्कर्म्यभावेन विवर्जितागमस्वयंप्रकाशाय नमस्करोमि ॥ १५ ॥

मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय

मुक्ताय भूरिकरुणाय नमोऽलयाय ।

स्वांशेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीत

प्रत्यग्दशे भगवते बृहते नमस्ते ॥ १६ ॥

आत्मात्मजास्रग्रहचित्तजनेषु सक्तै-

र्दुष्प्रापणाय गुणसङ्गविवर्जिताय ।

मुक्तात्मभिः स्वहृदये परिभायिताय

ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वराय ॥ १७ ॥

यं धर्मकामार्थविमुक्तिकामा भजन्त दृष्टां गतिमाप्नुयन्ति ।

किंत्वाशिषो रात्यपि देहमव्ययं करोतु मेऽद्भ्रदयो विमोक्षणम् ॥ १८ ॥

एकान्तिनो यस्य न कंचनार्थं चाञ्छन्ति ये वै भगवत्प्रपन्नाः ।

अत्यद्भुतं तचरितं सुमद्गलं गायन्त आनन्दसमुद्रमग्राः ॥ १९ ॥

तमक्षरं ब्रह्मपरं परेशमव्यक्तमाध्यात्मिकयोगगन्धम ।

अतीन्द्रियं सूक्ष्ममियातिहूरमनन्तामार्यं परिपूर्णमीडे ॥ २० ॥

यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाधराचराः ।

नामरूपविभेदेन फल्गव्या च कलया कृताः ॥ २१ ॥

पयार्थिपोऽग्नेः सवितुर्गभस्तपो निर्यान्ति संपान्त्यसकृत्स्परोचिषः ।

तथा यतोऽयं गुणसंप्रयाहो बुद्धिर्मनः खानि शरीरसर्गाः ॥ २२ ॥
 स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न पण्डो न पुमान्न जन्तुः ।
 नायं गुणः कर्म न सन्नचासन्नपेधशेषो जयतादशेषः ॥ २३ ॥
 जिजीविषे नाहमिहामुया किं मन्तर्वहिश्चावृतयेभयोऽन्या ।
 इच्छामि कालेन न यस्य विप्लवस्तस्यात्मलोकावरणस्य मोक्षम् ॥ २४ ॥
 सोऽहं विश्वसृजं विश्वमविश्वं विश्ववेदसम् ।
 विश्वात्मानमजं ब्रह्म प्रणतोऽस्मि परं पदम् ॥ २५ ॥
 योगरन्धितकर्माणो हृदि योगविभाविते ।
 योगिनो यं प्रपश्यन्ति योगेशं तं नतोऽस्म्यहम् ॥ २६ ॥
 नमो नमस्तुभ्यमसह्यवेगशक्तित्रयायाखिलधीगुणाय ।
 प्रपन्नपालाय दुरन्तशक्तये कदिन्द्रियाणामनवाप्यवर्त्मने ॥ २७ ॥
 नार्यं वेद स्वमात्मानं यच्छक्त्याऽहंधिया हतम् ।
 तं दुरत्ययमाहात्म्यं भगवन्तमितोऽस्म्यहम् ॥ २८ ॥

६.

यक्षु- ओम् सह नाववतु सह नौ मुनक्तु सहवीर्यं करवावहै ।
 तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥
 ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अथर्व- ओम् भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्य-
 जत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्ँसस्तनूभिः । व्यशेम देव-
 हितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्ति नः पूषा
 विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेभिः । स्वस्ति नो
 बृहस्पतिर्दधातु ॥ ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

यक्षु- ओम् शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्ष्यमा । शं न
 इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्मः ॥ नमो ब्रह्मणे । नम-
 स्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म
 वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मा-
 भवतु । तद्भक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ।

धोम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

सत्यं वदिष्यामि पञ्च ।

हरिः ॐ । ऋचं वाचम्प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये साम
 प्राणम्प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये । वागोजः सहोजो मयि
 प्राणापानौ ॥ १ ॥ यन्मे छिद्द्रवध्रुवो हृदयस्य मनसो
 व्वाति तृणम्बृहस्पतिर्मे तद्दधातु ॥ शन्नो भवतु भुव-
 नस्य यस्पति- ॥ २ ॥ भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुर्वरे-
 ण्यम्भर्गो देवस्य धीमहि ॥ धियो यो नः प्रचोदयात् ॥३॥
 कथा न शिश्चत्रऽ आभुवदूती सदावृधः सन्वा । कथा
 शचिष्ठया वृता ॥ ४ ॥ कस्त्वा सत्यो मदानां मथं
 हिष्ठो मत्सदन्धसः दृढाचिदारुजे व्वसु ॥ अभीपुणः
 सखीनामविता जरितृणाम् ॥ शतम्भवा स्यूतिभिः ॥ ६ ॥
 कथा त्वन्नऽ ऊत्याभिप्प्रमन्दसे वृपन् ॥ कथा स्तोतृभ्यऽ-
 आभर ॥ ७ ॥ इन्द्रो विवश्वस्य राजति । शन्नोऽ अस्तु
 द्विपदे शञ्चतुष्पदे ॥ ८ ॥ शन्नो मिन्नः शं वरुणः शन्नो
 भवत्वर्थ्यमा ॥ शन्नऽ इन्द्रो वृहस्पतिः शन्नो विष्णुरु-
 वक्रमः ॥ ९ ॥ शन्नो व्वातः पवतां शन्नस्तपतु सूर्यः ॥
 शन्नः कनिक्कदद्देवः पर्जन्योऽ अभिवर्षतु ॥ १० ॥
 अहानि शम्भवन्तु नः शं रात्रीः प्रति धीयताम् ॥
 शन्नऽ इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शन्नऽ इन्द्रा वरुणा
 रात हव्या ॥ शन्नऽ इन्द्रा पूषणा व्वाजसा तौ शमिन्द्रा
 सोमा सुविताय शंयोः ॥ ११ ॥ शन्नो देवीरभिपृयऽ-
 आपो भवंतु पीतये ॥ शंयोरभिस्त्रवन्तु नः ॥ १२ ॥
 स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ॥ यच्छा नः
 शर्म सप्रधाः ॥ १३ ॥ आपो हि ष्ठा स्योभुवस्ता नऽ-
 ऊर्जे दधातन ॥ महे रणाय चक्षसे ॥ १४ ॥ यो वः शिव-
 तमो रसस्तस्य भाजयतेहनः ॥ उशतीरिच मातरः
 ॥ १५ ॥ तस्माऽअरद्गमाम यो यस्य क्षयाय जिन्वथ ॥

आपो जनयथा च नः ॥ १६ ॥ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं
 शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोपधयः शान्तिः ॥
 व्वनस्पतयः शान्तिर्विश्रवे देवाः शान्तिर्व्रह्म शान्तिः
 सर्व्वं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्ति-
 रेधि ॥ १७ ॥ दृते दृशंह मा मित्रस्य मा चक्षुषा
 सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् ॥ मित्रस्याहं चक्षुषा
 सर्वाणि भूतानि समीक्षे ॥ मित्रस्य चक्षुषा समीक्षा-
 महे ॥ १८ ॥ दृते दृशंह मा ॥ ज्योक्ते सन्दृशि
 जीव्यासं ज्योक्ते सन्दृशि जीव्यासम् ॥ १९ ॥ नमस्ते
 हरसे शोचिषे नमस्तेऽ अस्त्वर्चिषे ॥ अर्घ्यांस्तेऽ अस्म-
 त्तपन्तु हेतयः पावको अस्मन्नभ्यं शिवो भव ॥ २० ॥
 नमस्ते ऽधस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयिन्नवे ॥ नमस्ते
 भगवन्नस्तु घतः स्वः समीहसे ॥ २१ ॥ यतो घतः
 समीहसे ततो नोऽ अभयं कुरु ॥ शन्नः कुरु प्रजाभ्यो
 ऽभयन्नः पशुभ्यः ॥ २२ ॥ सुमित्रिया न ऽआपऽ औप-
 धयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु यो ऽस्मान्द्वेषि
 यश्च व्वर्यं द्विष्यः ॥ २३ ॥ तच्चक्षुर्देवदितं पुरस्ताच्छुक्रमु-
 च्चरत् ॥ पश्येत्त शरदः शतलीवेत्त शरदः शतं शृणुयाम
 शरदः शतम्प्रव्रवाम शरदः शतमदीनाऽः स्याम शरदः
 शतम्भूपश्येत्त शरदः शतात् ॥ २४ ॥

यशुः ८. १२ । ॐ आब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाराष्ट्रे रा-
 जन्यः शूर इपव्यो तिख्याधी महारथो जायतां दोग्धी
 घेनुर्व्वीदा नहानाशुः सप्तिः पुरन्ध्रर्व्योपा जिष्णू रथेष्ठाः
 सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य व्वीरो जायतान्निकामे
 निकामे नः पञ्जन्नयो धर्षतु फलवत्यो न औपधयः
 पच्यन्तां दोगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ २२ ॥

यजुः २० ८ १ ॐ इमं देवा असपत्नश्च सुवद्ध्वं महते क्षत्राय महते
 ज्यैष्ठ्याय महते जान राज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इमममुष्य
 पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी राजा सोमो ऽस्माकं
 ब्राह्मणानाश्च राजा ॥ ४० ॥

अथश्रवेदः अ०६सू०३१ सहृदयं सामनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।

अन्यो अन्यमभि हर्यत वत्सं जातमियाघ्न्या ॥ १ ॥

अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः ।

जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शान्तिं वाम् ॥ २ ॥

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुत स्वसा ।

सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदतु भद्रया ॥ ३ ॥

येन देवा न वियन्ति नोच विद्विपते मिथः ।

तत्कृष्णो ब्रह्म वो गृहे संज्ञानं पुरुषेभ्यः ॥ ४ ॥

ज्यायस्वन्तश्चिचत्तिनो मा विवौषु संराधयन्तः सधुरा-

श्चरन्तः । अन्यो अन्यस्मै वल्गु वदन्त एत सधीचीनान्

वः संमनसस्कृणोमि ॥ ५ ॥ समानी पृषां सह वोद्वभागः

समाने योत्क्रे सह वो पुनजित् । सम्यञ्चोऽग्निं संपर्यतारा-

नाभिमिवाभितः ॥ ६ ॥ सधीचीनान् वः संमनसस्कृ-

णोम्येकं श्नुषीन्त्संवननेन सर्वान् देवा इवामृतं रक्षमाणाः

सायं प्रातः सामनसो वो अस्तु ॥ ७ ॥

अथश्रवेदः । १० । १२ । १६१० संसमिद्युवसे षृपत्तग्ने विश्वान्यर्ष आ ।

इलस्पदे समिध्यसे सनो वसुन्याभर ॥ १ ॥

सहृच्छ्वं संवद्ध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथा पूर्वं सज्जानाना उपासते ॥ २ ॥

समानो मन्त्रः सामतिः समानी

समानं मनः सह पित्तमेपाम् ।

समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः

समानेन वो हविषा जुष्टोमि ॥ ३ ॥

समानी य आकृतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ४ ॥

सनातनधर्मसंग्रहः ॥

अथ साधारणधर्माः ॥

यजुर्वेदः धर्मद्वयः । धर्मान्न प्रमदितव्यम् ॥

तैत्तिरीयारण्यक-धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं
१०।६३- प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदन्ति धर्मं
सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति ॥

मनुः अ. ४. धर्मं शनैः संचिनुयाद् बलमीकमिव पुत्तिकाः ।
परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ २३८ ॥
नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।
न पुत्रदारा न जाति धर्मं स्तिष्ठति केवलः ॥ २३९ ॥
एकः प्रजापते जन्तु रेफ एव प्रलोयते ।
एको ऽनुभुङ्क्ते सुकृत मेक एव च दुष्कृतम् ॥ २४० ॥
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षिणा ।
विमुक्त्वा धान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ २४१ ॥
तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः ।
धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ २४२ ॥
धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम् ।
परलोकं नपत्याशु भास्वन्तं सशरीरिणम् ॥ २४३ ॥

२.

शुकं प्रति व्यासस्पोषदेशः ॥

शं. ३.२२-४ धर्मं पुत्र निषेवस्य सह तीक्ष्णो हिमातपौ ।

धृतिपासे च कोपं च जय नित्यं जितेन्द्रियः ॥ १ ॥

- इति० म० धर्मादपेतं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
 न तत्सेवेत मेधावी नहि तद्धित मुच्यते ॥ २ ॥
 एक एव सुहृद् धर्मो निधने ऽप्यनुपाति यः ।
 शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्भि गच्छति ॥ ३ ॥
- शा० ३२२।५ धर्माय ये ऽभ्यसूयन्ति बुद्धि मोहान्विता नराः ।
 अपथा गच्छतां तेषा मनुपाताऽपि पीड्यते ॥ ४ ॥
- इति० म० शक्तिमानप्यशक्तो ऽसौ धनवानपि निर्धनः ।
 श्रुतवानपि मूर्खश्च यो धर्मविमुखो नरः ॥ ५ ॥
 पुलका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिपु ।
 मशका इव कीटेषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ६ ॥
 धर्मो माता पिता चैव धर्मो बन्धुः सुहृत्तथा ।
 धर्मः स्वर्गस्य सोपानं धर्मात् स्वर्गमवाप्यते ॥ ७ ॥
 धर्मं चिन्तयमानो ऽपि यदि प्राणैर्विमुच्यते ।
 ततः स्वर्गं मवाप्नोति धर्मस्यैतत् फलं विदुः ॥ ८ ॥
 संचिन्तितं श्राप्युपसेवितं च
 दृष्टुः श्रुतः संकथितः स्तुतो वा ।
 सर्वाणि पापान्यपहन्ति धर्मो
 निशातमांसीव सहस्ररश्मिः ॥ १२ ॥
 तस्मात् सर्वात्मना धर्मं नित्यं तात समाचर ।
 मा धर्मविमुखः प्रेत्य तमस्यन्धे पतिष्यसि ॥ १३ ॥
- शा० ३२३।१२। ये संतुष्टाः श्रुतिपराः महात्मानो महाबलाः ।
 धर्म्यं पन्थानमारूढा स्तानुपासस्व पृच्छ च ॥ १४ ॥
- शा० ३२२।१३। अथ धार्यं मतं तेषां बुधानां धर्मदर्शिनाम् ।
 नियच्छ परया बुद्ध्या चित्तमुत्पथगामि वै ॥ १५ ॥
 मनो हि सर्वभूतानां संतमोति शुभं शुभम् ।
 अशुभेभ्यस्तदाक्षिप्य शुभेऽर्थे चावधारय ॥ १६ ॥
 कानं क्रोधं भयं लोभं दंभं मोहं मदं तथा ।
 निद्रां मत्सरमालस्यं नास्तिक्यं च परित्यज ॥ १७ ॥
- शा० ३२२।५ सत्यमार्जवमक्रोध मनसूयां दमं तपः ।
 अहिंसां चानुशंस्यं च क्षमां चैवानुपालय ॥ १८ ॥

शां० ३२२।० सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
तथात्मानं समाधत्स्व भ्रश्यसे न पुनर्यथा ॥ १९ ॥

३.

धर्मो हि परमो लाभः ॥

युधि० ३०। धर्मं मर्थञ्च कामञ्च वेदाः शंसन्ति भारत ।
शां० २७० कस्यलाभो विशिष्टोऽत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
भीष्म ३०। अत्र ते वर्त्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् । .
कुण्डधारेण यत् प्रीत्या भक्तायोपकृतं पुरा ॥ २ ॥
अधनो ब्राह्मणः कश्चित् कामाद्धर्ममवैक्षत ।
यज्ञार्थं सततोऽर्थार्थी तपोऽतप्यत दारुणम् ॥ ३ ॥
स निश्चयमथो कृत्वा पूजयामास देवताः ।
भक्त्या न चैवाध्यगच्छद् धनं सम्पूज्य देवताः ॥ ४ ॥
ततश्चिन्तामनुप्राप्तः कतमं दैवतन्तु तत् ।
धन्मे द्रुतं प्रसोदेत मानुषैरजडोकृतम् ॥ ५ ॥
सोऽथ सौम्येन मनसा देवानुचरमन्तिके ।
प्रत्यपश्यज्जलधरं कुण्डधारमवस्थितम् ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा च तं महाबाहुं तस्य भक्तिरजायत ।
अयं मे दास्यति श्रेयो वपुरेतद्भि तादृशम् ॥ ७ ॥
सन्निकृपृश्च देवानां न चान्यैर्मानुषैर्वृतः ।
एष मे दास्यति धनं प्रभूतं शीघ्रमेव च ॥ ८ ॥
ततो धूपैश्च गन्धैश्च माल्यैरुच्चावचैरपि ।
दलिभिर्विधिभिश्च पूजयामास तं द्विजः ॥ ९ ॥
ततस्त्वल्पेन कालेन तुष्टा जलधरस्तदा ।
तस्योपकारनिघता मिमां वाचमुवाच ह ॥ १० ॥
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चारे भग्नघ्ने तथा ।
निष्कृतिर्विहितासद्भिः कृतघ्नेनास्ति निष्कृतिः ॥ ११ ॥
आशयास्तनयो धर्मः क्रोधोऽसुयासुतः स्मृतः ।
लोभः पुत्रो निष्कृत्यायाः कृतघ्नो नार्हति प्रजाम् ॥ १२ ॥

ततः स ब्राह्मणः स्वप्ने कुण्डधारस्य तेजसा ।
 अपश्यत् सर्वभूतानि कुशेषु शयितस्तदा ॥ १३ ॥
 शमेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृतः ।
 शुद्धात्मा ब्राह्मणो रात्रौ निदर्शनमपश्यत् ॥ १४ ॥
 मणिभद्रं स तत्रस्यं देवतानां महाद्युतिम् ।
 अपश्यत् महात्मानं घ्यादिशन्तं युधिष्ठिर ॥ १५ ॥
 तत्र देवाः प्रयच्छन्ति राज्यानि च धनानि च ।
 शुभैःकर्मभिरारब्धाः प्रच्छिन्दन्त्यशुभेषु च ॥ १६ ॥
 पश्यतामथयक्षाणां कुण्डधारो महाद्युतिः ।
 निपत्य पतितो भूमौ देवानां भरतर्षभ ॥ १७ ॥
 ततस्तु देववचनान्मणिभद्रो महामनाः ।
 उवाच पतितं भूमौ कुण्डधार किमिष्यते ॥ १८ ॥

कुण्ड० ३० । यदि देवाः प्रसन्ना मे भक्तोऽयंब्राह्मणो मम ।
 अस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं किञ्चित् सुखोदयम् ॥ १९ ॥
 तत स्तं मणिभद्रं स्तु पुनर्वचनमब्रवीत् ।
 देवानामेव वचनात् कुण्डधारं महाद्युतिम् ॥ २० ॥

म०भ०३० । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते कृतकृत्यः सुखी भव ।
 धनार्थी यदि विप्रोऽयं धनमस्मै प्रदीयताम् ॥ २१ ॥
 यावद् धनं प्रार्थयते ब्राह्मणोऽयं सखा तव ।
 देवानां शासनात्तावदसंख्येयं ददाम्यहम् ॥ २२ ॥
 विचार्य कुण्डधारस्तु मानुष्यं धनमभ्रुवन् ।
 ततोऽस्य प्रार्थयाम धर्मं बुद्धिं सुदुर्लभाम् ॥ २३ ॥

कुण्ड० ३० । नाहं धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रद ।
 अन्यमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतम् ॥ २४ ॥
 पृथिवीं रत्नपूर्णां वा महद्वा रत्नसूचयम् ।
 भक्ताय नाहमिच्छामि भवेदेष तु धार्मिकः ॥ २५ ॥

६० स० । विद्यारूपं धनं शौर्यं कुलीनत्व मरोगता ।
 राज्यं स्वर्गश्च मोक्षश्च सर्वं धर्माद्वाप्यते ॥
 धर्मेऽस्य रमतां बुद्धिर्धर्मञ्चैवोपजीवतु ।
 धर्मप्रधानो भवतु ममैषोऽनुग्रहो मतः ॥ २६ ॥

- म०भ० ३० । सदा धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च ।
फलान्येवायमश्नातु काण्डेशविवर्जितः ॥ २७ ॥
- भोष्म ३० । ततस्तदेव बहुशः कुण्डधारो महायशाः ।
अभ्यासमकरोद्धर्मं ततस्तुष्टास्य देवताः ॥ २८ ॥
- म०भ० ३० । प्रीतास्ते देवताः सर्वा द्विजस्यास्य तथैव च ।
अविष्यत्येष धर्मात्मा धर्मचाचौस्थने मतिम् ॥ २९ ॥
ततः प्रीतो जलधरः कृतकार्यो युधिष्ठिर ।
ईप्सितं मनसोलब्ध्वा वरमन्यैः सुदुर्लभम् ॥ ३० ॥
ततोऽपश्यत् चीराणि सृष्ट्वाणि द्विजसत्तमः ।
पार्श्वतोऽभ्यासतो न्यस्तान्यथ निर्वेदमागतः ॥ ३१ ॥
- भोष्म ३० । निर्वेदाद्देवतानाञ्च प्रसादात् स द्विजोत्तमः ।
वनं प्रविश्य सुमहत्तप आरब्ध्वास्तदा ॥ ३३ ॥
देवतातिथिशेषेण फलमूलाशनो द्विजः ।
धर्मं चास्य महाराज दृढा बुद्धिरजायत ॥ ३४ ॥
धर्मं च अद्धानस्य तपस्युग्रे च वर्ततः ।
कालेन महता तस्य दिव्या दृष्टिरजायत ॥ ३७ ॥
तस्य बुद्धिः प्रादुरासीद् यदि दद्यामहं धनम् ।
तुष्टः कस्यचिदेवेह मिथ्यावाङ्मन भवेन् मम ॥ ३८ ॥
ततः प्रहृष्टवदनो भूय आरब्ध्वास्तपः ।
भूयश्चाचिन्तयत् सिद्धो यत्परं सोऽभिमन्यते ॥ ३९ ॥
यदि दद्यामहं राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्यचित् ।
स भवेदचिराद्राजा न मिथ्यावाग् भवेन् मम ॥ ४० ॥
तस्य साक्षात् कुण्डधारो दर्शयामास भारत ।
ब्राह्मणस्यनपोयोगात् सौहृदेनाभिचोदितः ॥ ४१ ॥
समागम्य स तेनाथ पूजाञ्चक्रे यथाविधि ।
ब्राह्मणः कुण्डधारस्य विस्मितश्चाभवन् नृप ॥ ४२ ॥
ततोऽब्रवीत् कुण्डधारो दिव्यन्ते चक्षुरुत्तमम् ।
पश्य राज्ञां गतिं विप्र लोकांश्चैव तु चक्षुषा ॥ ४३ ॥
ततो राजसहस्राणि मग्नानि निरये तदा ।
दूरादपर्यद्विप्रः स दिव्ययुक्तेन चक्षुषा ॥ ४४ ॥

- कुण्ड० उ० । मां पूजयित्वा भावेन यदि त्वं दुःखमाप्नुयाः ।
 कृतं मया भवेत् किन्ते कश्च तेऽनुग्रहो भवेत् ॥ ४५ ॥
 पश्य पश्य च भूयस्त्वं कामानिच्छेत् कथं नरः ।
 स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानुषेषु विशेषतः ॥ ४६ ॥
- भीष्म उ० । ततोऽपरयत् स कामश्च क्रोधं लोभं भयं मदम् ।
 निद्रां तन्द्रां तथा लस्य मावृत्य पुरुषान् स्थितान् ॥ ४७ ॥
- कुण्ड० उ० । एतै लोकाः सुसंरुद्धा देवानां मानुषाद् भयम् ।
 तथैव देववचनाद्विघ्नं कुर्वन्ति सर्वशः ॥ ४८ ॥
 न देवैरननुज्ञातः कश्चिद्भवति धार्मिकः ।
 एष शक्ताऽसि तपसा दातुं राज्यं धनानि च ॥ ४९ ॥
- भीष्म उ० । ततः पपात शिरसा ब्राह्मण स्तोयधारिणे ।
 उवाच चैनं धर्मात्मा महान् मेऽनुग्रहः कृतः ॥ ५० ॥
 कामलोभान्नुयन्धेन पुरा ते यदसूयितम् ।
 मया स्नेहमविज्ञाय तच्च मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५१ ॥
 क्षान्तमेव मपेत्युक्त्वा कुण्डधारो द्विजर्षभम् ।
 संपरिष्वज्य धाहुभ्यां तत्रैवान्तरधोयत ॥ ५२ ॥
 ततः सर्वांस्तदा लोकान् ब्राह्मणोऽनुचचार ह ।
 कुण्डधारप्रसादेन तपसा सिद्धिमागतः ॥ ५३ ॥
 विहायसा च गमनं तथा सङ्कल्पितार्थता ।
 धर्माच्छक्त्या तथायोगाद् या चैष परमागतिः ॥ ५४ ॥
 देवता ब्राह्मणाः सन्तो यक्षा मानुषचारणाः ।
 धार्मिकान् पूजयन्तो ह न धनाढयान् न कामिनः ॥ ५५ ॥
 सुप्रसन्ना हिते देवा यत्ते धर्मं रता मतिः ।
 धने सुखकला काचिद्धर्मे तु परमं सुखम् ॥ ५६ ॥

४.

धर्मलक्षणनिरूपणम् ।

- युधि० उ० । इमे वै मानवाः सर्वे धर्म प्रतिविशङ्किताः ।
 शां-२६० । कोयं धर्मः कुतो धर्मं स्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
 धर्मं स्त्वयमिहार्यः किं ममुत्रार्थोऽपि वा भवेत् ।
 उभयार्थो हि वा धर्मं स्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥

भीष्म उ० । सदाचारः स्मृतिर्वेदा स्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ।
 चतुर्थमर्थं मित्याहुः कवयो धर्मलक्षणम् ॥ ३ ॥
 अपि ह्युक्तानि धर्म्याणि व्यवस्यन्त्युत्तरावरे ।
 लोकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ॥
 उभयत्र सुखोदर्क इह चैव परत्र च ॥ ४ ॥
 अलब्ध्वा निपुणं धर्मं पापः पापेन युज्यते ॥
 नच पापकृतः पापान् मुच्यन्ते केचिदाऽऽपदि ॥ ५ ॥
 अपापवादी भवति यथा भवति धर्मवित् ।
 धर्मस्य निष्ठा त्वाचार स्तमेवाश्रित्य भोत्स्यसे ॥ ६ ॥
 यथा ऽधर्मसमाधिष्टो धनं गृह्णाति तस्करः ।
 रमते निर्हरन् स्तेनः परविसमराजके ॥ ७ ॥
 यदास्यतद्धरन्त्यन्ये तदा राजान मिच्छति ।
 तदा तेषां स्पृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ ८ ॥
 अभीतः शुचि रभ्येति राजद्वार मशङ्कितः ।
 नहि दुश्चरितं किञ्चिदन्तरात्मनि पश्यति ॥ ९ ॥
 सत्यस्य वचनं साधु न सत्या द्विष्यते परम् ।
 सत्येन विघृतं सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥
 अपि पापकृतो रौद्राः सत्यं कृग्वा पृथक् पृथक् ।
 अद्रोह मविसम्वादं प्रवर्त्तन्ते तदाश्रयाः ।
 ते चेन्मियो ऽधृतिं कुर्युर्विनश्येयु रसंशयम् ॥ ११ ॥
 न हर्त्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः ।
 मन्यन्ते षलवन्तस्तं दुर्बलैः संप्रकीर्त्तितम् ॥ १२ ॥
 यदा निपतिदौर्बल्य मपैपामेव रोचते ।
 नह्यत्यन्तं षलवन्तो भवन्ति सुखिनोपि वा ॥ १३ ॥
 तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कदाचन ।
 असाधुभ्योऽस्य न भयं न चारेभ्यो न राजतः ॥ १४ ॥
 अकिञ्चित्कस्यचित्कुर्वन्निर्भयः शुचिरावसेत् ।
 सर्वतः शङ्कते स्तेनो भृगो ग्राममिवेयिवान्
 बहुधाचरितं पाप मन्यत्रैवा नुपश्यति ॥ १५ ॥

मुदितः शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भयः सदा ।
 नहि दुश्चरितं किञ्चि दात्मनोऽन्येषु पश्यति ॥ १६ ॥
 दातव्य मित्ययं धर्म उक्तो भूतहिते रतैः ।
 तं मन्यन्ते धनयुताः कृपणैः संप्रवर्त्तितम् ॥ १७ ॥
 यदा निघतिकार्षण्य मथैषामेव रोचते ।
 न ह्यत्पन्तं धनवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा ॥ १८ ॥
 यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।
 नतत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रिय मात्मनः ॥ १९ ॥
 योऽन्यस्याः स्यादुपपत्तिः स कं किं वक्तुमर्हति ।
 यदन्यस्य ततः कुर्यान्न मृष्येदिति मे मतिः ॥ २० ॥
 जीवितं यः स्वयं चेच्छेत् कथं सोऽन्यं प्रघातयेत् ।
 यद्यदात्मनि चेच्छेत् तत्परस्यापि चिन्तयेत् ॥ २१ ॥
 अतिरिक्तैः संविभजेद् भोगै रन्यान ऽकिञ्चनान् ।
 एतस्मात्कारणाद्वात्रा कुसीदं संप्रवर्त्तितम् ॥ २२ ॥
 यस्मिंस्तु देवाः समये संस्तिष्ठेरं स्तथा भवेत् ।
 अथवा लाभसमये स्थिति र्धर्मेऽपि शोभना ॥ २३ ॥
 सर्वं प्रियाभ्युपगतं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
 पश्यैतं लक्षणोद्देशं धर्माधर्मे युधिष्ठिर ॥ २४ ॥
 लोक संग्रहसयुक्तं विधात्रा विहितं पुरा ।
 सूक्ष्मधर्मार्थनियतं सताञ्चरित मुत्तमम् ॥ २५ ॥
 धर्मलक्षणमा ऽऽख्यात मेतत्ते कुरुसत्तम ।
 तस्मादनार्जवे बुद्धि र्न ते कार्या कथञ्चन ॥ २६ ॥
 प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ।
 यः स्यात्प्रभव संयुक्तः सधर्म इति निश्चयः ॥ २७ ॥
 धारणाद्धर्ममित्याहु र्धर्मेण विधृताः प्रजाः ।
 यः स्याद्धारण संयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥ २८ ॥
 अहिंसार्थाय भूतानां धर्म प्रवचनं कृतम् ।
 यः स्यादाहिंसया युक्तः सं धर्म इति निश्चयः ॥ २९ ॥

कथाः । यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥

५.

धर्ममूलम् ।

मनु. अ. २. विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यं मण्डपराशिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निचेद्यत ॥ १ ॥

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्धिताम् ।

आचारश्चैव साधूना मात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद् धर्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्यः श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्पक् संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७ ॥

पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ३ ॥

मनु. अ. २. श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमामांस्ये ताभ्यां धर्मो द्विर्निर्ययौ ॥ १० ॥

मनुः अ. २. यः कश्चित् कस्यचिद् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो द्विस्तु ॥ ११ ॥

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निर्व्विलं ज्ञानचक्षुषा ।

अनिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मं निर्व्विण्णं वै ॥ ८ ॥

प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ देव
 पितृकार्यार्थाभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव ।
 आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि
 तानि सेवितव्यानि नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि
 तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि । ये के चासच्छ्रेयास्तसो ब्राह्मणाः
 तेषां त्वयाऽऽसने न प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया देयम् ।
 श्रिया देयम् । द्विया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ
 यदि ते कर्म विचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ये तत्र
 ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः युक्ता अयुक्ताः अलक्ष्या धर्मकामाः स्युः यथा ते
 तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्त्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः
 सम्मर्शिनः युक्ता अयुक्ताः अलक्ष्या धर्मकामाः स्युः यथा ते तेषु
 वर्तेरन् तथा तेषु वर्त्तेथाः । एष आदेशः एष उपदेशः एषा वेदोपनि-
 पत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमुचैतदुपास्यम्
 स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । तानि त्वयोपास्यानि ।
 विचिकित्सा वा स्यात्तपु वर्तेरन् सप्त च ॥

सर्वं साधारण धर्मानाह ।

मनुः अ. ६ धृतिः क्षमादमो ऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धोर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ९२ ॥
 चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।
 दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९३ ॥
 विष्णुः क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।
 अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥
 ध्यात्मव्रतमलाभित्वं देवतानां च पूजनम् ।
 अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥
 बृहस्पतिः दया क्षमा ऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।
 अकार्पण्याऽऽपृहृत्वं च सर्वसाधारणो विधिः ॥
 धन. अ. ३१०. वशः सत्यं दमः शौचं मार्दवं हीरचापलम् ।
 दानं तपो ब्रह्मचर्यं मित्येता स्तनयो मम ॥
 अहिंसा समता क्षान्ति स्तपः शान्तिरमत्सरः ।
 द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियोऽसि सदा मम ॥

- शां.रा.१२। शमो दमस्तथा धैर्यं सत्यं शौचमथार्जवम् ।
यज्ञो धृतिश्च धर्मश्च नित्यमार्यो विधिः स्मृतः ॥ १६ ॥
- शां.तां.२१- अद्रोहेणैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः ।
अद्रोहः सत्यवचनं संविभागो दया दमः ॥
प्रजनः स्वेषु दारेषु मार्दवं ह्री रक्षापलम् ॥ ११ ॥
एवं धर्मं प्रधानेष्टं मनुः स्वायंभुवो ऽब्रवीत् ।
तस्मादेतत् प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय ॥ १२ ॥
- शां.च.६० अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा दया ।
प्रजनः स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ।
आर्जवं भृत्यभरणं नवैते सार्ववर्णिकाः ॥ ७ ॥
- शां.च. ३६- अदत्तास्यानुपादानं दानमध्ययनं तपः ।
अहिंसा सत्यमक्रोध इज्या धर्मस्य लक्षणम् ॥ १० ॥
- उद्यो. ३४- इज्या ऽध्ययन दानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्यापृविद्यः स्मृतः ॥
तत्र पूर्वश्रवतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।
उत्तरस्तु चतुर्वर्गो महात्मन्येव तिष्ठति ॥
- युधि० अनेकान्तं बहुद्वारं धर्ममाहु र्मनीषिणः ।
किं निश्चितं भवेदत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥
- भीष्मः अहिंसा सत्यमक्रोध आनृशंस्यं दमस्तथा ।
आर्जवञ्चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम् ॥
- मनु च १० अहिंसा सत्यमस्नेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्ये ऽब्रवीन्मनुः ॥ ६३ ॥
- अथ. ९०- एष धर्मो महायोगो दानं भूतदया तथा ।
ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुकोशो धृतिः क्षमा ।
सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत् सनातनम् ॥ ३२ ॥
- रामो. ११३ । भगवन् सर्वभूतेश सर्वधर्मभृतां चर ।
अनु. १४१ पिनाकपाणे चरद् संशयो मे महानयम् ॥ २० ॥
धर्मः किं लक्षणः प्रोक्तः कथं वा चरितुं नरैः ।
शक्यो धर्ममविन्दद्भिः धर्मज्ञ वद मे प्रभो ॥ २३ ॥

- महे० ३० । अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम् ।
 शमो दानं यथाशक्ति गार्हस्थ्यो धर्म उत्तमः ॥ २५ ॥
 परदारेष्वसंसक्तो न्यासस्त्रीपरिरक्षणम् ।
 अदत्तादानविरमो मधुमांसस्य वर्जनम् ॥ २६ ॥
 एष पञ्चविधो धर्मो बहुशाखः सुखोदयः ।
 देहिभिर्धर्मपरमै श्रुतव्यो देह संभवः ॥ २७ ॥
- अनु-अ-१२० श्रीण्येव तु पदान्याहुः पुरुषस्थोत्तमं व्रतम् ।
 न द्रुह्येचैव दद्याच्च सत्यञ्चैव परं वदेत् ॥ १० ॥
 इति वेदोक्त मृषिभिः पुरस्तात्परिकल्पितम् ।
 इदानीं चैव नः कृत्यं प्रस्ताद्य परिश्रुतम् ॥ ११ ॥
- शां-अ-२२६ धर्मान्साधारणांस्तात विस्तरेण शृणुष्व मे ।
 आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता ॥
 श्राद्धकर्मातिथेयंच सत्यमक्रोध एव च ।
 स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानसूयता ॥
 आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधारणो नृप ॥

८.

कोऽयं सनातनधर्मः ॥

भा०-१-११

- युधि० ३० भगवन् श्रोतुमिच्छामिनृणां धर्मं सनातनम् ।
 वणश्रिमाचारयुतं यत् पुमान् विन्दते परम् ॥ २ ॥
 भवान् प्रजापतेः साक्षा दात्मजः परमेष्ठिनः ।
 सुतानां संमतो ब्रह्मंस्तपोयोगसमादिभिः ॥ ३ ॥
 नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुः ।
 करुणाः साधवः शान्ता स्त्वद्विधा न तथा परे ॥ ४ ॥
- नारद ३० । नत्वा भगवते ऽजाय लोकानां धर्महेतवे ।
 ब्रह्मे सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ५ ॥
 यो स्वतीर्यात्मनोऽशेन दाक्षायण्यां तु धर्मतः ।
 लोकानां स्वस्तये ऽध्यास्ते तपो वदरिकाश्रमे ॥ ६ ॥
 धर्ममूलं हि भगवान् सर्वदेवमयो हरिः ।
 स्मृतं च तद्विदां राजन् येन चात्मा प्रसीदति ॥ ७ ॥

सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः ।
 अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ॥८॥
 सन्तोषः समदृक्सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः ।
 नृणां विपर्ययेहेत्वा मौनमात्मविमर्शनम् ॥ ९ ॥
 अन्नाद्यदेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथाहृतः ।
 तेष्वात्मदेवता बुद्धिः सुनरां नृपु प एड्य ॥ १० ॥
 श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः ।
 सेवेज्यावनति दीस्यं सख्य मात्म समर्पणम् ॥११॥
 नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ।
 त्रिंशद्दृच्छणवान् राजन्सर्वात्मा येन तुष्यति ॥ १२ ॥
 संस्काराः कर्णधर्मा. आश्रमधर्माः स्त्रीणां ।
 धर्मा. ईशेय धर्माः अये मंगहीष्यन्ते ॥

६.

अथ यमनियमभेदेन धर्मानाह ॥

पतञ्जलिः अहिंसा मत्यास्तेषु ब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः ।
 शौचमन्नोपतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥
 याज्ञवल्क्यः ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं मत्यमकल्कता ।
 अहिंसास्तेय माधुष्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ ३१३ ॥
 स्नानं मौनोपवासेज्या स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
 नियमो गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ ३१४ ॥
 यम- नि० ॥ अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यं मकल्कता ।
 अस्तेयमिति पञ्चैते यमा वै परिकीर्तिताः ॥
 अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ।
 अप्रमादश्च सततं पञ्चैते नियमाः स्मृताः ॥
 भाग- ११-८ । अहिंसा सत्यमस्तेय मसंगो ह्यैरसंचयः ।
 ध्यास्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्यैर्यं क्षमाभयम् ॥
 शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथ्यं मदर्चनम् ।
 तोषाटनं परार्थेहा नुष्ठिराचार्यसेवनम् ॥

- एते यमाः सनियमाः उभयोर्द्वादश स्मृताः ।
 पुंसासुपासिता स्तात यथाकामं दुहन्ति हि ॥
 मनु. अ. ४ । यमान् सेवेत सतनं न नित्यं नियमान् बुधः ।
 यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ॥ २०४ ॥
 भा. ११।१९ यमानमीक्षणं सेवेत नियमान् मत्परः क्वचित् ।
 यम ३०१ यमो यम इति श्रुत्वा वृथाह्यद्विजते जनः ॥
 आत्म तु यमितो येन तस्यात्मैव यमः स्मृतः ॥
 स०१ आनृशंस्यं क्षमा सत्यं अहिंसा दम आर्जवम् ।
 दानं प्रसादो माधुर्यं मार्दवं च यमा दश ॥
 शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
 व्रनोपवासं मौनञ्च स्नानं च नियमा दश ॥
 यमैश्च नियमैश्चैव यः करोत्यात्मसंगमम् ।
 अदृष्टैवेह मां ब्रह्मन् ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥

१०.

अथ सत्यम् ।

- यजुः तै० ३० सत्यं वद । सत्यान्नपमदितव्यम् ।
 सत्या ज्ञास्ति परोधर्मः ।
 मुडकोप० सत्य मेव जयते नानृतम् सत्येन पन्था विततो देवद
 येनाक्रमन्तृपयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निध
 सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यक् ज्ञानेन
 ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो
 हि शुभ्रो यं परयन्ति घतयः क्षीणदोषाः ।
 प्रश्नोपनि० तेषा मेवैव ब्रह्म लोको यंपान्तपो ब्रह्मचर्यं
 येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ तेषामसौ विरजो
 ब्रह्मलोको न येषु जिह्नमनृतं न माया चेति ॥
 तैति. १२. ३२ सत्यं परं परं सत्यं सत्येन न सुवर्गाल्लोकाव्यवन्ते कदाः
 यन सनात्सहि सत्यं तस्मात्सत्ये रमन्ते ॥
 मनु. अ. ४ । सत्यं द्रूयात् प्रियं द्रूयात् द्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
 प्रियञ्च नानृतं द्रूयादेव धर्मः सनातनः ॥ १३८ ॥

पद्मपुराण यथार्थकथनं यच्च सर्वलोकसुखप्रदम् ।
तत्सत्यमिति विज्ञेय मसत्यं तद्विपर्ययः ॥

यु० ३० । सत्यं धर्मं प्रशंसन्ति विप्रर्षिपितृदेवताः ।
शां० प्र० १६२ सत्यमिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
सत्यं किं लक्षणं राजन् कथं वा तदवाप्यते ।
सत्यं प्राप्य भवेत् किञ्च कथं चैव तद्बुध्यताम् ॥ २ ॥
भोष्य ३० । चातुर्वर्ण्यस्य धर्माणां सङ्करो न प्रशस्यते ।
अविकारितम् सत्यं सर्ववर्णेषु भारत ॥ ३ ॥
सत्यं सत्सु मदा धर्मः सत्यं धर्मः सनातनः ।
सत्यमेव नमस्येत सत्यं हि परमा गतिः ॥ ४ ॥
सत्यं धर्मस्तपो योगः सत्यं ब्रह्म सनातनम् ।
सत्यं यज्ञः परः प्रोक्तः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥
आकारानिह सत्यस्य यथावदनुपूर्वशः ।
लक्षणञ्च प्रवक्ष्यामि सत्यस्येह यथाक्रमम् ॥ ६ ॥
प्राप्यते च यथा सत्यं तच्च श्रोतुमिहार्हसि ।
सत्यं त्रयोदश विधं सर्वलोकेषु भारत ॥ ७ ॥
सत्यञ्च समता चैव दमश्चैव न संशयः ।
अमात्सर्यं क्षमा चैव ह्योस्ति त्विच्छानसूयता ॥ ८ ॥
त्यागो ध्यानमथार्यत्वं धृतिश्च सततं दया ।
अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारास्त्रयोदश ॥ ९ ॥
सत्यं नामाव्ययं नित्यमविकारि तथैव च ।
सर्वधर्माधिकुद्धेन योगेनैतदवाप्यते ॥ १० ॥
आत्मनीष्टे तथानिष्टे रिपौ च समता तथा ।
दृच्छादेषक्षयं प्राप्य कामक्रोधक्षयं तथा ॥ ११ ॥
दमो नान्यस्पृहा नित्यं गाम्भीर्यं धैर्यमेव च ।
अभयं रोगशमनं ज्ञानेनैतदवाप्यते ॥ १२ ॥
अमात्सर्यं बुधाः प्राहुः दर्शनधर्मे च संयमः ।
अवस्थिते च नित्यञ्च सत्येनामत्सरी भवेत् ॥ १३ ॥
अक्षमापाः क्षमायाश्च प्रियाणीहाप्रियाणि च ।
क्षमते सम्मतः साधुः साध्वाप्नोति च सत्यवाक् ॥ १४ ॥

कल्पाणं कुरुते षाढं धीमान् न ग्लायते क्वचित् ।
 प्रशान्तवाङ्मना नित्यं ह्रीस्तुधर्माद्वाप्यते ॥ १५ ॥
 धर्मार्थहेतोः क्षमते तितिच्चा चान्तिरुच्यते ।
 लोकसंग्रहणार्थं वै सा तु धैर्येण लभ्यते ॥ १६ ॥
 त्यागः स्नेहस्य यत्यागो विषयाणां तथैव च ।
 रागद्वेषप्रहीणस्य त्यागो भवति नान्यथा ॥ १७ ॥
 आर्य्यता नाम भूतानां यः करोति प्रयत्नतः ।
 शुभं कर्म निराकारो वीतराग स्तथैव च ॥ १८ ॥
 धृतिर्नाम सुखे दुःखे यथा नाप्नोति विक्रियाम् ।
 तां भजेत सदा प्राज्ञो य इच्छेद्भक्तिमात्मनः ॥ १९ ॥
 सर्वथा क्षमिणा भाव्यं तथा सत्यपरेण च ।
 वीतहर्षभयक्रोधो धृतिमाप्नोति पण्डितः ॥ २० ॥
 अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
 अनुग्रहश्च दानञ्च सतां धर्मः सनातनः ॥ २१ ॥
 एते त्रयोदशाकाराः पृथक् सत्यैकलक्षणाः ।
 भजन्ते सत्य मेवेह वृंहयन्ते च भारत ॥ २२ ॥
 नान्तः शक्यो गुणानाञ्च वक्तुं सत्यस्य पार्थिव ।
 अतः सत्यं प्रशंसन्ति विप्राः सपितृदेवताः ॥ २३ ॥
 नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।
 स्थितिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात्सत्यं न लोपयेत् ॥ २४ ॥
 उपैति सत्याद् दानं हि तथा यज्ञाः सदाक्षणाः ।
 त्रेताग्निहोत्रं वेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः ॥ २५ ॥
 अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २६ ॥

शां. प्रो. १८८। न यज्ञफलदानानि नियमास्तारयन्ति हि ।
 यथा सत्यं परे लोके तथेह पुरुषर्षभ ॥ ६१ ॥
 तपांसि धानि चीर्णानि चरिष्यन्ति च यत्तपः ।
 शतैः शतसहस्रश्च तैः सत्यान्न विशिष्यते ॥ ६२ ॥

सत्यमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यमेकाक्षरं तपः ।
 सत्यमेकाक्षरो यज्ञः सत्यमेकाक्षरं श्रुतम् ॥ ६३ ॥
 सत्यं वेदेषु जागर्त्ति फलं सत्ये परं स्मृतम् ।
 सत्याद् धर्मो दमश्चैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ६४ ॥
 सत्यं वेदा स्तथाङ्गानि सत्यं विद्या स्तथा विधिः ।
 व्रतचर्या तथा सत्यमोङ्कारः सत्य मेव च ॥ ६५ ॥
 प्राणिनां जननं सत्यं सत्यं सन्ततिरेव च ।
 सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रश्मिः ॥ ६६ ॥
 सत्येन घ्राग्निर्दहति स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 सत्यं यज्ञस्तपोवेदा स्तोभा मंत्राः सरस्वती ॥ ६७ ॥
 तुलामारोपितो धर्मः सत्यं चैवेति नः श्रुतम् ।
 समकक्षां तुल्यतो यतः सत्यं ततो ऽधिकम् ।
 यतो धर्मं स्ततः सत्यं सर्वं सत्येन वर्द्धते ॥ ६८ ॥

यनपर्यः २२ । अश्वमेध सहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 नाभिजानामि यद्यस्य सत्यस्यार्धमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥
 वनपर्यः ६३ । चत्वार एकतो वेदाः साहोपाङ्गाः सविस्तराः ।
 स्वधीता मनुजव्याघ्र सत्यमेकं किलैकतः ॥ १५ ॥

११.

समय प्रति पाठनम्

भाष. ३. १०. १२ घः स्वर्गं प्रतिज्ञां नातिपिपत्यसभ्यः ॥
 पात्रि घ. १. १३३ सत्यधर्मं च्युतात् पुंसः क्रुहादाशीविषादिव ।
 अनास्तिको ऽप्पुद्भिजने जनः किं पुनरास्तिकः ॥ १५ ॥
 धरं कूरशता टापी धरं वापीशतात् क्रतुः ।
 धरं क्रतुशतात् पुत्रः सत्यं पुत्रशतात्परम् ॥ १०१ ॥
 अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेध सहस्रादि सत्यमेव विशिष्यते ॥ १०२ ॥
 सर्वं वेदाधिगमनं सर्वतीर्थादगाहनम् ।
 सत्यं च वचनं राजन् समं वा स्यान्न वा समम् ॥ १०३ ॥

नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम् ।
 न हि तीव्रतरं किञ्चिदन्वृतादिह विद्यते ॥ १०४ ॥
 राजन् सत्यं परं ब्रह्म सन्यञ्च समयः परः ।
 मा त्याजीः समयं राजन् सत्यं सङ्गतमस्तुते ॥ १०५ ॥

१२.

हरिश्चन्द्रस्य सत्यपालनम्

अनु-च-२६ः सत्यं वदत मा ऽसत्यं सत्यं धर्मः सनातनः ।
 हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ॥ १ ॥
 मा.कै.पु.च.० हरिश्चन्द्रेति राजर्षिरासीत् त्रेतायुगे पुरा ।
 धर्मात्मा पृथिवीपालः प्रोल्लसत्कीर्तिरुत्तमः ॥ १ ॥
 न दुर्भिक्षं न च व्याधिर्नाकाले मरणं नृणाम् ।
 नाधर्मरुचयः पौरास्तस्मिन् शासति पार्थिवे ॥ २ ॥
 बभूवुर्न तथोन्मत्ता धनवीर्यतपोमदैः ।
 नाजायन्त स्त्रियश्चैव काश्चिदप्राप्तयौवनाः ॥ ३ ॥
 स कदाचिन् महाबाहुररण्ये ऽनुसरन् मृगम् ।
 शुश्राव शब्दमसकृत् त्रायस्वेति च योपिताम् ॥ ४ ॥
 स विहाय मृगं राजा मा भैषी रित्यभाषत ।
 मयि शासति दुर्मन्थाः कोऽप्य मन्यायवृत्तिमान् ॥ ५ ॥
 तत्क्रन्दितानुसारी च सर्वारम्भविघातकृत् ।
 एतस्मिन्नन्तरे रौद्रो विघ्नराट् समचिन्तयत् ॥ ६ ॥
 विश्वामित्रो ऽप्यमतुलं तप आस्थाय धीर्यवान् ।
 प्रागसिद्धा भवादीनां विद्याः साधयति व्रती ॥ ७ ॥
 साध्यमानाः क्षमाभौनचित्तसंयमिना ऽमुना ।
 ता वै भयार्ताः क्रन्दन्ति कथं कार्यमिदं मया ॥ ८ ॥
 तेजस्वी कौशिकश्रेष्ठो वपमस्य सुदुर्यलाः ।
 क्रोशन्त्येतास्तथा भीताः दुष्पारं प्रतिभाति मे ॥ ९ ॥
 अथवायं नृपः प्राप्तो माभैरिति वदन्मुहुः ।
 इममेव प्रविश्याद्यु साधयिष्ये यथेप्सितम् ॥ १० ॥

इति संचित्य रौद्रेण विघ्नराजेन वै ततः ।
 तेनाविष्टो नृपः कोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 कोऽयं वध्नाति वज्रांते पावकं पापकृद्भरः ।
 बलोष्ण तेजसादीप्ते मयि पत्यानुपस्थिते ॥ १२ ॥
 सोऽथ मत्कामुं काक्षेपविदीपितदिगन्तरैः ।
 शरैर्निर्भिन्नसर्वांगो दीर्घनिद्रां प्रवेदयति ॥ १३ ॥
 विद्रवामित्र स्ततः क्रुद्धः श्रुत्वा तन्नृपते वचः ।
 क्रुद्धे चर्षिपरे तस्मिन् नेशुर्विद्याः क्षणेन ताः ॥ १४ ॥
 स चापि राजा तं दृष्ट्वा विद्रवामित्रं तपोनिधिम् ।
 भीतः प्रावेगतात्यर्थं सहस्राश्वत्थपर्णयत् ॥ १५ ॥
 सुदुरात्मन्निति यदा मुनि स्निष्टेति चाब्रवीत् ।
 ततः स राजा विनयात् प्रणिपत्याभ्यभाषत ॥ १६ ॥
 भगवन्नेय धर्मो मे नापराधो मम प्रभो ।
 न क्रोद्धुमर्हसि मुने निजधर्मरतस्य मे ॥ १७ ॥
 दातव्यं रक्षितव्यं च धर्मज्ञेन महीक्षिता ।
 चापञ्चोद्यम्य पोद्धव्यं धर्मशास्त्रानुसारतः ॥ १८ ॥
 वि० ३०-२- दातव्यं कस्य के रक्षयाः कै र्पोद्धव्यञ्च ते नृप ।
 क्षिप्रमेतत् समाचक्ष्व यद्यधर्मभयं तव ॥ १९ ॥
 हरि- ३- दातव्यं विप्रमुण्येभ्यो ये चान्ये कृशवृत्तयः ।
 रक्षया भीताः सदा युद्धं कर्तव्यं परिपन्थिभिः ॥ २० ॥
 वि० ३०-३- यदि राजा भवान् सम्यग् राजधर्ममवेक्षते ।
 निवेष्टुकामो विप्रोऽहं दीयतामिष्टदक्षिणा ॥ २१ ॥
 एतद्राजा वचः श्रुत्वा प्रहृष्टेनान्नरात्मना ।
 पुनर्जातमिवात्मानं मेने प्राह च कौशिकम् ॥ २२ ॥
 उच्यतां भगवन् यत् ते दातव्यमविशंकितम् ।
 दत्त मित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात् सुदुर्लभम् ॥ २३ ॥
 हिरण्यं वा सुवर्णं वा पुत्रः पत्नी कलेवरम् ।
 प्राया राज्यं पुरं लक्ष्मीं पर्यदभिप्रेतमात्मनः ॥ २४ ॥
 वि० ३०-४- राजान् प्रतिगृहीतोऽयं यस्तेदत्तः प्रतिग्रहः ।
 प्रयच्छ प्रथमं ताव दक्षिणां राजसूयिकीम् ॥ २५ ॥

राजोऽथवा ब्रह्मं स्नामपि दास्यामि दक्षिणां भवतो ह्यहम् ।

त्रिपतां द्विजशार्दूल यस्तवेष्टुः प्रतिग्रहः ॥ २६ ॥

शिवो ३० ससागरा धरामेतां सभूभृद्ग्रामपत्तनाम् ।

राज्यं च सकलं वीर रथाश्वगजसंकुलम् ॥ २७ ॥

कोष्ठागारञ्च कौशं च यत्तान्यद्विद्यते तव ।

विना भार्याञ्च पुत्रं च शरीरञ्च तवानघ ॥ २८ ॥

धर्मञ्च सर्वधर्मज्ञ यो यान्तमनुगच्छति ।

षड्भुजा या किमुक्तेन सर्वमेतत् प्रदीयताम् ॥ २९ ॥

प्रहृष्टेनैव मनसा सोऽविकारमुखो नृपः ।

तस्यर्षेर्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह कृताञ्जलिः ॥ ३० ॥

तथेति चोपका कृत्वा च राजा गन्तुं प्रचक्रमे ।

स्वपत्न्या शैब्यया सार्द्धं बालकेनात्मजेन च ॥ ३१ ॥

व्रजतः सततो रुद्ध्वा पन्थानं प्राह तं नृपम् ।

क यास्यसीत्यदत्या मे दक्षिणां राजसूयिकीम् ॥ ३२ ॥

परिचन्द्र- मासेन तव विषर्षे प्रदास्ये दक्षिणाधनम् ।

सांप्रतं नास्ति मे वित्तमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ ४३ ॥

शिवो ३० गच्छ गच्छ नृपश्रेष्ठ स्वधर्ममनुपालय ।

शिशश्च तेऽध्वा भवतु मा सन्तु परिपन्थिनः ॥ ४४ ॥

अनुज्ञातः स गच्छेति जगाम षसुधाधिपः ।

पदूभ्यःमनुचितागन्तुमन्वगच्छत तं प्रिया ॥ ४५ ॥

तं सभार्यं नृपश्रेष्ठं निर्यातं समुतं पुरात् ।

दृष्ट्वा प्रचुक्रुशुः पौरा राज्ञ इचैगानुयायिनः ॥ ४६ ॥

हा नाथ किं जहास्यस्मान् नित्यार्त्तिपरिपीडितान् ।

त्वं धर्मतत्परो राजन् पौरानुग्रहकृत् तथा ॥ ४७ ॥

नयास्मानपि राजर्षे यदि धर्ममवेक्षसे ॥

यत्र त्वं तत्र हि वयं तत्सुखं यत्र वै भवान् ।

नगरं तद्भवान् यत्र स स्वर्गो यत्र नो नृपः ॥ ४८ ॥

इति पौरवचः श्रुत्वा राजाशोकपरिप्लुतः ।

अतिष्ठत् स तदा मार्गं तेपामेयानुकम्पया ॥ ५६ ॥

विश्वामित्रोऽपि तं दृष्ट्वा पौरवाक्याकूलोऽकृतम् ।
 रोषामर्षविवृत्ताक्षः समागत्य वचोऽब्रवीत् ॥ ५७ ॥
 धिक् त्वां दुष्टसमाचारमनृतं जिघ्रभापिणम् ।
 मम राज्यं च दत्त्वा यः पुनः प्राक्कण्डुमिच्छसि ॥ ५८ ॥
 इत्युक्तः परुषं तेन गच्छामीति सवेपथुः ।
 ब्रुवन्नेवं ययौ शीघ्रमाकर्षन् दयितां करे ॥ ५९ ॥

१३.

मा. ३. ४. स गत्वा वसुधापालो दिव्यां वाराणसीं पुरीम् ।
 नैपा मनुष्यभोग्येति शूलपाणेः परिग्रहः ॥ ४ ॥
 जगाम पद्भ्यां दुःस्वार्त्तः सह पत्न्याऽनुकूलाया ।
 पुरीप्रवेशे ददृशे विश्वामित्रमुपस्थितम् ॥ ५ ॥
 तं दृष्ट्वासमनुप्राप्तं विनयावनतोऽभवत् ।
 प्र ह वैवाञ्जलिं कृत्वा हरिश्चन्द्रो महाशुनिम् ॥ ६ ॥
 इमे प्राणाः सुतश्चायमियं पत्नी मुने मम ।
 येन ते कृत्पमस्त्याशु तद् गृहाणार्घ्यमुत्तमम् ॥ ७ ॥
 यद्दान्यत् कार्यमस्माभिस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८ ॥
 विश्वा. ३. पूर्णः स मासो राजर्षे दीयतां मम दक्षिणा ।
 राजसूयनिमित्तं हि स्मर्यते स्ववचो यदि ॥ ९ ॥
 शीघ्रं च । ब्रह्मन्नश्चैव संपूर्णो मासो ऽन्तानतपोधन ।
 तिष्ठत्येतद्दिनाद्यं यत्तत्प्रतीक्षस्व मा चिरम् ॥ १० ॥
 विश्वा. ३. इत्यमस्तु महाराज आगामिष्याम्यहं पुनः ।
 शापं तव प्रदास्यामि न चेदद्य प्रदास्यमि ॥ ११ ॥
 इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो राजा चाचिन्तयत् तदा ।
 कथमस्मै प्रदास्यानि दक्षिणा या प्रतिश्रुता ॥ १२ ॥
 कुतः पुण्यानि मिथ्याणि कृतोऽर्थः सांप्रतं मम ।
 प्रतिग्रहः प्रदुष्टो मे नाहं यायामघः कथम् ॥ १३ ॥
 किमु प्राणान् विमुञ्चामि कां दिशं याम्यकिञ्चनः ।
 यदि नाशं गमिष्ये मि ह्यपदाय प्रतिश्रुतम् ॥ १४ ॥

ब्रह्मस्वहृत् कृमिः पापो भविष्याभ्यधमाधमः ।

अथवा प्रेष्यतां यास्ये धरमेवात्मविक्रयः ॥ १५ ॥

राजानं व्याकुलं दीनं चिन्तयानमधोमुखम् ।

प्रत्युवाच तदा पत्नी वाष्पगद्गदया गिरा ॥ १६ ॥

पत्नी ३० । त्यज चिन्तां महाराज स्वसत्यमनुपालय ।

रमशानवद् धर्जनीयो नरः सत्यबहिष्कृतः ॥ १७ ॥

नातः परतरं धर्मं धदन्ति पुरुषस्य तु ।

यादृशं पुरुषव्याघ्र स्वसत्यपरिपालनम् ॥ १८ ॥

अग्निहोत्रमधीतं वा दानाद्याश्चाखिलाः क्रियाः ।

भजन्ते तस्य वैफल्यं यस्य वाक्यमकारणम् ॥ १९ ॥

सत्यमत्यंतमुदितं धर्मशास्त्रेषु धीमताम् ।

तारणायानृतंतद्वत्पातनायाऽकृतात्मनाम् ॥ २० ॥

सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयं च पार्थिवः ।

कृतिर्नाम च्युतः स्वर्गादसत्यवचनात् सकृत् ॥ २१ ॥

राजन् जातमपत्यं मे इत्युक्त्वा प्ररुद ह ।

वाष्पांबुप्लुतनेत्रान्ता मुवाचेदं महीपतिः ॥ २२ ॥

हरिवंद्र ३० विमुञ्चभद्रे सन्ताप मयं तिष्ठति बालकः ।

उच्यतां वक्तुकामासि यद्वाक्यं गजगामिनि ॥ २३ ॥

पत्न्युवाच । राजन् जातमपत्यं मे सतां पुत्रफलाः स्त्रियः ।

स मां प्रदाय वित्तेन देहि विप्राय दक्षिणाम् ॥ २४ ॥

एतत् वाक्यमुपश्रुत्य ययौ मोहं महीपतिः ।

प्रतिलभ्य च सज्ञां स विललापातिदुःखितः ॥ २५ ॥

हा हा कथं त्वया शक्यं वक्तुमेतत् शुचिस्मिते ।

दुर्वाच्यमेतद्वचनं कर्त्तुं शक्तोऽम्यहं कथम् ॥ २७ ॥

इत्युक्त्वा स नरश्रेष्ठो धिग्धिगित्यसकृद् ब्रुवन् ।

निपपात महीपृष्ठे मूर्ख्याभिपरिप्लुतः ॥ २८ ॥

शयानं भुवि तं दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रं महीपतिम् ।

उवाचेदं सकरुणं राजपत्नी सुदुःखिता ॥ २९ ॥

पत्न्युवाच । हा महाराज कस्येद मपध्यानमुपस्थितम् ।

यत्त्वं निपतितो भूमौ राङ्गवास्तरणोचितः ॥ ३० ॥

इत्युक्त्वा सापि सुश्रोणी मूर्छिता निपपात ह ।
 भर्तृदुःख महाभारेणासहेयन निपीडिता ॥ ३३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तो विश्वामित्रो महातपाः ।
 दृष्ट्वा तु तं हरिश्चन्द्रं पतितं भुवि मूर्छितम् ॥
 स वारिणा समभ्युक्ष्य राजानभिदमद्रवीत् ॥ ३६ ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र तां ददस्वेष्टदक्षिणाम् ॥
 ऋणं धारयतो दुःखमहन्यहनि चर्द्धते ॥ ३७ ॥
 थाप्यायमानः स तदा हिमघीतेन वारिणा ।
 अवाप्य चेतनां राजा विश्वामित्रमवेक्ष्य च ।
 पुनर्मोहं समापेदे स च क्रोधं ययौ मुनिः ॥ ३९ ॥
 स समाश्वास्यराजानं वाक्यमाह द्विजोत्तमः ।
 दीयतां दक्षिणा सा मे यदिधर्मं मवेक्षसे ॥ ४० ॥
 सत्येनार्कः प्रतपति सत्ये तिष्ठति मेदिनी ।
 सत्यञ्चोक्तं परो धर्मः स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ४१ ॥
 अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया घृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४२ ॥
 अथवा किं ममैतेन साम्ना प्रोक्तेन कारणम् ।
 अनार्य्यं पापसंकल्पे क्रूरे चानृतधादिनि ॥ ४३ ॥
 त्वयि राज्ञि प्रभवति सद्भावः श्रूयतामयम् ।
 अथ मे दक्षिणां राजन्नदास्यति भवान् यदि ॥ ४४ ॥
 अस्ताचलं प्रयातेऽर्के शप्स्यामि त्वां ततो ध्रुवम् ।
 इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो राजाचासीद्गयातुरः ॥ ४५ ॥
 कान्दिग्मृतोऽधनो निःस्वो नृशंसघनिनार्हितः ।
 भार्यास्य मूयः प्राहेदं क्रियतां वचनं मम ॥
 मा शापानल निर्दग्धः पञ्चत्वमुपयास्यसि ॥ ४६ ॥
 स तथा चोद्यमानस्तु राजा पत्न्या पुनः पुनः ॥
 प्राह भद्रे करोम्येष विक्रयं तव निर्घृणः । ४७ ॥
 नृशंसैरपि पत्कत्तुं नशक्यं तत्करो म्यहम् ॥
 यदि मे शक्यते वाणो वक्तुमीदृक् सुदुर्वचः ॥ ४८ ॥

एवमुक्त्वा ततो भार्यां गत्वा नगरमातुरः ।
वाष्पापिहितकण्ठाक्षस्ततोवचनमब्रवीत् ॥ ४६ ॥

राज्ञो वाच । भो भो नागरिकाः सर्वे शृणुष्वं वचनं मम ।

किं मां वृच्छथ कस्त्वं भो नृशंसोऽहममानुषः ॥ ५० ॥

राक्षसो वानि कठिनस्ततः पापतरोऽपिवा ।

विभ्रेतुं दयितां प्राप्तो यो न प्राणां स्तयजाम्यहम् ॥५१॥

यदि-वः कस्यचित् कार्यं दास्या प्राणेष्वहम् ।

स ब्रवीतु त्वरायुक्तो वाचत्सन्धारयाम्यहम् ॥ ५२ ॥

अथ वृद्धो द्विजः कश्चिदागत्याह नराधिपम् ।

समर्पयस्व मे दासीमहं क्रेता धनप्रदः ॥ ५३ ॥

अस्ति मे वित्तमस्तोकं सुकुमारी च मे प्रिया ।

गृहकर्म न शक्नोति कर्तुमस्मात् प्रयच्छ मे ॥ ५४ ॥

कर्मण्यतावयोरूपशीलानां तव योषितः ।

अनुरूपमिदं वित्तं गृहाणार्पय मे ज्यलाम् ॥ ५५ ॥

एवमुक्तस्य विप्रेण हरिश्चन्द्रस्य भूपतेः ॥

व्यदीर्यत मनो दुःखान्न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ५६ ॥

ततः स विप्रो नृपतेर्बलकलान्ते दृढं धनम् ।

षड्वाकेशेष्वथादाय नृपपत्नीमकर्षयत् ॥ ५७ ॥

रुरोद रोहितास्योऽपि दृष्ट्वा कृष्टान्तुमातरम् ।

हस्तेन वस्त्रमाकर्षन् काकपक्षधरः शिशुः ॥ ५८ ॥

पत्न्यावः । मुञ्चार्यं मुञ्च तायन्मां यावत् पश्याम्यहं शिशुम् ।

दुर्लभं दर्शनं तात पुनरस्य भविष्यति ॥ ५९ ॥

पश्यैहि वत्स मामेवं मातरं दास्यतां गताम् ।

मां मा स्प्राप्तो राजपुत्र अस्पृश्याहं तत्राधुना ॥ ६० ॥

ततः स बालः सहस्रा दृष्ट्वा कृष्टान्तुमातरम् ।

समभ्यघायदस्येति रुदन् सास्त्राविलेक्षणः ॥ ६१ ॥

तमागतं द्विजः क्रेता बालमभ्याहनत् पदा ।

षदंस्तथापि सोऽस्येति नैवासुञ्चत मातरम् ॥ ६२ ॥

राजपत्नी- ८० । प्रसादं कुरु मे नाथ क्रीणीष्वेमञ्च बालकम् ।
 क्रीतापि नाहं भवतो विनैनं कार्यसाधिका ॥ ६३ ॥
 इत्थं ममालम्भाग्यायाः प्रसादसुमुग्धा भव ।
 मां संयोजय बालेन वत्सेनेव पयस्विनीन् ॥ ६४ ॥

बाह्यम् ३० । गृह्यन्तां वित्तमेतत्ते दीयतां बालको मम ।
 स्त्री पुंसोर्घर्मशास्त्रज्ञैः कृतमेव हि वेतनम् ।
 शतं सहस्रं लक्षञ्च कोटि मूल्यं तथापरैः ॥ ६५ ॥
 तथैव तस्य तद्वित्तं षट्शतान्तर पटे ततः ।
 प्रगृह्य बालकं मात्रा सहैकस्यमवन्वयत् ॥ ६६ ॥
 नीयमानौ तु तौ दृष्ट्वा भार्या पुत्रौ स पार्थिवः ।
 विललाप सुदुःखार्त्ता निःश्वस्योष्णं पुनः पुनः ॥ ६७ ॥
 यां न वायुर्न चादित्यो नेन्दुर्न च पृथग्जनः ।
 दृष्टवन्तः पुरा पत्नीं सेपं दासीत्वमागता ॥ ६८ ॥
 सूर्यवंशप्रमूनाऽयं सुकुमारकराङ्गुलिः ।
 संग्राहो विक्रयं बालो धिक्मामस्तु सुदुर्मतिम् ॥ ६९ ॥
 हा प्रिये हा शिशो वत्स ममानार्थस्य दुर्नयैः ।
 दैवाधीनां दशां प्राप्तो न मृतोऽस्मि तथापि धिक् ॥ ७० ॥
 एवं विलपतो राज्ञः स विप्रोऽन्तरधीयत ।
 घृत्नगोहादिभिस्तुद्धै स्तावादाय त्वराग्वितः ॥ ७१ ॥
 विश्वामित्रस्तनः प्राप्तो नृपं वित्तमयाचत ।
 तस्मै समर्पयामास हरिश्चन्द्रोऽपि तद्धनम् ॥ ७२ ॥
 तद्वित्तं स्तोत्रमालोक्य दारविक्रयसम्भवम् ।
 शोकाभिभूतं राजानं कुपिनः कौशिकोऽग्रवीत् ॥ ७३ ॥
 क्षत्रबंधो ममेमां त्वं महर्षी यजदक्षिणाम् ।
 मन्यसे यदि तत्क्षिप्रं पश्य त्वं मे दलं परम् ॥ ७४ ॥
 तपसोऽत्र सुतप्तस्य ब्राह्मणस्यामलस्य च ।
 मत्प्रभावस्य चोग्रस्य शुद्धम्याध्ययनस्य च ॥ ७५ ॥

हरि- ४-
 अन्यां दास्यामि भगवन् कालः कश्चित् प्रतीक्ष्यताम् ।
 सांप्रतं नास्ति विक्रीता पत्नी पुत्रश्च बालकः ॥ ७६ ॥

- विश्वा. उ. चतुर्भागः स्थितो योऽयं दिवसस्य नराधिप ।
 एष एव प्रतीक्ष्यो मे वक्तव्यं नोत्तरं त्वया ॥ ७७ ॥
 तमेव मुक्त्वा राजेन्द्रं निष्ठुरं निघृणं वचः ।
 तदादाय धनं तूर्णं क्रुपितः कौशिको ययौ ॥ ७८ ॥
 विश्वामित्रे गते राजा भयशोकाब्धिमध्यगः ।
 सर्वाकारं विनिरिचत्य प्रोवाचोच्चैरधोमुखः ॥ ७९ ॥
 विसृज्यतेन यो ह्यर्थी मया प्रेष्येण मानवः ।
 स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यावत्तपति भास्करः ॥ ८० ॥
 अथा जगाम त्वरितो धर्मश्चाण्डाल रूपधृक् ।
 दुर्गन्धो विकृतो रुक्षः श्मश्रुलो दन्तुरो घृणी ॥ ८१ ॥
 कृष्णो लम्बोदरः पिङ्गः रुक्षाक्षः परुषाक्षरः ।
 गृहीतपक्षिपुञ्जश्च शवमाल्यै रलङ्कृतः ॥ ८२ ॥
 कपालहस्तो दीर्घास्यो भैरवोऽति वदन् मुहुः ।
 श्रगणाभिवृते घोरो यष्टि हस्तो निराकृतिः ॥ ८३ ॥
- चाण्डा. उ. अहमर्थी त्वया शीघ्रं कथयस्वा ऽऽत्मवेतनम् ।
 स्तोकेन बहुना वापि येन वै लभ्यते भवान् ॥ ८४ ॥
 तं तादृशं मथालक्ष्य क्रूरदृष्टिं सुनिष्ठुरम् ।
 वदन्त मति दुःशीलं कस्त्वमित्याह पार्थिवः ॥ ८५ ॥
- चाण्डा. उ. चाण्डालोऽहमिहाख्यातः प्रवीरेति पुरोत्तमे ।
 विख्यातो यध्य यधको मृतकम्बलहारकः ॥ ८६ ॥
- हरि. उ. नाहं चाण्डालदासत्वमिच्छेयं सुविगर्हितम् ।
 घरं शापाग्निना दग्धो न चाण्डालवशं गतः ॥ ८७ ॥
 तस्यैवं वदतः प्राप्तो विश्वामित्रस्तपोनिधिः ।
 कोपामर्षविवृत्ताक्षः प्राह चेदं नराधिपम् ॥ ८८ ॥
- विश्वा. उ. चाण्डालोऽयमनर्पं ते दातुं वित्तमुपस्थितः ।
 कस्मान्न दीयते मह्यमशेषा यज्ञदक्षिणा ॥ ८९ ॥
- हरिवन्द्र. उ. भगवन् सूर्यवंशोत्थमात्मनं वेदुमि कौशिक ।
 कथं चाण्डालदासत्वं गमिष्ये वित्तकामुकः ॥ ९० ॥
- विश्वा. उ. यदि चाण्डालवित्तं त्वमात्मविक्रयजं मम ।
 न प्रदास्यसि कालेन शप्स्यामि त्वा मसंशयम् ॥ ९१ ॥

हरिश्चन्द्रस्ततो राजा चिन्नावस्थितजीवितः ।
 प्रसीदेति वदन् पादा वृषेर्जग्राह विह्वलः ॥ ९२ ॥
 दासोऽस्म्यात्तोऽस्मिभीतोऽस्मि त्वद्भक्तश्च विशेषतः ।
 कुरु प्रसादं विप्रपे कण्ठश्चण्डालसङ्करः ॥ ९३ ॥
 भवेयं वित्तशोषेण सर्वकर्मकरो वशः ।
 तवैव मुनिशादृल प्रेप्यश्चित्तानुवर्त्तकः ॥ ९४ ॥
 यदि प्रेप्यो मम भवान् चण्डालाय ततो मया ।
 दासभाव मनुप्राप्तो दत्तो वित्तावुर्देन वै ॥ ९५ ॥
 एवमुक्ते तदा तेन श्वपाको हृष्टमानसः ।
 विश्वामित्राय तद्द्रव्यं दत्त्वा यध्वा नरेश्वरम् ॥ ९६ ॥
 दण्डप्रभाषसंभ्रान्तमतीव व्याकुलेन्द्रियम् ।
 हृष्टयन्धुवियोगार्त्तमनयन्निजपत्तनम् ॥ ९७ ॥
 हरिश्चन्द्रस्तनोराजा घसंश्चाण्डालपत्तने ।
 प्रातर्मध्यान्हसमये सायञ्चैत दगायत ॥ ९८ ॥
 झाला दीनमुखो हृष्टा बालं दीनमुखं पुरः ।
 मां स्मरत्यसुखाविष्टा भोचयिष्यति नौ नृपः ॥ ९९ ॥
 उपात्तवित्तो विप्राय दत्त्वा वित्तमतोऽधिकम् ।
 न सा मां मृगशायाक्षी वेत्ति पापतरं कृतम् ॥ १०० ॥
 राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भार्यातनयविक्रयः ।
 प्राप्ता चाण्डालता चेयं महो दुःख परम्परा ॥ १०१ ॥
 एयं स निवसन्नित्यं सस्मार दयितं सुतम् ।
 भार्यां चात्मसमादिष्टां हृतसर्वस्व आतुरः ॥ १०२ ॥
 कस्यचित्त्यथकालस्य मृतचेला पहारकः ।
 हरिश्चन्द्रोऽनवद्राजा श्मशाने तद्वशानुगः ॥ १०३ ॥
 चाण्डालेनानुशिष्टश्च मृतचैलापहारिणा ।
 शवागमनमन्विच्छन्निह तिष्ठद् दिवानिशम् ॥ १०४ ॥
 इदं राज्ञोऽपि देयञ्च पद्म भागन्तु यवं प्रति ।
 घ्न्यस्तु मम भागा स्युर्दो भागौ तव वेतनम् ॥ १०५ ॥
 इति प्रति समादिष्टो जगाम शवमन्दिरम् ।
 शवमौलिसमाकोणं दुर्गन्धं बहुधूमकम् ॥ १०६ ॥

स राजा तत्र संप्राप्तो दुःखितः शोचनोद्यतः ।
 हा भृत्या मन्त्रिणो विप्राः क तद्राज्यं विधे गतम् ॥ ११६ ॥
 हा शैब्ये पुत्रहा बाल मां त्यक्त्वा मन्दभाग्यकम् ।
 विश्वामित्रस्य दोषेण गताः कुत्रापि ते मम ॥ १२० ॥
 इत्येवं चिन्तयंस्तत्र चाण्डालोक्तं पुनः पुनः ।
 मलिनो रुक्षसर्वाद्वः केशवान् गन्धवान् ध्वजी ॥ १२१ ॥
 लकुटी कालकल्पश्च धावश्चापि तत स्ततः ।
 अस्मिन् शव इदं मूल्यं प्राप्ते प्राप्स्यामि चाप्युत ॥ १२२ ॥
 इदं मम इदं राज्ञी मुख्यचण्डालके त्विदम् ।
 इति धावन् दिशो राजा जीवन् योन्यन्तरं गतः ॥ १२३ ॥
 जोर्णकरुपटसुप्रन्धिकृतकन्यापरिग्रहः ।
 धिताभस्मरजोलितमुखवाहूदरत्रिकः ॥ १२४ ॥
 तदीयमाल्य संरलेपकृतमस्तकमण्डनः ।
 न रात्रौ न दिवा शेते हा हेति प्रवदन् मुहुः ।
 एवं द्वादश भासास्तु नीताः शतसमोपमाः ॥ १२६ ॥
 स कदापिनृपश्चेष्टः श्रान्तो चन्धुवियोगवान् ।
 निद्राभिभूतो रुद्धाङ्गो निश्चेष्टः सुप्त एव च ।
 तत्रापि शयनीये स दृष्टवान्दसुतं महत् ॥ १२८ ॥
 स्यप्ने दुःखं महदृष्टं यस्यान्तो नोपलभ्यते ।
 स्यप्ने दृष्टं मया यत्तु किन्तु मे द्वादशोः समाः ॥ १६४ ॥
 गतेत्यपृच्छत्तत्रस्थान् पुकसांस्तु ससंभ्रमात् ।
 नेत्युचुः के ऽपि तत्रस्या एषमेवापरेऽब्रुवन् ॥ १६५ ॥
 श्रुत्वा दुःखी तदा राजा देवान् शरणमोषिवान् ।
 स्वस्ति कुर्वन्तु मे देवाः शैव्याया बालकस्य च ॥ १६६ ॥
 नमो धर्माय महते नमः कृष्णाप वेधसे ।
 पारापाराय शुद्धाय पुराणापाव्ययाय च ॥ १६७ ॥
 नमो बृहस्पते तुभ्यं नमस्ते वासवाय च ।
 एवमुक्त्वा स राजा तु युक्तः पुकमकर्मणि ॥ १६८ ॥
 शवानां मूल्यकरणे पुनर्नष्टस्मृतिर्यथा ।
 मलिनो जटिलः कृष्णो लकुटी विहलो नृपः ॥ १६९ ॥

नैव पुत्रो न भार्या तु तस्य वै स्मृतिगोचरे ।
 नष्टोत्साहो राज्यनाशात् श्मशाने निवसंस्तदा ॥ १७० ॥
 अथाजगाम स्वसृतं मृतमादाय लापिनी ।
 भार्या तस्य नरेन्द्रस्य सर्पदष्टं हि बालकम् ॥ १७१ ॥
 हा वत्स हा पुत्र शिशो इत्येवं वदती मुः ।
 कृशा विवर्णा विमना पांशुध्वस्तशिरोरुहा ॥ १७२ ॥
 हा राजन्नाय बालं त्वं पश्यस्मीमं महीतले ।
 रममाणं पुरादृष्टं दष्टं दुष्टाहिना मृतम् ॥ १७३ ॥
 तस्या विलापशब्दन्तमाकर्ण्य स नःधिपः ।
 जगाम त्वरितोऽत्रेति भविता मृतकम्यलः ॥ १७४ ॥
 सतां रोरुदतीं भार्यां नाभ्यजानात्तु पार्थिवः ।
 चिरप्रवाससन्ततां पुनर्जातामिवायलाम् ॥ १७५ ॥
 सापि तं चारुकेशान्तं पुरो दृष्ट्वा जटालकम् ।
 नाभ्यजानन् नृपसुता शुष्कवृक्षोपमं नृपम् ॥ १७६ ॥
 सोऽपि कृष्णपटे बालं दृष्ट्वाशीविपपीडितम् ।
 नरेन्द्रलक्षणोपेतं चिन्तामाप नरेश्वरः ॥ १७७ ॥
 अहो कष्टं नरेन्द्रस्य कस्याप्येव कुले शिशुः ।
 जातो नीतः कृनान्तेन कामप्यांशां दुरात्मना ॥ १७८ ॥
 एवं दृष्ट्वा हि मे बालं मातुरुत्सङ्गशायिनम् ।
 स्मृतिमभ्यागतो बालो रोहितारवोऽञ्जलोचनः ॥ १७९ ॥
 सोऽप्येतामेव मे वत्सो वयोवस्यामुपागतः ।
 नीतो यदि न घोरैण कृतान्तेनात्मनो वशम् ॥ १८० ॥
 हा वत्स कस्य पापस्य अप्रध्यानादिदं महत् ।
 दुःश्च मापतितं घोरं परान्तो नोपलभ्यते ॥ १८१ ॥
 हा नाथ राजन् भवता मामनारवास्य दुःस्त्रिताम् ।
 कापि सन्तिष्ठता स्थाने विध्रब्धं स्पीयते कथम् ॥ १८२ ॥
 राज्यनाशः सुदृत्पागो भार्यातनयविक्रयः ।
 हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधे न कृतं त्वया ॥ १८३ ॥
 इति तस्यावचः श्रुत्वा राजा स्वस्थानतरच्युतः ।
 प्रत्यभिज्ञाय दयितां पुत्रञ्च निघनं गतम् ॥ १८४ ॥

राज. प ।

राज. प. ।

कष्टं शैव्येय मेषा हि स धालोऽयमितीरयन् ।
 रुरोद दुःखसंतप्तो मूर्च्छामभिजगाम च ॥ १८५ ॥
 सा च तं प्रत्यभिज्ञाय तामवस्थामुपागतम् ।
 मूर्च्छिता निपपातार्त्ता निश्चेष्टा धरणीतले ॥ १८६ ॥
 चेतः संप्राप्य राजेन्द्रो राजपत्नी च तौ समम् ।
 विलेपतुः सुसन्तप्तौ शोकभारावपीडितौ ॥ १८७ ॥

राज्ञोवाच । हा वत्स सुकुमारं ते स्वच्छिभ्रनासिकालकम् ।
 पश्यतो मे मुखं दीनं हृदयं किं न दीर्यते ॥ १८८ ॥
 तात तातेति मधुरं ब्रुवाणं स्वयमागतम् ।
 उपगुह्य वदित्वे कं वत्स वत्सेति सौहृदात् ॥ १८९ ॥
 कस्य जानुप्रणीतेन पिङ्गेन क्षितिरेणुना ।
 ममोत्तरीयमुत्सङ्गं तथाङ्गं मलमेव्यति ॥ १९० ॥
 अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतो मनोहृदयनन्दनः ।
 मया कुपित्रा हा वत्स विक्रीतो येन वस्तुवत् ॥ १९१ ॥
 हृत्वा राज्यमशेषं मे सामात्यं सधनं महत् ।
 दैवाहिना नृशसेन दष्टो मे तनयस्ततः ॥ १९२ ॥
 अहं दैवाहिदपृस्य पुत्रस्याननपङ्कजम् ।
 निरीक्षन्नपिघोरेण विपेणान्धं कृतोऽधुना ॥ १९३ ॥
 एवमुत्क्रातमादाय बालकं बाष्पगद्गदः ।
 परिव्वज्य च निश्चेष्टो मूर्च्छया निपपात ह ॥ १९४ ॥

राज्ञः प । अयं स पुरुषव्याघ्रः स्मरेणैवोपलक्ष्यते ।
 विद्वज्जनमनश्चन्द्रो हरिश्चन्द्रो न संशयः ॥ १९५ ॥
 तथास्य नासिका तुङ्गा अग्रतोऽधो मुखं गता ।
 दन्ताश्च मुकुल प्रख्याः ख्यात कोर्त्तैर्महात्मनः ॥ १९६ ॥
 श्मांशन म गतः कस्मा दद्यैप स नरेश्वरः ।
 अपहाय पुत्रशोकं सा पश्यत् पतितं पतिम् ॥ १९७ ॥
 प्रकृष्टा विस्मिता दीना भर्त्तृपुत्राधिपीडिता ।
 वीक्षन्ती सा ततो ऽपश्यत् भर्त्तृदण्डं जुगुप्सितम् ॥ १९८ ॥
 स्वपाकार्हं मतो मोहं जगामायतलोचना ।
 प्रप्य चेतश्च शनकैः सगद्गदमभापत ॥ १९९ ॥

धिक्त्वा दैवातिकरुणं निर्मर्यादं जुगुप्सितम् ।
 येनाय ममर प्रख्यो नीतो राजा श्वपाकताम् ॥ २०० ॥
 राज्यनाशं सुहृत्त्यागं भार्यातनयविक्रयम् ।
 प्रापयित्वापि नो मुक्तं श्रण्डालोऽयं कृतो नृपः ॥ २०१ ॥
 हा राजन् जात सन्तापा मित्थं मां धरणीतलात् ।
 उत्थाप्य नाद्य पर्यङ्क मारोहेति किमुच्यते ॥ २०२ ॥
 नाद्यपश्यामि ते ह्यत्रं भृङ्गारमथवा पुनः ।
 चामरं व्यजनञ्चापि कोऽयं विधिविपर्ययः ॥ २०३ ॥
 यस्याग्ने ब्रजतः पूर्वं राजानो भृत्यतां गताः ।
 स्वोत्तरीयैरकुर्वन्त नीरजस्कमहीतलम् ॥ २०४ ॥
 सोऽयं कपाल संलग्न घटोघटनिरन्तरे ।
 चरत्येमध्ये राजेन्द्रः श्मशाने दुःखपीडितः ॥ २०८ ॥
 एवमुक्त्वा समाश्लिष्य कण्ठं राज्ञो नृपात्मजा ।
 कपृशोक शताधारा विललापार्त्तया गिरा ॥ २०९ ॥
 राजपत्न्युः राजन् स्वप्नोऽथ तथ्यं वा येदतन्मन्यते भवान् ।
 तत् कथयतां महाभाग मनो वै मुह्यते मम ॥ २१० ॥
 यद्येतदेवं धर्मज्ञ नास्ति धर्मं सहायता ।
 तथैव विप्र देवादि पूजने पालने भुवः ॥ २११ ॥
 नास्ति धर्मः कुतः सत्पमार्जवं चानृशंसता ।
 यत्र त्वं धर्मपरमः स्वराज्यादवरोपितः ॥ २१२ ॥
 इति तस्या वचः श्रुत्वा निःशस्योष्णं सगद्गदम् ।
 कथयामास तन्वह्नया यथा प्राप्ता श्वपाकता ॥ २१३ ॥
 रुदित्वा सापि सुचिरं निःश्वस्योष्णं च दुःखिता ।
 स्वपुत्रमरणं भोरु यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ २१४ ॥
 राज्ञोऽथ प्रिये न रोचते दीर्घं कालं क्लेशमुपासितम् ।
 नात्मायत्तश्च तन्वह्नि पश्य मे मन्दभाग्यताम् ॥ २१५ ॥
 चाण्डाले नाननुजातः प्रवेक्ष्ये ज्वलनं यदि ।
 चाण्डालदासतां यास्ये पुनरप्पन्यजन्मनि ॥ २१६ ॥
 मग्नस्य दुःश्वजलधौ तरिः प्राणवियोजनम् ।
 एकोऽपि बालको योऽय मासोऽंशकरः सुतः ॥ २१९ ॥

मम दैवाम्बुवेगेन मग्नः सोऽपि षलीयसा ।
 कथं प्राणान् विमुञ्चामि परायत्तोऽस्मि दुर्गतः ॥ २२० ॥
 अथवा नार्तिना क्लिष्टो नरः पापमेवञ्चते ।
 तिर्यक्के नास्ति तद्दुःखं नास्तिपञ्चवने तथा ।
 चैतरण्यां कृतस्तादृग्ं यादृशं पुत्रविप्लवे ॥ २११ ॥
 सोऽहं सुतशरोरेण दीप्यमाने हुताशने ।
 निपतिष्यामि तन्वद्वि क्षन्तव्यं कुकृतं मम ॥ २२२ ॥
 अनुज्ञाता च गच्छ त्वं विप्रवेशम शुचिस्मिते ।
 मम वाक्यञ्च तन्वद्वि निबोधादृतमानसा ॥ २२३ ॥
 यदि दत्तं यदि हुतं गुरवो यदि तीषिताः ।
 परत्र सङ्गमो भूयात् पुत्रेण सह च त्वयो ॥ २२४ ॥
 इह लोके कृतस्त्वेत द्भविष्यति ममेङ्कितम् ।
 त्वया सह मम श्रेयो गमनं पुत्र मार्गणे ॥ २२५ ॥
 यन्मया हसता किञ्चिद्द्रहस्ये वा शुचिस्मिते ।
 अश्लील मुक्तं तत्सर्वं क्षन्तव्यं मम याचतः ॥ २२६ ॥
 राजपत्नीति गर्वेण नावज्ञेयः स ते द्विजः ।
 सर्वयत्नेन ते तोष्यः स्वामिदैवतवच्छुभे ॥ २२७ ॥
 राजपत्न्युः अहमप्यत्र राजर्षे दोष्यमाने हुताशने ।
 दुःखभारा सहाद्यैव सहयास्यामि वै त्वया ॥ २२८ ॥
 ततः कृत्वा चितां राजा आरोप्य तनयं स्वकम् ।
 भार्यया सहितश्चासौ षड्वाञ्जलिपुटस्तदा ॥ २२९ ॥
 चिन्तयन् परमात्मान मीशं नारायणं हरिम् ।
 हृत्कोटरगुहासीनं चासुदेवं सुरेश्वरम् ।
 अनादि निधनं ब्रह्म कृष्णं पीताम्बरं शुभम् ॥ २३० ॥
 तस्य चिन्तय मानस्य सर्वे देवाः सगसवाः ।
 धर्मं प्रमुखतः कृत्वा सभाजग्मुस्त्वरान्विताः ॥ २३१ ॥
 धर्मउवाच । मा राजन् सादृशं कार्पीः धर्मोऽहं त्वामुपागतः ।
 तितिच्चादमसत्पायैः स्वगुणैः परितोषितः ॥ २३६ ॥
 इन्द्रउवाच । हरिश्चन्द्र महाभाग प्राप्तः शक्रोऽस्मितेऽन्तिकम् ।
 त्वया सभार्य्यपुत्रेण जितालोकाः सनातनाः ॥ २३७ ॥

आरोह त्रिदिवं राजन् भार्यापुत्रसमन्वितः ।
 सुदुष्प्रापं नरै रन्यै र्जितमात्मीयकर्मभिः ॥ २३८ ॥
 ततोऽमृतमयं वर्षं मपमृत्यु विनाशनम् ।
 इन्द्रः प्रासृजदाकाशाच्चितास्थानगतः प्रभुः ॥ २३९ ॥
 पुष्पवर्षं च सुमहं देवदुन्दुभिनिस्वनम् ।
 तत स्ततो वर्त्तमाने समाजे देवसंकुले ॥ २४० ॥
 समुत्तस्थौ ततः पुत्रो राज्ञ स्तस्य महात्मनः ।
 सुकुमारतनुः सुस्थः प्रसन्नैन्द्रियमानसः ॥ २४१ ॥
 ततो राजा हरिश्चन्द्रः परिष्वज्य सुतं क्षणात् ।
 सभार्य्यः स्वधिया युक्तो दिव्यमास्याम्वरान्वितः ॥ २४२ ॥
 सुस्थ सम्पूर्णं हृदयो मुदा परमया युतः ।
 यमूव तत् क्षणादिन्द्रो भूय श्वैन मभापत ॥ २४३ ॥
 सभार्य्य स्त्वं सपुत्रं च प्राप्स्यसे सद्गतिं पराम् ।
 समारोह महाभाग निजानां कर्मणां फलैः ॥ २४४ ॥
 शरिखद्रटः देवराजाननुज्ञातः स्वामिना श्वपचेन वै ।
 अगत्वा निष्कृतिं तस्य नारोक्ष्ये ऽहं सुरालयम् ॥ २४५ ॥
 धर्मउवाच । तवैनं भायिनं क्लेश मवगम्यात्ममायया ।
 आत्मा श्वपाकतां नीतो दर्शितं तच्च चापलम् ॥ २४६ ॥
 एन्द्रउवाच । प्रार्थयते यत्परं स्थानं समस्तै र्मनुजै र्भुवि ।
 तदारोह हरिश्चन्द्र स्थानं पुष्पकृतां नृणाम् ॥ २४७ ॥
 शरिखन्द्रः देवराज ! त्रमस्तुभ्यं वाक्यं ऽचैनन्निबोध मे ।
 प्रसाद सुमुखं यत् त्वां ब्रवीमि प्रश्रयान्वितः ॥ २४८ ॥
 मच्छोकमग्रमनसः कोशलानगरे जनाः ।
 तिष्ठन्ति तानपोवाह्य कथं यःस्याम्पहं दिवम् ॥ २४९ ॥
 ब्रह्महत्या गुरो र्घातो गोवधःस्त्रीवध स्तथा ।
 तुल्य मेभि र्महापापं भक्तत्यागे ऽप्युदाहृतम् ॥ २५० ॥
 भजन्तं भक्त मत्याज्य मदुष्टं त्यजतः सुखम् ।
 नेह नामुत्र परयामि तस्मा च्छक्रे दिवं व्रज ॥ २५१ ॥
 यदि ते सहिताः स्वर्गं मया यान्ति सुरेश्वर ।
 ततोऽहमपि यास्यामि नरकं वापि तैः सह ॥ २५२ ॥

इन्द्र उवाच । महानि पुण्यपापानि तेषां भिन्नानि वै पृथक् ।
 कथं संघात भोग्यं त्वं भूयः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ २५३ ॥
 हरिश्चन्द्र उवाच । शक्र सुदुक्ते नृपो राज्यं प्रभावेण कुटुम्बिनाम् ।
 यजते च महायज्ञैः कर्म पौर्त्न करोति च ॥ २५४ ॥
 तच्च तेषां प्रभावेण मया सर्वं मनुष्ठितम् ।
 उपकर्त्तुं न सन्त्यक्षे तानहं स्वर्गं लिप्सया ॥ २५५ ॥
 तस्माद्यन् मम देवेश किञ्चिदस्ति सुचेष्ठितम् ।
 दत्त मिष्टं मयो जप्तं सामान्यं तैस्तदस्तु नः ॥ २५६ ॥
 बहुकालोपभोग्यं हि फलं यन्मम कर्मणः ।
 तदस्तु दिन मप्येकं तैः समं त्वत्प्रसादतः ॥ २५७ ॥
 एवं भविष्यतीत्युक्त्वा शकस्त्रिभुवनेश्वरः ।
 प्रसन्नचेता धर्मं च विश्वामित्रं च गाधिजः ॥ २५८ ॥
 विमानकोटिसम्बद्धं स्वर्गलोकान् महीतलम् ।
 गत्वायोध्याजनं प्राह दिव मारुह्यता मिति ॥ २५९ ॥
 तदिन्द्रस्य वचः श्रुत्वा प्रीत्या तस्य च भूपतेः ।-
 आनीय रोहितास्येषु विश्वामित्रो महातपाः ॥ २६० ॥
 अयोध्याख्ये पुरे रम्ये सोऽभ्यपिञ्चन् नृपात्मजम् ।
 देवैश्च मुनिभिः सिद्धै रनिपिच्य नराधिपम् ॥ २६१ ॥
 राज्ञा सह तदा सर्वे हृष्टपुष्टसुहृज्जनाः ।
 सपुत्रभृत्यदारा स्ते दिव मारुह्युर्जनाः ॥ २६२ ॥
 पदे पदे विमानात्ते विमान मगम शराः ।
 तदा सम्भूतहर्षोऽसौ हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ॥ २६३ ॥
 सम्प्राप्य भूति मतुलां दिमानैः स महीपतिः ।
 आसाञ्चक्रे पुराकारे घप्रपाकारसंवृते ॥ २६४ ॥
 ततस्तस्यर्द्धिं मालोक्य श्लोकं तत्रोशना जगौ ।
 दैत्याचार्या महाभागः सर्वशास्त्रार्थ तत्त्ववित् ॥ २६५ ॥
 हरिश्चन्द्रसमो राजा न भूतो न भविष्यति ।
 यः शृणोति स्वदुःखार्त्ताः स सुखं महदामुयात् ॥ २६६ ॥
 यद्दो नितित्वा महात्म्य महोदानफलं मेहत् ।
 यदागतो हरिश्चन्द्रः पुरी ज्येन्द्रस्य मासपान् ॥ २६७ ॥

दशरथस्य सत्याभिसंधिः ॥

- वाल्मीकी-१-सर्वापूर्वमियं येषामासीत्कृत्स्ना वसुंधरा ।
 वा० ५- प्रजापति मुपादाय वृषाणां जयशालिनाम् ॥ १ ॥
 येषां स सागरो नाम सागरो येन खानिनः ।
 पृष्ठिपुत्रसदस्त्राणि यं घान्तं पर्यवारयन् ॥ २ ॥
 इश्वाकूणा मिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम् ।
 महद्दुत्पन्न माग्ध्वानं रामाद्यण मिति श्रुतम् ॥ ३ ॥
 तदिदं वर्तयिष्यावः सर्वं निखिल मादितः ।
 धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्य मनसूयता ॥
 कोत्सलो नाम मुदितःस्फो तो जनपदे महान् ।
 निचिपुः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यघान् ॥ ५ ॥
 अयोध्या नाम नगरी तत्रासी ह्येकविश्रुता ।
 मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ ६ ॥
 आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।
 श्रीमती श्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥ ७ ॥
 राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।
 मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ ८ ॥
 तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धनः ।
 पुरी मायासुयामास दिवि देवपति र्घथा ॥ ९ ॥
 वात् ५-६- तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित् सर्वसंग्रहः ।
 दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥
 इद्वाकूणा मतिरथो यज्या धर्मपरो वशी ।
 महर्षिर्ब्रह्मो राजर्षि ख्रिपु लोकेषु विश्रुतः ॥ २ ॥
 पलयाग्निहतामिश्रो मिधवान्निर्वाजनेन्द्रियः ।
 धर्मश्च मंचयै श्रान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥
 यथा मनु र्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ।
 तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ ४ ॥

तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गं मनुनिष्ठता ।
 पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणैवामरावती ॥ ५ ॥
 तस्मिन्पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बह्वश्रुताः ।
 नरा स्तुष्टा धनैः स्वै स्वै रत्नुब्धाः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥
 नःल्पसन्निचः कश्चिदासीत् तस्मिन् पुरोत्तमे ।
 कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽ गवाश्वधनधान्यवान् ॥ ७ ॥
 कामी वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् ।
 ब्रह्मं शक्य मयोध्यायां नाविद्यान्न च नास्तिकः ॥ ८ ॥
 सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ।
 मुदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥ ९ ॥
 नाकुण्डली नासुकुटी नास्रग्वो नाल्पभोगवान् ।
 नामृष्टो न नलिताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते ॥ १० ॥
 नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् ।
 नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥
 नानाहिताग्निर्ना यज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः ।
 काश्चिदासी दयोध्यायां न चावृत्तो न संकरः ॥ १२ ॥
 स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
 दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥ १३ ॥
 नास्तिको नानृत्ती वापि न कश्चिदबहुश्रुतः ।
 नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान्विद्यते क्वचित् ॥ १४ ॥
 नापङ्गविदभ्रास्ति नाव्रतो नाबहुश्रुतः ।
 न दीनः क्षुद्रचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ १५ ॥
 कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमा घ्राप्यरूपवान् ।
 ब्रह्मं शक्य मयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥ १६ ॥
 वर्षण्वद्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ।
 कृतज्ञाश्च घदान्याश्च शूराविक्रमसंयुताः ॥ १७ ॥
 दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः ।
 सद्दिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥ १८ ॥

क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद् वैश्याः क्षत्र मनुव्रताः ।
 शूद्राः स्वकर्म निरता स्त्रोन् वर्णानुपचारिणः ॥ १९ ॥
 सा तेनेद्वाकुनाथेन पुरीं सुपरिरक्षिता ।
 यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥ २० ॥
 योधाना मग्निकल्पानां पेशलाना ममर्षिणाम् ।
 संपूर्णा कृतविद्यानां गुहा केसरिणा मिव ॥ २१ ॥

घाल. ०. तस्यामात्या गुणै रासन्निष्काकोः सुमहात्मनः ।
 मन्त्रज्ञा श्रेद्धितज्ञा च नित्यं प्रियहिते रताः ॥ १ ॥
 अष्टौ बभूवु वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ।
 शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः २ ॥
 एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्य पार्वकाः ।
 विद्या विनीता श्रीमन्तः कुशला नियतेन्द्रियाः ॥ ६ ॥
 श्रीमन्तश्च महात्मानः शास्त्रज्ञा दृढविक्रमाः ।
 कार्तिमन्तः प्रणिहिता यथावंचनकारिणः ॥ ७ ॥
 तेजः क्षमा यशः प्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः ।
 क्रोधात्कामार्थहेतोर्वा न ब्रूयु रनृतं वचः ॥ ८ ॥
 तेषा मविदितं किञ्चित् स्वेषु नास्ति परेषु वा ।
 क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम् ॥ ९ ॥
 कुशला ष्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः ।
 प्राप्तकालं यथादण्डं धारयेयुः सुतेऽपि ॥ १० ॥
 कोशसंग्रहणे युक्ता बलस्य च परिग्रहे ।
 अहितं चापि पुरुषं न हिंस्यु रविदूषकम् ॥ ११ ॥
 वीराश्च निपतोत्साहा राजशास्त्र मनुष्ठिताः ।
 शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनाम् ॥ १२ ॥
 ब्रह्मक्षत्र महि सन्तस्तेकोशं समपूरयन् ।
 सुतोक्षणदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम् ॥ १३ ॥
 शुचीना मेकबुद्धीनां सर्वेषां संप्रजानताम् ।
 नासीत् पुरे वा राष्ट्रे वा मृपावादी नरः क्वचित् ॥ १४ ॥

कचिन्न दुष्टं स्तत्रासीत् परदारति नरः ।
 प्रशान्तं सर्वं मेवासीद्राष्ट्रं पुरवरं च तत् ॥ १५ ॥
 सुवासस सुधेपाश्च ते च सर्वे शुचिब्रता ।
 हितार्थाश्च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयञ्छ्रुया ॥ १६ ॥
 गुरो गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमै ।
 विदेशेष्वपि विजाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयाः ॥ १७ ॥
 अभितो गुणवन्तश्च न चासन्गुणार्जिताः ।
 संधिविग्रहतत्वज्ञाः प्रकृत्या संपदान्विताः ॥ १८ ॥
 मंत्रसंवरणे शक्ताः शुक्ताः सूक्ष्मासु बुद्धिषु ।
 नीतिशान्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः ॥ १९ ॥
 ईदृशै स्तै रमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः ।
 उपपन्नो गुणोपेतै रन्धशासद्वसुन्धराम् ॥ २० ॥
 अवेद्यमाणश्चारेण प्रजाधर्मेण रक्षयन् ।
 प्रजानां पालनं कुर्वन्न धर्मं परिवर्जयन् ॥ २१ ॥
 विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसंगरः ।
 स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ २२ ॥
 नाध्यगन्धर्वद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः ।
 मित्रवा द्रतसामन्तः प्रतःपहतकण्टकः ।
 स शशास जगद्राजा दिदि देवपति र्यथा ॥ २३ ॥

श्रीरामगुणवर्णनम् ॥

अयो० १- सर्वेषु तु नस्पेषा अन्तारः पुरुषर्षभाः ।
 स्वशरीराद्विनिवृत्ताश्चन्वार इव पाह्वः ॥ ५ ॥
 तेषां मदि महातेजा रामो रतिकरः पितुः ।
 स्याद्यंभू रिव भूतानां यभूव गुणवत्तरः ॥ ६ ॥
 स हि देवै रुदीणस्य रात्रणस्य यथार्थिभिः ।
 अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ ७ ॥
 कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ।
 यथा घरेण देवानां मदिति र्वज्रपाणिना ॥ ८ ॥

स हि रूपोपपन्नश्च वीर्यवाननस्रयकः ।
 भूमावनुपमः सुतु गुणैर्दशरथोपमः ॥ ६ ॥
 स च नित्य प्रशान्तात्मा मृदुपूर्वं च भाषते ।
 उच्यमानो ऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥ १० ॥
 कदाचिद्वृषकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ।
 न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥ ११ ॥
 शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः ।
 कथयन्नस्त वै नित्यं मल्लयोग्यान्तरेष्वपि ॥ १२ ॥
 बुद्धिमान् मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियंवदः ।
 वीर्यवान्न च वीर्येण महता स्वैर्न विस्मितः ॥ १३ ॥
 न चानृत्नकथो विद्वान्वृद्धानां प्रतिप्रजकः ।
 अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजा श्राप्यनुज्यते ॥ १४ ॥
 सानुक्रोशो जितक्रोधो द्वास्त्रप्रतिपूजकः ।
 दीनानुकम्पी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रह्वान्छुचिः ॥ १५ ॥
 ह्रूलोचितमतिः क्षात्रं स्वधर्मं यदुमन्यते ।
 मन्यते पश्या प्रीत्या महत्स्वर्गफलं ततः ॥ १६ ॥
 नाश्रेयसि रतो यश्च न विरुद्धकथारुचिः ।
 उत्तरोत्तरयुक्तोनां वक्ता वाचस्पति र्यथा ॥ १७ ॥
 शरीरं स्तरुणो वाग्मी यपुष्पा न्देशकालवित् ।
 लोकैः पुरुषसारज्ञः साधु रेको विनिर्मितः ॥ १८ ॥
 स तु श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ।
 बहिश्चर इव प्राणा बभूव गुणतः प्रियः ॥ १९ ॥
 सर्वविद्याव्रतस्नाना यथावत् साङ्गवेदवित् ।
 इष्वरत्रे च पितुः श्रेष्ठो पभूत् भरताग्रजः ॥ २० ॥
 कल्याणाभिजनः साधु रदीनः सत्यवागृजुः ।
 वृद्धै रभिविनोतश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥ २१ ॥
 धर्मक्षामार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान् ।
 शौक्तिके समपाचारे कृतकल्पो विशारदः ॥ २२ ॥
 निभृतः संवृताक्षरो गुणमंत्रः सहायवान् ।
 अमोघकोषहर्षं ध्य त्यागसंयमकालवित् ॥ २३ ॥

दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो नासद्ग्राही न दुर्धचः ।
 निस्तन्त्री रममत्तश्च स्वदोषपरदोषवित् ॥ २४ ॥
 शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषान्तरकोविदः ।
 यः प्रग्रहानुग्रहयो र्थथान्पायं विचक्षणः ॥ २५ ॥
 सत्संग्रहानुग्रहणे स्थानत्रिस्त्रिग्रहस्य च ।
 आयकर्मण्युपायज्ञः संदृष्टव्ययकर्मवित् ॥ २६ ॥
 श्रेष्ठ्यं चान्नसमूहेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेषु च ।
 अर्थधर्मो च संगृह्य सुखतन्त्रो न चालसः ॥ २७ ॥
 वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित् ।
 आरोहे विनये चैव युक्तो वारणवाजिनाम् ॥ २८ ॥
 धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेऽतिरथसम्मतः ।
 अभियाता प्रहर्ता च सेनानपविशारदः ॥ २९ ॥
 अग्रधृष्यश्च संग्रामे क्रुद्धै रपि सुरासुरैः ।
 अनसूयुर्जितक्रोधो न दृप्तो न च मत्सरी ॥ ३० ॥
 नावज्ञेयश्च भूतानां न च कालवशानुगः ।
 एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥ ३१ ॥
 संमतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः ।
 बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये चापि शचीपतेः ॥ ३२ ॥
 तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैः पितुः ।
 गुणैर्विरुच्ये रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ३३ ॥
 पतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम् ।
 दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्तां परंतप ॥ ३४ ॥
 वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पकः ।
 मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ३५ ॥
 यमशकसमो वीर्ये बृहस्पतिसमो मतौ ।
 महीधरसमो धृत्यां मत्तश्च गुणवत्तरः ॥ ३६ ॥
 मही महमिमां कृत्स्ना मधितिष्ठन्त भात्मजम् ।
 अनेन वयसा दृष्ट्वा यथा स्वर्गं भवामुचाम् ॥ ४० ॥
 इत्येवं विविधैस्तैस्तै रन्यपार्थिवदुर्लभैः ।
 शिष्टै रपरिमैश्च लोके लोकोत्तमैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

तं समीक्ष्य तदा राजा युक्तं समुदिनैर्गुणैः ।
निश्चित्य सचिवैः सार्द्धं यौवराज्यममन्यत ॥ ४२ ॥

अथो० २- ततः परिपदं सर्वा मामन्य वसुधाधिपः ।
हितमुद्धरणं चैव मुवाच प्रथितं वचः ॥ १ ॥
विदितं भवता मेतद्यथा मे राज्यमुत्तमम् ।
पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवत्परिपालितम् ॥ ४ ॥
सोऽहमिद्वाक्युभिः सर्वैर्नरेन्द्रैः प्रतिपालितम् ।
श्रेयसाद्योक्तुमिच्छामि सुगार्हमखिलं जगत् ॥ ५ ॥
मया प्याचरितं पूर्वं पन्थानमनुगच्छता ।
प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिताः ॥ ६ ॥
हृदंशरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् ।
पाण्डुरस्यातपत्रस्य च्छायायां जरितं मया ॥ ७ ॥
राजप्रभायजुषां च दुर्वहा मजितेन्द्रियैः ।
परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य गुर्वधर्मधुरं वहन् ॥ ८ ॥
सोऽहं विश्राममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते । ।
संनिकृष्टानिमान् सर्वा ननुमान्य द्विजर्षभान् ॥ १० ॥
अनुजातो हि मां सर्वैर्गुणैः श्रेष्ठो ममात्मजः ।
पुरंदरसमो वीर्यं रामः परपुरंजयः ॥ ११ ॥
तंचन्द्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतांवरम् ।
यौवराज्ये नियोक्तास्मि प्रातः पुरुषपुंगवम् ॥ १२ ॥
अनुरूपः स वो नाथो लक्ष्मीयां हृदमणाग्रजः ।
अलोक्यमपि नाथेन येन स्यात्नाथवत्तरम् ॥ १३ ॥
अनेन श्रेयसा सद्यः संयोक्ष्येऽहमिमां महोम् ।
गतहृशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै ॥ १४ ॥
यदिदं मेऽनुरूपाय मया साधुमुमन्त्रितम् ।
भवन्तो मेऽनुमन्यन्तां कथं वा करवाणहम् ॥ १५ ॥
पश्यन्ते मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्याम् ।
अन्यामप्यस्थचिन्ता तु विमर्दान्यधिकोदया ॥ १६ ॥

इति ब्रुवतं मुदिन्ताः प्रत्यनन्द वृषा वृषम् ।
 वृष्टिमन्तं महामेघं नर्दत इव बर्हिणः ॥ १७ ॥
 स्निग्धो ऽनुनादः संजज्ञे ततो हर्षसमीरितः ।
 जनौघोद् घुपृसन्न दो मेदिनीं कम्पयन्निव ॥ १८ ॥
 तस्य धर्मार्थविदुषो भाव माज्ञाय सर्वशः ।
 ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौरजनपदैः सह ॥ १९ ॥
 समेत्य ते मन्त्रयितुं समतागतबुद्धयः ।
 ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नपम् ॥ २० ॥
 अनेकवर्षसाहस्रो वृद्ध स्त्व मसि पार्थिवि ।
 सरामं युवराजान मभिपिञ्चस्व पार्थिवम् ॥ २१ ॥
 इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ।
 गजेन महता यान्तं रामं छत्रावृताननम् ॥ २२ ॥
 इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनः प्रियम् ।
 अजानन्निव जिज्ञासु रिदं वचन मब्रवीत् ॥ २३ ॥
 श्रत्वैव वचनं यन्मे राघवं पति मिच्छथ ।
 राजानः संशयो ऽयं मे तदिदं ब्रूत तत्त्वतः ॥ २४ ॥
 कथं नु मयि धर्मेण पृथिवी मनुशासति ।
 भवन्तो द्रष्टु मिच्छन्ति युवराजं महाबलम् ॥ २५ ॥
 ते तमूचु म्हात्मानः पौरजानपदैः सह ।
 बहवो नृपकल्याणगुणाः सन्ति सुतस्य ते ॥ २६ ॥
 गुणान् गुणवतो देव देवकल्पस्य धीमतः ।
 प्रिधा नानन्दनान् कृत्स्नान् प्रबक्ष्यामोऽथ ताञ्छृणु ॥ २७ ॥
 दिव्यैर्गुणैः शकसमो रामः सत्यपराक्रमः ।
 हृक्षशकुभ्योऽहि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशांपते ॥ २८ ॥
 रामः सत्पुरुषो लोके सत्यः सत्यपरायणः ।
 साक्षाद्रामा द्विमिर्वृत्तो धर्मश्चापि त्रिधा सह ॥ २९ ॥
 प्रजा सुखत्वे चन्द्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः ।
 बुद्ध्या बृहस्पते स्तुल्यो वीर्यं साक्षाच्छचीपते ॥ ३० ॥
 धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च शीलवाननसूयकः ।
 क्षान्तः सान्त्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥

मृदुश्च स्थिरचित्तश्च सदाभङ्गोऽनसूयकः ।
 प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ॥ ३२ ॥
 बह्वश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानां मुपासिता ।
 तेनास्येहातुलकीर्तिं र्यश्च स्तेजश्च वर्धते ॥ ३३ ॥
 देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः ।
 सम्यग्विद्यान्नस्नातो यथावत् साङ्गवेदवित् ॥ ३४ ॥
 गान्धर्वे च भुविश्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ।
 कल्याणाभिजनः साधु रदीनात्मा महामतिः ॥
 द्विजै रभिविनीतश्च श्रेष्ठै र्धर्मार्थनैपुणैः ॥ ३५ ॥
 यदा व्रजति संग्रामं ग्रामार्थं नरस्य वा ।
 गत्वा सौमित्रसहितो नाविजित्य निवर्तते ॥ ३६ ॥
 सङ्ग्रामात् पुन रागत्य कुञ्जरेण रथेन वा ।
 पौरान् स्वजन वन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति ॥ ३७ ॥
 पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च ।
 निखिलेनानुपूर्या च पिता पुत्रा निवौरसान् ॥ ३८ ॥
 शुश्रूषन्ते च वः शिष्याः कचिद्धर्मसु दंशिताः ।
 इति नः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभिभापते ॥ ३९ ॥
 व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ।
 उत्सवेषु च सर्वेषु पितेषु परितुष्यति ॥ ४० ॥
 सत्यवादी महेश्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
 स्मितपूर्वाभिभापी च धर्मं सर्वात्मना श्रितः ॥ ४१ ॥
 सम्पद्योक्ता श्रेयसां च न विगृह्य कथारुचिः ।
 उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पति र्यथा ॥ ४२ ॥
 सुभ्रु रायतताम्राक्षः साक्षा द्विष्णुरिव स्वयम् ।
 रामो लोकाभिरामोऽयं शौर्यवीर्यपराक्रमैः ॥ ४३ ॥
 प्रजापालनसंयुक्तो न रामो पहितेन्द्रियः ।
 शक्त स्त्रैलोक्य मध्येषु भोक्तुं किं नु मही मिमाम् ॥ ४४ ॥
 नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ।
 हन्त्येषु नियमाद्यथा नवघ्येषु न कुप्यति ।
 युनक्त्यर्थैः प्रहृष्टश्च तमसौ यत्र तुष्यति ॥ ४५ ॥

दान्तैः सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैर्नृणाम् ।
 गुणैर्विरोचते रामो दीप्तः सूर्यइवांशुभिः ॥ ४७ ॥
 वत्सः श्रेयसि जातस्ते दिपृथासौ तव राघवः ।
 दिपृथ्या पुत्रगुणैर्युक्तो भारीच इव कश्यपः ॥ ४६ ॥
 यत्नमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः ।
 देवाहुरमनुष्येषु सगन्धर्वोरगेषु च ॥ ५० ॥
 आशंसते जनः सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा ।
 आभ्यन्तरश्च याह्यश्च पौरजानपदो जनः ॥ ५१ ॥
 स्त्रियो वृद्धा स्तरुण्यश्च सायं प्रातः समाहितः ।
 सर्वा देवा नमस्यन्ति रामस्यार्थं मनस्विनः ॥
 तेषां तद्याचितं देवत्वप्रसादात्समृद्धयताम् ॥ ५२ ॥
 राममिन्दीवरश्यामं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ।
 पश्यामो यौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम् ॥ ५३ ॥

अथो. ३. तेषां मङ्गलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ।
 प्रतिगृह्यान्नवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः ॥ १ ॥
 अहोऽस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम ।
 यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्य मिच्छथ ॥ २ ॥
 इति प्रत्यर्चितान् राजा ब्राह्मणानिदं मन्ववीत् ।
 वसिष्ठं वामदेवं च तेषां मेवोपशूरावताम् ॥ ३ ॥
 चैत्रः श्रोमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः ।
 यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥ ४ ॥
 राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् ।
 शनैस्तस्मिन् प्रशान्ते च जनघोषेजनाधिपः ॥ ५ ॥
 वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमन्ववीत् ।
 अभिपेकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदम् ।
 तदद्य भगवन् सर्वमाज्ञापयितुमर्हति ॥ ६ ॥
 तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो मुनिसत्तमः ।
 आदिदेशाग्रतो राज्ञः स्थितान् युक्तान् कृताञ्जलीन् ॥७॥

ततः सुमंत्रं द्युतिमान् राजा वचन मब्रवीत् ।
 रामः कृतात्मा भवता शीघ्र मानीयता भिति ॥ २२ ॥
 स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ।
 रामं तत्राऽऽनयाञ्चक्रे रथेन रथिनां वरम् ॥ २३ ॥
 स प्राञ्जलि रभिप्रेत्य प्रणतः पितु रन्तिके ।
 नाम स्वं श्रावयन् रामो वचन्दे चरणौ पितुः ॥ ३२ ॥
 तं दृष्ट्वा प्रणतं पाद्वे कृताञ्जलिपुठं नृपः ।
 गृह्याञ्जलौ समाकृष्य सस्वजे प्रिय मात्मजम् ॥ ३३ ॥
 तस्मै चाभ्युद्यतं सम्यङ् मणिकाञ्चनभूषितम् ।
 दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम् ॥ ३४ ॥
 तथासनवरं प्राप्य व्यदीपयत् राघवः ।
 स्वयैव प्रभया मेरु मुदये विमलो रविः ॥ ३५ ॥
 स तं सुस्थित माभाष्य पुत्रं पुत्रवतां वरः ।
 उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्र मिव कश्यपः ॥ ३६ ॥
 ज्येष्ठाया मसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः ।
 उत्पन्न स्त्वं गुणज्येष्ठो मम रामात्मजः प्रियः ॥ ३७ ॥
 त्वया यतः प्रजाश्चेमाः स्वगुणै रनुरञ्जिताः ।
 तस्मात्त्वं पुष्ययोगेन यौवराज्य मवाप्नुहि ॥ ३८ ॥
 कामतस्त्वं प्रकृत्यैव निर्णीतो गुणवानिति ।
 गुणवत्यपि तु स्नेहात् पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ३९ ॥
 भूयो विनय मास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ।
 कामक्रोधस्समुत्थानि त्यजस्व व्यसनानि च ॥ ४० ॥
 परोक्षया वर्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा ।
 अमात्यप्रभृतोः सर्वाः प्रजा श्रैवानुरञ्जय ॥ ४१ ॥
 कोष्ठागारायुधागौरेः कृत्वा संनिचया न्वहून् ।
 इष्टानुरक्तप्रकृति र्यः पालयति मेदिनीम् ॥ ४२ ॥
 तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वामृत मिषामराः ।
 तस्मात् पुत्र त्व मात्मानं नियम्यैव समाचर ॥ ४३ ॥
 तच्छ्रुत्वा सुहृद् स्तस्य रामस्य प्रियकारिणः ।
 त्वरितैः शीघ्रमागत्य कौसल्यायै न्यवेदयन् ॥ ४४ ॥

सा हिरण्य च्चगा श्रैव रत्नानि विविधानि च ।
 ध्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौसल्या प्रमदोत्तमा ॥ ४५ ॥
 अथाभिवाद्य राजानं रथ मारुह्य राघवः ।
 ययौ स्वं श्रुतिमद्वेश्म जनौघैः प्रतिपूजितः ॥ ४६ ॥
 ते चापि पौरा नृपते वंघस्तच्छ्रुत्वा तदालाभमिवेष्टमाशु ।
 नरेद्रमामंत्र्यगृहाणि गत्वा देवान् समानर्चु रभि प्रहृष्टाः ४७
 अथो- ४ । गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सह मंत्रिभिः ।
 मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयम् ॥ १ ॥
 श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषेच्यस्तु मे सुतः ।
 रामो राजीवपद्माक्षो युवराज इति प्रभुः ॥ २ ॥
 अथान्तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा ।
 सूतमामन्त्रयास रामं पुनरिहानय ॥ ३ ॥
 प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ ।
 रामस्य भवनं शीघ्रं राममाननियतुं पुनः ॥ ४ ॥
 द्वाःस्यै रावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः ।
 श्रुत्वैव चापि रामस्तं प्राप्तं शङ्कान्वितोऽभवत् ॥ ५ ॥
 प्रवेश्य चैनं त्वरितो रामो वचनमब्रवीत् ।
 यदागमनकृत्यं ते भूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः ॥ ६ ॥
 तमुवाच ततः सूतो राजा त्वां ब्रूतुमिच्छति ।
 श्रुत्वा प्रमाणं तत्र त्वं गमनायेतराय वा ॥ ७ ॥
 इति सूतवचः श्रुत्वा रामोऽपि त्वरयात्स्वितः ।
 प्रययौ राजभवनं पुनर्ब्रूतुं नरेश्वरम् ॥ ८ ॥
 तं श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः ।
 प्रवेशयामास गृहं विषक्षः प्रियमुत्तमम् ॥ ९ ॥
 प्रविशन्नेव च श्रोमान् राघवो भवनं पितुः ।
 ददर्श पितरं दूरात् प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १० ॥
 प्रणमन्तं तमुत्थाप्य संपरिष्वज्य भूमिपः ।
 प्रदिश्य चासनं चास्मै रामं च पुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥
 रामवृद्धोऽस्मि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा यथेप्सिताः ।
 अन्नवद्भिः क्रतुशतैर्यथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥

जात मिष्ट मपत्यं मे त्व मद्यानुपमं भुवि ।
दत्त मिष्ट मधीतं च मया पुरुषसत्तम ॥ १३ ॥
अनुभूतानि चेष्टानि मया वीर सुखान्यपि ।
देवर्षिपितृदिप्राणा मनुषो ऽस्मि तथात्मनः ॥ १४ ॥
न किञ्चिन् मम कर्तव्यं तवान्यत्राभिपेचनात् ।
अतो यत् त्वा महं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुं मर्हसि ॥ १५ ॥
अद्य प्रकृतयः सर्वा स्त्वा मिच्छन्ति नराधिपम् ।
अत स्त्वां युवराजान मभिपेक्षामि पुत्रक ॥ १६ ॥
अपि चाद्याशुभान् राम स्वप्नान् पश्यामि राघव ।
सनिर्घाता दिवोत्काश्च पतन्ति हि महास्वनाः ॥ १७ ॥
अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणग्रहैः ।
आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराहुभिः ॥ १८ ॥
प्रायेण च निमित्ताना मीदृशानां समुद्भवे ।
राजा हि मृत्यु माप्नोति घोरां चापद मृच्छति ॥ १९ ॥
तथाव देव मे चेतो न चिमुह्यति राघव ।
ताव देवाभिपिञ्चस्व चला हि प्राणिनां मतिः ॥ २० ॥
अद्य चन्द्रो ऽभ्युपगमत् पुष्यात् पूर्वं पुनर्वसुम् ।
श्वः पुष्य योगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः ॥ २१ ॥
तत्र पुष्ये ऽभिपिञ्चस्व मन स्त्वरयतीव माम् ।
श्व स्त्वाह मभिपेक्ष्यामि पौवराज्ये परंतप ॥ २२ ॥
तस्मा स्वयाद्य प्रभृति निशेयं नियतात्मना ।
सह बध्वोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशःयिना ॥ २३ ॥
सुहृद श्चाप्रमत्ता स्त्वां रक्षन्त्वद्य समन्ततः ।
भवन्ति बहु विघ्नानि कार्याण्येवं विघ्नानि हि ॥ २४ ॥
विप्रोपित श्च भरतो यावदेवं पुरादितः ।
तावदेवाभिपेक स्ते प्राप्रकालो मतो मय ॥ २५ ॥
कामं खलु सतां वृत्ते आता ते भरतः स्थितः ।
ज्येष्ठानुवर्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जिनेन्द्रियः ॥ २६ ॥
किं नु चित्तं मनुष्याणा मनित्य मित मे मतम् ।
सतां च धर्मनित्यानां कृतशोभि च राघव ॥ २७ ॥

इत्युक्तः सोऽभ्यनुज्ञातः श्वो भोऽभिविन्यभिषेचने ।
 व्रजेति रामः पितरं मभिभाष्याभ्ययाद् गृहम् ॥ २८ ॥
 प्रविश्य चात्मनो वेश्म राज्ञा दिष्टेऽभिषेचने ।
 तत् क्षणा देव निष्क्रम्य मातु रन्तःपुरं ययौ ॥ २९ ॥
 तत्र तां प्रवणां मेव मातरं क्षौमवासिनीम् ।
 धार्यतां देवतागारे ददर्शायाचर्तां श्रियम् ॥ ३० ॥
 प्रागेव चागता तत्र सुमित्रा लक्ष्मण स्तथा ।
 सीता चानायिता श्रुत्वा प्रियं रामाभिषेचनम् ॥ ३१ ॥
 तस्मिन् काले हि कौसल्या तस्या वामीलितेक्षणा ।
 सुमित्रयान्वास्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३२ ॥
 श्रुत्वा पुष्ये च पुत्रस्य यौवराज्येऽभिषेचनम् ।
 प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ॥ ३३ ॥
 तथा सनियमा मेव सोऽभिगम्या भिवाच्य च ।
 उवाच वचनं रामो हर्षयंस्तामिदं वरम् ॥ ३४ ॥
 अम्ब पित्रा नियुक्ताऽस्मि प्रजापालनकर्मणि ।
 भविताश्वोऽभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः ॥ ३५ ॥
 सीतया प्युपवस्तब्धा रजनीर्यं मया सह ।
 एव मुक्तमुपाध्यायैः स हि मा मुक्तवान् पिता ॥ ३६ ॥
 यानि यान्यत्र योग्यानि श्वोभाविन्यभिषेचने ।
 तानि मे मद्गतान्यद्य वैदेह्या श्वैव कारय ॥ ३७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु कौसल्या चिरकालाभिकाङ्क्षितम् ।
 हर्षयाष्पाकुलं वाक्यमिदं राममभाषत ॥ ३८ ॥
 वत्सम रामचिरं जीव हतास्तं परिपन्थिनः ।
 ज्ञातीन् मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नन्दय ॥ ३९ ॥
 कल्याणे वत नक्षत्रे मया जातोऽसि पुत्रक ।
 येन त्वया दशरथो शुणै राराधितः पिता ॥ ४० ॥
 अमोघं वत मे चान्तं पुरुषे पुरुकरेक्षणे ।
 येयमिदं कुराज्यश्रीः पुत्रत्वां संश्रयिष्यति ॥ ४१ ॥
 इत्येष मुक्तो मात्रा तु रामो भ्रातरमब्रवीत् ।
 प्राञ्जलिं प्रहृमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव ॥ ४२ ॥

लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुन्वराम् ।
 द्वितीयं मे ऽन्तरात्मानं त्वा मियं श्रीरूपस्थिता ॥ ४३ ॥
 सौमित्रे भुङ्क्ष्व भोगांस्त्व मिष्टान् राज्यफलानि च ।
 जीवितं चापि राज्यं च त्वदर्थं मभिकामये ॥ ४४ ॥
 इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च ।
 अभ्यनुज्ञाप्य स्तीतां च ययौ स्वं च निवेशनम् ॥ ४५ ॥

अयो० ५. संदिश्य रामं नृपतिः श्वो भाविन्यभिपेचने ।
 पुरोहितं समाहूय वसिष्ठ मिद मब्रुवत् ॥ १ ॥
 गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन ।
 श्रेयसे राज्यलाभाय वध्वा सह यतव्रत ॥ २ ॥
 तथेति च स राजान मुक्त्वा वेदविदां वरः ।
 स्वयं वसिष्ठो भगवान् ययौ रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥
 उपवासयितुं वीरं मन्त्रचिन् मन्त्रकोविदम् ।
 ब्राह्मं रथवरं युक्त मास्थाय स धृतव्रतः ॥ ४ ॥
 स रामभवनं प्राप्य पाण्डुराश्रयनप्रभम् ।
 तिस्रः कक्ष्या रथेनैव विवेश मुनिसत्तमः ॥ ५ ॥
 त मागतमृषिं राम स्त्वरश्रिव स संभ्रमम् ।
 मानयिष्यन् समानाहं निश्चक्राम निवेशनात् ॥ ६ ॥
 अभ्येत्य त्वरमाणोऽथ रथाभ्याशं मनोपिणः
 ततोऽद्यतारयामास परिगृह्य रथात् स्वयम् ॥ ७ ॥
 स चैनं प्रश्रितं दृष्ट्वा संभाष्याभिप्रसाद्य च ।
 प्रियाहं हर्षयन् राम मित्युवाच पुरोहितः ॥ ८ ॥
 प्रसन्न स्ने पिता राम यत्त्रं राज्य मवाप्स्यसि ।
 उपवासं भवानद्य करोतु सह स्तीतया ॥ ९ ॥
 प्राण स्त्वा मभिमपेक्त्वा हि यौवराज्ये नराधिपः ।
 पिता दशरथः प्रीत्या ययातिं नहुषो यथा ॥ १० ॥
 इत्युक्त्वा स तदा राम मुपवासं यतव्रतः ।
 मन्त्रवत् कारयामास वैदेहा सहितं शुचिः ॥ ११ ॥

ततो यथावद्रामेण स राज्ञो गुरु रर्चितः ।
 अभ्यनुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ रामनिवेशनात् ॥ १२ ॥
 सुहृद्भि स्तत्र रामोऽपि सहासोनः प्रियंवदैः ।
 स भाजितो विवेशाथ ताननुज्ञाप्य सर्वशः ॥ १३ ॥
 हृष्टनारीनरयुतं रामवेश्म तदा बभौ ।
 यथा मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः ॥ १४ ॥
 स राजभवनप्रख्या तस्मा द्रामनिवेशनात् ।
 निगंत्य ददृशे मार्गं वसिष्ठो जनसंवृतम् ॥ १५ ॥
 वृन्दवृन्दै रयोध्यायां राजमार्गाः समंततः ।
 पशूबु रभिसंवाधाः कुतूहलजनै र्वृताः ॥ १६ ॥
 जनवृन्दोर्मिसंघर्षं हर्षस्वनवृत स्तदा ।
 यभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ १७ ॥

ऋयो.स.६. गते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः ।
 सङ्घपत्न्या विशालाक्ष्या नारायण मुपागमत् ॥ १ ॥
 प्रगृह्य शिरसा पार्त्रीं हविषो विधिवत्ततः ।
 महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितानले ॥ २ ॥
 शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याऽऽशास्याऽऽत्मनः प्रियम् ।
 ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णं कुशसंस्तरे ॥ ३ ॥
 घाग्गतः सहवैदेह्या भूत्वा नियत मानसः ।
 श्रीमत्त्यायतने विष्णोः शिष्ये नरधरात्मजः ॥ ४ ॥
 एकयामा ऽवशिष्यायां राष्ट्र्यां प्रति विबुद्धय सः ।
 अलंकारविधिं सम्यक्कारयामास वैश्मनः ॥ ५ ॥
 तत्र शृण्वन् सुखावाचः सूतमागध वन्दिनाम् ।
 पूर्वां संध्या मुपासीनो जज्ञाप सुसमाहितः ॥ ६ ॥
 तुष्टाव प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम् ।
 धिमलक्षौमसंवीतो वाचयामास स छिजान् ॥ ७ ॥
 तेषां पुण्य ह्योपोऽथ गम्भीरमधुर स्तथा ।
 अयोध्यां पूरयामास तृप्योपानुनादितः ॥ ८ ॥

कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राववम् ।
 अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रनुदितो जनः ॥ ९ ॥
 ततः पौरजनःसर्वः श्रुत्वा रामाभिपेचनम् ।
 प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभयितुं पुरीम् ॥ १० ॥
 सिताभ्रशिखरामेषु देवतायतनेषु च ।
 चतुष्पथेषु रथ्याषु चैत्येष्वट्टालकेषु च ॥ ११ ॥
 नाना पण्य सनृद्धेषु वणिजा मापणेषु च ।
 कुट्टम्बिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२ ॥
 सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च ।
 ध्वजा समुच्छ्रिताः साधु पताका श्वाभवं स्तथा ॥ १३ ॥
 नटनर्तकसङ्घानां गायकानां च गायताम् ।
 मनः कर्णसुखा वाचः शुश्राव जनता ततः ॥ १४ ॥
 रामाभिपेकयुक्ताश्च कथा चक्रुर्मिथो जनाः ।
 रामाभिपेके संप्राप्ते चत्सरेषु गृहेषु च ॥ १५ ॥
 धाला अपि श्रीडमाना गृह द्वारेषु संघशः ।
 रामाभिपवसंयुक्ताश्चक्रु रेव कथा मिथः ॥ १६ ॥
 कृतपुष्पो पहारश्च धूपगन्धाधिवासितः ।
 राजमार्गः कृतः श्रीमान् पौरै रामाभिपेचने ॥ १७ ॥
 प्रकाशी करणार्थं च निशागमनशङ्कया ।
 दीप वृक्षां स्तथा चक्रु रनुरथ्यांसु सर्वशः ॥ १८ ॥
 अलंकारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः ।
 आकाङ्क्षमाणा रामस्य गौवराज्याभिपेचनम् ॥ १९ ॥
 समेत्य सङ्घशः सर्वे चत्सरेषु सभासु च ।
 कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशशंसु जनाधिपम् ॥ २० ॥
 अहो महात्मा राजाऽय मिक्षशक्रु कुलनन्दनः ।
 ज्ञात्वा वृद्धं स्वमात्मानं रामं राज्येऽभिपेक्षति ॥ २१ ॥
 सर्वे ह्यनुगृहीताःस यशो रामो महीपतिः ।
 चिराय भविता गोप्ता दृष्टु लोक परावरः ॥ २२ ॥
 अनुद्धतमना विद्वान् धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः ।
 यथा च भ्रातृषु स्निग्ध स्तथा सास्वपि राघवः ॥ २३ ॥

चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथो जन्यः ।
 यत्प्रसादेनाभिपिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे पयम् ॥ २४ ॥
 एवं विधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुः परे ।
 दिग्भ्यो विश्रुत विक्रान्ताः प्राप्तः जानपदा जनाः ॥ २५ ॥
 ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिपेचनम् ।
 रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदा जनाः ॥ २६ ॥
 जनौघै स्तै विंसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निःस्वनः ।
 पर्वसूदीर्घं वेगत्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २७ ॥

अयो० ८- ज्ञाति दाशो यतो जाता कैकेय्यास्तु सहोपिता ।
 प्रासादं चन्द्रसंकाशं मारुरोह घटच्छ्रया ॥ १ ॥
 सिक्तराजपथां कृत्स्नां प्रकीर्णं कमलोत्पलाम् ।
 अयोध्यां मन्थरा यस्मात् प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २ ॥
 दृष्टुं प्रमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वज मालिनीम् ।
 अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मय मागता ॥ ३ ॥
 सा हर्षोत्फुल्ल नयनां पाण्डुरक्षीम वासिनीम् ।
 अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ॥ ७ ॥
 उत्तमेनाभि संयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती ।
 राममाता धनं किं नु जनेभ्यः संप्रयच्छति ॥ ८ ॥
 अतिमात्रं प्रहर्षः किं जनस्यास्य च शंस मे ।
 कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ९ ॥
 विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा ।
 आचवक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवे श्रियम् ॥ १० ॥
 श्वः पुष्पेण जितक्रोधं यौवराज्येन चानघम् ।
 राजा दशरथो राम मभिपेक्ता हि राघवम् ॥ ११ ॥
 धाड्या स्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्र ममर्षिता ।
 कैलासशिखराकारात् प्रासादा दवरोहत ॥ १२ ॥
 सा दह्यमाना क्रोधेन मन्थरा पापदर्शिनी ।
 शयाना मेव कैकेयो मिदं वचन मब्रवीत् ॥ १३ ॥

अक्षयं सुमहद्देवि प्रवृत्तं त्वद्धिनाशनम् ।
 रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिपेक्ष्यति ॥ २० ॥
 साऽस्म्यगाथे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता ।
 दह्यमाना नलेनेव त्वद्धितार्थं मिहागता ॥ २१ ॥
 तत्र दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत् ।
 त्वद् वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदिह न संशयः ॥ २२ ॥
 नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः ।
 उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुद्ध्यसे ॥ २३ ॥
 धर्मवादी शठो भर्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः ।
 शुद्धभावे न जानीषे तेनैव मतिसन्धिता ॥ २४ ॥
 मन्धराया वचः श्रुत्वा शयनात् सा शुभानना ।
 उत्तस्यौ हृषंसंपूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ॥ ३१ ॥
 दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा ।
 कैकेयो मन्धरां हृष्टा पुनरेवा ब्रवीदिदम् ॥ ३३ ॥
 इदं तु मन्धरे मद्य माख्यातं परमं प्रियम् ।
 एतन्मे प्रिय माख्यातं किं वा भूयः करोमि ते ॥ ३४ ॥
 रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्ष्ये ।
 तस्मात्तुष्टासि यद्राजा रामं राज्येऽभिपेक्ष्यति ॥ ३५ ॥

अयो० ८ मन्धरा त्वभ्यसूयैना मुत्सृज्याभरणं हि तत् ।
 उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता ॥ १ ॥
 मनसा प्रसहामि त्वां देवि दुःखार्दिता सती ।
 यच्छोचितव्ये हृष्टासि प्राप्य त्वं व्यसनं महत् ॥ ३ ॥
 शोचामि दुर्मतित्वं ते का हि प्राज्ञा प्रहर्षयेत् ।
 अरेः सपत्नीपुत्रस्य वृद्धिं मृत्यो रिवागताम् ॥ ४ ॥
 सुभगा किल कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिपेक्ष्यते ।
 यौवराज्येन महता श्वःपुण्येण द्विजोत्तमैः ॥ ९ ॥
 प्राप्तां वदुमर्तो प्रीतिं प्रतीतां हतविद्विषम् ।
 उपस्थास्पसि कौसल्यां दासीवत्वं कृताञ्जलिः ॥ १० ॥

एवं च त्वं सहास्माभि स्तस्याः प्रेप्या भविष्यसि ।
 पुत्रश्च तव रामस्य प्रेप्यत्वं हि गमिष्यति ॥ ११ ॥
 तां दृष्ट्वा परमप्रीता ब्रुवन्तीं मन्थरां ततः ।
 रामस्यैव गुणान् देवी कैकेयी प्रशशंस ह ॥ १२ ॥
 धर्मज्ञो गुणवान् दान्तः कृन्तः सत्यवाञ्छुचिः ।
 रामो राजसुतो ज्येष्ठो यौवराज्य मतोऽर्हति ॥ १४ ॥
 भ्रातृन् भृत्यांश्च दीर्घायुः पितृवत् पालयिष्यति ।
 संतप्यसे कथं क्षुब्धे श्रुत्वा रामाभिपेचनम् ॥ १५ ॥
 भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात् परम् ।
 पितृपैतामहं राज्य मवाप्स्यति नरर्षभः ॥ १६ ॥
 कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृशदुःखिता ।
 दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य कैकेयी मिदं मब्रवीत् ॥ २० ॥
 अनर्थदर्शिनी मौख्यां ज्ञात्मानं भवदुद्घयसे ।
 शोकव्यसनविस्तीर्णं मज्जंती दुःखसागरे ॥ २१ ॥
 भविता राघवो राजा राघवस्य च यः सुतः ।
 राजवंशात्तु भरतः कैकेयि परिहास्यते ॥ २२ ॥
 साहं त्वदर्थं संप्राप्ता त्वंतु मां नाव बुद्धयसे ।
 सपत्निवृद्धी या मे त्वं प्रदेयं दातु महं सि ॥ २६ ॥
 ध्रुवंतु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्ठकम् ।
 दशान्तरं नाययिता लोकान्तरं मथापि वा ॥ २७ ॥
 तस्माद्वाजगृहादेर वनं गच्छतु राघवः ।
 एतद्धि रोचते मह्यं भृशं चाति हितं तव ॥ ३३ ॥
 एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति ।
 यदि चेद्भरतो धर्मात् पित्र्यं राज्यं मवाप्स्यति ॥ ३४ ॥
 दर्पाच्चिराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ।
 राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यापयेत् ॥ ३७ ॥
 यदा हि रामः पृथिवी मवाप्स्यते ।
 ध्रुवं प्रणष्टो भरतो भविष्यति ॥
 अतो हि संचिन्तय राज्यं मात्मजे ।
 परस्य चैत्रास्य विवासकारणम् ॥ ३९ ॥

श्रयो ९ । एवमुक्त्वा तु कैकेयी क्रोधेन ज्वलितानना ।
 दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य मन्थरा मिद मब्रवीत् ॥ १ ॥
 अथ राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ।
 यौवराज्येन भरतं क्षिप्रं मयाभिपेक्षये ॥ २ ॥
 इदं त्विदानीं सम्पश्य केनोपायेन साधये ॥ ३ ॥
 भरतः प्राप्नुया द्राज्यं न तु रामः कथञ्चन ।
 एवमुक्त्वा तु सा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ॥ ४ ॥
 रामार्थं मुपहिंसन्ती कैकेयी मिद मब्रवीत् ।
 पुरा देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः ॥ ११ ॥
 आगच्छत् त्वा मुपादाय देवराजस्य साहयकृत् ।
 तत्राकरोत् महायुद्धं राजा दशरथ स्तदा ॥ १५ ॥
 असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकली कृतः ।
 अपवाह्य त्वया देवि सङ्ग्रामान् नपृचेतनः ॥ १६ ॥
 तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पति स्ने रक्षिन् स्त्वया ।
 तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने ॥ १७ ॥
 स त्वयोक्तः पति देवि यदिच्छेयं तदा वरम् ।
 गृह्णीयान्तु तदाभर्त स्तथेत्युक्तं महात्मना ॥ १८ ॥
 अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कथितं पुरा ।
 कथेषा तव तु स्नेहान् मनसा घोर्यते मया ॥ १९ ॥
 रामाभिपेक्षसंभारं त्रिगृह्य विनिवर्तय ।
 तैः च याचस्व भर्तारं भरतस्या भिपेक्षनम् ॥ २० ॥
 प्रवाजनं च रामस्य वर्षाणि च चतुर्दश ।
 चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रवाजिते वनम् ॥ २१ ॥
 प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ।

श्रयो-१० । चिदर्शिता यदा देवी कुञ्जया पापया भृशम् ॥ १ ॥
 तदा शेते स्म सा भूमौ दिग्विद्धेव किन्नरी ।
 अथ सा रुपिता देवो सम्पक् कृत्या विनिश्चयम् ॥ ५ ॥
 संविवेशापला भूमौ निवेश्य भ्रुकुटिं मुग्धे ।

असंवृताया मासीनो जगत्यां दीर्घ मुच्छ्वसन् ॥
 मण्डले पन्नगो रुद्धो मन्त्रै रिव महाविपः ॥ ४ ॥
 अहो धिगिति सामर्षो वाच सुक्ता नराधिपः ।
 मोह मापेदिवान् भूयः शोकोपहतचेतनः ॥ ५ ॥
 चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ।
 कैकेयो मब्रवीत् क्रुद्धो निर्दहन्निव तेजसा ॥ ६ ॥
 नृशंसे दुष्ट चारित्र्ये कुलस्यास्य विनाशिनि ।
 किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयापि वा ॥ ७ ॥
 सदा ते जननीतुल्यं वृत्तिं वहति राघवः ।
 तस्यैवं त्व मनर्थाय किं निमित्त मिहोद्यता ॥ ८ ॥
 त्वं मयात्मविनाशाय भवनं स्वं निवेशिता ।
 अविज्ञानान् नृपसुता व्याता तीक्ष्णदिषा यथा ॥ ९ ॥
 जीवलोको यदा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् ।
 अपराधं क मुद्दिश्य त्यक्षामीष्ट महं सुतम् ॥ १० ॥
 कौसल्यां च सुमित्रां च त्यजेय मपि वा श्रियम् ।
 जीवितं चात्मना रामं नत्वेव पितृवत्सलम् ॥ ११ ॥
 परा भवति मे प्रीति र्दृष्ट्वा तनय मग्रजम् ।
 अपश्यत् स्तु मे रामं नष्टं भवति चेतनम् ॥ १२ ॥
 तिष्ठे ह्येको विना सूर्यं सस्यं वा सलिलं विना ।
 न तु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् ॥ १४ ॥
 तदलं त्यजता मेघ निश्चयः पापनिश्चये ।
 अपि ते चरणौ मूर्द्धना स्पृशाम्येव प्रसीद मे ॥ १५ ॥
 किमर्थं चिन्तितं पापे त्वया परमदारुणम् ।
 अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये ।
 अस्तु यतत् त्वया पूर्वं व्याहृतं राघवं प्रति ॥ १६ ॥
 समे ज्येष्ठसुतः श्रीमान् धर्मज्येष्ठ इतीव मे ।
 तत्त्वया प्रिय वादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत् ॥ १७ ॥
 तस्य धर्मात्मनो देवि वने वासं यशस्विनः ।
 कथं रोचयसे भीरु नव वर्षाणि पञ्च च ॥ २२ ॥

बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् ।
 परिवादोऽपवादो वा गद्यवे न पद्यने ॥ २७ ॥
 सान्त्वयन् सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा ।
 गृह्णाति मनुजव्याघ्रः प्रियै र्पिपयदास्त्रिनः ॥ २८ ॥
 सत्येन लोका जयति द्विजान् दानेन राघवः ।
 गुह्यश्रुपया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ॥ २९ ॥
 सत्यं दानं तप स्त्यागो मित्रता शौच मार्जवम् ।
 विद्या च गुह्यश्रुपया ध्रुवाण्येतानि राघवे ॥ ३० ॥
 तस्मिन्नार्जव संपन्ने देवि देवोपमे कथम् ।
 पाप मार्जससे रामे महर्षिसमतोजसि । ३१ ॥
 न स्मराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः ।
 स कथं त्वत्कृते रामं वक्ष्यामि प्रिय मप्रियम् ॥ ३२ ॥
 क्षमा यस्मिंस्तप स्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ।
 अप्यर्हिंसा च भूतानां त मृते का गति मम ॥ ३३ ॥
 मम वृद्धस्य कैकेयि गतान्तस्य तपस्विनः ।
 दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्तुं महसि ॥ ३४ ॥
 पृथिव्यां सागरान्नायां यत्किञ्चि दधिगम्यते ।
 तत् सर्वं तव दास्यामि मा च त्वं मृत्यु मायिष ॥ ३५ ॥
 अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ।
 शरणं भव रामस्य मा ऽधर्मो या निद्र स्पृशेत् ॥ ३६ ॥
 इति दुःखाभिसंतप्तं विलपन्त मचेतनम् ।
 घूर्णमानं महाराजं शोकेन समभिप्लुतम् ॥ ३७ ॥
 पारं शोकार्णवस्याशु प्रलपन्तां पुनः पुनः ।
 प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्रा रौद्रतरं वचः ॥ ३८ ॥
 यदि दत्त्वा वरौ राजन् पुनः प्रत्यनुत्पद्यसे ।
 धार्मिकत्वं कथं वीर पृथिव्यां कथयिष्यसि ॥ ३९ ॥
 यदा जनेना पश्य स्वया राजपयः सह ।
 कथयिष्यन्नि धर्मज्ञ नत्र किं प्रतिवक्ष्यसि ॥ ४० ॥
 यस्याः प्रसादे जीवामि या च मा मभ्यपालयन् ।
 तस्याः कृता मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि ॥ ४१ ॥

क्लित्वपं त्वं नरेन्द्राणां करिष्यसि नराधिप ।
 यो दत्त्वा वर मयैव पुन रन्यानि भापसे ॥ ४२ ॥
 भवत्प्रधर्मो धर्मो वा सत्यं वा यदि वा नृतम् ।
 यत्त्वया संश्रुतं मह्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४६ ॥
 अहं हि विप मयैव पीत्वा बहु तवाग्रतः ।
 पश्यत स्ते मरिष्यामि रामो घद्यभिषिच्यते ॥ ४७ ॥

पयो. १४. पुत्रशोकादितं पापा विसृजं पतितं भुवि ।
 विचेष्टमान मुत्प्रेक्ष्य ऐदधाक मिद मब्रवीत् ॥ १ ॥
 पापं कृत्वैव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम् ।
 शोपे चित्तितले सन्नः स्थित्यां स्यातुं त्व महंमि ॥ २ ॥
 आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ।
 नत्य माश्रित्य च मया त्वं धर्मं प्रतिचोदितः ॥ ३ ॥
 संश्रुत्य शैब्यः श्येनाप स्यां तनुं जगतीपतिः ।
 प्रदाय पक्षिणे राजा जगाम गति मुत्तमाम् ॥ ४ ॥
 तथा ह्यलर्क स्तेजस्री ब्राह्मणे वेदपारमे ।
 याचमाने स्वके नेत्रे उद्घृत्याविमना ददौ ॥ ५ ॥
 सरितां तु पतिः स्वल्पां मर्यादां सत्यमन्वितः ।
 नत्य नुराधात् समये बेलां सर्वा नातिवर्तते ॥ ६ ॥
 सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः ।
 नत्यमेवा क्षया वेदाः सत्येनावाप्यते परम् ॥ ७ ॥
 सत्यं समनुवर्त्तस्य यदि धर्मं धृता मतिः ।
 स वरः सफलो मेऽस्तु वरदो ह्यसि सत्तम ॥ ८ ॥
 धर्मं स्वैवाभिकामार्थं मम चैवाभिचोदनात् ।
 प्रव्राजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् । ९ ।
 नमयं च ममार्यमं यदि त्वं न करिष्यसि ।
 अग्रत स्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १० ॥
 एवं प्रचोदितो राजा कैकेया निर्विशङ्कया ।
 नाशकत् पाश मुन्मोक्तुं बलि रिन्द्रकृतं यथा ॥११॥

स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन ह्योत्तमः ।
 राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेय्या वाक्य मब्रवीत् ॥ २३ ॥
 धर्मबन्धेन बहोऽस्मि नष्टा च मम चेतना ।
 ज्येष्ठं पुत्रं प्रियंरामं द्रष्टु मिक्ष्णामि धार्मिकम् ॥ २४ ॥
 ततः प्रभातां रजनी मुदिते च दिवाकरे ।
 पुण्ये नक्षत्रयोगे च मुहूर्ते च समागते ॥ २५ ॥
 ततः सूतो यथापूर्वं पार्थिवस्य निवेशने ।
 सुमन्त्रः प्राञ्जलि भूत्वा तुष्टाव जगतीपतिम् ॥ ४६ ॥
 उत्तिष्ठ सुमहाराज कृतकौतुकमङ्गलः ।
 विराजमानो यपुषा मेरो रिव दिवाकरः ॥ ५१ ॥
 उदतिष्ठत रामस्य समग्र मभिपेचनम् ।
 पौरजानपदा श्वापि नैगम श्च कृताञ्जलिः ॥ ५२ ॥
 अयं वसिष्ठो भगवान् ब्राह्मणैः सह तिष्ठति ।
 क्षिप्र माज्ञाप्यतां राजन् राघवस्याभिपेचनम् ॥ ५३ ॥
 एवं तस्य वचः श्रुत्वा सान्त्वपूर्वं मियार्थवत् ।
 अभ्यकीर्यत शोकन भूय एव महीपतिः ।
 तत स्तु राजा तं सूतं सन्नहर्षः सुतं प्रति ॥ ५६ ॥
 शोकरक्तेक्ष्णः श्रीमानुदोक्ष्योवाच धार्मिकः ।
 वाक्यै स्तु खलु मर्माणि मम नूयो निहृन्तसि ॥ ५७ ॥
 सुमन्त्रः करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनं च पार्थिवम् ।
 प्रगृहोताञ्जलिः किञ्चि त्स्माद्देशा द्पःक्रमत् ॥ ५८ ॥
 यदा वक्तुं स्वयं दैन्या न्न शशाक महीपतिः ।
 तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥ ५९ ॥
 सुमन्त्र राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः ।
 प्रजागरपरिश्रान्तो निद्रावश मुपागतः ॥ ६० ॥
 तद्गच्छ त्वरितं सूत राजपुत्रं पशस्विनम् ।
 राम मानय भद्रं ते नात्र कार्या विचारणा ॥ ६१ ॥
 अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ।
 तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मन्त्रिण मब्रवीत् ॥ ६२ ॥

सुमन्त्र रामं द्रक्ष्यामि शीघ्र मानय सुन्दरम् ।
 स मन्यमानः कल्याणं हृदयेन ननन्द च ॥ ६३ ॥
 निर्जगाम च स प्रीत्या त्वरितो राजशासनात् ।

श्रयो. १६. स तदन्तः पुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम् ।
 प्रविचितां ततः कथया माससाद् पुराणवित् ॥ १ ॥ .
 अत्र काषायिणो वृद्धान् वेत्रपाणीन् स्वलंकृतान् ।
 ददर्श विष्टितान् द्वारि स्त्रयध्यक्षान् सुसमाहितान् ॥ ३ ॥
 तानुवाच विनीतात्मा सूतपुत्रः प्रदक्षिणः ।
 क्षिप्रं माख्यात रामाय सुमन्त्रो द्वारि तिष्ठति ॥ ५ ॥
 ते राम मुपसंगम्य भर्तुः प्रियचिकीर्षवः ।
 सहभार्याय रामाय क्षिप्रं मेवाच चक्षिरे ॥ ६ ॥
 प्रतिवेदित माज्ञाय सूत मभ्यन्तरं पितुः ।
 तत्रैवानाघयामास राघवः प्रियकाम्यया ॥ ७ ॥
 तं वैश्रवणसंकाशं मुपविष्टं स्वलंकृतम् ।
 ददर्श सूतः पर्यङ्के सौवर्णे सोत्तरच्छदे ॥ ८ ॥
 वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगन्धिना ।
 अतुलितं परार्धेन चन्दनेन परंतपम् ॥ ९ ॥
 स्थितया पार्श्वतश्चापि बालव्यजनहस्तया ।
 उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा ॥ १० ॥
 त तपन्तमिवादित्यं मुपपन्नं स्वतेजसा ।
 ववन्दे वरदं वन्दो विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥
 प्राञ्जलिः सुमुखं दृष्ट्वा विहारशयनासने ।
 राजपुत्रं मुवाचेदं सुमन्त्रो राजसत् कृतः ॥ १२ ॥
 कौसल्या सुप्रजा राम पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
 महिष्यापि हि कैकेय्या गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ १३ ॥
 एव मुक्तस्तु संदृष्टो नरसिंहो महाद्युतिः ।
 ततः संमानयामास सीता मिदं मुवाच ह ॥ १४ ॥
 देवि देवश्च देवी च समागम्य मदन्तरे ।
 मन्त्रयेते ध्रुवं किञ्चिद्दभिषेचनं संहितम् ॥ १५ ॥

लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा ।
 संघोदयति राजानं मदर्धं मसितेक्षणा ॥ १६ ॥
 सा प्रहृष्टा महाराजं हितकामानुवर्तिनी ।
 जननी चार्धकामा मे कैकयाधिपतेः सुता ॥ १७ ॥
 दिपृथा खलु महाराजो महिष्या प्रियया सह ।
 सुमत्रं प्राहिणो दूत मर्धकामकरं मम ॥ १८ ॥
 यादृशी परिपत् तत्र तादृशो दूत आगतः ।
 ध्रुव मयैव मां राजा यौवराज्येऽभिपेक्ष्यति ॥ १९ ॥
 हन्त शीघ्र मितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिम् ।
 सह त्वं परिवारेण सुख मास्व रमस्व च ॥ २० ॥
 पतिसंमानिता सीता भर्तार मसितेक्षणा ।
 आदार मनुवत्राज मङ्गलान्यभिदध्युपी ॥ २१ ॥
 राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजसूयाभिपेचनम् ।
 कर्तुं मर्हति ते राजा वासवस्येव लोक कृत् ॥ २२ ॥

अयो. १० । स रामो रथ मास्थाय संप्रहृष्टसुहृज्जनः ।
 पताकाध्वज संपन्नं महार्हागुरुधूपितम् ॥ १ ॥
 धपश्यन् नगरं श्रीमान् नानाजनसमन्वितम् ।
 स गृहै रभ्रसंकाशैः पाण्डुरै रुपशोभितम् ॥ २ ॥
 सर्वेषु स हि धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयाम् ।
 चतुर्णां हि धयःस्थानां तेन ते तमनुव्रताः ॥ १५ ॥
 चतुष्पथान् देवपथां श्रैत्यां श्रायतनानि च ।
 प्रदक्षिणं परिहर जगाम नृपतेः सुतः ॥ १६ ॥
 स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दशरथात्मजः ।
 संनिवर्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तः पुर मत्पगात् ॥ २१ ॥

अयो. १०. स ददर्शासने रामो विपण्यं पितरं शुभे ।
 कैकेय्या महितं दीनं सुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥
 स पितु श्ररणी पूर्वं मभिवाद्य विनीतवत् ।
 ततो यवन्दे श्ररणी कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ २ ॥

रामेत्युक्त्वा तु वचनं वाग्पपर्याकुलेक्षणः ।
 शकाक नृपति दीनो नेचितं नाभिभाषितुम् ॥ ३ ॥
 तदपूर्वं नरपते दृष्ट्वा रूपं भयावहम् ।
 रामो ऽपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वैव पन्नगम् ॥ ४ ॥
 इन्द्रियै रप्रहृष्टै स्तं शोकसंतापकर्शितम् ।
 निःश्वसन्तं महाराज व्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५ ॥
 जर्मिभालिन मक्षोर्भ्यं क्षुभ्यन्त मिव सागरम् ।
 उपहृत मिवादित्य मुक्तानृतं मृषिं यथा ॥ ६ ॥
 अचिन्त्यकल्पं नृपते स्तं शोक सुपधारयन् ।
 बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ ७ ॥
 चिन्तयामास चतुरो रामः पितृहिते रतः ।
 किंस्वि दशैष नृपति न मां प्रत्यभिनन्दति ॥ ८ ॥
 अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा क्रुपितोऽपि प्रसीदति ।
 तस्य मा मथ संप्रेक्ष्य किं मायासः प्रवर्तते ॥ ९ ॥
 स दीन इव शोकार्तो विपण वदनद्युतिः ।
 कैकेयी मभिवाचैव रामो वचन मद्रवीत् ॥ १० ॥
 कच्चिन् मया नापराद्ध मज्ञानाद् येन मे पिता ।
 क्रुपित स्तन् ममाचक्ष्य त्वमेवैर्न प्रसादय ॥ ११ ॥
 अग्रसन्नमनाः किं नु सदा मां प्रतिवत्सला ।
 विपण वदनो दीनः सदा मां प्रतिभाषते ॥ १२ ॥
 शारीरो मानसो वापि कच्चिदेनं न बाधते ।
 संतापो वा ऽभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् ॥ १३ ॥
 कच्चि न् किञ्चिद्भ्रूते कुमारे प्रियदर्शने ।
 शत्रुघ्ने वा महासत्वे मातणां वा ममाशुभम् ॥ १४ ॥
 अतापयन् महाराज मङ्कुर्यन् वा पितु वचः ।
 मुहूर्त्तं मपि नेच्छेयं जीवितुं क्रुपिते नृपे ॥ १५ ॥
 यतो मूलं नरः पश्येत् प्रादुर्भाय मिहात्मनः ।
 कथं तस्मिन् न वर्त्तत प्रत्यक्षे सति दैवते ॥ १६ ॥
 कचित्ते परुषं किञ्चिद्दभिमानात् पिता मम ।
 उक्तो भवत्या रोपेण येनास्य लुलितं मनः ॥ १७ ॥

एन दाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः ।
 किं निमित्त मपूर्वाञ्ज्यं विकारो मनुजाधिपे ॥ १८ ॥
 एव मुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ।
 उवाचेदं सुनिर्लज्जा घृष्ट मात्महितं वचः ॥ १९ ॥
 न राजा कुपितो राम व्यसनं नास्य किञ्चन ।
 किञ्चिन् मनोगतं त्वस्य त्वद्गयान् नानुभाषते ॥ २० ॥
 प्रियं त्वा मप्रियं वक्तुं वाणी नास्य प्रवर्त्तते ।
 तदवश्यं त्वया कार्यं यदनेन श्रुतं मम ॥ २१ ॥
 एष मह्यं वरं दत्त्वा पुरा मा मभिपूज्य च ।
 स पश्चात् तप्यते राजा यथान्यः प्राकृत स्तथा ॥ २२ ॥
 अतिसृज्य ददानीति वरं मम विशांपनिः ।
 स निरर्थं गतजले सेतुं वन्धितु मिच्छन्नि ॥ २३ ॥
 धर्ममूल मिदं राम विदितं च सता मपि ।
 तत् सत्यं न त्यजे द्राजा कुपित स्त्वत्कृते यथा ॥ २४ ॥
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ।
 उवाचाव्यथितो राम स्तां देवीं नृपसन्निधौ ॥ २७ ॥
 अहो. धिक् नार्हसे देवि वक्तुं मा मोदशं वचः ।
 अहं हि वचना द्राज्ञः पतेय मपि पावके ॥ २८ ॥
 भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं पतेय मपि चार्णवे ।
 नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ॥ २९ ॥
 तद् ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम् ।
 करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ ३० ॥
 त मार्जवसमायुक्त मनार्या सत्ययादिनम् ।
 उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदाहणम् ॥ ३१ ॥
 पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मन राघव ।
 रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे ॥ ३२ ॥
 तत्र मे याचितो राजा भरतस्या ऽभिपेचनम् ।
 गमनं दण्डकारण्ये तव चाद्यैव राघव ॥ ३३ ॥
 यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुं मिच्छसि ।
 आत्मानं च नरश्रेष्ठ मम चाक्य मिदं शृणु ॥ ३४ ॥

सन्निदेशे पितु स्तिष्ठ यथानेन प्रतिश्रुतम् ।
 त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ ३५ ॥
 भरत आभिषिच्येत यदेत दभियेचनम् ।
 त्वदर्थे विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ॥ ३६ ॥
 सप्तसप्त च वर्षाणि दण्डकारण्य माश्रितः ।
 अभियेक मिदं त्यक्त्वा जटाचीरधरो भव ॥ ३७ ॥
 भरतः कोसलपतेः प्रशास्तु यस्तुधामिमाम् ।
 नानारत्नसमाकीर्णां सवाजिरथसंकुलाम् ॥ ३८ ॥
 एतेन त्वां नरेन्द्रोऽयं कारुण्येन समाप्तुतः ।
 शोकैः संक्लिष्टधदनो न शक्नोति निरोचितुम् ॥ ३९ ॥
 एतत् कुरु नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन ।
 सत्येन महता राम तारयस्व नरेश्वरम् ॥ ४० ॥

अयो० १८ तदप्रिय ममित्रघ्नो वचनं भरणोपमम् ।
 श्रुत्वा न विव्यधे रामः कैकेयीं चेद मग्रवीत् ॥ १ ॥
 एव मस्तु गमिष्यामि वनं वस्तु महं त्वितः ।
 जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञा मनुपालयन् ॥ २ ॥
 इदं तु ज्ञातु मिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः ।
 नाभिनन्दति दुर्घर्षो यथापूर्वं मरिन्दमः ॥ ३ ॥
 मन्यु र्न च त्वया कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः ।
 यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ॥ ४ ॥
 हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च ।
 नियुज्यमानो विस्रग्धः किं न कुर्या महं प्रियम् ॥ ५ ॥
 अलीकं मानसं त्येकं हृदयं दहते मम ।
 स्वयं यज्ञाह मां राजा भरतस्याभिपेचनम् ॥ ६ ॥
 अहं हि स्तीतां राज्यं च प्राणानिष्ठान् धनानि च ।
 हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरताय प्रचोदितः ॥ ७ ॥
 किं पुन र्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः ।
 तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञा मनुपालयन् ॥ ८ ॥

तथाश्वासय ह्रीमन्तं किन्त्विदं यन्महीपतिः ।
 वसुधासक्तनयनो मन्द मश्रूणि मुञ्चति ॥ ९ ॥
 गच्छन्तु चैवानयितुं दृताः शीघ्रजवै ह्यैः ।
 भरतं मातुलकुला दद्यैव नृपशासनात् ॥ १० ॥
 दण्डकारण्य मेपोऽहं गच्छाम्येव हि सत्वरः ।
 अविचार्य पितु वाक्यं समा वस्तुं चतुर्दश ॥ ११ ॥
 सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकयी ।
 प्रस्थानं श्रद्धाना सा त्वरयामास राघवम् ॥ १२ ॥
 एवं भवतु यास्यन्ति दृताः शीघ्रजवै ह्यैः ।
 भरतं मातुलकुला दिहावर्त्तयितुं नराः ॥ १३ ॥
 तव त्वहं क्षमं मन्ये नात्सुकस्य विलंबनम् ।
 राम तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गन्तु मर्हसि ॥ १४ ॥
 व्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृप स्त्वां नाभिभापते ।
 नैतत् किञ्चिन्नरश्रेष्ठ मन्यु रेपोऽपनीयताम् ॥ १५ ॥
 यावत्त्वं न वनं यातः पुरा दस्मा दतित्वरन् ।
 पिता तावन्न ते राम स्नास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा ॥ १६ ॥
 धिक्कृष्ट मिति निःश्वस्य राजा शोकपरिप्लुतः ।
 मूर्च्छितो न्यपतत् तस्मिन् पर्यङ्गे हेमभूपिते ॥ १७ ॥
 रामोऽप्युत्थाप्य राजानं कैकेय्याभिप्रचोदितः ।
 कश्येव हतो वाजी वनं गन्तुं कृतत्वरः ॥ १८ ॥
 तदप्रिय मनार्याया वचनं दारुणोदयम् ।
 श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्य मत्रयीत् ॥ १९ ॥
 नाऽह मर्थपरो देवि लोक मावस्तु मुत्सहे ।
 विद्धि मा मृपिभिस्तुल्यं विमलं धर्म मास्थितम् ॥ २० ॥
 यत्तत्र भवतः किञ्चिच्छक्यं कर्त्तुं प्रियं मया ।
 प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ॥ २१ ॥
 न ह्यतो धर्मचरणं किञ्चिदस्ति महत्तरम् ।
 यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ॥ २२ ॥
 अनुक्तोऽप्यत्र भवता भवत्या वचनादहम् ।
 वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ॥ २३ ॥

न नूनं मयि कैकेयि किञ्चिदाशंससे गुणान् ।
 यद्राजान भवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ॥ २४ ॥
 यावत् मातर मापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ।
 ततोऽथैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ॥ २५ ॥
 भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेच्च पितु र्यथा ।
 तथा भवत्या कर्तव्यं स हि धर्मः सनातनः ॥ २६ ॥
 रामस्य तु वचः श्रुत्वा मृशं वृःखगतः पिता ।
 शोका दशकुवच वक्तुं प्ररुद महस्वनम् ॥ २७ ॥
 वन्दित्वा चरणौ राज्ञां विसंशस्य पितु स्तदा ।
 कैकेया आप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः ॥ २८ ॥
 स रामः पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदक्षिणम् ।
 निष्कन्यान्तः पुरात् तस्मात् स्वं ददर्श सुहृज्जनम् ॥ २९ ॥
 तं चाप्पपरिपूर्णाक्षः पृष्ठतोऽनुजगाम ह ।
 लक्ष्मणः परम क्रुद्धः सुमित्रानन्दबर्धनः ॥ ३० ॥
 आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम् ।
 शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राधिचालयन् ॥ ३१ ॥
 न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोऽपकर्षति ।
 लोककान्तस्य कान्ततरा च्छीतरस्मे रिच स्यः ॥ ३२ ॥
 न वनं गन्तुकामस्य त्यजत अ वसुन्धराम् ।
 सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तचिह्नया ॥ ३३ ॥
 प्रतिषिध्य शुभं छत्रं व्यजने च स्वलंकृते ।
 धिमर्जयित्वा स्वजनं रथं पौरां स्तथा जनान् ॥ ३४ ॥
 धारयन् मनसा दुःख निन्द्रियाणि निगृह्य च ।
 प्रविवेशात्मवान् गेश्म मानु रप्रियदांसिधान् ॥ ३५ ॥
 सर्वाऽप्यभिजनः श्रीमान् श्रीमतः सत्ययादिनः ।
 नालक्ष्यत रामस्य काञ्चिदाकारमानने ॥ ३६ ॥
 लक्षितं च महाघातुर्न जहैर्हर्ष मात्मयान् ।
 शारदः समुदीर्णांशु धन्व स्तेज इयात्मजम् ॥ ३७ ॥
 पाथा मपुरया रामः सयं मंमामयदानम् ।
 मातुः समीपं पर्मात्मा प्रविवेश महायथाः ॥ ३८ ॥

तं गुणैः समतां प्राप्तो भ्राता विपुलावक्रमः ।
सौमित्रि रनुव्राज धारयन् दुःख मात्मजम् ॥ ३६ ॥

अयो २०

दत्त मासन मालभ्य भोजनेन निमग्नितः ।
मातरं राघवः किञ्चित् प्रसार्याञ्छि मन्त्रवीत् ॥ २५ ॥
देवि नूनं न जानीषे महद्गुण मुपस्थितम् ।
इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥ २७ ॥
गमिष्ये दराडकारणं किमनेना ऽऽ सनेन मे ।
विष्टरासनयोग्यो हि कालोऽयं मा मुपस्थितः ॥ २८ ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ।
कन्दमूलफलैर्जीवन् हित्वा मुनिवदामिपम् ॥ २९ ॥
भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ।
मां पुनर्दण्डकारणं विवासयति तापमम् ॥ ३० ॥
स पट्टं चाश्रुं च वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ।
आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्तयन् ॥ ३१ ॥
सा निकृत्तेव सालस्य यष्टिः परशुना वने ।
पपात सहस्रा देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥ ३२ ॥
ता मदुःखाचितां दृष्ट्वा पतितान् कदली मिव ।
रामस्तूथापयामास मातरं गतचेतसम् ॥ ३३ ॥
उपावृत्योत्थितां दीनां वदवा मिव वाहिताम् ।
पांसुगुण्डितसर्वाङ्गीं विममर्शं च पाणिना ॥ ३४ ॥
भृशमसुखममर्षिता यदा बहु विललाप मसीक्ष्य राघवम् ।
व्यसनमुपनिशास्य ता महत्सुतमिव बद्धमवेक्ष्य किन्नरी ५५

अयो २१

तथा तु विलपन्ती तां कौसल्यां राममातरम् ।
उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥ १ ॥
न रोचते भ्रमाप्येत दार्यं यद्राघवो वनम् ।
त्यक्त्वा राजश्रियं गच्छेत् स्त्रिया वाक्यवशं गतः ॥ २ ॥
नास्यापराधं परयामि नापि दौषं तथाविधम् ।
येन निर्वास्यते राष्ट्रा ब्रह्मवासाय राघवः ॥ ४ ॥

न तं पश्याम्यहं लोके परोक्ष मपि यो नरः ।
 स्वमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोष मुदाहरेत् ॥ ५ ॥
 देवकल्प मृजुं दान्तं रिपूणा मपि वत्सलम् ।
 अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत् पुत्र मकारणात् ॥ ६ ॥
 तदिदं वचनं राज्ञः पुन धाव्य मुपेयुषः ।
 पुत्रः को हृदये कुर्या द्राजवृत्त मनुस्मरन् ॥ ७ ॥
 यावदेव न जानाति कश्चिदर्थं मिमं नरः ।
 तावदेव मया सार्धं मात्मस्यं कुरु शासनम् ॥ ८ ॥
 मया पार्श्वे सधनुषा तव शुभस्य राघव ।
 कः समर्थो ऽधिकं कर्तुं कृतान्तस्यैव तिष्ठतः ॥ ९ ॥
 निर्मनुष्या मिमां सर्वा मयोध्यां मनुजर्षभ ।
 करिष्यामि शरै स्तीक्ष्णै र्यदि स्थास्यति विप्रिये ॥ १० ॥
 भरतस्याथ पक्ष्यो वा यो वास्य हित मिच्छति ।
 सर्वां स्तांश्च वधिष्यामि मृदु हि परिभ्रूयते ॥ ११ ॥
 प्रोत्साहितोऽयं कैकेया संतुष्टो यदि नः पिता ।
 अमित्र भूतो निःसंगं घध्यतां घध्यता मिति ॥ १२ ॥
 शुरो रप्यवलितस्य कार्याकार्यं मजानतः ।
 उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ १३ ॥
 बल मेव किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषोत्तम ।
 दातु मिच्छति कैकेयै उपस्थित मिदं तव ॥ १४ ॥
 त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैर मनुत्तमम् ।
 कास्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन ! ॥ १५ ॥
 अनुरक्तोऽस्मि भावेन आतरं देवि तत्त्वतः ।
 सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥ १६ ॥
 दीप्त मग्नि मरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ।
 प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वं भवधारय ॥ १७ ॥
 हरामि वीर्याद् दुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः ।
 देवी पश्यतु मे वीर्यं राघव श्रैव पश्यतु ॥ १८ ॥
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
 उवाच रामं कौसल्या रुदती शोकलालसा ॥ २० ॥

भ्रातुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया ।
 यदत्रानन्तरं तत् त्वं कुरुष्व यदि रोचते ॥ २१ ॥
 न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् ।
 विहाय शोकसंतप्तां गन्तु मर्हसि मामितः ॥ २२ ॥
 धर्मज्ञ इति धर्मिष्ठ धर्मं चरितु मिच्छसि ।
 शुश्रूष मा मिहस्य स्त्वं चर धर्मं मनुत्तमम् ॥ २३ ॥
 शुश्रूषु जंननीं पुत्र स्वगृहे नियतो वसन् !
 परेण तपसा युक्तः काश्यप छिदिवं गतः ॥ २४ ॥
 यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् ।
 त्वां साहं नानुजानामि न गन्तव्य मितो वनम् ॥ २५ ॥
 त्वद्वियोगान्न मे कार्यं जीवितेन सुखेन च ।
 त्वया सह मम श्रेय स्तृणानो मपि भक्षणम् ॥ २६ ॥
 यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम् ।
 अहं प्राय मिहासिष्ये न च शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ २७ ॥
 विलपन्तीं तथादीनां कौसल्यां जननीं ततः ।
 उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितम् ॥ २८ ॥
 नास्ति शक्तिः पितु वाक्यं समतिक्रमितुं मम ।
 प्रसादये त्वां शिरसा गन्तु मिच्छाम्यहं वनम् ॥ ३० ॥
 अस्माकं तु कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः ।
 खनद्भिः सागरैः भूमि मवाप्तः सुमहान् वधः ॥ ३२ ॥
 एतै रन्यै श्रु बहुभि र्दिवि देवसमैः कृतम् ।
 पितु र्वचन मल्लीवं करिष्यामि पितु र्हितम् ॥ ३४ ॥
 न खल्वेतन् मयैकेन क्रियते पितृशासनम् ।
 एतै रपि कृतं देवि ये मया परिकीर्तिताः ॥ ३५ ॥
 नाहं धर्मं मपूर्वं ते प्रतिकूलं प्रवर्त्तये ।
 पूर्वं रय मभिप्रेतो गतो मार्गो ऽनुगम्यते ॥ ३६ ॥
 तदेतत्तु मया कार्यं क्रियते भुवि नान्यथा ।
 पितु र्हि वचनं कुर्वन्न कश्चिन्नाम हीयते ॥ ३७ ॥
 ता मेव मुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुन रब्रवीत् ।
 वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ३८ ॥

तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेह मनुत्तमम् ।
 विक्रमं चैव सत्वं च तेजश्च सुदुरासदम् ॥ ३६ ॥
 मम मातु र्महद्दुःख मतुलं शुभलक्षण ।
 अग्निं प्रायं न विज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ॥ ४० ॥
 धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ।
 धर्मं संश्रित मप्येतत् पितु र्वचन मुत्तमम् ॥ ४१ ॥
 संश्रुत्य च पितु र्वाक्यं मातु र्वा ब्राह्मणस्य वा ।
 न कर्तव्यं वृथा वीर धर्म माश्रित्य तिष्ठता ॥ ४२ ॥
 सो ऽहं न शक्यामि पुन निर्योग मतिवर्तितुम् ।
 पितु र्हि वचना वीर कैकेय्याहं प्रचोदितः ॥ ४३ ॥
 तदेतां विसृजाऽनार्यां क्षत्रवर्माश्रितां मतिम् ।
 धर्म माश्रय मा तैक्ष्ण्यं मदबुद्धि रनुगम्यताम् ॥ ४४ ॥
 तमेव मुक्त्वा सौहार्दा द्जातरं लक्ष्मणाग्रजः ।
 उवाच भूयः कौसल्यां प्राञ्जलिः शिरसा नतः ॥ ४५ ॥
 अनुमन्यस्य मां देवि गमिष्यन्त मितो वनम् ।
 शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ॥ ४६ ॥
 तीर्णप्रतिज्ञश्च वनात् पुन रेष्याम्यहं पुरीम् ।
 ययाति रिव राजर्षिः पुरा हित्वा पुन दिवम् ॥ ४७ ॥
 शोकः संघार्यतां मात र्हृदये साधु मा शुचः ।
 वनवासा दिहैष्यामि पुनः कृत्वा पितु र्वचः ॥ ४८ ॥
 त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया ।
 पितुर्नियोगे स्यातव्य मेप धर्मः सनातनः ॥ ४९ ॥
 अम्य संभृत्य संभारान् दुःखं हृदि निगृह्य च ।
 वनवास कृता बुद्धि र्मम धर्म्यानुवर्त्यताम् ॥ ५० ॥
 गुरुं च राजा च पिता च वृद्धः ।
 क्रोधात् प्रहर्षा दथवा पि कामात् ।
 यद्व्यादिशेत् कार्यं भवेक्ष्य धर्मं ॥
 क स्तं न कुर्या दनृशंसवृत्तिः ॥ ५१ ॥
 न तेन शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञा
 मिमां न कर्तुं सकलां यथावत् ।

स ह्यथयो स्तात् गुरु निर्योगे
देव्याश्च भर्ता स गतिश्च धर्मः ॥ ६० ॥

शयो. २२

अथ तं व्यथया दीनं सविशेष ममपितम् ।
सरोपमिव नागेन्द्रं रोपविस्फारितेक्षणम् ॥ १ ॥
आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियम् ।
उवाचेदं स धैर्येण धारयन् सत्य मात्मवान् ॥ २ ॥
निगृह्य रोपं शोकं च धैर्यं माक्रम्य केवलम् ।
अवमानं निरस्यैनं गृहीन्वा हर्षमुत्तमम् ॥ ३ ॥
उपक्लृप्तं यदैतन्मे अभिपेकार्थं मुत्तमम् ।
सर्वं निवर्तय क्षिप्रं कुरु कार्यं निरव्ययम् ॥ ४ ॥
सौमित्रे योऽभिपेकार्थं मम संभारसंभ्रमः ।
अभिपेक निवृत्त्यर्थं सोऽस्तु संभारसंभ्रमः ॥ ५ ॥
न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन ।
मातृणां वा पितु र्वाहं कृतमल्पं च विप्रियम् ॥ ६ ॥
सत्यः सत्याभिसन्धश्च नित्यं सत्यपराक्रमः ।
परलोकभयाद् भीतो निर्भयोऽस्तु पिता मम ॥ ७ ॥
तस्यापि हि भवे दस्मिन् कर्मण्यप्रतिसंहृते ।
सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्च माम् ॥ १० ॥
अभिपेकविधानं तु तस्मात् संहृत्य लक्ष्मण ।
अन्वगेयाह मिच्छामि वनं गन्तु मितः पुरः ॥ ११ ॥
मम प्रवाजना दद्य कृतकृत्या नृपात्मजा ।
सुतं भरतमव्यग्रं अभिपेचयतां ततः ॥ १२ ॥
कृतान्त एव सौमित्रे द्रष्टव्यो मत् प्रवासने ।
राज्यस्य च चित्तीर्णस्य पुनरेव निवर्तने ॥ १५ ॥
कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम वेदने ।
यदि तस्या न भावोऽयं कृतान्तविहितो भवेत् ॥ १६ ॥
जानासि हि यथा सौम्य न मातृपु ममान्तरम् ।
भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुतेऽपि वा ॥ १७ ॥
सोऽभिपेकनिवृत्त्यर्थः प्रवासार्यैश्च दुर्वचैः ।
उग्रै र्वाक्यै रहं तस्या नान्यद् देवात् समर्थये ॥ १८ ॥

कथं प्रकृतिसंपन्ना राजपुत्री तथागुणा ।
 ब्रथात् सा प्राकृतेव स्त्री मत्पीड्यं भर्तृसंनिधौ ॥ १९ ॥
 यदचिन्त्यन्तु तद्दैवं भूतेष्वपि न हन्यते ।
 व्यक्तं मयि च तस्यां च पतितो हि विपर्ययः ॥ २० ॥
 कश्च दैवेन सौमित्रे योद्धु मुत्सहते पुमान् ।
 यस्य नु ग्रहणं किञ्चित् कर्मणोऽन्यन्न दृश्यते ॥ २१ ॥
 सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ ।
 यस्य किञ्चित् तथा भूतं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २२ ॥
 असंकल्पित मेवेह यदकस्मात् प्रवर्तते ।
 निवर्त्यारब्धमारम्भै ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २३ ॥
 एतया तत्रया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मान मात्मना ।
 व्याहृतेऽप्यभिपेक्षे मे परितापो न विद्यते ॥ २५ ॥
 तस्मादपरितापः सन् स्त्वमप्यनुविधाय माम् ।
 प्रतिसंहारय क्षिप्र माभिपेचनिर्की क्रियाम् ॥ २६ ॥
 एभिरेव घटैः सर्वै रभिपेचन संभृतैः ।
 मम लक्ष्मण तापस्ये व्रतस्नानं भविष्यति ॥ २७ ॥
 अथवा किं ममैतेन राज्यद्रव्यमयेन तु ।
 उद्धृतं मे स्वयं तायं व्रतादेशं करिष्यति ॥ २८ ॥
 मा च लक्ष्मण संतापं कार्पीलं ह्म्या विपर्यये ।
 राज्यं वा धनवासो या धनवासो महोदयः ॥ २९ ॥

अयो. २३ । एवं भ्रुवति रामे तु लक्ष्मणो ज्वाक्शिरा इव ।
 ध्यात्वा मध्यं जगामाशु सहसा दैन्यहर्षयोः ॥ १ ॥
 तथा तु पध्वा भ्रुकुटीं भ्रुवो र्मध्ये नरर्षभः ।
 निशन्वास महासर्पा विलस्य इव रोपितः ॥ २ ॥
 तस्य द्रुप्प्रतियोक्ष्यं तद् भ्रुकुटीसहितं तदा ।
 यमौ क्रुद्धस्य सिंहस्य मुखस्य सदरां मुखम् ॥ ३ ॥
 अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः ।
 तिर्यगूर्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥ ४ ॥

अग्राक्षणा वीक्षमाणस्तु तिर्यग् भ्रातर मन्त्रवीत् ।
 अस्थाने संत्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम् ॥ ५ ॥
 धर्मदोषप्रसङ्गेन लोकस्या ऽनतिशङ्कया ।
 कथं ह्येतदसंत्रान्त स्त्वद्विधो वक्तु मर्हति ॥ ६ ॥
 यथाह्ये वमशौण्डीरं शौण्डीरः क्षत्रियर्षभः ।
 कि नाम कृपणं दैव मशक्त मभिर्शंससि ॥ ७ ॥
 पापयो स्ते कथं नाम तयोः शङ्का न विद्यते ।
 सन्ति धर्मोपधासक्ता धर्मात्मन् कि न बुद्ध्यसे ॥ ८ ॥
 तयोः सुचरितं स्वार्थं शाश्वत् परिजिहीर्षतोः ।
 यदि नैवं व्यधुसितं स्याद्धि प्रागेव राघव ॥ ४ ॥
 तयोः प्रागेव दत्तश्च स्याद्दरः प्रकृत श्रसः ॥ ६ ॥
 लोकविद्विष्टु मारब्धं त्वदन्यस्या ऽभिपेचनम् ।
 नेत्सहे सहितुं वीर तत्र मे च्छन्तु मर्हसि ॥ १० ॥
 येनैव मागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते ।
 सो ऽपि धर्मो मम द्वेष्यो यत् प्रसङ्गाद्धिमुह्यसि ॥ ११ ॥
 कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयोवशवर्त्तिनः ।
 करिष्यसि पितुर्वाक्य मधर्मिष्ठं विगर्हितम् ॥ १२ ॥
 यद्यं कित्त्वपाङ्गेदः कृतो ऽप्येवं न गृह्यते ।
 जायते तत्र मे दुःखं धर्मसङ्गश्च गर्हितः ॥ १३ ॥
 तवायं धर्मसंयोगो लोकस्यास्य विगर्हितः ।
 मनसा ऽपि कथं कामं कुर्यात् त्वां कामवृत्तयोः ।
 तयो स्त्वहितयोर्नित्यं शङ्कोः पित्रभिधानयोः ॥ १४ ॥
 यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतम् ।
 तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥ १५ ॥
 विह्वलो वीर्यहीनो यः स दैव मनुवर्तते ।
 वीराः संभावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ १६ ॥
 दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रवाधितुम् ।
 न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसोदति ॥ १७ ॥
 द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च ।
 दैवमानुषयो रद्य व्यक्ता व्यक्ति र्भविष्यति ॥ १८ ॥

अथ मे पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः ।
 यै देवादाहतं तेऽद्य दृष्टुं राज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥
 अत्यङ्कुशमिवोद्दामं गजं मदजलोद्धतम् ।
 प्रधाधित महं दैवं पौरुषेण निवर्तये ॥ २० ॥
 लोकपालाः समस्ता स्ते नाथ रामाभिषेचनम् ।
 न च कृत्स्ना स्त्रयो लोका विहन्युः किं पुनः पिता ॥ २१ ॥
 यै विनास स्तवारण्ये मिथो राजन् समर्थितः ।
 अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दश समा स्तथा ॥ २२ ॥
 अहं तदाशां धक्ष्यामि पितु स्तस्या श्र या तव ।
 अभिषेक विघातेन पुत्रराज्याय वर्तते ॥ २३ ॥
 मद्भलेन विरुद्धाय न स्याद्द्वैवर्बलं तथा ।
 प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम ॥ २४ ॥
 ऊहं वपसहस्रान्ते प्रजापाल्य मनन्तरम् ।
 आर्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वार्य ॥ २५ ॥
 पूर्वराजर्षिवृत्त्या हि वनवासोऽभिधीयते ।
 प्रजा निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रेऽत् परिपालने ॥ २६ ॥
 स चेद्राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमशङ्कया ।
 नैव मिच्छसि धर्मात्मन् राज्यं राम । त्व मात्मनि ॥ २७ ॥
 प्रतिजाने च ते वीर माभूर्वं वीरलोकभाक् ।
 राज्यं च तव रक्षेय महं वेलेय सागरम् ॥ २८ ॥
 मङ्गलै रभिषिष्वस्व तन्न त्वं व्यापृतो भव ।
 अह मेको महोपाला नलं वारयितुं षलात् ॥ २९ ॥
 न शोभार्थं मिमौ वाहू न घनु भूर्पणाय मे ।
 नाऽसि राऽऽषन्धना ऽर्थाय न शरास्तम्भ हेतवः ॥ ३० ॥
 अमित्रमथनार्थाय सर्वं मेतच्चतुष्टयम् ।
 न चाहं कामये ऽत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम ॥ ३१ ॥
 अस्मिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलित वर्चसा ।
 प्रगृहीतेन वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये ॥ ३२ ॥
 खड्ग निष्पेप निष्पिष्टै र्गहना दुश्चरा च मे ।
 हस्तपशव रथि हस्तोरु शिरोभि र्भविता मही ॥ ३३ ॥

खड्गधारा हता मेऽद्य दीप्यमाना इवाग्नयः ।
 पतिप्यन्ति द्विपो भूमौ मेघा इव सविद्युतः ॥ ३४ ॥
 षड्गोधांगुलित्राणे प्रगृहीत शरासने ।
 कथं पुरुषमानी स्यात् पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ३५ ॥
 बहुभिश्चैक मत्पस्यन् नैकेन च बहूञ्जनान् ।
 विनियोक्ष्याम्यहं चाणान् नृशजि गज मर्मसु ॥ ३६ ॥
 अद्य मे ऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति ।
 राज्ञश्चाऽप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वं च तव प्रभो ॥ ३७ ॥
 अद्य चन्दन सारस्य केयुरा मोक्षणस्य च ।
 वसूनां च विमोक्षस्य सुहृदां पालनस्य च ॥ ३८ ॥
 अनुरूपा विमो बाहू राम कर्म करिष्यतः ।
 अभिपेचन विघ्नस्य कर्तृणां ते निवारणे ॥ ३९ ॥
 ब्रवीहि को ऽद्यैव मया वियुज्यतां
 तवाऽसुहृत्प्राण यशः सुहृज्जनैः ।
 तथा तवेयं वसुधा वशा भवेत्
 तथैव मां शाधि तथास्मि किङ्करः ॥ ४० ॥
 विमृज्य चाप्यं परिसान्त्व्य चासकृत्
 स लक्ष्मणं राघव वंश वर्धनः ।
 उवाच पित्रो वचने व्यवस्थितं
 निबोध मामेप हि सौम्य सत्पथः ॥ ४१ ॥

अयो. २४- तं समीक्ष्य व्यवसितं पितु निर्देश पालने ।
 कौशल्या चाप्य संरुद्धा वचो धर्मिष्ठ मन्त्रदीत् ॥ १ ॥
 अदृष्ट दुःखी धर्मात्मा सर्वभूत प्रियवदः ।
 मयि जातो दशरथात् कथमुज्ज्वेन वर्तयेत् ॥ २ ॥
 यस्य भृत्याश्च दासाश्च सृष्टान्व्यन्नानिसुञ्जते ।
 कथं स भोक्ष्यते रामो वने मूल फलान्ययम् ॥ ३ ॥
 क एतन् छद्दधेच्छु त्वा कस्य वा न भवेद् भयम् ।
 गुणवान् दयितो रामः काकुत्स्थो यद् विवास्यते ॥ ४ ॥

नूनं तु पलवान् लोके कृतान्तः सर्वमादिशान् ।
 लोके रामा ऽभिराम स्त्वं वनं पत्र गमिष्यसि ॥ ५ ॥
 त्वया विहीना मिह मां शोकाग्नि रतुलो महान् ।
 प्रधक्षति यथा कक्ष्यं चित्रभानु हिमात्यये ॥ ८ ॥
 कथं हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छन्त मनु गच्छति ।
 अहं त्वानु गमिष्यामि यत्र वत्स गमिष्यसि ॥ ९ ॥
 यथा निगदितं मात्रा तद्वाक्यं पुरुपर्यभः ।
 श्रुत्वा रामो ऽब्रवीद् वाक्यं मातरं भृश दुःखिताम् ॥ १० ॥
 कैकेय्या वञ्चितो राजा मयि चारण्य माश्रिते ।
 भवत्या च परित्यक्तो न नूनं वर्तयिष्यति ॥ ११ ॥
 भर्तुः पुनः परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः ।
 स भवत्या न कर्तव्यो मनसा ऽपि विगर्हितः ॥ १२ ॥
 यावञ्जोवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः ।
 शुश्रूषा क्रियतां तावत् स हि धर्मः सनातनः ॥ १३ ॥
 जीवन्त्या हि स्त्रिया भार्ता दैवतं प्रभुरेव च ।
 भवत्या मम चैवाथ राजा प्रभवति प्रभुः ॥ १४ ॥
 न ह्यनाथा वयं राजा लोकनाथेन धीमता ।
 भरत श्चापि धर्मात्मा सर्वभूत प्रियंवदः ॥ १५ ॥
 भवती मनुवर्तेत स हि धर्म रतः सदा ।
 यथा मयि तु निष्क्रान्ते पुत्र शोकेन पार्थिवः ॥
 श्रमं ना वाप्नुयात् किञ्चिद् ऽप्रमत्ता तथा कुरु ॥ १६ ॥
 दारुण इवाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत् ।
 राज्ञो वृद्धस्य सततं हितं चर समाहिता ॥ १७ ॥
 व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा ।
 भर्तारं नानुवर्तेत सा च पापगति भवेत् ॥ १८ ॥
 भर्तुः शुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमुत्तमम् ।
 अपि या निनर्मस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् ॥ १९ ॥
 शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता ।
 एष धर्मः स्त्रिया नित्यो वेदे लोके श्रतः स्मृतः ॥ २० ॥

अन्निकार्येषु च सदा सुमनोभिश्च देवताः ॥ २८ ॥
 पूज्या स्ते मत्कृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सत्कृताः ।
 एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकाङ्क्षिणी ॥ २९ ॥
 नियता नियताहारा भर्तृशुश्रूषणे रता ।
 प्राप्स्यसे परमं कामं मयि पर्यागते सति ॥
 यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम् ॥ ३० ॥
 एव सुक्ता तु रामेण वाष्पपर्याकुलेक्षणा ।
 कौसल्या पुत्रशोकार्ता रामं वचन मन्त्रवात् ॥ ३१ ॥
 गमने सुकृतां बुद्धिं न ते शक्नोमि पुत्रक ।
 विनिवर्तयितुं धीर नूनं कालो दुरत्ययः ॥ ३२ ॥
 गच्छ पुत्र त्वमेकाग्रो भद्रं तेऽस्तु सदा विभो ।
 पुन स्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतह्रमा ॥ ३३ ॥
 प्रत्यागते महाभागे कृतार्थं चरितव्रते ।
 पितु रानृण्यतां प्राप्ते स्वपिष्ये परमं सुम्नम् ॥ ३४ ॥
 कृतान्तस्य गतिः पुत्र दुर्विभाव्या सदा भुवि ।
 य त्वां संचौदयति मे वच आविद्धय राघव ॥ ३५ ॥

षणो. २५ सा विनीय तमायास सुपस्पृश्य जलं शुचि ।
 चकार माता रामस्य महलानि मनस्विनी ॥ १ ॥
 न शक्यते धारयितुं गच्छेदानीं रघूत्तम ! ।
 शीघ्रं च विनिवर्तस्य वर्तस्य च सतां क्रमे ॥ २ ॥
 यं शालयासि धर्मं त्वं श्रीत्या च नियमेन च ।
 स वै राघवशार्दूल धर्मं स्त्वा मभिरक्षतु ॥ ३ ॥
 येभ्यः प्रणमसे पुत्र देवेभ्योऽयतनेषु च ।
 ते च त्वा मभिरक्षन्तु वने सह महर्षिभिः ॥ ४ ॥
 यानि दत्तानि तेऽग्राणि चिरदामिन्नेण धीमता ।
 तानि त्वा मभिरक्षन्तु गुणैः समुदितं सदा ॥ ५ ॥
 पितृ शुश्रूषया पुत्र मातृ शुश्रूषया तथा ।
 सत्येन च महापादो चिरं जीयाऽभिरक्षितः ॥ ६ ॥

दिर्नानि च मुहूर्ताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ।
 श्रुति स्मृतिश्च धर्मश्च पातु त्वां पुत्र ! सर्वतः ॥ १० ॥
 स्कन्दश्च भगवान्देवः सोमश्च सवृहस्पतिः ।
 सप्तर्षयो नादश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ॥ ११ ॥
 ते चापि सर्वतः सिद्धा दिशश्च स दिगीश्वराः ।
 स्तुता मया वने तस्मिन् पातु त्वां पुत्र नित्यशः ॥ १२ ॥
 अगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु च पराक्रमाः ।
 सर्वसंपत्तयो राम ! स्वस्तिमान् गच्छ पुत्रक ॥ १३ ॥
 यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्व देव नमस्कृते ।
 वृत्रनाशे समभवत् तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ १४ ॥
 यन् मङ्गलं सुपर्णस्य विनता कल्पयत् पुरा ।
 अमृतं प्रार्थयानस्य तत् ते भवतु मङ्गलम् ॥ १५ ॥
 अमृतोत्पादने दैत्यान् घ्नता यज्ञधरस्य यत् ।
 अदिति मङ्गलं प्रादात् तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ १६ ॥
 त्रिविक्रमान् प्रक्रमतो विष्णो रतुलतेजसः ।
 यदासीन् मङ्गलं राम तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ १७ ॥
 ऋषयः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ताः ।
 मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु शुभमङ्गलम् ॥ १८ ॥
 मयार्चिता देवगणाः शिवाद्यो
 महर्षयो भूतगणाः सुरोरगाः ।
 अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते
 हितानि कांक्षन्तु दिशश्च राघव ॥ ४३ ॥
 अतीव चाश्रुप्रतिपूर्णं लोचना
 समाप्य च रस्त्ययनं यथाविधि ।
 प्रदक्षिणं चापि चकार राघवं
 पुनः पुनश्चापि निरीक्ष्य सस्वजे ॥ ४४ ॥
 तथा हि देव्या हि कृतप्रदक्षिणो
 निपीड्य मातु रचरणौ पुनःपुनः ।
 जगाम सीतानिलयं महायशाः
 स राघवः प्रज्वलित स्तथाश्रिपा ॥ ४५ ॥

षष्ठी- २६ वैदेही चापि तत्सर्वं न शुश्राव तपस्विनी ।
 तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्यऽभिपेचनम् ॥ ३ ॥
 देव कार्यं स्म सा कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना ।
 अभिज्ञा राजधर्माणां राजपुत्री प्रतीक्षती ॥ ४ ॥
 प्रविवेशाथ रामस्तु स्ववेश्म सुविभूषितम् ।
 प्रहृष्टपूजनसंपूर्णं द्विया किञ्चिदवाङ्मुग्धः ॥ ५ ॥
 अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम्
 अपश्यच्छोक संतप्तं चिन्ता व्याकुलितेन्द्रियम् । ३ ॥
 तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् ।
 तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः ॥ ७ ॥
 विवर्णं वदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्न ममर्षणम् ।
 आह दुःखाभि संतप्ता किमिदानी मिदं प्रभो ॥ ८ ॥
 अभिपेको यदा सज्जः किमिदानी मिदं तव ।
 अपूर्वां मुख वर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ १८ ॥
 इतीव विलपन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः
 सीते तत्र भवां स्तातः प्रव्राजयति मां वनम् ॥ १६ ॥
 कुले महति सम्भूते धर्मजे धर्मचारिणि ।
 शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाद्यागतं मम ॥ २० ॥
 राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन वै ।
 कैकेय्यै मम मात्रो तु पुरा दत्तौ महावरौ ॥ २१ ॥
 तथाथ मम सज्जे ऽस्मिन् नभिपेके नृपोद्यते ।
 प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः ॥ २२ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया ।
 पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः ॥ २३ ॥
 सो ऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो घिजनं वनम् ।
 अहं चापि प्रतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन् ।
 वन मयैव यास्यामि स्थिरी भव मनस्विनि ॥ २८ ॥
 याते च मयि कल्याणि धनं मुनिनिषेवितम् ।
 व्रतोपवासपरया भवितव्यं स्वयानये ॥ २६ ॥

कल्पमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि ।
 वन्दितव्यो दशरथः पिता मम जनेश्वरः ॥ ३० ॥
 माता च मम कौसल्या वृद्धा संतापकर्षिता ।
 धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः संमानमर्हति ॥ ३१ ॥
 वन्दितव्याश्च ते नित्यं याः शेषा मम मातरः ।
 स्नेहप्रणयमंभोगैः समा हि मम मातरः ॥ ३२ ॥
 भ्रातृपुत्र समौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः ।
 त्वया भरत शत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ ३३ ॥
 अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये
 त्वया हि वस्तव्य मिहैव भासिनि ।
 यथा व्यलीकं कुरुपे न कस्यचित्
 तथा त्वया कार्यमिदं वचो मम ॥ ३८ ॥

अयो. २० । एवमुक्त्वा तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी ।
 प्रणयदेव संक्रुद्धा भर्तारमिदं मन्त्रवीत् ॥ १ ॥
 किमिदं भापसे राम वास्यं लघुतया ध्रुवम ।
 त्वया यदपहास्यं मे श्रुत्वा नरवरोत्तम ॥ २ ॥
 घोरानां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां नृप ।
 अनर्हं मयशस्यं च न श्रोतव्यं त्वयेरितम् ॥ ३ ॥
 आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्तुपा ।
 स्वानि पुण्यानि भुक्तानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासने । ४ ॥
 भर्तुर्भाग्यं तु नार्यैका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।
 अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥ ५ ॥
 न पिता नात्मजा वात्मा न माता न सखीजनः ।
 इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥ ६ ॥
 यदि त्वं प्रस्थितो कुर्मं वनमद्यैव राघव ।
 अग्रतस्ते गमिष्यामि सृदूनन्ती कुशकण्टकान् ॥ ७ ॥
 ईर्ष्यां रोषं बहिष्कृत्य भुक्तशेष मिवोदकम् ।
 नय मां घोर विघ्नन्धः पापं मयि न विद्यते ॥ ८ ॥

प्राप्तादाग्रे विमानैर्वा वैहायसगतेन वा । ~
 सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥ ९ ॥
 अनुशिष्टास्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रयम् ।
 नास्मि संप्रति वक्तव्या वर्तितव्यं यथा मया ॥ १० ॥
 अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम् ।
 नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलगणसेवितम् ॥ ११ ॥
 सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवनं पितुः ।
 अचिन्तयन्ती त्रीन् लोकांश्चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ॥ १२ ॥
 शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी ।
 सह रंस्ये त्वया वीर ! वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १३ ॥
 त्वं हि कर्तुं वने शक्तो राम संपरिपालनम् ।
 अन्यस्यापि जनस्येह किं पुन र्मम मानद ॥ १४ ॥
 साहं त्वया गमिष्यामि वनमद्य न संशयः ।
 नाहं शक्या महाभाग निवर्तयितु मुद्यता ॥ १५ ॥
 फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः ।
 न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती त्वया सदा ॥ १६ ॥
 अग्रत स्त गमिष्यामि भोक्ष्ये भुक्तवति त्वयि ।
 इच्छामि परतः शैलान् पल्वलानि सरांसि च ॥ १७ ॥
 द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ।
 हंसकारण्डवाकोर्णाः पद्मिनीः साधुपुष्पिताः ॥ १८ ॥
 इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण संगता ।
 अभिषेकं करिष्यामि तासु नित्य मनुव्रता ॥ १९ ॥
 सह त्वया विशालाक्ष रंस्ये परमनन्दिनी ।
 एवं वर्षसहस्राणि शतं वापि त्वया सह ॥ २० ॥
 व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि स्वर्गोऽपि हि न मे मतः ।
 स्वर्गोऽपि च विना वासो भविता यदि राघव ।
 त्वया विना नरव्याघ्र ! नाहं तदपि रोचये ॥ २१ ॥

अनन्यभावा मनुरक्तचेतसं
 त्वया चियुक्तां मरणाय निश्चिताम् ।
 नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनां
 नातेः मया ते गुरुना भविष्यति ॥ २३ ॥

अयो. २८. स एषं द्रुवतीं सीतां धर्मज्ञां धर्मवत्सलः ।
 न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन् ॥ १ ॥
 सान्त्वयित्वा तत स्तां तु यादपदृपितलोचनाम् ।
 निवर्तनार्थं धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥
 सीते महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा ।
 इहाचरस्व धर्मं त्वं यथो मे मनसः सुखम् ॥ ३ ॥
 सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयाबले ।
 वने दोषा हि यद्ब्रूवो वसत स्तान् निबोध मे ॥ ४ ॥
 सीते विमुच्यता मेपा वनवास कृता मतिः ।
 षट् दोषं हि कान्तारं वन मित्य भिषोयते ॥ ५ ॥
 हित बुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिषोयते ।
 सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ॥ ६ ॥
 अतीव वात स्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः ।
 भयानि च महान्त्यग्र अतो दुःख तरं वनम् ॥ १८ ॥
 काय क्लेशश्च यद्ब्रूवो भयानि विविधानि च ।
 अरण्यवासे वसतो दुःखमेव सदावनम् ॥ २३ ॥

अयो. २८. एतन्तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता ।
 प्रसक्ताश्रुमुखी मन्दमिदं वचनं मन्त्रवीत् ॥ १ ॥
 ये त्वया कीर्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति ।
 गुणानित्येष तान् विद्धि तद्य स्नेहपुरस्कृता ॥ २ ॥
 त्वया च सह गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया ।
 त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यं मिह जीवितम् ॥ ५ ॥
 न हि मां त्वत्समीपस्था मपि शक्नोऽपि राघव ।
 सुराणामीश्वरः शक्तः प्रघर्षयितुं मोजसा ॥ ६ ॥

शुद्धात्मन् प्रेमभावाद्भि भविष्यामि विकल्मषा ।
 भर्तारबनुगच्छन्ती भर्ता हि परदैवतम् ॥ १६ ॥
 प्रेत्यभावे हि कल्याणः संगमो मे सदा त्वया ।
 श्रुतिर्हि श्रुयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनाम् ॥ १७ ॥
 इह लोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महाबल ।
 अङ्गिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावे ऽपि तस्य सा ॥ १८ ॥
 एवमस्मात् स्वकां नारीं सुवृत्तां हि पतिव्रताम् ।
 नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनेह हेतुना ॥ १९ ॥
 भक्तां पतिव्रतां दीनां मां समां सुखदुःखयोः ।
 नेतुमर्हति काकुत्स्थ समान सुखिदुःखिनीम् ॥ २० ॥

अध्या० ३० किं हि कृन्वा विपण्णस्त्वं कुतो वा भय मस्ति ते ।
 यत् परित्यक्तुं कामस्त्व मामनन्य परायणाम् ॥ ५ ॥
 युमत्सेन सुतं वीरं सत्यवन्त मनुव्रताम् ।
 सावित्री मिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्तिनीम् ॥ ६ ॥
 न त्वहं मनसा त्वन्यं ब्रह्मास्मि त्वदृतेऽनघ ।
 त्वया राघव गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी ॥ ७ ॥
 समामनादाय धनं न त्वं प्रस्थातु मर्हसि ।
 तपो वा यदि वा ऽरण्यं स्वर्गो वा स्यात् त्वया सह ॥ ८ ॥
 न च मे भविता तत्र कश्चित्पथि परिश्रमः ॥ १० ॥
 पत्रं मूलं फलं यत्तु अल्पं वा यदि वा बहु ।
 दास्यसे स्वय माहृत्य तन्मेऽमृत रसोपमम् ॥ १५ ॥
 न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः ।
 आर्तवान्युप मुञ्जाना पुष्पाणि च फलानि च ॥ १६ ॥
 यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ।
 इति जानन् परां प्रीतिं गच्छ राम मया सह ॥ १७ ॥
 पश्चादपि हि दुःखेन मम नैशास्ति जीवितम् ।
 उज्ज्विताया स्त्वया नाथ तदैव मरणं वरम् ॥ २० ॥
 इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्तं मपि नोत्सहे ।
 किं पुनर्दश वर्षाणि त्रीणि पैकं च दुःखिना ॥ २१ ॥

इति सा शोक संतप्ता विलप्य करुणं बहु ।
 बुक्रोश पति मायस्ता भृश मालिङ्ग्य सस्वरम् ॥ २२ ॥
 सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धै रिव गजाङ्गना ।
 चिरसंनियतं वाष्पं मुमोच्चा ऽग्नि मिवारणिः ॥ २३ ॥
 तस्याः स्फटिक संकाशं वारि संताप संभवम् ।
 नेत्राभ्यां परि सुखाव पङ्कजाभ्या मिचोदकम् ॥ २४ ॥
 तत् सिता मलचन्द्रार्भं मुख मायत लोचनम् ।
 पर्यशुष्यत वाष्पेण जलो द्रुत मिवाम्बुजम् ॥ २५ ॥
 तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञा मिव दुःखिताम् ।
 उवाच वचनं रामः परिधिश्वासयंस्तदा ॥ २६ ॥
 न देवि तव दुःखेन स्वर्गं मप्यभिरोचये ।
 न हि मेऽस्ति भयं किञ्चित् स्वयंभोरिव सर्वतः ॥ २७ ॥
 तव सर्वं मभिप्राय मविज्ञाय शुभानने
 वासं न रोचयेऽरण्ये शक्तिमानपि रक्षणे ॥ २८ ॥
 यत् सृष्टासि मया सार्धं वनवासाय मैथिलि ।
 न विहातुं मया शक्या प्रीतिरात्मवता यथा ॥ २९ ॥
 धर्मस्तु गजनासोरु सद्भि राचरितः पुरा ।
 तं चाह मनुवर्तिष्ये यथा सूर्य सुवर्चला ॥ ३० ॥
 न खल्वहं न गच्छेयं वनं जनरुनन्दिनि ।
 वचनं तन्नयति मां पितुः सत्योपवृंहितम् ॥ ३१ ॥
 एष धर्मश्च सुश्रोणि पितु मातुश्च वश्यता ।
 आज्ञां चाहं व्यतिक्रम्य नाहं जीवितु मुत्सहे ॥ ३२ ॥
 अस्याधीनं कथं दैवं प्रकारै रभिराध्यते ।
 स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥ ३३ ॥
 यत्र त्रयं त्रयोलोकाः पवित्रं तत्समं भुवि ।
 नान्यदस्ति शुभापाङ्गे तेनेदमभिराध्यते ॥ ३४ ॥
 न सत्यं दानमानौ वा यज्ञो वाष्पाऽऽप्तदक्षिणः ।
 तथायत्नकराः सीते यथासेवा पितुर्मता ॥ ३५ ॥
 स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः सुखानिच ।
 गुरुनृत्यनुरोधेन न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ ३६ ॥

प्राप्नुवन्ति महात्मानो मातापितृपरायणाः ॥ ३७ ॥
 स मां पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः ।
 तथापतिंतु मिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ॥ ३८ ॥
 मम सन्ना मतिः सीते नेतुं त्वां दण्डकायनम् ।
 यस्मिण्यामोति सा त्वं मा मनुयातुं सुनिश्चिता ॥ ३९ ॥
 सा हि दिष्टानवद्याङ्घ्रि वनाय मदिरेक्षणे ।
 अनुगच्छस्य मां भीरु सहधर्मचरी भव ॥ ४० ॥
 सर्वथा सदृशं सीते मम स्वस्य कुलस्य च ।
 व्यथसाय मनुकान्ता कान्ते त्वमति शोभनम् ॥ ४१ ॥
 आरभस्व शुभश्रोणि वनवासक्षमाः क्रियाः ।
 नेदानो त्वदृते सीते स्वर्गोऽपि मम रोचते ॥ ४२ ॥
 ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनम् ।
 देहि चासंशमानेभ्यः संतरस्व च माचिरम् ॥ ४३ ॥

अयो- ३१ एवं श्रुत्वा स संवादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः ।-
 वाप्यपर्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवन् ॥ १ ॥
 सभ्रातृचरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः ।
 सीतामुवाचातियशां राघवं च महाव्रतम् ॥ २ ॥
 यदि गन्तुं कृता बुद्धि र्चनं मृग गजायुतम् ।
 अहं त्वानुगमिष्यामि वनमग्रे घनुर्धरः ॥ ३ ॥
 मया समेनारण्यानि रम्यानि चिचरिष्यसि ।
 पक्षिभि र्भृङ्गयूथैश्च संघुष्टानि समन्ततः ॥ ४ ॥
 न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे ।
 ऐश्वर्यं चापि लोकानां कामये न त्वया विना ॥ ५ ॥
 एवं ब्रुवाणः सौमित्रि र्चनवासाय निश्चितः ।
 रामेण बहुभिः सान्त्वै र्निपिद्धः पुन रब्रवीत् ॥ ६ ॥
 अनुज्जातस्त भवता पूर्वमेव यदस्म्यहम् ।
 किमिदानो पुन रपि क्रियते मे निवारणम् ॥ ७ ॥

यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रियते गन्तुमिच्छतः ।

एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयो हि ममाऽनघ ॥ ८ ॥

ततोऽब्रवीन् महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः ।

स्थितं प्राग्गामिनं धीरं याचमानं कृताञ्जलिम् ॥ ९ ॥

स्निग्धो धर्मरतो धीरः सततं सत्पथे स्थितः ।

प्रियः प्राणसमो वश्यो विधेयश्च सखा च मे ॥ १० ॥

मयाद्य सह सौमित्रे त्वयि गच्छति तद्वनम् ।

को भजिष्यति कौसल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीम् ॥ ११ ॥

अभिवर्षति कामै र्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव ।

स कामवाशपर्यस्तो महातेजा महोपतिः ॥ १२ ॥

सा हि राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सुता ।

दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनम् ॥ १३ ॥

न स्मरिष्यति कौसल्यां सुमित्रां च सुदुःखिताम् ।

भरते राज्य मासाद्य कैकेय्यां पर्यवस्थितः ॥ १४ ॥

ता भार्या स्वयमेवेह राजानुग्रहणेन वा ।

सौमित्रे भर कौसल्या मुक्तमर्थं ममुं चर ॥ १५ ॥

एवं मयि च ते भक्तिं भविष्यति सुदर्शिता ।

धर्मज्ञं गुरुपूजायां धर्मश्चाप्यतुलो महान् ॥ १६ ॥

एवं कुरुष्व सौमित्रे मत्कृते रघुनन्दन ।

अस्माभिर्विप्रहीणायामातुर्नां न भवेत् सुखम् ॥ १७ ॥

एव मुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः श्लक्ष्णया गिरा ।

प्रत्युवाच तदा रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १८ ॥

तवैव तेजसा कीरं भरतः पूजयिष्यति ।

कौसल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नास्ति संशयः ॥ १९ ॥

यदि दुःस्यो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् ।

प्राप्य दुर्मनसा धीरं गर्वेण च विशेषतः ॥ २० ॥

तमहं दुर्मतिं क्रूरं वधिष्यामि न संशयः ।

तत् पक्षानपि तान् सर्वांश्चैलोक्त्य मपि किन्तु सा ॥ २१ ॥

कौशल्या विभृयादार्या सहस्रं मद्रिधानपि ।

पस्याः सहस्रं प्रामाण्यां समाप्तं सुपजीवनाम् ॥ २२ ॥

तदात्मभरणे चैव मम मातु स्तथैव च ।
 पर्याप्ता मद्भिधानां च भरणाय मनस्विनी ॥ २३ ॥
 कुरुष्व मा मनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते ।
 कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव धार्थः प्रकल्प्यते ॥ २४ ॥
 धनुरादाय सगुणं खनित्र पिटकाधरः ।
 अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानं तव दर्शयन् ॥ २५ ॥
 आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च ।
 धन्यानि च तथान्यानि स्वाहाहाणि तपस्विनाम् ॥ २६ ॥
 भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुपु रंस्यसे ।
 अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥ २७ ॥
 रामस्त्वनेन चाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम् ।
 ब्रजाऽऽपृच्छस्व सौमित्रे सर्वं मेव सुहृज्जनम् ॥ २८ ॥

अयो० ३३ प्रतीक्षमाणो ऽभिजनं तदार्तं मनार्तरूपः प्रहसन्निवाथ ।
 जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः पितुर्निदेशं विधिवच्चिकीर्षुः ॥ २९ ॥
 तत्पूर्वमैव बाहुसुतो महात्मा रामो गमिष्यन् नृपमार्तरूपम् ।
 व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमंत्रं पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम् ३०
 पितुर्निदेशेन तु धर्म-वत्सलो वनप्रवेशे कृतबुद्धि निश्चयः ।
 सराधवः प्रेक्ष्य सुमंत्रमत्रवीन् निवेदयत्स्वागमनं नृपाय मे ३१

अयो० ३४ ततः कमल पत्राक्षः श्यामो निरुपमो महान् ।
 उवाच रामस्तं सूत पितुराख्याहि मामिति ॥ १ ॥
 स रामप्रेपितः क्षिप्रं सन्तापकल्पेन्द्रियम् ।
 प्रविश्य नृपतिं सूतो निःशयसन्तं दर्दश ह् ॥ २ ॥
 उपरक्तमिवादित्यं भस्मच्छन्नमिया नलम् ।
 तटाकमिव निस्तोयमपश्यज्जगतीपतिम् ॥ ३ ॥
 भायोप्येव महाप्राज्ञः परमाकुलचेतनम् ।
 राममेवानुशोषन्तं सूतः प्राञ्जलि रत्रवीत् ॥ ४ ॥

तं वर्धयित्वा राजानं पूर्वं सूतो जयाऽऽशिषा ।
 भय विह्वलया याचा मन्दया श्लक्ष्णयाऽब्रवीत् ॥ ५ ॥
 अयं स पुरुषव्याघ्रो द्वारि तिष्ठति ते सुतः ।
 द्वाह्यणेभ्यो धनं दत्त्वा सर्वं चैवोपजीविनाम् ॥ ६ ॥
 स त्वां पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः ।
 सर्वान् सुहृद आष्टच्छय त्वां हीदानीं द्विदृक्षते ॥ ७ ॥
 गमिष्यति महारथ्यं तं पश्य जगतीपते ।
 धृतं राजगुणैः सर्वै रादित्य मिव रश्मिभिः ॥ ८ ॥
 स सत्य वाक्यो धर्मात्मा गाम्भीर्यात् सागरोपमः ।
 आकाश इव निष्पङ्को मरेन्द्रः प्रत्युवाच तम ॥ ९ ॥
 सुमंत्रानय मे दारान् ये केचिदिह मामकाः ।
 दारैः परिवृतः सर्वैर्द्रष्टुमिच्छामि राघवम् ॥ १० ॥
 सोऽन्तः पुरमनीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्य मब्रवीत् ।
 आर्यो ह्यति वो राजा गम्यतां तत्र भाचिरम् ॥ ११ ॥
 एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमन्त्रेण नृपाज्ञया ।
 प्रचक्रमु स्तद्भवनं भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ १२ ॥
 आगतेषु च दारेषु समेवद्य महीपतिः ।
 उवाच राजा तं सूतं सुमन्त्रानय मे सुतम् ॥ १४ ॥
 स सूतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तथा ।
 जगामाभिसुख स्तूर्ण सकाशं जगतीपतेः ॥ १५ ॥
 स राजा पुत्र मायान्तं दृष्ट्वा चारात् कृताञ्जलिम् ।
 उत्पपाता ऽऽसनात् तूर्ण मार्तः स्त्रीजनसंवृतः ॥ १६ ॥
 सोऽभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशांपतिः ।
 तम ऽऽसंप्राप्य दुःखार्तः पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ १७ ॥
 तं रामो ऽभ्यपतत् क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः ।
 विसंज्ञ मिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तथा ॥ १८ ॥
 स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि ।
 हा हा रामेति सहसा भ्रूपणध्वनिमिश्रितः ॥ १९ ॥
 तं परिव्वज्य बाहुभ्यां तावुधौ राम लक्ष्मणौ ।
 पर्यङ्के सीताया साधं रुदन्तः समवेशधन् ॥ २० ॥

अथ रामो मुहूर्तस्य लब्धसंज्ञं महीपतिम् ।
 उवाच प्राञ्जलि र्धाष्पशोकार्णव परिप्लुतम् ॥ २१ ॥
 आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेपामीश्वरो ऽसि नः ।
 प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ॥ २२ ॥
 लक्ष्मणं चानुजानीहि सीतां चान्वेतु मां वनम् ।
 कारणै र्वहुभि स्नथ्यै वार्यमाणो न चेच्छतः ॥ २३ ॥
 अनुजानीहि सर्वान् नः शोक मुत्सृज्य मानद ।
 लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापति रिवात्मजान् ॥ २४ ॥
 प्रतीक्षमाण मव्यग्रं मनुज्ञां जगतीपतेः ।
 उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवम् ॥ २५ ॥
 अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः ।
 अयोध्यायां त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य माम् ॥ २६ ॥
 एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः ।
 प्रत्युवाचाञ्जलिं कृत्वा पितरं वाक्य कोविदः ॥ २७ ॥
 भवान् वर्षसहस्राय पृथिव्या नृपते पतिः ।
 अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे राज्यस्य काङ्क्षिता ॥ २८ ॥
 नव पञ्च च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते ।
 पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञां ते नराधिप ॥ २९ ॥
 रुदन्नार्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयतः ।
 कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत् ॥ ३० ॥
 श्रेयसे वृद्धये तात पुन रागमनाय च ।
 गच्छस्वरिपु मव्यग्रः पन्थान मकृतो भयम् ॥ ३१ ॥
 न हि सत्यात्मनस्तात धर्माभिमनस स्तव -
 सन्निवर्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनन्दन ॥ ३२ ॥
 अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र मागच्छ सर्वथा ।
 एकाहं दर्शनेनाऽपि साधु तावचराम्यहम् ॥ ३३ ॥
 मातरं मां च संपश्यन् वसेमा मद्य शर्वरीम् ।
 तर्पितः सर्व कामैस्त्वं स्वः काल्पे साधयिष्यसि ॥ ३४ ॥
 दुष्करं क्रियते पुत्र ! सर्वथा राघव प्रिय ।
 त्वया हि मत्प्रियाधुं तु वनमेव सुपाश्रितम् ॥ ३५ ॥

न चैतन्मे प्रियं पुत्र ! शपे सत्येन राघव ।

द्यन्नया चलित स्त्वस्मि स्त्रिया भस्माग्नि कल्पया ॥ ३६ ॥

ध्वना यातु लब्धा मे तां त्वं निस्तर्तुं मिच्छसि ।

अनया वृत्तसादिन्या कैकेयाभिप्रचोदितः ॥ ३७ ॥

अथ रामस्तादा श्रुत्वा पितु रार्तस्य भाषितम् ।

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा दीनो ध्वन मन्त्रवीत् ॥ ३८ ॥

प्राप्स्यामि यानथ गुणान् को मे श्वस्तान् प्रदास्यति ।

अपक्रमण मेवातः सर्वकामै रहं वृणो ॥ ४० ॥

इयं सुराष्टा सजना धन-धान्य-समाकुला ।

मया विसृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥ ४१ ॥

वनवास कृता बुद्धिर्न च मेऽथ चलिष्यति ।

यस्तु युद्धे वरो दत्तः कैकेय्यै वरद त्वया ॥ ४२ ॥

दीयतां निखिले नैव सत्यस्त्वं भव पार्थिव ।

अहं निदेशं भवतो यथोक्त मनुपालयन् ॥ ४३ ॥

चतुर्दश समा वत्स्ये वने धमचरैः सह ।

मा विमर्शा वसुमती भरताय प्रदीयताम् ॥ ४४ ॥

न हि मे काञ्चित् राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियम् ।

यथा निदेशं कर्तुं वै तवैव रघुनन्दन ॥ ४५ ॥

अपगच्छतु ते दुःखं माम्बु र्याप्यपरिप्लुतः ।

नहि क्षुभ्यति दुर्धर्यः सनुव्रः क्षरितां पतिः ॥ ४६ ॥

नैवाहं राज्य मिच्छामि न सुखं न च मेदिनीम् ।

नैव सर्वाणिमान् कामान् न स्वर्गं न च जीवितुम् ॥ ४७ ॥

त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ ।

प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते शपे ॥ ४८ ॥

न च शक्यं मया तात स्यातुं क्षणमपि प्रभो ।

सशोकं धारयस्वमं नहि मेऽस्ति विपर्ययः ॥ ४९ ॥

अर्धितो एस्मि कैकेय्या धनं गच्छेति राघव ।

मया चोक्तं ब्रजामोति तत्सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥

मा चात्कण्ठा कृपा देव वने रंस्यामहे वयम् ।

प्रदान्तहरिणाकीर्णं नानाशकुनिनादिते ॥ ५१ ॥

पिता हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतम् ।
 तस्माद् दैवतमित्येव करिष्यामि पितु र्वचः ॥ ५२ ॥
 चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नृपसत्ताम ! ।
 पुनर्द्रक्ष्यसि मां प्राप्तं संतापोऽयं विमुच्यताम् ॥ ५३ ॥
 येन संस्तम्भनीयोऽयं सर्वो वाष्पकलो जनः ।
 स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं विक्रियां गतः ॥ ५४ ॥

प्रयो. ३९. रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरं च तम् ।
 समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनः ॥ १ ॥
 नैनं दुःखेन संनप्तः प्रत्यवैक्षत राघवम् ।
 न चैनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभापत दुर्मनाः ॥ २ ॥
 स सुहूर्तमिधा ऽसंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः ।
 विललाप महाबाहू राममेवानुचिन्तयन् ॥ ३ ॥
 मन्ये खलु मया पूर्वं विद्यत्सा बहवः कृताः ।
 प्राणिना हिंसिता वापि तन्मा मिद मुपस्थितम् ॥ ४ ॥
 न त्वेवानागते काले देहाह्वयवति जीवितम् ।
 कैकेय्या ह्यिरयमानस्य मृत्यु मम न विद्यते ॥ ५ ॥
 योऽहं पावकसंकाशं परयामि पुरतः स्थितम् ।
 विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमाऽऽत्मजम् ॥ ६ ॥
 एकस्या खलु कैकेय्याः कृतेऽयं विद्यते जनः ।
 स्वार्थं प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं त्विमाम् ॥ ७ ॥
 एवमुक्त्वा तु वचनं वाग्पेण विहतेन्द्रियः ।
 रामेति सकृदेवोक्त्वा ध्याहर्तुं न शशाक सः ॥ ८ ॥
 सज्ञां तु प्रतिलभ्यैव सुहूर्तात् स महीपतिः ।
 नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमन्त्रमिदं मन्त्रवीत् ॥ ९ ॥
 औपवाहयं रथं युक्त्वा त्वमायाहि हयोत्तमैः ।
 प्रापयैनं महाभाग मितो जनपदात् परम् ॥ १० ॥
 एवं मध्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते ।
 पित्रा मात्रा च यत्साधु वीरिा निर्वास्यते वनम् ॥ ११ ॥

राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमत्रः शीघ्रविक्रमः ।
 योजयित्वा ययौ तत्र रथमश्वैरलंकृतम् ॥ १२ ॥
 तं रथं राजपुत्राय सूतः कनकभूषितम् ।
 आचक्षेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ १३ ॥
 राजा सत्वर माहूय व्यापृतं वित्तसञ्चये ।
 उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः शुचिः ॥ १४ ॥
 वासांसि च वरार्हाणि भूषणानि महान्ति च ।
 वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्या क्षिप्रमनय ॥ १५ ॥
 नरेन्द्रेणैव मुक्तस्तु गत्वा कौशगृहं ततः ।
 प्रायच्छत् सर्वमाहृत्य सीतायै क्षिप्रमेव तत् ॥ १६ ॥
 सा सुजाता सुजातानि वैदेही प्रस्थिता वनम् ।
 भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७ ॥
 व्यराजयत वैदेही वेश्म तत् सुविभूषिता ।
 उद्यतोऽश्रुमतः काले खं प्रभेव ध्रुवस्वतः ॥ १८ ॥
 तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्वश्रुर्वचनमब्रवीत् ।
 अनाचरन्तीं कृपणं मूढन्युपाघाय मैथिलीम् ॥ १९ ॥
 असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन् सततं सत्कृताः प्रियैः ।
 भर्तारं नानुमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः ॥ २० ॥
 एष स्वभावो नारीणा मनुभूय पुरा सुखम् ।
 अल्पामप्यापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ॥ २१ ॥
 असत्य शीला विकृता दुर्गा अहृदयाः सदा ।
 असत्यः पाप संकल्पाः क्षणमात्र विरागिणः ॥ २२ ॥
 न कुलं न कृतं विद्या ना दत्तं नापि संग्रहः ।
 स्त्रीणां गृह्णाति हृदय मनित्य हृदया हिताः ॥ २३ ॥
 साध्वीनां तु स्थितानां तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते ।
 स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥ २४ ॥
 स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रव्राजितो यनम् ।
 तव देव समस्त्वेष निर्धनः सधनोऽपि वा ॥ २५ ॥
 विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थं संहितम् ।
 कृत्याञ्जलि मुवाचेदं श्वश्रू मभिमुखे स्थिता ॥ २६ ॥

करिष्ये सर्वं मेवाहं मार्या यदनु शास्ति माम् ।
 अभिज्ञा ऽस्मि यथा भर्तुं वर्तितव्यं श्रुतं च मे ॥ २७ ॥
 न मा मसृज्जनेनाऽऽर्या संमानयितुं महति ।
 धर्माद्विचलितुं नाह मलं चन्द्रादिव प्रभा ॥ २८ ॥
 नातन्त्री विद्यते वीणा नाचक्रो विद्यते रथः ।
 नापतिः सुखं मेवेत यास्यादपि शतात्मजा ॥ २९ ॥
 मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुनः ।
 अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ३० ॥
 साहमेवं गता श्रेष्ठा श्रुतधर्मं परावरा ।
 आर्यं किं मवमन्येयं क्षिया भर्ता हि दैवतम् ॥ ३१ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा कौसल्या हृदयङ्गमम् ।
 शुद्धसत्त्वा मुनोचाश्रु सहसा दुःख हर्षजम् ॥ ३२ ॥

अयो. ४० अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।
 उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणम् ॥ १ ॥
 तं चापि समनुजाप्य धर्मज्ञः सह सीतया ।
 राघवः शोक संमूढो जननी मभ्यवादयत् ॥ २ ॥
 अन्वक्षं लक्ष्मणो भ्रातुः कौसल्या मभिवादयत् ।
 अपि मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ॥ ३ ॥
 तं वन्दमानं रुदती माता सौमित्रि मद्रवीत् ।
 हितज्ञामा महाबाहुं मूढन्युपायाय लक्ष्मणम् ॥ ४ ॥
 सृष्टुं स्तब्धं वनवासाय त्वनुरक्तः सुहृज्जने ।
 रामे प्रमादं माकार्षीः पुत्रं भ्रातरि गच्छति ॥ ५ ॥
 व्यसनी वासुसमूढो वा गतिरेप तवानघ ।
 एष लोके सतां धर्मां यज्ज्येष्ठवशागो भवेत् ॥ ६ ॥
 इदं हि वृत्तमुचिरं कुलस्यास्य सनातनम् ।
 दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृषेषु हि ॥ ७ ॥
 लक्ष्मणं त्वेव मुक्त्वासौ संसिद्धं प्रिय राघवम् ।
 सुमित्रा गच्छ गच्छेति पुनः पुनरुवाच तम् ॥ ८ ॥

रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।
 अयोध्या मटवीं विद्धि गच्छ पुत्र यथा सुखम् ॥ ६ ॥
 ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलि वार्क्य मत्रवीत् ।
 विनोतो विनयज्ञश्च मातलि वार्सवं यथा ॥ १० ॥
 रथ मारोह भद्रं ते राजपुत्र महायशः ।
 क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसे ॥ ११ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया ।
 तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्या प्रचोदितः ॥ १२ ॥
 तं रथं सूयं संकाशं सीता हृष्टेन चेतसा ।
 आरुरोह धरारोहा कृत्वा ऽलंकार मात्मनः ॥ १३ ॥
 वनवासं हि संख्याय वासांस्या ऽऽभरणानि च ।
 भर्तार मनु गच्छन्त्यै सीतायै श्वशुरो ददौ ॥ १४ ॥
 तथैवायुधजातानि भातृभ्यां कषचानि च ।
 रथोपस्ये प्रविन्यस्य स चर्म कठिनं च यत् ॥ १५ ॥
 अथो ज्वलन संकाशं चामीकरविभूषितम् ।
 तमाकुरुहतु स्तूर्णं भ्रातरौ राम लक्ष्मणौ ॥ १६ ॥
 सीता तृतीयानाऽऽरूढान् दृष्ट्वा रथ मचोदयत् ।
 सुमन्त्रः संमतानऽश्वान् वायुवेग समान् जवे ॥ १७ ॥
 प्रयाते तु महारण्यं चिररात्राय राघवे ।
 पभूव नगरे मूर्च्छां पलमूर्च्छां जनस्य च ॥ १८ ॥
 तत् समाकुल संभ्रान्तं मत्तसंकुपित द्विपम् ।
 ह्यसिञ्जित निर्घोषं पुर मासीत् महास्वनम् ॥ १९ ॥
 ततः सवालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता ।
 राम मेवाभिदुद्राव धर्मात्तः सखिलं यथा ॥ २० ॥
 पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लम्बमाना स्तदुन्मुखाः ।
 वाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूषुर्भृशदुःखिताः ॥ २१ ॥
 संयच्छ वाजिनां ररमीन् सूत पाहि शनैः शनैः ।
 सुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दशं नो भविष्यति ॥ २२ ॥
 थापसं हृदयं नूनं राममातु रसंशयम् ।
 यद्देवगर्भप्रतिमे धनं याति न भिद्यते ॥ २३ ॥

कृतकृत्या हि वैदेही द्वायेवानुगता पतिम् ।
 न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ २४ ॥
 अहो लक्ष्मण सिद्धार्थः सततं प्रियवादिनम् ।
 भ्रातरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यसि ॥ २४ ॥
 महत्येषा हि ते बुद्धि रेप चाभ्युदयो महान् ।
 एष स्वर्गस्य मार्गं श्रुत्वा यदेन मनुगच्छसि ॥ २६ ॥
 एवं वदन्त स्ते सोढुं न शक्नु बर्षापमागतम् ।
 नरा स्तमनु गच्छन्ति प्रिय मिद्वाम्बु नन्दनम् ॥ २७ ॥
 अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दीनानामि दीनचेतनः ।
 निर्जगाम प्रियं पुत्रं ब्रक्षयामीति ब्रुवन् गृहात् ॥ २८ ॥
 शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदतीनां महास्वनः ।
 यथा नादः करेणूनां वद्धे महति कुञ्जरे ॥ २९ ॥
 निर्गच्छति महायाहौ रामे पौरजनाश्रुभिः ।
 पतितै रभ्यवहितं प्रणनाश महीरजः ॥ ३० ॥
 रुदिताश्रु परिधूनं हाहाकृतमचेतनम् ।
 प्रयाणे राघवस्यासीत् पुरं परमपीडितम् ॥ ३४ ॥
 सुस्त्राव नयनैः स्त्रीणां मस्रमायास संभयम् ।
 भीन संक्षोभचलितैः सलिलं पङ्कजै रिव ॥ ३५ ॥
 दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रीमानेकचित्तगतं पुरम् ।
 निपपातैषं दुःखेन कृतमूल इष द्रुमः ॥ ३६ ॥

श्लो- ४२. यावत्तु निर्यत स्तस्य रजोरूप महश्यत ।
 नैवेक्ष्वाक्कुवर स्तावत् संजहारात्मचक्षुषी ॥ १ ॥
 यावद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यत्य ऽत्यन्त धार्मिकम् ।
 तावद् व्यवर्धते दास्य धरण्यां पुत्रदर्शने ॥ २ ॥
 न पश्यति रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः ।
 तदारतश्च विपणश्च पपात धरणी तले ॥ ३ ॥
 तस्य दक्षिणमन्वागात् कौसल्या याहु मङ्गना ।
 परं चास्यान्वगात् पार्श्वं कैकेयी सा सुमध्यमा ॥ ४ ॥

तर्ता नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च ।
 उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य द्यधितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
 कैकेयि मामकाङ्गानि मा श्पात्तीः पापनिश्चये ।
 न हि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च बान्धवी ॥ ६ ॥
 ये च त्वा मनुजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम ।
 केवलार्थपरां हित्वा त्यक्तधर्मां त्यजान्यहम् ॥ ७ ॥
 विललाप स दुःखार्तः प्रियं पुत्रमनुस्सरन् ।
 नगरान्तं मनुप्राप्तं बुद्ध्वा पुत्रमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥
 सकामा भव कैकेयि विधवा राज्य मावस ।
 नहि तं पुरुषव्याघ्रं विना जीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥
 इत्येवं विलपन् राजा जनौघेनाभि संवृतः ।
 अर्पस्नात इवारिष्टं प्रविवेश गृहोत्तमम् ॥ २२ ॥
 पुत्रद्वयविहीनञ्च स्तुपया च विवर्जितम् ।
 अर्पश्यद्भवनं राजा नष्टचन्द्रमिवाम्बरम् ॥ ३० ॥
 तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजमुद्यम्य वीर्यवान् ।
 उच्चैः स्वरेण प्राश्नोशब्दा रामविजहासि नौ ॥ ३१ ॥
 सुखिता यत तं कालं जीविष्यन्ति नरोत्तमाः ।
 परिष्वजन्ते ये रामं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ ३९ ॥
 अथ राज्यां प्रपन्नायां कालरात्र्या मिवोत्तमः ।
 अर्धरात्रे दशरथः कौसल्यामिदं मन्त्रवीत् ॥ ३३ ॥
 न त्वां पश्यामि कौसल्ये साधु मां पाणिना स्पृश ।
 रामं मेऽनुगता दृष्टि रद्यापि न निवर्तते ॥ ३४ ॥
 तं राममेयाऽनुविचिन्तयन्तं समीक्ष्य देवो शयने नरेन्द्रम् ।
 उपोपदिश्याधिकं मार्तरूपा ।
 विनिःश्वसन्तं विललाप कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥

अयो. ४३ ततःसमीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन पार्थिवम् ।
 कौसल्यापुत्रशोकाकर्ता तमुवाच महीपतिम् ॥ १ ॥

निः संशयं मया मन्ये पुरा वीर कदर्यया ।
 पातु कामेषु वत्सेषु मातृणां शातिताः स्तनाः ॥ १७ ॥
 साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ।
 कैकेय्या पुरुषव्याघ्र षालवत्सेव गौर्यलात् ॥ १८ ॥
 नहि तावद्गुणैर्जुष्टं सर्वं शास्त्र विशारदम् ।
 एक पुत्रा विना पुत्र महं जीवितु मुत्सहे ॥ १९ ॥
 नहि मे जीविते किञ्चित् सामर्थ्यं मिह कल्प्यते ।
 अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं लक्ष्मणं च मह्यबलम् ॥ २० ॥

अयो ४४

विलपन्तीं तथा तां तु कौसल्यां प्रमदोत्तमाम् ।
 इदं धर्मे स्थिता धर्म्यं सुमित्रां वाक्य मब्रवीत् ॥ १ ॥
 तवार्यं सद्गुणैर्युक्तः स पुत्रः पुरुषोत्तमः ।
 किं ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन वा ॥ २ ॥
 घस्तवार्ये गतः पुत्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः ।
 साधु कुर्वन् महात्मानं पितरं सत्यवादिनम् ॥ ३ ॥
 शिष्टै राचरिते सम्यक् शश्वत् प्रेत्य फलोदये ।
 रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शौच्यः कदाचन ॥ ४ ॥
 वर्त्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणो ऽस्मिन् सदा ऽनघः ।
 दयावान् सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५ ॥
 अरण्यवासे यद्दुःखं जानन्त्येव सुखोचिता ।
 अनुगच्छति वैदर्ही धर्मात्मानं तवात्मजम् ॥ ६ ॥
 कीर्तिभूतां पताकां गो लोके भ्रामयति प्रभुः ।
 धर्मः सत्यव्रतपरः किं न प्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७ ॥
 व्यक्तं रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्य मुत्तमम् ।
 न गात्रमंशुभिः सूर्यः संतापयितु मर्हति ॥ ८ ॥
 शिवः सर्वेषु कालेषु काननेभ्यो विनिः सृतः ।
 राघवं युक्तशीतोष्णः सेविष्यति सुखो ऽनिलः ॥ ९ ॥
 शपान मनघं रात्रौ पितेवाभि परिष्वजन् ।
 धर्मधनः संस्पृशन्शीतश्चन्द्रमा ह्लादयिष्यति ॥ १० ॥

ददौ चास्त्राणि दिव्यानि यस्मै ब्रह्मा महौजसे ।
 दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा तिमिध्वजस्रुतं रणे ॥ ११ ॥
 स शूरः पुरुषव्याघ्रः स्वयाद्बुधल माश्रितः ।
 असंग्रस्तो ह्यरण्ये ऽसौ वेश्मनीष विवत्स्यते ॥ १२ ॥
 यस्येपुपदमासाय विनाशं यान्ति शत्रवः ।
 कथं न पृथिवी तस्य शासने स्यातु महति ॥ १३ ॥
 या श्रीः शौर्यं च रामस्य या च कल्याण सत्त्वता ।
 निवृत्तारण्यवासः स्वं क्षिप्रं राज्य मवाप्स्यति ॥ १४ ॥
 सूर्यस्यापि भवेत् सूर्यो ह्यग्नेरपि प्रभोः प्रभुः ।
 श्रियाः श्रीश्च भवेदग्रया कीर्त्याः कीर्तिः क्षमाक्षमा
 दैवतं देवतानां च भूतानां भूत-सत्तमः ।
 तस्य के ह्यगुणा देवि वने वा ऽप्यथवा पुरे ॥ १६ ॥
 पृथिव्या सह वैदेह्या श्रिया च पुरुषर्षभः ।
 क्षिप्रं तिसृभि रैताभिः सह रामो ऽभियेक्ष्यते ॥ १७ ॥
 दुःखजं विसृजत्यश्रु निष्क्रामन्त मुदीक्ष्य यम् ।
 अयोध्यायां जनः सर्वः शोकवेग समाहृतः ॥ १८ ॥
 कुश-चीरधरं वीरं गच्छन्त मपराजितम् ।
 सीतेवानु गता लक्ष्मी स्तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ १९ ॥ *
 धनुर्ग्रहं वरो यस्य पाण खड्गास्त्रभृत् स्वयम् ।
 लक्ष्मणो व्रजति ह्यग्रे तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ २० ॥
 निवृत्तघनवासं तं द्रष्टुं पुनरागतम् ।
 जहि शोकं च मोहं च देवि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥
 शिरसा चरणावेतौ वन्दमान मनिन्दिते ।
 पुनर्ब्रूयसि कल्याणि पुत्रं चन्द्र मिवादितम् ॥ २२ ॥
 मा शोको देवि दुःखं वा न रामे दृश्यते ऽशिवम् ।
 क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पुत्रं त्वं ससीतं सह लक्ष्मणम् ॥ २४ ॥
 त्वया शेषो जनआर्यं समाश्वास्यो यतो ऽनघे ।
 किमिदानी मिदं देवि करोपि हृदि विष्णवम् ॥ २६ ॥
 नार्हा त्वं शोचितुं देवि यस्यास्ते राघवः सुतः ।
 नहि रामात् परो लोके विद्यते सत्पथे ऽस्थितः ॥ २६ ॥

पुत्रस्ते वरदः क्षिप्र मयोध्यां पुनरागतः ।
कराभ्यां मृदुपीनाभ्यां चरणौ पीडयिष्यति ॥ २८ ॥
निशम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः ।
सद्यः शरीरेविननाशशोकःशरद्गतोमेघहृत्वाल्पतपस्यः ॥ ३१ ॥

अपो. ४१५ अनुरक्त महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।
अनुजग्मुः प्रयान्तं तं वनवासाय मानवाः ॥ १ ॥
नियतिते स्तीव बलात् सुहृद्भ्रमण राजनि ।
नैव ते संन्यवर्तन्त रामस्यानुगता रथम् ॥ २ ॥
अयोध्यानिलयानां हि पुरुपाणां महायशाः ।
धमूव गुणसंपन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ॥ ३ ॥
स याच्यमानः काकुत्स्थ स्ताभिः प्रकृतिभि स्तदा ।
कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥
अवेक्षमाणः सस्नेहं चक्षुषा प्रपियन्निव ।
उवाच रामः सस्नेहं ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ॥ ५ ॥
या प्रीति वद्भूमानश्च मय्ययोध्यानिवासिनाम् ।
मत्प्रियार्थं विशेषेण भरते सा विधीयताम् ॥ ६ ॥
स हि कल्याण चारित्रः कैकेयानन्दवर्धनः ।
करिष्यति यथावद् वः प्रियाणि च हितानि च ॥ ७ ॥
ज्ञानवृद्धो वयोयालो मृदुवीर्यगुणान्वितः ।
अनुरूपः स वो भर्ता भविष्यति भयापहः ॥ ८ ॥
स हि राजगुणै युक्तो युवराजः समीक्षितः ।
अपि चापि मया शिशुः कार्यं वो भर्तृशासनम् ॥ ९ ॥
न संतप्येद् यथा चासौ वनवासं गते मयि ।
महाराज स्तथा कार्यो मम प्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥
यथा यथा दाशरथि धर्म मेवाश्रिनो भवेत् ।
तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥ ११ ॥
वाप्येष पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह ।
चकुरेव शुभैर्बद्धं जनं पुरनिवासिनम् ॥ १२ ॥

अयो. ४० ततो मार्गानुसारेण गत्वा किञ्चित् ततः क्षणम् ।
मार्गनाशा द्विपादेन महता समभिहताः ॥ १३ ॥
तदा यथागतेनैव मार्गेण ह्यान्तचेतसः ।
अयोध्यामगमन् सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम् ॥ १५ ॥

अयो. ४८ गृहे गृहे रुदत्यश्च भर्तारं गृहमागतम् ।
व्यगर्हयन्त दुःखार्ता धार्मिभ स्तोत्रै रिव द्विपान् ॥ ६ ॥
किं नु तेषां गृहैः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा ।
पुत्रै र्वापि सुखे र्वापि ये न पश्यन्ति राघवम् ॥ ७ ॥
एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया ।
यो ऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन् वने ॥ ८ ॥
इत्येवं विलपन्तीनां स्त्रीणां वेश्मसु राघवम् ।
जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ ३३ ॥
प्रशान्तं गीतोत्सव नृत्यवादना
विभ्रपृहर्षा पिहिता पणोदया
तदा ह्ययोध्यानगरी बभूवसा
महार्णवःसंचपितो दको यथा ॥ ३७ ॥

अयो. ४९ रामो ऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरम् ।
जगाम पुरुषव्याघ्रः पितु राज्ञा मनुस्मरन् ॥ १ ॥
तथैव गच्छत स्तस्य व्यपाया द्रजनी शिवा ।
उपास्य तु शिवां संध्यां विषयानत्यगाहत ॥ २ ॥
ग्रामान् विकृष्टसीमान्तान् पुष्पितानि वनानि च ।
पश्यन्नतिययौ शीघ्रं शनै रिव ह्योत्तमैः ॥ ३ ॥

अयो. ६९ वनं गते धर्मरते रामे रमयतां वरे ।
कौसल्या रुदती चार्ता भर्तार मिद् मब्रवीत् ॥ १ ॥
यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते मह्यशः ।
सानुकोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः ॥ २ ॥
कथं नरवरश्रेष्ठ पुत्रौ तौ सह सीतया ।
दुःखितौ सुखसंवृद्धौ कथं दुःखं सहिष्यतः ॥ ३ ॥

धञ्जसारमयं नृनं हृदयं मे न संशयः ।
 अपश्यन्त्या न तं यद्वै फलतीदं सहस्रधा ॥ ९ ॥
 हतं त्वया राष्ट्रमिदं सराज्यं
 हताः स्म सर्वाः सह मन्त्रिभिश्च ॥
 हता सपुत्रास्मि हताश्च पैराः ।
 सुतश्च भार्या च तव प्रहृष्टौ ॥ २६ ॥

अयो. ६२ एवं तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया ।
 श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः ॥ १ ॥
 चिन्तयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेन्द्रियः ।
 अथ देर्घेण कालेन सजा माप परंतपः ॥ २ ॥
 दहयमान स्तु शोकाभ्यां कौसल्यामाह दुःखितः ।
 वेपमानो ऽल्ललिं कृत्वा प्रसादार्थमवाट्मुग्धः ॥ ३ ॥
 प्रसादये त्वां कौसल्ये रचितो ऽयं मयाल्ललिः ।
 घत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि ॥ ७ ॥
 भर्ता तु खलु नारीणां गुणवान् निर्गुणोऽपि वा ।
 धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतम् ॥ ८ ॥
 सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्टलोकपरावरा ।

शक्यमापतितः शोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः ।
 सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोऽपि न शक्यते ॥ १६ ॥
 वनवासाय रामस्य यञ्चरात्रोऽत्र गण्यते ।
 यः शोकहतहर्षायाः पञ्चवर्षोपमो मम ॥ १७ ॥
 तं हि चिन्तयमानायाः शोकोऽयं हृदि वर्धते ।
 नदीना मिथ वेगेन समुद्रसलिलं महत् ॥ १८ ॥
 एषं हि कथयन्त्या स्तु कौसल्यायाः शुभं वचः ।
 मन्दररिम रभूत् सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १९ ॥
 अथ प्रह्लादितो वाक्यै देव्या कौसल्याया नृपः ।
 शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेधिवान् ॥ २० ॥

अध्या. ६३. प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः ।

अथ राजा दशरथः स चिन्ता मभ्यपवत् ॥ १ ॥
 स राजा पुत्र शोकार्तः स्मृत्या दुष्कृत मात्मनः ।
 कौसल्यां पुत्रशोकार्तां मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 यदा चरति कल्याणि शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥ ६ ॥
 गुरुलाघव मर्याना मारम्भे कर्मणां फलम् ।
 दोषं वा यो न जानाति स यात्र इति होच्यते ॥ ७ ॥
 कश्चि दाम्रवर्णं द्धित्वा पलाशांश्च निषिञ्चति ।
 पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे ॥ ८ ॥
 अविज्ञाय फलं यो हि कर्म त्वे वानुधावति ।
 सशोचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसेवकः ॥ ९ ॥
 सोऽहं माम्रवर्णं द्धित्वा पलाशांश्च न्यपेचयम् ।
 रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः ॥ १० ॥
 लब्धशब्देन कौसल्ये कुमारैण घनुष्मता ।
 कुमारः शब्द वेधीति मया पाप मिदं कृतम् ॥ ११ ॥
 तदिदं मेऽनुसंप्राप्तं देवि दुःखं स्वयं कृतम्
 समोहादिह बालेन यथा स्याद् भक्षितं विषम् ॥ १२ ॥

षयो- ६६- तदेतच्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयम् ।
 तदा बाल्यात् कृतं देवि शब्दवेद्यनुकर्षिणा ॥ ५८ ॥
 तस्यार्यं कर्मणो देवि विपाकः समुपस्थितः ।
 अपथ्यैः सह संभुक्ते व्याधिरन्नरसे पया ॥ ५९ ॥
 तस्मान् मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः ।
 इत्युक्त्वा संरुदन् व्रस्तो भार्या माह तु भूमिपः ॥ ६० ॥
 यदहं पुत्रशोकेन संत्यजिष्यामि जीवितम् ।
 चक्षुभ्यां त्वां न पश्यामि कौसल्ये त्वं हि मां स्पृश ॥ ६१ ॥
 न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् ।
 सदृशं तच्च तस्यैव यदनेन कृतं मयि ॥ ६३ ॥
 दुर्वृत्त मपि कः पुत्रं त्यजेद् भुवि विचक्षणः ।
 कश्च प्रवाज्यमानो वा नासृपेत् पितरं सुतः ॥ ६४ ॥
 नहि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम् ।
 तस्य दर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ॥ ६७ ॥
 उच्छ्रोषयति वै प्राणान् वारि स्तोकमिवात्पः ।
 न ते मनुष्या देवास्ते ये चारु शुभकुण्डलम् ॥
 मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः ॥ ६८ ॥
 पद्मपत्रेक्षणं सुभ्रु सुदष्ट् चारुनासिकम् ।
 घन्या द्रक्ष्यन्ति रामस्य ताराधिपसप्त मुखम् ॥ ६९ ॥
 इति मातुश्च रामस्य सुमित्रायाश्च सन्निधौ ।
 राजा दशरथः शोचन् जीवितान्तं मुपागमत् ॥ ७७ ॥

षयो- ६७- कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम् ।
 हा भर्तेति परिमुर्य पेततुर्धरणीतले ॥ २२ ॥
 ततः सर्वा नरेन्द्रस्य कैकेयी प्रमुखाः स्त्रियः ।
 रुदत्यः शोकसंतप्ता निपेतुर्गतचेतनाः ॥ २५ ॥
 अतीतं माज्ञाय तु पार्थिववर्षभं
 यशस्विनं तं परिवार्य पत्नयः ।
 भृशं रुदन्त्यः करुणं सुदुःखिताः
 मग्नस्य पादुष्यलपद्मज्जाधवत् ॥ २६ ॥

अयो. ६७. आक्रन्दिता निरानन्दा सास्त्रकण्ठजनाविला ।
 अयोध्याया मवतता सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १ ॥
 व्यतीयायां तु शर्वर्या मादित्यस्योदये ततः ।
 समेत्य राजकर्तारः सभामीयु द्विजातयः ॥ २ ॥
 एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग् वाच मुदीरयन् ।
 वशिष्ठ मेवाऽभि मुखाः श्रेष्ठं राज पुरोहितम् ॥ ४ ॥
 स्वर्गस्थश्च महाराजो रामश्चारण्य माश्रितः ।
 लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह ॥ ६ ॥
 उभौ भरतश्चुघ्नौ केकयेषु परंतपौ ।
 पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ॥ ७ ॥
 इद्वक्त्रा कृष्णा मिहायैव कश्चिद्राजा विधीयताम् ।
 अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् ॥ ८ ॥
 अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन ।
 राजा चेन्न भवेद्भोके विभजन् साध्वसाधुनी ॥ १६ ॥
 स नः समीक्ष्य द्विजर्वय वृत्तं
 नृपं विना राष्ट्रभरण्यभूतम् ।
 कुमार मिद्वक्त्रु सुतं तथान्य
 त्वमेव राजान मिहाभिपेचय ॥ ३८ ॥

अयो. ६८. तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वशिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
 मित्रामात्यजनान्सर्वान् ब्राह्मणांस्तानिदं वचः ॥ १ ॥
 यदसौ मातुलकुले दत्तराज्यः परं सुखी ।
 भरतो वसति आत्रा शत्रुघ्नेन मुदान्वितः ॥ २ ॥
 तच्छ्रेष्ठं जयना दृता गच्छन्तु त्वरितं हयैः न
 धानेतुं भ्रातरौ धीरौ किं समीक्षामहे वयम् ॥ ३ ॥
 गच्छन्तिवति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्य मद्रुपन् ।
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्य मद्रुपीत् ॥ ४ ॥
 एहि सिद्धार्थं विजय जयन्ताशोकनन्दन ।
 श्रूयतामिति कर्तव्यं सर्वानेव प्रथमि यः ॥ ६ ॥

पुरं राज गृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैर्हयैः ।
 त्यक्तशोकै र्दिदं वाच्यः शासनोद् भरतो मम ॥ ६ ॥
 पुरोहित स्त्वां कुशलं प्राह सर्वं च मन्त्रिणः ।
 त्वरमाणश्च निर्याहि कृत मात्यधिकं त्वया ॥ ७ ॥
 मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतम् ।
 भवन्तः शंसिषु गत्वा राघवाणामितः क्षयम् ॥ ८ ॥
 ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्यशेषमनन्तरम् ।
 वसिष्ठे नाभ्यनुज्ञाता दूताः सत्वरितं ययुः ॥ ११ ॥

श्लो. १० समागम्य च राज्ञा ते राजपुत्रेण चार्चिताः ।
 राज्ञः पादौ गृहीत्वा च तमूञ्चु भरतं वचः ॥ २ ॥
 पुरोहित स्त्वां कुशलं प्राह सर्वं च मन्त्रिणः ।
 त्वरमाणश्च निर्याहि कृत मात्यधिकं त्वया ॥ ३ ॥
 भरतश्चापि तान् दूतानेवमुक्तो ऽभ्यभाषत ।
 आशृच्छे ऽहं महाराजं दूताः संत्वरयन्ति माम् ॥ १३ ॥
 स मातामह माशृच्छ मातुलं च युधाजितम् ।
 रथ मारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ १८ ॥

श्लो. ११ भरतः क्षिप्र मागच्छत सुपरिश्रान्त वाहनः ।
 वनं च समतीत्याशु शर्वर्या मरुणोदये ॥ १७ ॥
 अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह ।
 तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्त राज्ञोपितः पथि ॥ १८ ॥
 तां शृण्व्य शृंगाटक-वेश्मरथ्यां रजोरुणद्वारकवाटयन्ध्राम् ।
 दृष्ट्वा पुरीमिन्द्रपुरीप्रकाशां दुःखेन संपूर्णतरो यभूव ॥ ४५ ॥
 यभूय परयन् मनसो प्रियाणि
 यान्यन्यदा नास्य पुरे यभूवुः ।
 अयाक शिरा दीनमना न दृष्टुः
 पितुर्महात्मा प्रयिवेश वेश्म ॥ ४६ ॥

श्लो. १२ अपश्यस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये ।
 जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १ ॥

अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम् ।
 उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णं मास्रनम् ॥ २ ॥
 स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविद्यार्जितम् ।
 भरतः प्रेक्ष्य जग्राह जनन्या श्ररणौ शुभौ ॥ ३ ॥
 तं मूद्घ्निं समुपाधाय परिष्वज्य यशस्विनम् ।
 अङ्गे भरत मारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥
 अथ ते कतिचिद्वाच्यरच्युतस्यार्यक वेदमनः ।
 अपि नाध्यश्रमः शीघ्रं रथेनाऽऽपततस्तव ॥ ५ ॥
 आर्यकस्ते सुकुशली युधाजिन् मातुलस्तव ।
 प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुं मर्हसि ॥ ६ ॥
 एवं पृष्टुस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः ।
 आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥ ७ ॥
 अथ मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यक वेदमनः ।
 अभ्यायाः कुशली तातो युधाजिन् मातुलश्च मे ॥ ८ ॥
 यन्मे धनं च रत्नं च ददौ राजा परंतपः ।
 परिश्रान्तं पथ्य भवत्ततोऽहं पूर्वं मागतः ॥ ९ ॥
 राज्यं वाक्यं हरैर्दूतैस्त्वरमाणोऽहं मागतः ।
 यदहं प्रष्टुं मिच्छामि तदम्या वक्तुं मर्हति ॥ १० ॥
 राजा भवति भूयिष्ठ मिहाम्याया निवेशने ।
 तामहं नाथ पश्यामि द्रष्टुं मिच्छन्निहागतः ॥ १२ ॥
 पितुर्ग्रहीष्ये पादौ च तं ममाख्याहि पृच्छतः ।
 आहो स्विदम्या ज्येष्ठायाः कौशल्याया निवेशने ॥ १३ ॥
 तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद् घोरमप्रियम् ।
 अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥ १४ ॥
 या गतिः सर्वैर्भूतानां तो गतिं ते पिता गतः ।
 राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ॥ १५ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवाऽङ्घ्रिचिः ।
 पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः ॥ १६ ॥
 हा हतोऽस्मीति कृपणं दीनां वाचमुदीरयन् ।
 निपपात महाकाष्ठं बर्हू विक्षिप्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥

ततः शोकेन संवीतः पितु र्मरणदुःखितः ।
 विललाप महातेजा भ्रान्ता-कुलित-चेतनः ॥ १८ ॥
 तमार्तं देव संकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि ।
 निकृत्तमिव सालस्य स्कन्धं परशुना वने ॥ २१ ॥
 माता मातङ्गसंकाशं चन्द्रार्कसदृशं सुतम् ।
 उत्थापयित्वा शोकान्तं वचनं चेद मब्रवीत् ॥ २३ ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजन्नघ्न महायशः ।
 त्वद्विधा न हि शोचन्ति सन्तः सदसि संमताः ॥ २४ ॥
 स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ परिविद्युत्य च ।
 जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभि रावृतः ॥ २६ ॥
 अम्य केनात्यगा द्राजा व्याधिना मय्यनागते ।
 धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयम् ॥ २६ ॥
 क्व स पाणिः सुखस्पर्शं स्नातस्याह्लिष्ट-कर्मणः ।
 यो हि मां रजसा ध्वस्त मभीक्ष्यं परिमार्जति ॥ ३१ ॥
 यो मे भ्राता पिता यन्धु र्यस्य दासो ऽस्मि संमतः ।
 तस्य मां शोध माख्याहि रामस्याह्लिष्टकर्मणः ॥ ३२ ॥
 पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्थस्य जानतः ।
 तस्य पादौ ग्रहीष्यामि स ह्योदानो गति र्मम ॥ ३३ ॥
 धर्मचिद्धर्मशीलश्च महाभागो दृढव्रतः ।
 धार्यं किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्ययिक्रमः ॥ ३४ ॥
 पश्चिमं साधु संदेश मिच्छामि श्रोतु मात्मनः ।
 इति हृष्टा गथात्स्वं कैकेयी शक्य मब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 रामेति राजा विलपन् हा सीते लक्ष्मणेति च ।
 स महात्मा परं लोकं गतो मतिमतां वरः ॥ ३६ ॥
 इतीमां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव ।
 कालधर्मं परिक्षितः पार्श्वरिव महागजः ॥ ३७ ॥
 सिद्धार्थास्तु नरा राम भागतं सह सीतया ।
 लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ ३८ ॥
 तच्छ्रुत्वा विपसादैवं द्वितीयाप्रियशंसनात् ।
 विपणवदने भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम् ॥ ३९ ॥

क वेदानीं स धर्मात्मा कौसल्यानन्दवर्धनः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समागतः ॥ ४० ॥
 तथा पृष्ठा यथान्याय माख्यातु मुपचक्रमे ।
 मातास्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रियशंसया ॥ ४१ ॥
 स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महावनम् ।
 दण्डकान् सह वैदेह्या लक्ष्मणाऽनुचरो गतः ॥ ४२ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातुश्चारित्रशङ्कया ।
 स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात् प्रष्टुं समुचक्रमे ॥ ४३ ॥
 कच्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण कस्यचित् ।
 कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेन पापो विहिंसितः ॥ ४४ ॥
 कच्चिन्न परदारान् वा राजपुत्रो ऽभिमन्यते ।
 कस्मात् स दण्डकारण्ये भ्राता रामो विवासितः ॥ ४५ ॥
 अथास्य चपला माता तत् स्वकर्म यथातथम् ।
 तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुं मुपचक्रमे ॥ ४६ ॥
 एवमुक्त्वा तु कैकेयो भरतेन महात्मना ।
 उवाच वचनं हृष्टा वृथा पण्डितमानिनी ॥ ४७ ॥
 न ब्राह्मणधनं किञ्चिद् घृतं रामेण कस्यचित् ।
 कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेन पापो विहिंसितः
 न रामः परदारान् स चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ ४८ ॥
 मया तु पुत्र श्रुत्वैव रामस्यैहाभिपेचनम् ।
 याचित स्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् ॥ ४९ ॥
 स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत्तथाकरोत् ।
 राम स्तु सह सौमित्रिः प्रोषितः सह सीतया ॥ ५० ॥
 तमपश्यन् प्रियं पुत्रं महीपालो महायशाः ।
 पुत्रशोकपरिचयः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ॥ ५१ ॥
 त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्व मवलम्ब्यताम्
 त्वत्कृते हि मया सर्वं मिदमेवं विधं कृतम् ॥ ५२ ॥
 मा शोकं मा च संतापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ।
 त्वदधीना हि नगरी राज्यं चैतदनामयम् ॥ ५३ ॥

षष्ठी. ०३ श्रुत्वा च स पितुर्वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ।
 भरतो दुःखसंतप्त इदं वचन मब्रवीत् ॥ १ ॥
 किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ।
 विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ २ ॥
 दुःखे मे दुःखमकरो व्रणे चार मिवा ददाः ।
 राजानं प्रेतभावस्यं कृत्वा रामं च तापसम् ॥ ३ ॥
 कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रि रिवागता ।
 अङ्गार सुपगृह्य स पिता मे नावबुद्धवान् ॥ ४ ॥
 मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि ।
 सुखं परिहृतं मोहात् कुले ऽस्मिन् कुलपांसिनि ॥ ५ ॥
 त्वां प्राप्य हि पिता मे ऽथ सत्यसंधो महायशाः ।
 तीव्रदुःखाभिसंतप्तो वृत्तो दशरथो नृपः ॥ ६ ॥
 विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः ।
 कस्मात् प्रव्राजितो रामः कस्मादेव धनं गतः ॥ ७ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते ।
 दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ८ ॥
 नन्वार्यो ऽपि च धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् ।
 वर्त्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्त्तते ॥ ९ ॥
 तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी ।
 त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्या मिव वर्त्तते ॥ १० ॥
 न हि मन्ये नृशंसे त्वं राजधर्ममवेक्षसे ।
 गतिं वा न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम् ॥ ११ ॥
 सततं राजपुत्रेषु ज्येष्ठो राजाभिपिच्यते ।
 राजा मेतत् समं तत् स्यादिदशकृणां विशेषतः ॥ १२ ॥
 तेषां धर्मकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनाम् ।
 अथ चारित्रशौटीयं त्वां प्राप्य विनिवर्तितम् ॥ १३ ॥
 तवापि सुमहाभागे जनेन्द्रकुलपूर्वके ।
 बुद्धिमोहः कथमयं संभूतस्त्वयि गर्हितः ॥ १४ ॥
 न तु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये ।
 यथा व्यसन मारुच्यं जीवितान्तकरं मम ॥ १५ ॥

एष त्रिदानी मेवाह मप्रियार्थं तयानघे ।
 निवर्तयिष्यामि वनाद् भ्रातरं स्वजनप्रियम् ॥ २६ ॥
 निवर्तयित्वा रामं च तस्याहं दीप्ततेजसः ।
 दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनान्तरात्मना ॥ २७ ॥

प्रयो. ७४ तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरत स्तदा ।
 रोपेण महताविष्टः पुनरेवाद्रवीद्वचः ॥ १ ॥
 राज्याद् भ्रंशस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि ।
 परित्यक्तासि धर्मेण मा मृतं रुदती भव ॥ २ ॥
 किं नु तेऽदृष्यद्रामो राजा वा भृशधार्मिकः ।
 ययो मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३ ॥
 भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात् ।
 कैकेयि नरकं गच्छ मा च तात सलोकताम् ॥ ४ ॥
 यत्त्वया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा ।
 सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥ ५ ॥
 त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्य माश्रितः ।
 अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ ६ ॥
 यस्याः सहस्रपुत्राणि सापि शोचति कामधुक् ।
 किं पुनर्यां विना रामं कौसल्या वर्तयिष्यति ॥ ७ ॥
 एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता ।
 तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ २९ ॥
 अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम् ।
 वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः ॥ ३० ॥
 जानास्य न महापराहं कोऽप्यनेन्द्रं महाकल्पम् ।
 हृदयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितम् ॥ ३१ ॥
 न ह्यहं पापसंकल्पे पापे पापं त्वया कृतम् ।
 शक्तो धारयितुं पौरै रश्रुकण्ठै निर्नीक्षितः ॥ ३२ ॥
 सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दण्डकान् ।
 रज्जुं धद्व्वाऽथवा कण्ठे नहि तेऽन्यत् परायणम् ॥ ३३ ॥

अहं मप्यवनीं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे ।
 कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ॥ ३४ ॥
 इति नाग ह्यारण्ये तामराङ्कुशतोदितः ।
 पपात भुवि संक्रुद्धो निःश्वसन् निष पन्नगः ॥ ३५ ॥

अयो. ७५ दीर्घकालात् समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा स वीर्यवान् ।
 नेत्राभ्या मश्रुपूर्णाभ्यां दीना मुद्गीक्ष्य मातरम् ॥ १ ॥
 सोऽमात्यमध्ये भरतो जननी मभ्यङ्कुत्सयत् ।
 राज्यं न कामये जातु मञ्जये नापि मातरम् ॥ २ ॥
 अग्निपेकं न जानामि रामस्याहं महात्मनः ।
 विवासनं च सौमित्रेः सीतायाश्च पथा भवत् ॥ ३ ॥
 तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।
 कौसल्या शब्द माज्ञाय सुमित्रां चेद मब्रवीत् ॥ ४ ॥
 आगतः क्रूरकाव्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः ।
 तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥ ५ ॥
 एवमुक्त्वा सुमित्रां तां विवर्णवदना कृशा ।
 प्रतस्ये भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥ ६ ॥
 स तु राजात्मज आपि शत्रुघ्न सहित स्तदा ।
 प्रतस्ये भरतो येन कौसल्याया निवेशनम् ॥ ७ ॥
 ततः शत्रुघ्न भरतौ कौसल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ ।
 पर्यप्वजेतां दुःखार्ता पतितां नपृचेतनाम् ॥ ८ ॥
 रुदन्तौ रुदती दुःखात् समेत्यार्या मनस्विनी ।
 भरतं प्रत्युवाचेदं कौसल्या मृशदुःखिता ॥ ९ ॥
 इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्त मकरदकम् ।
 संप्राप्तं वत कैकेय्या शीघ्रं करेण कर्मणा ॥ १० ॥
 प्रस्थाप्य श्रीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनम् ।
 कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥ ११ ॥
 कामं वा स्वय मेवाथ तत्र मां नेतु मर्हसि ।
 यथासौ पुरुषन्यायं स्तप्यते मे सुतस्ततः ॥ १४ ॥

इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्य समाचितम् ।
 हस्त्यश्वरथ संपूर्णं राज्यं निर्यातितं तया ॥ १६ ॥
 इत्यादि बहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः संभर्त्सितो जनघः ।
 विव्यथे भरतो तीव्रव्रणे तुद्येव सूचिना ॥ १७ ॥
 पपात चरणौ तस्या स्तदा संभ्रान्तचेतनः ।
 विलप्य बहुधा संज्ञो लब्धसंज्ञ स्तदाऽभवत् ॥ १८ ॥
 एवं विलपमानां तां प्राञ्जलि भरतस्तदा ।
 कौसल्या प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभि रावृताम् ॥ १९ ॥
 आर्ये कस्मादजानन्तं गर्हसे माम कल्मषम् ।
 विपुलां च मम प्रीतिं स्थितां जानासि राघवे ॥ २० ॥
 कृतशास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत् तस्य कदाचन ।
 सत्यसंधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २१ ॥
 प्रैष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रति मेहतु ।
 हन्तु पादेन गां सुप्तां यस्यार्तोऽनुमते गतः ॥ २२ ॥
 कारयित्वा महत् कर्म भर्ता मृत्यमनर्थकम् ।
 अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्त यस्यार्तोऽनुमते गतः ॥ २३ ॥
 परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत् ।
 ततस्तु द्रुहयतां पापं यस्यार्तोऽनुमते गतः ॥ २४ ॥
 बलिपङ्कभागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः ।
 अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्तोऽनुमते गतः ॥ २५ ॥
 संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणाम् ।
 तां चापलपतां पापं यस्यार्तोऽनुमते गतः ॥ २६ ॥
 हस्त्यश्वरथ-संवाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले ।
 मास्य कार्यात् सतां धर्मं यस्यार्तोऽनुमते गतः ॥ २७ ॥
 उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता ।
 स नाशयतु दुष्प्रात्मा यस्यार्तोऽनुमते गतः ॥ २८ ॥
 मा चर्तं व्यूहं बार्हं सं चन्द्रभास्करतेजसम् ।
 द्राक्षीद्राज्यस्यमासीनं यस्यार्तोऽनुमते गतः ॥ २९ ॥
 गुरुं श्वाप्यव जानातु यस्यार्तोऽनुमते गतः ।
 गवां स्पृशतु पादेन गुरुन् परिवदेत च ।
 मित्रे द्रुह्येत सोऽप्यर्थं यस्यार्तोऽनुमते गतः ॥ ३१ ॥

विश्वासात् कथितं किञ्चित् परिवादं मिथः क्वचित् ।
 विवृणोतु स दुष्टात्मा यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ३२ ॥
 अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तश्च निरपन्नपः ।
 लोके भवतु विद्विष्टो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३३ ॥
 पुत्रैर्दासैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः ।
 स एको मिष्ट मरनातु यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ३४ ॥
 अप्राप्य सदृशान् दाराननपत्यः प्रमीयताम् ।
 अनवाप्य क्रियां धर्म्यां यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ३५ ॥
 मात्मनः सन्ततिं द्राक्षीत् स्वेषु दारेषु दुःखितः ।
 आयुः समग्रं मप्राप्य यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ३६ ॥
 राजस्त्री बालवृद्धानां वधे यत् पापं मुच्यते ।
 भृत्यत्यागे च यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ३७ ॥
 संग्रामे समुपोढे च शत्रुपक्षभयंकरे ।
 पलायमानो वध्येत यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ३८ ॥
 मद्यप्रसक्तो भवतु स्त्रीष्वक्षेपु च नित्यशः ।
 काम-क्रोधाभि-भूतश्च यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४२ ॥
 मास्य धर्मे मनो भूयाद् धर्मं स निषेवताम् ।
 अपात्रवर्षो भवतु यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४२ ॥
 संचितान्यस्य वित्तानि विविधानि सदृश्रशः ।
 दस्युभिर्विप्रं लुप्यन्तां यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४३ ॥
 उभे सुन्ध्ये शयानस्य यत् पापं परि कल्प्यते ।
 तच्च पापं भवेत्तस्य यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४४ ॥
 यदग्निदायके पापं यत् पापं गुरुनल्पगे ।
 मित्रद्रोहे च यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ४५ ॥
 देवतानां पितृणां च मातापित्रोस्तथैव च ।
 मास्म कापीत् स शुश्रूषां यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४६ ॥
 सतां लोकात् मनां कीर्त्याः सञ्जुष्टात् कर्मणस्तथा ।
 अश्यतु क्षिप्रं मयैव यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४७ ॥
 अपास्य मातृशुश्रूषा मनर्थे सोऽवतिष्ठताम् ।
 दीपं बाहुर्महावचां यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४८ ॥

बहुभृत्यो दरिद्रश्च ज्वररोगसमन्वितः ।

समीयात् सततं क्लेशं यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ४६ ॥

आशा मार्शासमानानां दीनाना मूर्ध्व चक्षुषाम् ।

अर्थिनां वितथां कुर्याद्यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ५० ॥

मायया रमतां नित्यं पुरुषः पिशुनो ऽशुचिः ।

राज्ञो भीतस्त्वधर्मात्मा यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ५१ ॥

ऋतुस्नातां सर्तां भार्यां मृतुकाला नुरोधिनीम् ।

अतिवर्तेत दुष्टात्मा यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ५२ ॥

विप्रलस प्रजातस्य दुष्कृतं ब्राह्मणस्य यत् ।

तदेतत् प्रतिपद्येत यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ५३ ॥

ब्राह्मणायोद्यतां पूजां विहन्तु कलुषेन्द्रियः ।

घालवत्सां च गां दोग्धुर्यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ५४ ॥

धर्मदारान् परित्यज्य परदारान् निषेवताम् ।

त्यक्तधर्मरतिमूर्खो यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ५५ ॥

पानीयदूषके पापं तथैव विपदायके ।

यत् तदेकः स लभतां यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ५६ ॥

तृपातं सति पानीये विप्रलम्बेन योजयन् ।

यत् पापं लभते तत् स्याद् यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ५७ ॥

भक्त्या विवदमानेषु मार्गमाश्रित्य पश्यतः ।

तेन पापेन युज्येत यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ५८ ॥

एव माश्वसयन्नेव दुःखार्तो ऽनुपपात ह ।

विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौसल्यां पार्थिवात्मजः ॥ ५९ ॥

तदार्तं शपथैः कर्षुः शपमानमचेतनम् ।

भरतं शोकसंतप्तं कौसल्या धाक्य मब्रवीत् ॥ ६० ॥

मम दुःखमिदं पृत्र भूयः समुपजायते ।

शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुणात्सि मे ॥ ६१ ॥

दिष्ट्या न चलितो धर्मा दात्मा ते सहलक्षणः ।

वत्स सत्यप्रतिज्ञो हि सर्तां लोकानवाप्स्यसि ॥ ६२ ॥

इत्युक्त्वा चाङ्ग मानीय भरतं भ्रातृवत्सलम् ।

परिष्वज्य महाबाहुं करोद् भृशदुःखिता ॥ ६३ ॥

एवं विलपमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः ।

मोहाच्च शोक संरंभाद् यमूव लुलितं मनः ॥ ६४ ॥

प्या. ०३ तमेवं शोक संतप्तं भरतं कैकेयी सुतम् ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवाग्दृषिः ॥ १ ॥
 अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महायशः ।
 प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम् ॥ २ ॥
 वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धरणीं गतः ।
 प्रेतकृत्यानि सर्वाणि कारयामास धर्मयित् ॥ ३ ॥

प्या. ०३. ततो दशाहे ऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः ।
 द्वादशे ऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्य-कारयत् ॥ १ ॥
 ब्राह्मणंभ्यो धनं रत्नं ददावन्नं च पुष्कलम् ।
 यास्तिकं बहु शुक्लं च गाश्चापि बहुशस्तदा ॥ २ ॥
 दासी दासांश्च यानानि वेश्मानि सुमहान्ति च ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३ ॥
 ततः प्रभातसमये दिवसे च त्रयोदशे ।
 विललाप महाबाहु भरतः शोकमूर्च्छितः ॥ ४ ॥
 शशुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतम् ।
 विसंज्ञो निपतङ्गमौ भूमिपाल मनुस्मरन् ॥ ११ ॥
 पितरि स्वर्गं मापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते ।
 किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि द्रुताशनम् ॥ १७ ॥
 हीनो भ्रात्रा च पित्रा च शून्यामिद्व्याकु पालिताम् ।
 अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनम् ॥ १८ ॥
 तपो विलपितं श्रुत्वा व्यसनं व्याप्यवेद्य तत् ।
 भृशं मार्ततरा भूयः सर्व एवा नुगामिनः ॥ १९ ॥
 ततो वियण्णौ श्रान्तौ च शशुघ्नमरतायुभौ ।
 धरायां स व्यचेष्टतां भद्रशृङ्गाविवर्षभौ ॥ २० ॥
 ततः प्रकृतिमान् वैद्यः पितु रेपां पुरोहितः ।
 वसिष्ठो भरतं वाक्प मुपाप्य तमुवाच ह ॥ २१ ॥

त्रयोदशो ऽयं दिवसः पितु वृत्तस्य ते विभो ।
 सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्ब से ॥ २२ ॥
 घोणि द्रुद्रानि भूतेषु प्रवृत्तान्य दिशेपतः ।
 तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितु मर्हसि ॥ २३ ॥
 सुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्न मुत्थाप्याभि प्रसाद्य च ।
 श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवौ ॥ २४ ॥
 उत्थितौ तौ नरव्याघौ प्रकाशेते यशस्विनौ ।
 वर्षातपपाम्ल नौ पृथगिन्द्रध्वजाविव ॥ २५ ॥
 अश्रूणि परिमृद्नन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ ।
 अमात्या स्त्वरयन्ति स्म तनयौ चापराः क्रिया ॥ २६ ॥

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
 भरतं शोकसंतप्त मिदं वचन मब्रवीत् ॥ १ ॥
 गति र्घः सर्वभूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः ।
 स रामः सत्यसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् ॥ २ ॥
 बलवान् वीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ ।
 किं न मोक्षयते रामं कृत्वापि पितृनिग्रहम् ॥ ३ ॥
 इति संभाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे ।
 प्राग्दारेऽभूत्तदा कुब्जा सर्वाभरणभूषिता ॥ ४ ॥
 तां समीक्ष्य तदा द्वाःस्था भृशं पापस्य कारिणीम् ।
 गृहीत्वा करुणं कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ॥ ५ ॥
 यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च वः पिता ।
 सेयं पापा नृशंसा च तस्याः कुरु यथामति ॥ ६ ॥
 स च रोपेण संवीतः शत्रुघ्नः शत्रुशासनः ।
 संषर्ष्य तदा कुब्जां क्रोशन्तीं पृथिवीतले ॥ ७ ॥
 स बली बलवत् क्रोधाद् गृहीत्वा पुरुपर्षभः ।
 कैकेयी मभिनिर्भर्त्स्य संभाषे परुषं वचः ॥ ८ ॥
 तौ वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता ।
 शत्रुघ्नभयसंत्रस्ता पुत्रं शरणमागता ॥ ९ ॥
 तं प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्न मिदं मब्रवीत् ।
 अवध्याः सर्वभूतनां प्रमदाः क्षम्यतामति ॥ १० ॥

हन्या मह मिमां पापां कैकेयीं वृष्टचारिणीम् ।
 पदि मां घार्मिको रामो नासूयेन् मृत्यातकम् ॥ २२ ॥
 इमा मपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः ।
 त्वां च मां चैव घर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवम् ॥ २३ ॥
 भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
 न्यवर्तत ततो दोषात् तां मुनोच च मूर्च्छिताम् ॥ २४ ॥

शयो. ७८

ततः प्रभातसमये दिवसेज्य चतुर्दशे ।
 समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्य मब्रुवन् ॥ १ ॥
 गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ।
 रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २ ॥
 त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः ।
 संगत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥
 आभिषेचनिकं सर्वं मिदं मादाय राघव ।
 प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४ ॥
 राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवम्
 अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्त्रार्थभ ॥ ५ ॥
 आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणम् ।
 भरत स्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ॥ ६ ॥
 ज्येष्ठस्य राजता नित्य मुचिता हि कुलस्य मे ।
 नैवं भवन्तो मां वक्तुं मर्हन्ति कुशलो जनाः ॥ ७ ॥
 रामः पूर्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः ।
 अहं त्वरूपे वत्स्यामि वर्षाणि नव पञ्च च ॥ ८ ॥
 युज्यतां महती सेना चतुरङ्गमहाबला ।
 आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं वनात् ॥ ९ ॥
 रक्षिण श्रानु संयान्तु पथि दुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥
 एवं संभाषमाणं तं रामहेतो नृपात्मजम् ।
 प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमदाक्य मनुत्तमम् ॥ १४ ॥
 एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरूपतिष्ठताम् ।
 यत्सर्वं ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातु मिच्छसि ॥ १५ ॥

श्रयो. ८० अथ भूमि प्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः ॥ १ ॥
समर्था ये च दृष्टारः पुग्न्तश्च प्रतस्थिरे ॥ ३ ॥

श्रयो. ८१ ततो नान्दी मुखीं राशिं भरतं सूतमागधाः ।
तुष्टुष्टुः सविशेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंस्तवैः ॥ १ ॥
सुवर्णकोणाभिहतः प्राणददू घामदुन्दुभिः ।
दध्मुः शङ्खाश्च शतशो वाद्यां श्रोत्रावच स्वरान् ॥ २ ॥
स तूर्यघोषः सुमहान् दिवमापूरयन्निव ।
भरतं शोक संतप्तं भूयः शोकैररन्धयत् ॥ ४ ॥
ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं संनिवर्त्य च ।
नाहं राजेति चोक्त्वा तं शत्रुघ्नमिदं मन्त्रवीत् ॥ ४ ॥
पश्य शत्रुघ्नकैकेय्यालोकस्यापकृतं महत् ।
विसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ॥ ५ ॥
तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः ।
परिभ्रमति राजश्रीर्ना रिवाकर्णिका जले ॥ ६ ॥
यो हि नः सुमहान्नाथः सोऽपि प्रव्राजितो वने ।
अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयम् ॥ ७ ॥
इत्येवं भरतं वीक्ष्य विलपन्त मचेतनम् ।
कृपणा रुद्रुः सर्वाः सुन्दरं योषितस्तदा ॥ ८ ॥
तथा तस्मिन् विलपति वसिष्ठो राजधर्मवित् ।
सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविशेशमहायशाः ॥ ९ ॥
शातकुम्भमर्यां रम्यां मणिहेमसमाकुलाम् ।
सुधर्मांमिव धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत ॥ १० ॥

श्रयो. ८२ तामार्यगणसंपूर्णां भरतः प्रग्रहां सभाम् ।
ददर्श बुद्धिसंपन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव ॥ १ ॥
आसनानि यथान्यायमार्याणां विशतां तदा ।
वस्त्राङ्गरागप्रभयाद्योतिता सा सभोत्तमा ॥ २ ॥
सा विद्वज्जनसंपूर्णा सभा सुरुचिरा तथा ।
अदृश्यत घनापाये पूर्णचन्द्रैव शर्वरी ॥ ३ ॥

राजस्तु प्रकृषीः सर्वाः स संश्लेष च घर्षित् ।
 इदं पुरोहितो वाक्यं भग्नं मृदु चाब्रवीत् ॥ ४ ॥
 तात राजा दशग्र्यः स्वर्गो घर्म माचरन् ।
 घनघान्पवतो स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव ॥ ५ ॥
 रामस्तथा मत्पवृत्तिः सर्वां घर्म मनुसरन् ।
 नाजहात् पितु रादेशं शशी ज्योत्स्ना मिवादिनः ॥ ६ ॥
 पित्रा भात्रा च ते दत्तं राज्यं निहनकरटकम् ।
 सद्मुद्ग्वं मुदतामात्यः क्षिप्रमेवा भिषेचय ॥ ७ ॥
 उद च्या अ प्रतीच्या अ दाक्षिणात्या अ केवलाः ।
 काट्यापरान्ताः न मुद्रा रत्ना न्युपहरन्ते ते ॥ ८ ॥
 तच्छ्रुत्वा भग्नो वाक्यं शोकेनाभयपिप्लुनः ।
 जग मे मनसा रामं घर्मजा घर्महाञ्छय ॥ ९ ॥
 स वाप्यकलया वाचा कलहंनस्वरो युवा ।
 विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् ॥ १० ॥
 चरित ब्रह्मचर्यस्य विद्य स्नातस्य धीमतः ।
 घर्म प्रयतमानस्य को राज्यं मर्दियो हरत् ॥ ११ ॥
 कथं दशरथा ज्ञानो भवे द्राज्य पहारकः ।
 राज्यं चाह च रामस्य घर्म वक्तु मिहार्हसि ॥ १२ ॥
 लोष्ठः श्रेष्ठ अ घर्मात्मा द्वितीयनहुषोपमः ।
 लब्धु मर्हनि काकृतस्यो राज्यं दशरथो यथा ॥ १३ ॥
 अनायं लुपु पस्वर्ग्यं कुर्यां पाप महं यदि ।
 इच्छाकृणा मर्हं लोके भवेयं कुतपांमनः ॥ १४ ॥
 यदि चात्रा कूर्नं पापं नाहं तदपि रोचये ।
 इहस्यो वनदुर्गस्यं नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥
 राम मेवा ऽनुगच्छामि स राजा द्विपदां वरः ।
 त्रयाणां मपि लोकानां राघवोः राज्य मर्हनि ॥ १६ ॥
 तहाययं घर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ।
 हर्षान् मुमुक्षुर्ग्राण रामे निहिनचेतसः ॥ १७ ॥
 यदि त्वार्यं न शक्यामि विनिवर्तयितुं वन त् ।
 वने तत्रैव वत्स्यामि यथार्थं लक्ष्मणस्तथा ॥ १८ ॥

सद्योपायं तु वर्तिष्ये विनिवर्तयितुं बलीति ॥
 समञ्च मार्गमिश्राणां साधूनां गुणवर्तिनाम् ॥ १६ ॥
 विष्टिकर्मान्तिंकीः सर्वे मार्गरोधक दक्षिणाः ।
 प्रस्थापिता मयाः पूर्वो योत्रा च मम रोचते ॥ २० ॥
 एव मुक्त्वा तु धर्मतमाः भरतो भातुवत्मजः ।
 समीपस्थ मुवाचेदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ॥ २१ ॥
 तूर्णं मुत्थाय गच्छ त्वं समुन्त्र मम शासनात् ।
 यात्रा माज्ञापय क्षिप्रं बलं चैव समानय ॥ २२ ॥
 एव मुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन मह्य मना ।
 प्रहृष्टः सोऽदिशत् सर्वं यथा संदिष्टमिष्टवत् ॥ २३ ॥
 ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च ।
 श्रुत्वा यात्रां समाज्ञां राघवस्य निवर्तने ॥ २४ ॥
 ततो योधाङ्गनाः सर्वा भर्तनः सर्धान् गृहे गृहे ।
 यात्रागमनमाज्ञाय त्परयन्ति स्म हर्षिताः ॥ २५ ॥
 ते ह्यै गोरथैः शीघ्रं स्पन्दनैश्च मनोजवैः ।
 सह योषिद्वलाध्यक्षा बलं सर्वमचोदयन् ॥ २६ ॥
 सज्जं तु तद्वलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसन्निधौ ।
 रथं मे त्वरथस्वेति सुमन्त्रं मार्श्वनोऽब्रवत् ॥ २७ ॥
 भरतस्य तु तस्मार्जा परिगृह्य प्रहर्षितः ।
 रथं गृहीत्वो पयथै युक्तं परमवाजिभिः ॥ २८ ॥
 स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान्
 द्रुवन् सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः ।
 गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं
 प्रसादयिष्यन् भरतोऽब्रवीत् तदा ॥ २९ ॥
 तूर्णं त्वमुत्थाय सुमन्त्र गच्छ बलस्य योगाय बलप्रधानानां
 आनेतुमिच्छामि हि तं वनस्थं प्रसादय रामं जगतोहिताय ॥ ३० ॥

अयो० ८: ततः समुत्थितः कल्प मास्थाय स्पन्दनोत्तमम् ।
 प्रयथै भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाम्यया ॥ १ ॥
 अग्रतः प्रययु स्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरेणहिताः ।
 अधिरुह्य ह्यै युक्तान् रथान् सूर्यः थोपमान् ॥ २ ॥

प्रयाता श्वर्यं संवाता रामं द्रुहं मलदमणम् ।

॥ नम्यैव च कथा श्वित्राः कुर्वाणा दृष्टनानाः ॥ ७ ॥

मेघश्यामं महापाङ्कं स्थि सत्वं दृढव्रतम् ।

॥ कदा द्रव्यामहे रामं जगनः शाकनाशनम् ॥ ८ ॥

दृष्टु एव हि नः शाक मथनेष्यति राघवः ।

तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः ॥ ९ ॥

इत्थेवं कथयन्तस्ते संहृष्टाः कथाः शुभाः ।

परिष्वजाना श्रान्यान्यं पयुर्नागरिका स्तदा ॥ १० ॥

६६. तथा तत्रासत स्तस्य भरतस्यो पयायिनः ।

सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभस्पृशां ॥ ३ ॥

एतस्मिन्नन्तरे त्रस्तः शब्देन महता ततः ।

अर्दिता यूथपा मत्ताः स्वयथाद् द्रुद्रुषु दिशः ॥ ४ ॥

स तं सैन्यसमुमूढं शब्दं श्रुत्वा रौघवः ।

तांश्च विप्रद्रुतान् सर्वान् यूथपानन्ववैक्षत ॥ ५ ॥

तांश्च विप्रद्रुतान् दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा महोत्वनम् ।

एवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीप्तं तेजसम् ॥ ६ ॥

राजा वा राजपुत्रो वा मृगया भदते वने ।

अन्यद्वा श्वापदं किञ्चित् सौमित्रे ज्ञातुं महसि ॥ ७ ॥

स लक्ष्मणः संत्वरितः सालमाह्वयं पुष्पितम् ।

प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वां दिशं भवैक्षत ॥ ११ ॥

एतद्भ्रुवः प्रेक्षमाणो ददृश महतीं चमूम् ।

गजान्वरथसंवाधां पत्तै र्युक्तां पदातिभिः ॥ १२ ॥

तामश्वरथसंपूर्णां रथध्वज विभूषिताम् ।

शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १३ ॥

अग्निं संशमयन्वार्यः सीता च भजतां गुहाम् ।

सज्जं कुरुष्व चापं च शंश्च कवचं तथा ॥ १४ ॥

तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह ।

अद्वावेक्षस्य सौमित्रे कस्येमां मन्यसे चमूम् ॥ १५ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
 दिधक्षन्निव तां सेनां वपितः पावको यथा ॥ १६ ॥
 संपन्नं राज्यं मिच्छंस्तु श्वक्तं प्राप्याभिपेचनम् ।
 आवां हन्तुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः ॥ १७ ॥
 गृहीतधनुषावावां गिरिं धीर श्रयावहै ।
 अथ वेहैव निष्ठावः सुन्नदा बुधतायुधौ ॥ २० ॥
 अपि नौ वशमागच्छेत् कोविदारध्वजो रणे ।
 अपि ब्रूयामि भरतं यत्कृते व्यसनं महत् ।
 त्वया राघव संप्राप्तं सीतया च मया तथा ॥ २१ ॥

अये १०. सुसंरब्धं तु भरतं लक्ष्मणं क्रोधमूर्च्छितम् ।
 रामस्तु परिसान्त्वयाथ वचनं चेद मब्रवीत् ॥ १ ॥
 किं तत्र धनुषा कार्यं मसिना वा सचर्मणा ।
 महाधले महोत्साहे भरते स्वयं मागते ॥ २ ॥
 पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हृत्वा भरतं माहवे ।
 किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ॥ ३ ॥
 यद्द्रव्यं चान्धवानां वा मित्राणां वा क्षणे भवेत् ।
 नाहं तत् प्रतिगृह्णीयां भद्रान् विपकृतानिव ॥ ४ ॥
 धर्मं मर्धं च कामं च पृथिवीं चापि लक्ष्मण
 इच्छामि भवतामर्थे एतत् प्रतिश्रुणोमि ते ॥ ५ ॥
 भ्रातृणां संग्रहार्थं च सुखार्थं चापि लक्ष्मण ।
 राज्यं मप्यहं मिच्छामि सत्येनायुधमालभे ॥ ६ ॥
 नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा ।
 नहीच्छेय मधर्मेण शक्यं मपि लक्ष्मण ॥ ७ ॥
 यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं चापि मानद ।
 भवेन् मम सुखं किञ्चिद् भस्म तत् कुरुतां शिम्बी ॥ ८ ॥
 मन्येऽहं मागतोऽप्योष्यां भरतो आदत्सलः ।
 मम प्राणैः प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ॥ ९ ॥
 श्रुत्वा प्रव्राजितं मां हि जटावल्कलधारिणम् ।
 जानक्या सहितं धीर त्वया च पुरुषोत्तम ॥ १० ॥

स्नेहेनाक्रान्त हृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः ।
 द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथा गतः ॥ ११ ॥
 अम्बां च केकेयीं रुष्य भरतश्चाप्रियं वदन् ।
 प्रसाद्य पितरं श्रीमान् राज्यं मे दातु मागतः ॥ १२ ॥
 प्राप्तकालं यथैषोऽस्मान् भरतो द्रष्टुमर्हति ।
 अस्मास्तु मनसाऽप्येष नाहितं किञ्चिदाचरेत् ॥ १३ ॥
 विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किम् ।
 ईदृशं वा भयं तेऽद्य भरतं य द्विशंकसे ॥ १४ ॥
 न हि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो ना प्रियं वचः ।
 अहं ह्यप्रिय मुक्तः स्यां भरतस्य प्रिये कृते ॥ १५ ॥
 कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिद् पदि ।
 भ्राता वा भ्रातरं हन्यात् सौमित्रं प्राणमात्मनः ॥ १६ ॥
 यदि राज्यस्य हेतोस्त्व मीमां वाचं प्रभापसे ।
 वदयामि भरतं दृष्ट्वा राज्य मस्मै प्रदोषताम् ॥ १७ ॥
 उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तद्वचः ।
 राज्यमस्मै प्रयच्छेति वादमित्येव मंस्यते ॥ १८ ॥
 तथोक्त्वा धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हिते रतः ।
 लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया ॥ १९ ॥
 तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह ।
 त्वां मन्ये द्रष्टु मायातः पिता दशरथः स्वयम् ॥ २० ॥
 व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह ।
 एष मन्ये महाबाहु रिहास्मान् द्रष्टु मागतः ॥ २१ ॥
 अथवा नौ ध्रुवं मन्ये मन्यमानः सुखेऽचितौ ।
 वनवास मनुष्याय गृहाय प्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥
 इमां चाप्येष वैदेही मत्पन्तसुख सेविनीम् ।
 गिता मे राघवः श्रीमान् वनादा दाय यास्यति ॥ २३ ॥
 पृच्छाग्राद्वरोह त्वं कुरु लक्ष्मण मद्वचः ।
 इतीदं रामो धर्मात्मा सौमित्रं तमुवाच ह ॥ २७ ॥
 भवतीर्यं तु सालाग्रात् तस्मात् स समितिञ्जयः ।
 लक्ष्मणः प्राञ्जलि भूर्त्वा तस्यौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥

भरतेनाथ संदिष्टा समर्द्धो न भवेदिति । १० ॥
 समर्द्धोस्तस्य शैलस्य सेना वासं मरुत्पयन् ॥ ११ ॥
 सा चित्रकूटे भरतेन सेना धर्म पुरस्कृत्य विधूय दर्पम् ।

॥ प्रेसादिमार्धे रघुनन्दनस्य विरोचते नीतिमता प्रणीता ॥ १२ ॥

अथो ८८ ॥ त्रिदेश्य सेना तु विशुः पद्भ्यां पादघतां वरः
 अभिगन्तु स काकुत्स्थ मियैष गुरुवर्तनम् ॥ १ ॥
 निद्रिपृमात्रे सैन्ये तु यथाद्देशं विनीत त ।
 भरतां भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदं सन्नवीत् ॥ २ ॥
 क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसधैः समतवः ।
 लुब्धैश्च सहितै रेभि स्त मन्वेपितु महसि ॥ ३ ॥
 अमात्यै सह पौरैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः ।
 सह सर्वं चरिष्यामि पद्भ्यां परिवृतः स्वयम् ॥ ४ ॥
 यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम् ।
 वैदेहीं वा महाभ गां न मे शान्ति भविष्यति ॥ ५ ॥
 यावन्न चन्द्रसंकाशं तद् द्रक्ष्यामि शुभाननम् ।
 आतुः पद्मविशालाक्षं न मे शान्ति भविष्यति ॥ ६ ॥
 सिद्धार्थः खलुसौमित्रि र्यश्चन्द्रविमलोपमम् ।
 मुखं पश्यति रामस्य राजं वाक्षं महाद्युति ॥ ७ ॥
 यावन्न चरणैः भ्रातुः पार्थिवं व्यञ्जनीन्वितैः ।
 शिरसा प्रयहीष्यामि न मे शान्ति भविष्यति ॥ ८ ॥
 यावन्न राज्ये राज्याहः पितृपैतामहे स्थितः ।
 अभिपिक्तो जलक्रिन्ना न मे शान्ति भविष्यति ॥ ९ ॥
 कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा ।
 भ्रातरं सागरान्तायाः पृथिव्यां यानुमच्छति ॥ १० ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहु भरतः पुरुषर्षभः ।
 पद्भ्यामेव महातेजाः प्रविवेश मरुत्वनम् ॥ ११ ॥
 स तानि द्रुमजालानि जातानि गिरिसानुषु ।
 पुष्पिताम्राणि मध्येन जगाम वदतां वरः ॥ १२ ॥
 स गिरे श्वन्नकृतस्य सालमाह्वय सत्वरम् ।
 रामाश्रमगतस्याग्ने र्ददर्श ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १४ ॥

ते दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् मुमोक्ष सह बान्धवः ३
अत्र राम इति ज्ञात्वा मतः पारमिवाम्भसः ॥ १६ ॥

अथो १६ निविष्टायां तु सेनाया मुत्सुको भरतस्ततः १
जगाम भ्रतारं द्रष्टुं शत्रुघ्न मनुदर्शयन् ॥ १ ॥
ऋषिं रशिष्ठं संदिश्य मातर्मे शोधमानय ।
इति स्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः ॥ २ ॥
गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालय मंस्थिताम् ।
आतुः पर्णकुटीं श्रीमानुदञ्ज च ददर्श ह ॥ ४ ॥
गच्छन्नेव महागृह्णुंतिमान् भरतस्तग ।
शत्रुघ्नं चाब्रवीद् घृष्टस्त्रान् मात्यांश्च सर्वशः ॥ ८ ॥
मन्ये प्राप्ताः स्म तं देश भरद्वाजो यमब्रवीत् ।
नातिदूरे हि मन्येऽहं नदीं मन्दाकिनो मितः ॥ ९ ॥
अत्राह पुरुपद्माघं गुरुस्तकारकरिणम् ।
आर्यं द्रक्षामि सहृष्टं महिर्विमिव राघवम् ॥ १३ ॥
अथ गत्वा सुहृत्तं तु चित्रकूटं स राघवः ।
मन्दाकिनामनुप्राप्तस्तं जब चंद मब्रवीत् ॥ १४ ॥
जगत्यां पुरुपद्माघ आस्त्रे वीरासने रतः ।
जगन्त्रो निजने प्राप्य धिङ् मे जन्म सर्जावितम् ॥ १५ ॥
मत्कृते चरसने प्राप्ते लोकनाथो महाद्युतिः ।
सर्वान् कामान् परित्यज्य वने वसति राघव ॥ १६ ॥
इति लोकमेमाकृष्टैः पापैश्च प्रसादयत् ।
रामं तस्य पतिप्यामि सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ १७ ॥
एवं स विलपेत्स्मिन् वने दशरथात्मजः ।
ददर्श मर्तुं पुण्यां पण्डितां मनी रमाम् ॥ १८ ॥
प्रागुदक प्रवर्णां वैदीं शोलां दीप्तं पीवकाम् ।
ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामं निविशने ॥ १९ ॥
निरीक्ष्य स सुहृत्तं सुददर्शं भरतं गुरुम् ।
उदजे राममासान जटामण्डल धारिणम् ॥ २५ ॥

कृष्णाजिनधरं तं तु चीरवलकलवामसम् ।
 ददर्श राममासीन मभितः पावकोपमम् । २६ ॥
 सिंहस्कंधं महाबाहुं पुण्डरीक निभेक्षणम् ।
 पृथिव्याः मागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणम् ॥ २७ ॥
 उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माण्मिव शाश्वतम् ।
 स्थण्डिले दर्भसंस्तीर्णं मीतया लक्ष्मणेन च ॥ २८ ॥
 तं दृष्ट्वा भर्तः श्रीमान् दुःखमोह परिप्लुतः ।
 अभ्यधावत धर्मात्मा भरतः कंकयी सुतः ॥ २९ ॥
 दृष्ट्वाैव विललापार्तो घाष्प संदिग्धग गिरा ।
 अशक्नुवन वारयितुं धैर्याद् वचन मद्रुवन् ॥ ३० ॥
 यः संमदि प्रकृतिभिर्भवेद् युक्त उपासितुम् ।
 वन्यै र्मृगी रूपासीनः सोऽयमास्ते ममाग्रजः ॥ ३१ ॥
 वासोभिर्बहुसाहस्रै र्यो महात्मा पुरोचितः ।
 मृगाजिने सोऽयमिह प्रदस्ते धर्मं मानवान् ॥ ३२ ॥
 आघारद्वयं यो विविधाश्चिन्ना सुमनसः सदा ।
 सोऽयं जटाभा मिमं सहने राघवः कथम् । ३३ ॥
 यस्य यज्ञै र्यथादिष्टै र्युक्तो धर्मस्य संचयः ।
 शरीरह्येशसंभूतं स धर्मं परिम गते ॥ ३४ ॥
 मन्निमित्तं मिदं दुःखं प्राप्नो रामः सुखोचितः ।
 धिगजीवितं नृशंसस्य मम लोक विगर्हितम् ॥ ३५ ॥
 इत्येवं विलपन् दीनः प्रसिन्न मुखपङ्कजः ।
 पादाव प्राप्य रामस्य पपात भर्तो रुदन् ॥ ३७ ॥
 दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः ।
 उक्त्वार्येति सकृद्दीनं पुनर्नोवाच किंचन ॥ ३८ ॥
 घाष्पैः पिहितकण्ठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनम् ।
 आर्येत्येवाभि संक्रुरय व्याहृतुं नाशकत्ततः ॥ ३९ ॥
 शत्रुघ्नश्चापि रामस्य वन्दे चरणौ रुदन ।
 तावुभौ च समालिङ्ग्य रामोऽप्यश्रुण्वयवर्तयत् ॥ ४० ॥

शयो- १०१ जटिलं वीरघसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि ।
 ददर्श रामो दुर्दशं युगान्ते आरुहरं यथा ॥ १ ॥
 कथंचिदभिविजाय विवर्णवदनं कृशम् ।
 भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह पाणिना ॥ २ ॥
 आघाय रामस्तं मूर्ध्नि परिद्वज्य च राघ-म् ।
 अङ्गे भरतमारोप्य पर्यपृच्छत सादरम् ॥ ३ ॥
 क नु ते ऽमृतपिता तात मदरण्यं त्व मागतः ।
 न हि त्वं जावतस्तस्य वनमागन्तु महसि ॥ ४ ॥
 चिरस्य धत पश्यामि दूराद् भगत मागतम् ।
 दुष्प्रतीकमरण्ये ऽस्मिन् किं तात वनमागतः ॥ ५ ॥
 कच्चिन्नुक्ते त त राजा यस्तःमिहागतः ।
 कच्चिन्न दीनः सहसा राजा लोकान्तरं गतः ॥ ६ ॥
 कच्चित् सौम्य न ते राज्यं भ्रष्टं बालस्य शाश्वतम् ।
 कच्चिच्छुभ्रपसे तात पितुः सत्यपराक्रम ॥ ७ ॥
 कच्चिदशरथा राजा कुशलः सत्यसंगरः ।
 राजसूयाश्वमेधाना माहर्ता धर्मनिश्चतः । ८ ॥
 स कच्चिद् ब्राह्मणो विद्वान् धर्मं नित्यां महाद्युतिः ।
 इत्य-कूगा मुपाध्यायो यथावत्तात पूज्यते ॥ ९ ॥
 तात कच्चिच्च कौमल्या सुमित्रा च प्रजावती ।
 सुमिनी कञ्जिदार्या च देवी नन्दति कैकयी ॥ १० ॥
 कच्चिद्विनय संपन्नः कुलपुत्रो यदृश्रुतः ।
 अनस्युरनुद्रष्टा सुकृतस्ते पुरोहितः ॥ ११ ॥
 कच्चिदर्थं च कानं च धर्मं च जयतांवर ।
 विभज्य काले कालज्ञ सर्वान् व-द सेवसे ॥ १३ ॥

शयो- १११ इत्युक्तः कैकयी पुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना ।

ऽगृह्य यत्नं द् भूयः प्राञ्जलिं वाक्यं मन्त्रवीत् ॥ ४ ॥

आर्यं तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।

गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रं शोकाभिपीडितः ॥ ५ ॥

त्रिण नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा-परन्तप ।
 चकार सा महत् पाप मिदम त्म यशोहरम् ॥ ६ ॥
 सा राज्य फल मप्राप्य विधवा शे क कशिता ।
 पतिष्यति महाघोरे नरके जननी मम ॥ ७ ॥
 तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुं महसि ।
 अभिषिञ्चस्व, नाद्यैव राज्येन मघवानि ॥ ८ ॥
 इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः ।
 त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रमदं कर्तुं महसि ॥ ९ ॥
 तथानुपन्याः युक्तश्च युक्तं चात्ननि मानद ।
 राज्यं प्रप्नुहि, भर्मेण सकाम न सुहृदः कुरु ॥ १० ॥
 भवत्व विधवा भूमिः समग्र पतिना त्वया ।
 शशिना, विमलेनेव, शान्दी रजनी-न्या ॥ ११ ॥
 पुत्रिश्च, सचिवैः सार्धं शिशुसा याचितो, मया ।
 भ्रातुः शिष्यस्य, दासस्य प्रसाद-कर्तुं महसि ॥ १२ ॥
 तादिदं श, इतः पित्र्यं सर्वं अचिव मण्डलम् ।
 पूजितं पुत्रपुत्र्यामन्नातिक्रमितु महसि ॥ १३ ॥
 स्वसुक्ता सहायाहुः सहायः कैकेयी सुतः ।
 रामस्य शिशुसा य दौ, जग्राह त-तः पुनः ॥ १४ ॥
 तं मत्तुमिह मातङ्गं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।
 अ नरं, अरतं रामः पश्य-उपेदं, मञ्जवीत् ॥ १५ ॥
 कुलीनः स वसंसन्न स्तेजवी चरितव्रतः ।
 राज्यहेतोः कथं माप्य माचरेन् मखिघेह-जनूः ॥ १६ ॥
 न दोषं त्वयि, पश्यामि सूक्ष्म मप्यसि, सुदन ।
 न चापि जननीं धरत्यात्, त्वं विगर्हिषु महसि ॥ १७ ॥
 कामकारो महाप्राज्ञ गुरुणां सर्वदानध ।
 उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते ॥ १८ ॥
 एव मम्य यथा लोकं संख्याताः सौम्ये माधुभिः ।
 भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमपि ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥
 घने वा र्थिरे-सने भौम्य कृष्णाजिनाभ्याम् ।
 राज्ये वर्तिषि महाराजो मीं वासयितु मीश्वरः ॥ २० ॥

यावत् पिनरि धर्मज्ञ गौरवं लोकसत्कृते ।
 तावद्धर्मकृतां श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम् ॥ २३ ॥
 एताभ्यां धर्मशोनाभ्यां वनं गच्छेति ।
 मानापितृभ्यामुक्तो ज्ञं कथ मन्यत् ममाचरे ॥ २४ ॥
 त्वया राज्य मयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम् ।
 वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलयाससा ॥ २३ ॥
 एवमुक्त्वा महाराजो विभागं लोकसंनिधौ ।
 व्य दिश्यु म् महास्रजे दिवं दशरथो गतः २४ ॥
 स च प्रमाणं धर्मत्मा राजा लोकगुरु स्तव ।
 पित्रा दत्तं सुधाभुग सुप्रभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५ ॥
 यदब्रवीत् प्रां तरलोकसत्कृतः
 पिता महात्मा विबुधो धपोपमः ।
 तदेव मृत्युं पूर मात्मना हितं
 न सर्वलोकेश्वर भा मन्ययम् ॥ २६ ॥

अयो १०२ रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह वै न
 किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः कत्रिप्यनिः ॥ २३ ॥
 शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मात्तरपभ ॥
 ज्येष्ठपुत्रे स्थिते राजा न कलीयान् भवेत्तुः नीति ॥
 स ससृडां मया भार्घ मयोध्यां मच्छ राघवत ॥
 जमियेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ २४ ॥
 राजानं मानुषं प्राहृ देवत्वे संपनो ममा ॥
 गस्यं धर्मार्थमहितं वृत्तयाहृ रमानुषम् ॥ ४ ॥
 केकयस्ये च मयि तु त्वयि धारण्य मोश्रिते ॥
 धीम न् स्वर्गं गतो राजा पार्यजूकः सतीं मनः ॥ ५ ॥
 निष्क्रान्तमात्रे भवेति सहसीते सलक्षणे ॥
 दुःस्वशाकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवं मन्थगात् ॥ ६ ॥
 वसिष्ठ पुरुषव्याघ क्रियतां मुदके पितुः ॥
 अहं चौर्यं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदका ॥ ७ ॥

प्रियेण किल दत्तं हि पितृशोकेषु राघव ।
 अक्षयं भवतीत्याहुर्भवाश्रयं पितुः प्रियः ॥ ८ ॥
 त्वामेव शोचं स्तव दर्शनेषु स्तव्येषु सक्ता मनियत्यं बुद्धिम्
 त्वया विहोन स्तव शोककृष्ण स्त्वां संस्मरन्नेव गतः पिता ते ९

अयो० १०३० तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् ।
 राघवो भरतेनाक्तां पभूव गतचेतनः ॥ १ ॥
 तं तु वज्रमिवोत्सृष्ट्वा माहवे द नवारिणां ।
 वावज्रं भरतेनाक्त ममनोऽज्ञं परंतपः ॥ २ ॥
 प्रगृह्य रामो पाहू वै पुट्पिताङ्ग इव द्रुमः ।
 घने परशुना कृत्त स्तथा भुवि पपात ह ॥ ३ ॥
 तथा हि पतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम् ।
 कूलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ ४ ॥
 भ्रातरस्ते महेष्यासं सर्वतः शोककर्मितम् ।
 रुदन्तः सह वैदेह्या म्पिपुत्रुः सलिलेन वै ॥ ५ ॥
 स तु संज्ञां पुन लब्ध्वा नेत्राभ्या मभ्रु मुत्सृजन् ।
 उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं च भापितुम् ॥ ६ ॥
 स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं पृथिवीपतिम् ।
 उवाच भरतं वाक्यं धर्मात्मा धर्मसंहितम् ॥ ७ ॥
 किं करिष्याम्ययोध्यायां तः ते दिष्टां गतिं गते ।
 कस्तां राजवराङ्गीना मयोध्यां पालयिष्यति ॥ ८ ॥
 किं नु तस्य मया कार्यं दुर्जनेन महात्मनः ।
 यो मृतो मम शोकेन स मया न च संस्कृतः ॥ ९ ॥
 अहो भरत मिद्वार्यो येन राजा त्वयानघ ।
 शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु संस्कृतः ॥ १० ॥
 निष्प्रधाना मनेकाग्रां नरेन्द्रण विना कृताम् ।
 निवृत्त वनवासो ऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ॥ ११ ॥
 समाप्तवनशासं मा मयोध्यायां परंतप ।
 को ऽनुशः सिष्यनि पुनस्ताते लोकान्तरं गते ॥ १२ ॥

पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह भान्त्वयम् ।
 वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णसुखान्यहम् ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वाथ भरतं भार्यामभ्येभ्य राघवः ।
 उवच शोकमंतप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ १४ ॥
 सीते मृतस्ते श्वशुरः पितृहीनो ऽसि लक्ष्मण ।
 भरतो दुःखमाचष्टुः स्मरति पृथिवीपतेः ॥ ॥
 ततो बहुगुणं तेषां चाप्यं नेत्रेष्वजायत ।
 तथा ब्रुवन्नि काकुत्स्थे कुमारानां यशस्विनाम् ॥ १६ ॥
 ततस्ते भ्रातरः सर्वे भृशमाश्वस्य दुःखितम् ।
 अत्रुयन्नगतीभर्तुः क्रियता मुदकं पितुः ॥ १७ ॥
 ततो मन्दाकिर्नीतीरं प्रत्युत्तार्य स राघवः ।
 पितुश्चकार तेजसो निवपं भ्रातृभिः सह ॥ १८ ॥
 ऐह्यं वदरैर्मिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ।
 न्यस्यगमः सुदुःखार्तो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 इदं भुङ्क्त्व महाराज प्रीतो यदशना वयम् ।
 यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ३० ॥
 ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तार्य सगच्छत् ।
 आरुरोह नः व्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम् ॥ ३१ ॥
 ततः पूर्णकुटीं हारं मामाय जगतोपतिः
 परिजग्राह पाणिभ्या सुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥
 तेषां तु रुदतां शब्दात् प्रतिशब्दे ऽभवद्भिरौ ।
 भ्रातृणां सह वैदेह्या सिंहानां नर्दनामिव ॥ ३३ ॥
 महाबलानां रुदतां कुर्वता मुदकं पितुः ।
 विज्ञाय तुमुलं शब्दं अस्ता-भरतसैनिकाः ॥ ३४ ॥
 अत्रुचंश्चापि रामेण भरतः सङ्गतो ब्रुवम् ।
 तेषामेव महाशब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥ ३५ ॥
 अथ वाहान् परित्यज्य तं सर्वे ऽभिमुखाः स्वनम् ।
 अप्येकजननसा जम्बु र्थथास्थानं प्रधाविताः २६
 अचिरप्रोषितं नानं अचिरविप्रोषितं यथा ।
 द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहस्रश्रमम् ३८

तनस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विन् भक्तम्पम् ।
 आसान् स्यपिडले राम ददर्श महसा जनः ॥ ४५ ॥
 तान्नरान् बाष्पपूर्णाक्षान् समाक्ष्याथ सुदुःखितान् ।
 पद्मपत्रजतु धर्मज्ञं पितृव्रतं मातृवच सन् ॥ ४७ ॥
 मातश्च काश्चित् पति सस्वये नरन्
 नराश्च केचित्तु तमभ्यधादयन् ।
 चकार सर्गान् सत्यम्य बाष्पयन्
 यथाह मासाद्य तदा तृपात्मजः ॥ ४८ ॥

अयो १०४ वशिष्ठः पुत्रं कृत्वा दारान् दर्शं धस्य च ।
 अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्पितः ॥ १ ॥
 राजपत्न्यश्च गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति ।
 ददृशुस्तत्र तत्सार्थं रामलक्ष्मणसेवितम् ॥ २ ॥
 कौशल्या बाष्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ।
 सुमित्रा मन्वतीदाना याश्चान्या राजयोपितः ॥ ३ ॥
 इदं तेषामनाथानां क्लिष्टमक्लिष्टकर्मणाम् ।
 वने प्राक्कालन तीर्थं यत्तं निर्धिपयीकृताः ॥ ४ ॥
 इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा जलमतिद्रवतः ।
 स्वयं हरति सौमित्रि मम पुत्रस्य कारणत् ॥ ५ ॥
 जघन्यमपि ते पुत्रं कृतवान्न तु गर्हितः ।
 भ्रातुर्यदर्थरहितं सर्वं तद्गर्हितं शुणैः ॥ ६ ॥
 एवमार्त्ता सपत्न्यस्ता जग्मु राश्वस्यता तदा ।
 ददृशुश्चाश्रमे राम स्वर्गच्युतमिधामरम् ॥ ७ ॥
 तं भोगैः सपरित्यक्तं रामं सप्रेक्ष्य मातरः ।
 भार्ता मुमुक्षु रश्रूणि सस्थिरं शोककर्षिता ॥ ८ ॥
 तासां राम समुत्थाय जग्राह चरणाम्बुजान् ।
 मातृणां मनुजव्याघ्रं सर्वासां सत्यसगर ॥ ९ ॥
 तां पाणिभिः सुखस्पर्शं मृदद्भुलितलैः शुभैः ।
 मममाजूं रजः पृष्ठाद्रामस्यायत लोचता ॥ १० ॥

सौमित्रिरपि ताः सर्वा मातुः सप्रेक्ष्य दुःखितः-
 अभ्यवाद्यदासक्तः शनैरासादनन्तरम् ॥ २० ॥
 यथा रामे तथास्तास्मिन् सर्वा बधृतिरे स्त्रियः ।
 वृत्तं दशरथाजं ते लक्ष्मणे शुभलक्षणे ॥ २१ ॥
 मोनापि श्रेणास्तामां सुपसंगृह्य दुःखिताः ।
 श्वश्रूणा मश्रुपूर्णाक्षी रुषभूवाग्रतः स्थिता ॥ २२ ॥
 तां परिष्वज्य दुःखानां माता दुहितरं यथा ।
 वनवास कृतां दीनां कौशल्या वाक्य मग्नर्षात् ॥ २३ ॥
 वैदेहं राजन्यसुता स्नुषां दशरथस्य च ।
 रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्त विजने वने ॥ २४ ॥
 पुष्यमातपसंतप्तं परिक्रुपृ मिवोत्पलम् ।
 काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवाग्बुधैः ॥ २५ ॥
 सुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्नि रिवः श्रयम् ।
 भृशं मनमि वैदेहि व्यसनारणिसंभवः ॥ २६ ॥
 ब्रु न्या मेव मातार्यां जनन्यां भरताग्रजः ।
 पादावासाय जग्राह वशिष्ठस्य च राघवः ॥ २७ ॥

अयो-१०५ ततः पुरुषसिंहानां वृत्तानं तै सुहृद्गणैः ।
 शोचतामैव रजनी दुःखेन व्यत्पयर्तत ॥ १ ॥
 रजन्यां सुमभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृत्ताः ।
 मन्दाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् ॥ २ ॥
 तूष्णीं ते समुपासोना न कश्चित् किञ्चिदब्रवीत् ।
 भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचन मग्नवीत् ॥ ३ ॥
 सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।
 तद्दामि तवैवाहं भुङ्क्ष्व राज्यमकण्ठकम् ॥ ४ ॥
 गतिं खर इवारवस्य-ताक्ष्यस्येव पतत्रिणः ।
 अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ॥ ६ ॥
 सुजोवं नित्यशस्तस्य यः परै रुपजीव्यते ।
 राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ॥ ७ ॥

यथा तु रोपितो वृक्षः प्ररूपेण विवर्धितः ।
 ज्रस्वकेन दुरारोहो रूढस्कन्धो महाद्रुमः ॥ ८ ॥
 स यदा पुष्पितो भूत्वा फलानि च विदर्शयेत् ।
 स तां नानुभवेत् प्रीतिं यस्य हेतोः प्ररोपितः ॥ ९ ॥
 एषोपमा महाबाहो तदर्थं वेत्तुमर्हसि ।
 यत्र त्वमस्मान् बृषभो भर्ता भृत्यान् श्लाघि हि ॥ १० ॥
 श्रेणयस्त्वां महाराज पश्यन्त्वग्रयाश्च सर्वशः ।
 प्रतपन्त मिवादित्यं राजस्थित भरिंदमम् ॥ ११ ॥
 तथानु याने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुञ्जगः ।
 धन्तः पुरगता नार्यो नन्दन्तु सुसमाहिताः ॥ १२ ॥
 तस्य साध्वनु मन्यन्त नागरा विविधा जनाः ।
 भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः ॥ १३ ॥
 तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपन्तं यशस्विनम् ।
 रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासय दात्मवान् ॥ १४ ॥
 धर्मात्मा सृशुभैः कृत्स्नैः ऋतुभिश्चासदक्षिणैः ।
 न स शाच्यः पिता तात स्वर्गतः सत्कृतः सताम् ॥ १५ ॥
 स जीर्णमानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः ।
 दैवीवृद्धि मनुप्राप्तो ब्रह्मलाक बिहारिणोम् ॥ १६ ॥
 तं तु नैवंविधः कश्चित् प्राज्ञः शोचितु मर्हति ।
 त्वद्विधो मद्भिषश्चापि श्रुतवान् बुद्धिमत्तारः ॥ १७ ॥
 एते बहुविधाः शोका विलापरुदिते तदा ।
 वर्जनीया हि धीरेण सर्वावस्थास्तु धीमता ॥ १८ ॥
 स स्वस्थो भव मा शोको यात्वा चावस तां पुरीम् ।
 तथा पित्रा नियुक्तोऽस्मि वशिना यदतां वर ॥ १९ ॥
 यत्राह मपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा ।
 तत्रेवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शसनम् ॥ २० ॥
 न मया शासनं तस्य त्यक्तुं न्याय्यमरिंदम ।
 स त्वयापि सदा मान्यः सवै वन्द्युः सनः पिता ॥ २१ ॥
 तद्वचः पितुरेवाहं संमतं धर्मचारिणाम् ।
 कर्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ॥ २२ ॥

धार्मिकेणानृशंसेन नरेण गुरुवर्तिना ।
 भवितव्यं नरन्याघ्र परलोकं जिगीषता ॥ ४० ॥
 आत्मानं मनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ ।
 निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य नः ॥ ४१ ॥

अयो-१०६- एव मुक्ता तु विरते रामे वचनमर्थवत् ।
 ततो मन्दाकिनीतीरे रामं प्रकृतिवत्सलम् ॥ १ ॥
 उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ।
 को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिन्दम ॥ २ ॥
 न त्वां प्रव्यथयेद्दुःखं प्रीतिर्धानं प्रहर्षयेत् ।
 संमतं चापि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ॥ ३ ॥
 यथा मृतं स्तथा जीवन् यथासति तथा सति ।
 यस्यैव बुद्धिलाभः स्यात् परितप्येत केन सः ॥ ४ ॥
 परावरजो घञ्चस्याद्यथा त्वं मनुजाधिप ।
 स एव व्यसनं प्राप्य न विपीदितुं मर्हति ॥ ५ ॥
 अमरोपमसत्त्वं स्वंमहात्मा सत्यसंगरः ।
 सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि राघव ॥ ६ ॥
 न त्वामेवं गुणैर्युक्तं प्रभयाभयकोविदम् ।
 अविपहतमं दुःखमासादयितुं मर्हति ॥ ७ ॥
 प्रोपिते मयि यत्पापं मात्रा मत्कारणात् कृतम् ।
 क्षुद्रया तदभिष्टुं मे प्रसीदतु भवान्मम ॥ ८ ॥
 धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह मातरम् ।
 हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हां पापकारिणीम् ॥ ९ ॥
 कथं दशरथाज्जातः शुभाभिजनकर्मणः ।
 जानन् धर्ममधर्मं च कुर्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥ १० ॥
 गुरुः क्रियावान् वृद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च ।
 तातं न परिगर्हेऽहं दैवतं चेति संसदि ॥ ११ ॥
 साध्वर्थमभिसंधाय क्रोधान् मोहाच्च साहसात् ।
 तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद्भवान् ॥ १४ ॥

पितुर्हि समति क्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते ।
 तदपत्यं मतं लोके दिपरीतमतोऽन्यथा ॥ १५ ॥
 तदपत्यं भवानस्तु मा भवान्दुष्कृतं पितुः ।
 अति यत्तत्कृतं कर्म लोके धीर विगर्हितम् ॥ १६ ॥
 कैकेयीं मां च तातं च सुहृदो वान्धवांश्च नः ।
 पौरजानपदान्सर्वांश्चातुं सर्वमिदं भवान् ॥ १७ ॥
 क्व चारण्यं क्व च क्षात्रं क्व जटाः क्व च पालनम् ।
 ईदृशं व्याहृतं कर्म न भवान्कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥
 एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिपेचनम् ।
 येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनम् ॥ १९ ॥
 कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणम् ।
 आयत्तिस्थं चरेडर्मं चन्नबन्धुरनिश्चितम् ॥ २० ॥
 अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि ।
 धर्मेण चतुरो वर्णान् पालयन् क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥
 चतुर्णांमाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमुत्तमम् ।
 आहुर्धर्मञ्च धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमिच्छसि ॥ २२ ॥
 श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भयतो ह्यहम् ।
 स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ २३ ॥
 हीनबुद्धिगुणो धालो हीनस्थानेन चाप्यहम् ।
 भयता च विना भूतो न वर्त्तयितुमुत्सहे ॥ २४ ॥
 इदं निखिलमप्यर्थं राज्यं पित्र्यमकण्टकम् ।
 अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञः सह वान्धवैः ॥ २५ ॥
 इहैव त्याभिपिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह ।
 ऋत्विजः सवसिष्ठाश्च मन्त्रविन्मन्त्रकेचिदाः ॥ २६ ॥
 अभिपिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज ।
 विजित्य तरसा लोकान् मरुद्भिरिव वासवः ॥ २७ ॥
 ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन्द्दुर्हृदः साधु निर्दहन् ।
 सुहृदस्तरपयन् कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम् ॥ २८ ॥
 अद्यार्थं मुदिताः संतु सुहृदस्तेऽभिपेचने ।
 अद्य भीताः पलायन्तु दुष्प्रदास्ते दिशोदश ॥ २९ ॥

आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ ।

अद्य तत्र भवन्तं च पितरं रक्ष किञ्चिपात् ॥ ३० ॥

शिरसा त्वाभियाचेऽहं क्लृप्स्व क्रुणां मयि ।

वान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ ३१ ॥

अथवा पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः ।

गमिष्यति गमिष्यामि, भवता सार्धमप्यहम् ॥ ३२ ॥

तथाभिरामो भरतेन ताम्यता प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः ।

न चैव चक्रे गमनाय सत्ववान् मतिं पितुस्तद्वचने प्रतिष्ठितः ॥ ३२ ॥

तद्द्भुतं सूर्यमवेक्ष्य राघवे समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ।

नयात्ययोध्यामितिदुःखितो ऽभवत्स्थिरप्रतिज्ञत्यमवेक्ष्य हर्षितः

तस्मृत्त्वजो नैगमयूथबल्लभाः स्तथाविसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ।

तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुण्डुबुः प्रणम्य रामं च ययाचिरे सह ॥ ३५ ॥

अयो. १०७ पुनरेव ब्रुवाणं तं भरतं लक्ष्मणाग्रजः ।

प्रत्युवाच ततः श्रीमाञ्जातिमध्ये सुसत्कृतः ॥ १ ॥

उपपन्नमिदं वाक्यं यस्त्वमेव ममापथाः ।

जातः पुत्रो दशरथात् कैकेय्यां राजसत्तमात् ॥ २ ॥

पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्रहन् ।

मातामहे समाश्रौपी द्राज्य शूल्क मनुत्तमम् ॥ ३ ॥

देवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः ।

संग्रहणो ददौ राजा वरमारामितः प्रभुः ॥ ४ ॥

ततः सा संप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी ।

अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥ ५ ॥

तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रयाजनं तथा ।

तच्च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरम् ॥ ६ ॥

तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ ।

चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम् ॥ ७ ॥

सो ऽहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ।

सांतया चांप्रतिच्छन्दः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८ ॥

आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुपर्षभ ।

अथ तत्र भवन्तं च पितरं रक्ष किञ्चिपात् ॥ ३० ॥

शिरसा त्वाभियाचेऽहं द्रुषुष्व क्रुषां मयि ।

यान्ववेपु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ ३१ ॥

अथवा पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः ।

गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्धमप्यहम् ॥ ३२ ॥

तथाभिरामो भरतेन ताम्यता प्रस्ताद्यमानः शिरसा महीपतिः ।

न चैव चक्रे गमनाय सत्त्वान् मतिं पितुस्तद्वचने प्रतिष्ठितः ॥ ३२ ॥

तद्द्रुतं स्वैर्यमवेद्य रायये समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ।

नयात्ययोध्यामितिदुःखिनो ऽभवत्स्यिरप्रतिज्ञत्वमवेद्य दर्पितः

तमृत्विजो नैगमयूथबल्लभाः स्तथाधिसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ।

तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुबुः प्रणन्य रामं च यथाचिरे सह ॥ ३५ ॥

अयो. १०० पुनरेव ब्रुवाणं तं भरतं लक्ष्मणाग्रजं शभत ।

प्रत्युवाच ततः श्रीमाञ्जारि पृष्ठतः कुरु ॥ १७ ॥

उपपन्नमिदं वाक्यं च सर्वलोकनिदर्शिनोम् ।

जातः पुत्रोऽथ निगृहीष्व भरतेन प्रसादितः ॥ १८ ॥

पुरा

१. जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः ।

उवाच परया सूक्तया बुद्ध्या विप्रतिपन्नया ॥ १ ॥

भवान्मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान् ।

अकार्यं कार्यसंकाश मपथ्यं पथ्यमनिभम् ॥ २ ॥

निर्मर्यादं स्तुपुष्यः पापाचारसमन्वितः ।

मानं न लभते सन्सु मिक्षवाग्निं दर्शनः ॥ ३ ॥

कुलीन मङ्गलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ।

चारित्र्यमेव व्याट्याति शुचिं वा यदि वाशुचिम् ॥ ४ ॥

अनार्यं स्वार्थं संस्थानः शौचाद्रीन स्या शुचिः ।

लक्षण्यवदलक्षयो दुःशीलः शौखवानिद ॥ ५ ॥

अधर्मं धमवेपेण पद्यहं लोकसंकरम् ।
 अभिपत्स्ये शुभं हित्वा किंवां विधिविचर्जिताम् ॥ ६ ॥
 कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः ।
 बहुमन्येत मां लोके दुर्वृत्तं लोक दूषणम् ॥ ७ ॥
 कस्य यास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् ।
 अनया वर्तमानोऽहं वृत्त्या हीन प्रतिज्ञया ॥ ८ ॥
 कामवृत्तोऽन्वयं लोकः कृतस्नः समुपवर्तते ।
 यद्दृत्ताः सन्ति राजान स्तद् वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ॥ ९ ॥
 सत्यमेया नृशंसं च राजवृत्तं सनातनम् ।
 तस्मात् सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥
 ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे ।
 सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन् परं गच्छति चाक्षयम् ॥ ११ ॥
 उद्धिजन्ते यथा सर्पा घ्नरादनृतवादिनः ।
 धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते ॥ १२ ॥
 सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदोश्रितः ।
 सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥ १३ ॥
 दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च ।
 घेदाः सत्य प्रतिष्ठानां तस्मात्सत्यपरो भवेत् ॥ १४ ॥
 एकः पालयते लोक मेकः पालयते कुलम् ।
 मज्जत्येको हि निरय एकः स्वर्गं महीयते ॥ १५ ॥
 सोऽहं पितुर्निदेशं तु किमर्थं नानुपालयते ।
 सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयी कृतम् ॥ १६ ॥
 नैव लोभात्त मोहाद्वा न चाज्ञानात्तमोन्वितः ।
 सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥
 असत्य सन्धस्य सतश्चलस्याऽस्थिरचेतसः ।
 नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥
 प्रत्यागात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं ध्रुवम् ।
 भारः सत्पुरुषैश्चीर्णं स्तदर्धमभिनन्यते ॥ १९ ॥
 कायेन कुरुते पापं मनसा संप्रधार्य तत् ।
 अनृतं जिहया वाह त्रिविधं कर्म पातकम् ॥ २१ ॥

भूमिः कीर्तिं यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि ।

सत्यं समनुवर्तते सत्यमेव भजेत्ततः ।

श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्यद्भवान ऽवधार्य माम् ।

आह युक्तिं करैर्वाक्यै र्दिदं भद्रं कुरुष्वह ॥ २३ ॥

कथं इयहं प्रतिज्ञाय वनवासं मिमं गुरोः ।

भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः ॥ २४ ॥

स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरु सन्निधौ ।

प्रहृष्टमानसा देवी कैकेयी चाभवत्तदा ॥ २५ ॥

वनवासं वसत्रेव शुचिर्नियत भोजनः ।

मूढ-गुण-फलैः पुण्यैः पितॄन् देवांश्च तर्पयन् ॥ २६ ॥

सन्तुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये ।

अङ्गुहः श्रद्धानः सन् कार्याकार्यविचक्षणः ॥ २७ ॥

कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम् ।

अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः ॥ २८ ॥

शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः ।

तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं प्राप्ता महर्षयः ॥ २९ ॥

सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च भूतानुकम्पां प्रियवादितां च ।

द्विजातिदेवातिथिपूजनं च पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥३१॥

तेनैवमाजाय यथावदर्थं मेकोदयं संप्रतिपद्य विप्राः ।

धर्मं चरन्तः सकलं यथावत् काङ्क्षन्ति लोकागम मप्रमत्ताः ॥३२॥

धर्मेरताः सत्पुरुषैः समेता स्तेजस्थिनो दानगुणप्रधानाः ।

अहिंसका वीतमलाश्च लोके भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ॥३६॥

अयो- ११० क्रुद्धमाज्ञाय रामं तु घसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।

जावालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम् ॥ १ ॥

निवर्तयितुं कामस्तु त्वामेतद्वाक्यं मन्त्रवीत् ।

इमां लोकं समुत्पत्तिं लोकनाथं नियोज मे ॥ २ ॥

इन्द्राकूर्णां हि सर्वेषां राजा भयति पूर्वजः ।

पूर्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो राजा ऽभिपिच्यते ॥ ३६ ॥

स राघवाणां कुलधर्ममात्मनः सनातनं नाथ विहन्तुमर्हसि ।
प्रभूतरत्ना मनुशाधि मेदिनीं प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशाः ॥३७॥

अयो. १११ वसिष्ठः स तदा राम मुक्ता राजपुरोहितः ।
अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः ॥ १ ॥
पुरुषस्येह जातस्य भवन्ति गुरवः सदा ।
आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव ॥ २ ॥
पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ ।
प्रज्ञां ददाति चाचार्यं स्तस्मात्स गुरुकच्यते ॥-३ ॥
स तेऽहं पितुराचार्यं स्तव वैव परंतप ।
मम त्वं वचनं कुर्यन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ४ ॥
इमा हि ते परिपदे ज्ञातयश्च नृपास्तथा ।
एषु तात चरन् धर्मं नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ५ ॥
बृह्मणा धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्तितुम् ।
अस्या हि वचनं कुर्यन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ६ ॥
भरतस्य वचः कुर्यन् याचमानस्य राघव ।
आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम ॥ ७ ॥
एवं मधुरमुक्तः स गुरुणा राघवः स्वयम् ।
प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः ॥ ८ ॥
यन्मातापितरौ वृत्तं तत्रये कुरुतः सदा ।
न सुप्रतिकरं तप्तु मात्रा पित्रा च यत्कृतम् ॥ ९ ॥
यथाशक्ति प्रदानेन स्थापनोच्छादनेन च ।
नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च ॥ १० ॥
स हि राजा दशरथः पिता जनयिता मम ।
आज्ञापयन्मां यत्तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ ११ ॥
एवमुक्तेन रामेण भरतः प्रत्यनन्तरम् ।
उवाच विपुलोरस्रुः सुतं परमदुर्मनाः ॥ १२ ॥
इह तु स्यण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे ।
आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन् मे संप्रसीदति ॥ १३ ॥

निराहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः ।
 शये पुरस्ताच्छालायां याव न्मां प्रतिपास्यति ॥ १४ ॥
 स तु राममवेचन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ।
 कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्थितः स्वयम् ॥ १५ ॥
 तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः ।
 किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसे ॥ १६ ॥
 ब्राह्मणो लोकपार्श्वेन नरान् रोद्धुं मिहार्हति ।
 न तु मूर्खाभिपिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥
 उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दारुणं व्रतम् ।
 पुरवर्या मितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव । ॥ १८ ॥
 धासीन स्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनम् ।
 उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमायं नानुशासथ ॥ १९ ॥
 ते तदोत्तु महांत्मानं पौरजानपदाजनाः ।
 काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग् वदति राघवः ॥ २० ॥
 एषो ऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति ।
 अतएव न शक्ताः स व्यावर्तयितुं मञ्जसा ॥ २१ ॥
 तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचन मब्रवीत् ।
 एवं नियोध वचनं सुहृदां धर्मं चक्षुषाम् ॥ २२ ॥
 एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक् संपश्य राघव ।
 उत्तिष्ठत्वं महाबाहो मां च स्पृश तपोदकम् ॥ २३ ॥
 अपोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्य मब्रवीत् ।
 शृण्वन्तु मे परिपदेः प्रन्निग्रहः शृणुयु स्ताय ॥ २४ ॥
 न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम्
 एवं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवम् ॥ २५ ॥
 यदि त्वचर्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः ।
 अहमेव नियतस्यामि चतुर्दश वने समाः ॥ २६ ॥
 धर्मात्मा तस्य सत्येन भ्रातु र्पाक्येन विन्निनः ।
 उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् ॥ २७ ॥
 विक्रीत माहितं क्रीतं यत् पित्रा जीवता मम ।
 न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥

जानामि भरतं ज्ञान्तं गुरुसत्कारकारिणम् ।
 सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसन्धे महात्मनि ॥ ३० ॥
 अनेन धर्मशीलेन घनात् प्रत्यागतः पुनः ।
 भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥
 वृत्तो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम् ।
 अनृतान् माचयानेन पितरं तं महीपतिम् ॥ ३२ ॥

अयो. ११२ तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम् ।
 विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समुपेता महर्षयः ॥ १ ॥
 अन्तर्हिता मुनिगणाः स्थिताश्च परमर्षवः ।
 तौ भ्रातरौ महाभागौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २ ॥
 सदायीं राजपुत्रौ हौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ ।
 श्रुत्वा वयं हि संभाषा सुभयोः स्पृहयामहे ॥ ३ ॥
 कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः ।
 ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥
 सदानृणमिमं रामं वय मिच्छामहे पितुः ।
 अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ॥ ६ ॥
 एतावदुक्त्वा घचनं गन्धर्वाः समहर्षयः ।
 राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः ॥ ७ ॥
 ह्लादित स्तेन वाक्येन शुशुभे शुभदर्शनः ।
 रामः संहृष्टवदन स्तानृपी नभ्यपूजयत् ॥ ८ ॥
 व्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ।
 कृताञ्जलि रिदं वाक्यं राघवं पुन रन्नवीत् ॥ ९ ॥
 रामधर्ममिमं प्रेक्ष्य कुलधर्मानुसंततम् ।
 कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनाम् ॥ १० ॥
 रक्षितुं सुमहद्राज्य महमेकस्तु नोत्सहे ।
 पौरजानपदां श्रापि रक्तान् रञ्जयितुं तदा ॥ ११ ॥
 ज्ञातयश्चापि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च मः ।
 त्वामेव हि प्रतीक्षन्ते पर्जन्यमिव कर्पकाः ॥ १२ ॥

इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्यापय प्रतिपद्य हि ।
 शक्तिमान् स हि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा पतद् आतुः पादयोर्भरत स्तदा ।
 भृशं संप्रार्थयामास राघवेति प्रियं वदन् ॥ १४ ॥
 तमङ्गे भ्रातरं कृत्वा रामो वचन मब्रवीत् ।
 श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरः स्वयम् ॥ १५ ॥
 आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या ।
 भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि ॥ १६ ॥
 अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः ।
 सर्वकार्याणि संमन्त्र्य महान्त्यपि हि कारय ॥ १७ ॥
 लक्ष्मी श्रन्द्रादपेयाठा हिमयान् वा हिमं त्यजेत् ।
 अतीयात् सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥ १८ ॥
 कामाद्या तात लोभाद्या मात्रा तुभ्य मिदं कृतम् ।
 न नन्मनसि कर्नव्यं वर्ति तव्यं च मातृवत् ॥ १९ ॥
 एवं द्रुवाणं भरतः कौसल्यास्तुत मब्रवीत् ।
 तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपचन्द्र-दर्शनम् ॥ २० ॥
 अधिरोहार्यपादाभ्यां पादुके हेममूपिते ।
 एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमे विधास्यतः ॥ २१ ॥
 सो ऽधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके व्ययमुच्य च ।
 प्रायच्छन् सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ २२ ॥
 स्वपादुके संप्रणम्य रामं वचन मब्रवीत् ।
 चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम् ॥ २३ ॥
 फलनूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन ।
 तयागमनमाकाङ्क्षन् वसन् वै नगराढहिः ॥ २४ ॥
 तय पादुकयोर्न्यस्य राज्यतन्त्रं परंतप ।
 चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षे ङ्गनि रघूत्तम ॥ २५ ॥
 न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि ह्युताशनम् ।
 तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य सादरम् ॥ २६ ॥
 शत्रुघ्नं च परिष्वज्य वचनं चेद मब्रवीत् ।
 मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोपं कुरु तां प्रति ॥ २७ ॥

मया च सीतया चैव शशो ऽसि रघुनन्दन ।
 इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह ॥ ३२ ॥
 स पादुके ते भरतः स्वलंकृते महोज्वले संपरिग्रह्य धर्मवित् ।
 प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं चकार चैवोत्तमनागमूर्द्धनि ३३
 अथानुपूर्व्याप्रतिपूज्यतंजनं गुरुं श्रमन्त्रीन्प्रकृतींस्तथानुजौ ।
 व्यसर्जयद्वाघववंशवर्धनः स्थितः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः ३४

यः कर्णाञ्जलि संपुटै रहरहः सम्यक् पिबत्या दरात् ।
 घातमीके र्वदनारविन्द गलितं रामायणाख्यं मधु ॥
 जन्मव्याधि जरा विपत्तिमरणै रत्यन्त सोपद्रवं ।
 संसारं स विहाय गच्छति पुमान् विष्णोः पदं शाश्वतम् ॥

सत्यम् ॥

भीष्यस्य सत्य प्रतिपालनम् ॥

सराजा शान्तनुर्धोमान्देवराजर्षिसत्कृतः ।
 धर्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः ॥ १ ॥
 दमो दानं क्षमा बुद्धि र्ही धृति स्नेज उत्तमम् ।
 नित्यान्यासन् महासत्त्वे शान्तनौ पुरुपर्यभे ॥ २ ॥
 एवं स गुणसंपन्नो धर्मार्थकुशलो नृपः ।
 आसीद्भरतवंशस्य गोप्ता सर्वजनस्य च ॥ ३ ॥
 तस्य कीर्तिमतो वृत्तं अवेक्ष्य सततं नराः ।
 धर्म एव परः कामादर्थाश्चेति व्यवस्थिताः ॥ ५ ॥
 वर्तमानं हि धर्मेषु सर्वधर्मभृतां चरम् ।
 तं महीपा महीपालं राजराज्ये ऽभ्यपेक्षयन् ॥ ७ ॥
 धीतशोकभयाबाधा सुखस्वप्नविबोधनाः ।
 पतिं भारतगोप्तारं समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ८ ॥
 शान्तनुप्रमुखैर्गुप्ते लोके नृपतिभिस्तदा ।
 नियमात् सर्ववर्णानां धर्मोत्तर मवर्धत ॥ १० ॥

स देवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवाग्जुः ।
 दानधर्मतपोयोगात् श्रिया परमया युतः ॥ १३ ॥
 धरागटेपसंयुक्तः सो ऽभवत् प्रियदर्शनः ।
 तेजसा सूर्यकल्पो ऽभूद्रायुवेगसमो जवे ॥
 अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवी समः ॥ १४ ॥
 पथः पशुबराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
 शान्तनो पृथिवीपाले नावर्त्तत वृथा नृप ॥ १५ ॥
 ब्रह्मधर्मोत्तरे राज्ये शान्तनुर्बिनयात्मवान् ।
 समं शशास भूतानि कामरागविवर्जितः ॥ १६ ॥
 देवर्षिपितृयज्ञार्थं मारभ्यन्त तदा क्रियाः ।
 न चाधर्मेण केपाञ्चित् प्राणिना मभवद्वधः ॥ १७ ॥
 असृज्जानामनाथानां तिर्य्यग्योनिषु वर्त्तताम् ।
 स एव राजा सर्वेषां भूतानामभवत् पिता ॥ १८ ॥
 तस्मिन् कुरुपतिश्रेष्ठे राजराजेश्वरे सति ।
 श्रिता वागभवत्सत्यं दानधर्मा श्रितं मनः ॥ १९ ॥
 तथारूपं स्तथाचारं स्तथावृत्तं स्तथाश्रुतः ।
 गाद्वेयस्तस्य पुत्रोऽभूद्भ्रात्रा देवव्रनो वसुः ॥ २१ ॥
 सर्वास्त्रेषु स निष्णातः पार्थिवेष्वितरेषु च ।
 महाबलो महासत्त्वो महावीर्यो महारथः ॥ २२ ॥
 वेदानधिजगे स्नाद्भान् वसिष्ठादेष वीर्यवान् ।
 कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ २५ ॥
 क्षुराणां सम्मता नित्यमसुराणाञ्च भारत ।
 उग्रना वेद यच्छास्त्रं अयं तद्वेद सर्वशः ॥ २६ ॥
 पौरवेषु ततः पुत्रं राज्यार्थमभयप्रदम् ।
 गुणवन्तं महात्मानं पौवराज्येऽभ्यपेक्षयत् ॥ ४१ ॥
 पौरवाञ्छान्तनोः पुत्रं पितरञ्च महापशाः ।
 राष्ट्रं च रञ्जयामास वृत्तेन भरतर्षभ ॥ ४२ ॥
 स तथा सह पुत्रेण रममाणो महीपतिः ।
 वर्त्तयामास वर्षाणि चत्वार्यमितविश्रमः ॥ ४३ ॥

स कदाचिद्धने यातो यमुना मभितो नदीम् ।
 महीपतिरनिर्देश्य भाजिघ्नङ्गन्धमुत्तमम् ॥ ४४ ॥
 तस्य प्रभवमन्विच्छन् विचचार समन्ततः ।
 स ददर्श तदा कन्यां दाशानां देवरूपिणीम् ॥ ४५ ॥
 तामपृच्छत् स दृष्ट्वैव कन्या मसितलोचनाम् ।
 कस्य त्वमसि काचासि किञ्चभोरु चिकीर्षसि ॥ ४६ ॥
 साब्रवीद्दाशकन्यासि धर्मार्थं चाहये तरिम् ।
 पितुर्निषोगा द्भद्रं ते दाशराज्ञो महात्मनः ॥ ४७ ॥
 रूपमाधुर्यगन्धै स्तां संयुक्तां देवरूपिणीम् ।
 समीक्ष्य राजा दाशेयीं कामयामास शान्तनुः ॥ ४८ ॥
 स गत्वा पितरं तस्या वरयामास सां तदा ।
 पर्यपृच्छत्तत स्तरथाः पितरं चात्मकारणात् ॥ ४९ ॥
 स च तं प्रत्युवाचेदं दाशराज्ञो महीपतिम् ।
 जातमात्रैव मे देया वराय वरवर्णिनी ॥
 हृदिकामस्तु मे कश्चित्तं निषोध जनेश्वर ॥ ५० ॥
 यदीमां धर्मपत्नी त्वं मत्तः प्रार्थयसेऽनघ ।
 सत्यवागसि सत्येन समयं कुरु मे ततः ॥ ५१ ॥
 समयेन प्रदद्यां ते कन्यामहं निमां नृप ।
 नहि मे त्वत्समः कश्चिद्वरो जातु भविष्यति ॥ ५२ ॥
 अस्यां जायेत यः पुत्रः स राजा पृथिवापते ।
 त्वदूर्ध्वमभिषेक्तव्यो नान्यः कश्चन पार्थिव ॥ ५४ ॥
 ना कामयत तं दातुं धरं दाशाय शान्तनुः ।
 शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ॥ ५५ ॥
 सचिन्तयन्नेय तदा दाशकन्यां महीपतिः ।
 प्रत्ययाडास्तिन पुरं कामोपहतचेतनः ॥ ५६ ॥
 ततः कदाचि च्छेचन्तं शान्तनुं ध्यान मास्थितम् ।
 पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्य मब्रवीत् ॥ ५७ ॥
 सर्वतो भवतः क्षेमं विधेयाः सर्व पार्थिवाः ।
 तत्किमर्थमिहा ऽभीक्ष्णं परिशोचसि दुःखितः ॥ ५८ ॥

ध्यायन्निव च मां राजन्नाभिभाषसि किञ्चन ।
 न चान्धेन विनिर्यासि विवर्णी हरिणः कृशः ॥ ५६ ॥
 व्याधिमिच्छामि ते ज्ञातुं प्रतिकुर्यां हि तत्र वै ।
 एव मुक्तः स पुत्रेण शान्तनुः प्रत्यभाषत ॥ ६० ॥
 असंशयो ध्यानपरो यथा वत्स तथा शृणु ।
 अपत्यं नस्त्यमेवैकः कुले महति भारत ॥ ६१ ॥
 शस्त्रनित्यश्च सततं पौरुषे पर्यवस्यितः ।
 अनित्यताञ्च लोकानामनुशोचामि पुत्रक ॥ ६२ ॥
 कथञ्चित्तव गाद्रेय विपसौ नास्ति नः कुलम् ।
 असंशयं त्वमेवैकः शतादपि वरः सुतः ॥ ६३ ॥
 न चाप्यहं वृथा भूयो दारान् कर्तुं मिहोत्सहे ।
 सन्तानस्या विनाशाय कामये भद्रमस्तुने ॥ ६४ ॥
 अनपत्यन्त्येकपुत्र मित्याद्दुर्मर्मादिनः ।
 अग्निहोत्रं त्रयी विद्या सन्तानमपि चाक्षयम् ॥ ६५ ॥
 सर्वाण्येतान्यपत्यस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ।
 एव मेतन्मनुष्येषु तत्र सर्वं प्रजास्विति ॥ ६६ ॥
 यदपत्यं महाप्राज्ञ तत्र मे नास्ति संशयः ।
 एष त्रयी पुराणानां देवतानाञ्च शाश्वतो ॥ ६७ ॥
 त्वञ्च शूरः सदामर्षी शस्त्रनित्यश्च भारत ।
 नान्यत्र युद्धात्तस्मात्तो निघनं विद्यते क्वचित् ॥ ६८ ॥
 सोऽस्मि संशयमापन्न स्त्वयि शान्ते कथं भवेत् ।
 इति ते कारणं तात दुःखस्योक्तमशेषतः ॥ ६९ ॥
 तत स्तत्कारणं राज्ञो ज्ञात्वा सर्वमशेषतः ।
 देवव्रनो महाबुद्धिः प्रज्ञया चान्वचिन्तयत् ॥ ७० ॥
 अभ्यगच्छत्तदैवाशु वृद्धामात्यं पितुर्हितम् ।
 तमपृच्छत्तदा ऽभ्येत्य पितुस्तच्छोककारणम् ॥ ७१ ॥
 तस्मै सकृदमुष्याय यथावत् परिपृच्छते ।
 वरं शशंस कन्यां तामुद्दिश्य भरतर्षभ ॥ ७२ ॥

ततो देवव्रतो वृद्धैः क्षत्रियैः सहितस्तदा ।
 अभिगम्य दाशराजं कन्यां वव्रे पितुः स्वपम् ॥ ७३ ॥
 तं दाशः प्रतिजग्राह विधिवत् प्रतिपूज्य च ।
 अन्नवीचैनमासीनं राजसंसदि भारत ॥ ७४ ॥
 स्वप्नेष नाथः पर्याप्तः शान्तनोरभरतर्षभ ।
 पुत्रः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः किन्तु वक्ष्यामि ते वचः ॥ ७५ ॥
 को हि सम्यन्धकं श्लाघ्यमीप्सितं यौनमीदृशम् ।
 अतिक्राम ह तप्येत साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ७६ ॥
 अत्यं चैतदार्यस्य यो गुप्ताकं समो गुणैः ।
 यस्य शुक्रात् सत्यवती सम्भूता वरवर्णिनी ॥ ७७ ॥
 तेन मे बहुश स्तात पिता ते परिकीर्तितः ।
 अर्हः सत्यवतीं वोढुं धर्मज्ञः स नराधिपः ॥ ७८ ॥
 असितो ह्यपि देवर्षिः प्रत्याख्यातः पुरा मया ।
 सत्यवत्या भृशं चार्थी स आसी दृषिसत्तमः ॥ ७९ ॥
 कन्या पितृत्वात् किञ्चित्तु वक्ष्यामि त्वां नराधिप ।
 वलवत् सपन्नतामत्र दोषं पर्यामि केवलम् ॥ ८० ॥
 यस्य हि त्वं सपन्नः स्या गन्धर्वस्यासुरस्य वा ।
 न स जातु चिरं जीषेत्त्वयि क्रुद्धे परन्तप ॥ ८१ ॥
 एतावानत्र दोषो हि नान्यः कश्चन पार्थिव ।
 एतज्जानीहि भद्रं ते दानादाने परन्तप ॥ ८२ ॥
 एव मुक्तस्तुगाङ्गेपस्तद्युक्तं प्रत्यभाषत ।
 शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारतः ॥ ८३ ॥
 इदं मे व्रतमादत्स्व सत्यं सत्यवतां वर ।
 नैव जातो न वा जात ईदृशं वक्तुमुत्सहेत् ॥ ८४ ॥
 एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे ।
 योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ॥ ८५ ॥
 इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत ।
 चिकीर्षुं दुष्करं कर्म राज्यार्थेभरतर्षभ ॥ ८६ ॥
 स्वमेव नाथः संप्राप्तः शान्तनोरमितयुतेः ।
 कन्याया श्वैव धर्मात्मन प्रभर्तानाय चेश्वरः ॥ ८७ ॥

इदं तु वचनं सौम्य कार्यं चैव निबोध मे ।
 कौमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहं मरिन्दम ॥ ८८ ॥
 यत्त्वया सत्यवत्यर्थं सत्यधर्मपरायण ।
 राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवैव तत् ॥ ८९ ॥
 नान्यथा तन्महायाहो संशयोऽत्र कथञ्चन ।
 तवापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो महान् ॥ ९० ॥
 तस्यैतन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः ।
 प्रत्यजानात्तदा राजन् पितुः प्रियचिकीर्षया ॥ ९१ ॥
 दाशराज निषेधेदं वचनं मे नृपोत्तम ।
 शृण्वतां भूमिपालानां यद् ब्रवीमि पितुः कृते ॥ ९२ ॥
 राज्यं तावत् पूर्वमेव मयात्यक्तं नराधिपाः ।
 अपत्यहेतोरपि च करिष्येऽद्य विनिश्चयम् ॥ ९३ ॥
 अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
 अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिशि ॥ ९४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्प्रहृष्टतनूरुहः ।
 ददानीत्येव तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ॥ ९५ ॥
 ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सर्पिगणास्तदा ।
 अभ्यवर्षन्त कुसुमैर्भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९६ ॥
 ततः स पितुरर्षाय तामुवाच यशस्विनीम् ।
 अविरोहं रथं मातर्गच्छावः स्वगृहानिति ॥ ९७ ॥
 एवमुक्त्वा तु भीष्म स्तां रथमारोप्य भाविनीम् ।
 आगत्य हास्तिनपुरं शान्तनोः स न्यवेदयत् ॥ ९८ ॥
 तस्य तद् दुष्करं कर्म प्रशशंसु नराधिपाः ।
 समेताश्च पृथक् चैव भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९९ ॥
 तच्छ्रुत्वा दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शान्तनुः ।
 स्वच्छन्दमरणं तुष्टो ददौ तस्मै महात्मने ॥ १०० ॥

षाट् १०१ ततो विवाहे निवृत्ते स राजा शान्तनुर्नृप ।
 तां कन्यां रूपसंपन्नां स्वगृहे सन्यवेद्यत् ॥ १ ॥

ततः शान्तनवो धीमान् सत्यवत्यामजायत ।
 वीरश्चित्राङ्गदो नाम वीर्यवान् पुरुषेश्वरः ॥ २ ॥
 अथापरं महेष्वासं सत्यवत्यां सुतं प्रभुः ।
 विचित्रवीर्यं राजानं जनयामास वीर्यवान् ॥ ३ ॥
 अप्राप्तवति तस्मिंस्तु पौत्रं पुरुषर्षभे ।
 स राजा शान्तनुर् धीमान् कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४ ॥
 स्वर्गते शान्तनौ भीष्मश्चित्राङ्गदमरिन्दमम् ।
 स्थापयामास वै राज्ये सत्यवत्या मते स्थितः ॥ ५ ॥
 स तु चित्राङ्गदः शौर्यात् सर्वाश्चिक्षेप पार्थिवान् ।
 मनुष्यं न हि मेने स कश्चित् सदृशमात्मनः ॥ ६ ॥
 तं क्षिपन्तं सुराश्चैव मनुष्यान्सुरां स्था ।
 गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामा ऽभ्ययात् तदा ॥ ७ ॥
 स हत्वा तु नरश्रेष्ठं चित्राङ्गद मरिन्दमम् ।
 अन्ताय कृत्वा गन्धर्वो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १० ॥
 तस्मिन् पुरुषशार्दूले निहते भूरितेजसि ।
 भीष्मः शान्तनवो राजा प्रेतकार्यार्थं पयकारयत् ॥ ११ ॥
 विचित्रवीर्यश्च तदा यात्रामप्राप्तयौवनम् ।
 कुरुराज्ये महायाहु रभ्यपिञ्चद ऽनन्तरम् ॥ १२ ॥
 विचित्रवीर्यः स तदा भीष्मस्य वचने स्थितः ।
 अन्वशासन् महाराज पितृपैतामहं पदम् ॥ १३ ॥

आदि-१०२ सम्प्राप्तयौवनं दृष्ट्वा भ्रातरं धीमतां वरः ।
 भीष्मो विचित्रवीर्यस्य विवाहाया ऽकरोन् मतिम् ॥ २ ॥
 अथ काशिपते भीष्मः कन्या स्तिस्रो ऽप्सरोपमाः ।
 शुश्राव सहिता राजन् वृण्वाना वै स्वयम्बरम् ॥ ३ ॥
 ततः सरथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन शत्रुजित् ।
 जगामानुमते मातुः पुरीं चाराणसौ प्रभुः ॥ ४ ॥
 तत्र राज्ञः समुदितान् सर्वतः समुपागतान् ।
 ददर्श कन्या स्ताश्चैव भीष्मः शान्तनुनन्दनः ॥ ५ ॥

कीर्त्यमानेषु राज्ञान्तु तदानामसु सर्वशः ।
 भीष्म स्तदा स्वयं कन्या वरयामास ताः प्रभुः ॥ ६ ॥
 उवाच च महीपालान् राजन् जलदनिस्वनः ।
 ता इमाः पृथिवीपाला जिहीर्षामि बलादितः ।
 स्थितोऽहं पृथिवीपाला युद्धाय कृतनिश्चयः ।
 एव मुक्त्वा महीपालान् काशिराजञ्च वीर्यवान् ॥ १३ ॥
 सर्वाः कन्या स कौरव्यो रथ मारोप्य च स्वकम् ।
 आमन्त्र्य च स तान् प्रायाच्छीघ्रं कन्या प्रगृह्य ताः ॥ १४ ॥
 प्रयान्त मुपकौरव्य मनुसखुरुदायुधाः ।
 ततः समभवद्युद्धं तेषां तस्य च भारत ॥ २० ॥
 तान् विनिर्जित्य तु रणे सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 कन्याभिः सहितः प्रायाद्भारतो भारतान् प्रति ॥ २९ ॥
 एवं विजित्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ।
 प्रययौ हास्तिनपुरं यत्र राजा स कौरवः ॥ ४७ ॥
 धञ्जतः क्षपयित्वारीन् संख्येऽसंख्येयविक्रमः ।
 आनयामास कारयस्य सुताः सागरगासुतः ॥ ५० ॥
 स्नुषा इव स धर्मात्मा भगिनीरिव चानुजाः ।
 यथा दुहितरश्चैव परिगृह्य ययौ कुरुन् ॥ ५१ ॥
 आनिन्ये स महाबाहु भ्रातुः प्रियचिकीर्षया ।
 ताः सर्वगुणसम्पन्ना भ्राता भ्रात्रे यवीयसे ॥
 भीष्मो विचित्रवीर्याय प्रददौ विक्रमाहृताः ॥ ५२ ॥
 एवं धर्मेण धर्मज्ञः कृत्वा कर्माति मानुषम् ।
 भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य विवाहायो पचक्रमे ॥ ५३ ॥
 सत्यवत्या सह मिथः कृत्वा निश्चयमात्मवान् ।
 विवाहं कारयिष्यन्तं भीष्मं काशिपतेः सुता ॥ ५४ ॥
 जपेष्ठा तासामिदं वाक्य मद्रवीढसती तदा ।
 मया सौभपतिः पूर्वं मनसा हि वृतः पतिः ॥ ५५ ॥
 तेन चास्मि वृता पूर्वं एष कामश्च मे पितुः ।
 मया वरयितव्यो ऽभूच्छाल्व स्तस्मिन्स्वर्धरं ॥ ५६ ॥

एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ धर्मतत्त्वं समाचर ।
 एव मुक्तस्तथा भीष्मः कन्यया विप्रसंसदि ॥ ५७ ॥
 चिन्तामभ्यगमद्वीरो युक्तां तस्यैव कर्मणः ।
 विनिश्चत्य स धर्मज्ञो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ५८ ॥
 अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठा मग्धां काशीपतेः सुताम् ।
 अश्विका ऽम्बालिकेभार्ये प्रादाद् भ्रात्रे यवीयसे ॥ ५९ ॥
 भीष्मो विचित्र वीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ६० ॥
 तयोः पाणी गृहीत्वा तु रूपयौवनदर्पितः ।
 विचित्र वीर्यो धर्मात्मा कामात्मा समपद्यत ॥ ६१ ॥
 ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन् पृथिवीपतिः ।
 विचित्रवीर्यं स्तरुणो यक्षमणा समगृह्यत ॥ ६५ ॥
 सुहृदां यतमानाना मातैः सह चिकित्सकैः ।
 जगामा ऽस्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ६६ ॥

आदि-१०३ ततः सत्यवती दीना कृपणा पुत्रगर्दिनी ।
 पुत्रस्य कृत्वा कार्याणि स्तुषाभ्यां सह भारत ॥ १ ॥
 समाश्वास्य स्तुपे ते च भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
 धर्मञ्च पितृवंशञ्च मातृवंशञ्च भादिनी ।
 प्रसमीक्ष्य महाभाग गार्ह्येयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
 शान्तनो धर्म नित्यस्य कौरवस्य यशस्विनः ।
 त्वयि पियडश्च कीर्तिश्च सन्तानञ्च प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥
 वेत्थ धर्माश्च धर्मज्ञ समासेनेतरेण च ।
 विविधास्त्वं श्रुतीर्वेत्थ वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५ ॥
 ध्यवस्थानञ्च ते धर्मं कुलाचारञ्च लक्षये ।
 प्रतिपत्तिञ्च कृच्छ्रेषु शुक्राङ्गिरसयोरिव ॥ ६ ॥
 तस्मात्स्तुभृशमाश्वस्य त्वयि धर्मभृतांवर ।
 कर्ष्यं त्वां विनियोक्ष्यामि तच्छ्रुत्या कर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥
 राज्ये चैवाभिपिच्यस्व भारताननुशाधि च ।
 दाराश्च कुरु धर्मेण मानिमज्जीः पितामहान् ॥ ११ ॥

- वे. द. । तथोच्यमानो मात्रा स सुहृद्भिश्च परन्तपः ।
 इत्युवाचाथ धर्मात्मा धर्म्यमेवोत्तरं वचः ॥ १२ ॥
 असंशयं परो धर्मस्त्वया मात रुदाहृतः ।
 त्वमपत्यं प्रति च मे प्रतिज्ञां वेत्थ वै पराम् ॥ १३ ॥
 जानासि च यथावृत्तं शुक्रहेतो स्त्वदन्तरे ।
 स सत्यवति सत्यं ते प्रतिजानाम्यहं पुनः ॥ १४ ॥
 परित्यजेयं श्रेयोक्षयं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
 पद्माप्यधिक मेताभ्यां न तु सत्यं कथञ्चन ॥ १५ ॥
 त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमात्मनः ।
 ज्योतिस्तथा त्यजेद्रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ॥ १६ ॥
 प्रभां समुत्सृजेदको धूमकेतुस्तथोष्मताम् ।
 त्यजेच्छब्दं तथाकाशं सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ १७ ॥
 विक्रमं वृत्रहा जज्ञाद्धर्मं जज्ञाच्च धर्मराट् ।
 नत्वहं सत्यं मुत्सृष्टुं व्यवस्येयं कथञ्चन ॥ १८ ॥
 एव मुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा ।
 माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥ १९ ॥
 जानामि ते स्थितिं सत्ये परां सत्यपराक्रम ।
 इच्छन् सृजेथा स्त्रील्लोकानन्यांस्त्वं स्वेन तेजसा ॥ २० ॥
 जानामि चैवं सत्यं तन्मदर्थं यच्च भाषितम् ।
 आपद्धर्मं त्वभावेद्य बहू पैतामहीं धुरम् ॥ २१ ॥
 पथा ते कुलतन्तुश्च धर्मश्च न पराभवेत् ।
 सुहृदश्च प्रहृष्येरं स्तथा कुरु परन्तप ! ॥ २२ ॥
 लालप्समानां तामेवं कृपणां पुत्रगर्दिनीम् ।
 धर्मादपेतं द्रुवतीं भीष्मो भूयो जग्वीदिदम् ॥ २३ ॥
 राज्ञि धर्मानवेक्षस्व मा नः सर्वान् व्यनीनशः ।
 सत्याद्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ २४ ॥

अत एव भीष्म तर्पणम् ॥

व्याघ्रपाद-सगोत्राय सांकृति प्रवराय च
 अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्म वर्मणे ॥

भीष्मः शान्तनयो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरङ्गि रघामोतु पुत्रपौत्रोचिताः क्रियाः ॥

अनृतम् ॥

भनुः ४ । यो ऽन्यथा सन्तमात्मान मन्यथा सत्सु भाषते ।
स पापकृत्सो लोके स्तेन आत्मा पहारकः ॥ २५५ ॥
याच्यार्था नियता सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिः सृताः ॥ २५६ ॥
नानृतात् पातकं पम् ॥

भरद्वाजः ॥ समूलो वा एष परिशुष्पति यो ऽनृत मभिवदति
प्रश्नोपनिषत् तस्मा शार्हाम्यऽनृतं वक्तुम् ॥

भाग ७ ८ न ह्यऽसत्यात् परो धर्म इति होवाच भूरिधम् ।
सर्वं सोढु मलं मन्ये ऋते ऽलीकपरं नरम् ॥ १ ॥

रामः । अनृतं नोक्त पूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।
एतत्ते प्रति जानामि सत्ये नैव शपामि ते ॥ १ ॥
अनृतं नोक्त पूर्वं मे अतिकृच्छ्रे ऽपि तिष्ठता ।
धर्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कदाचन ॥ २ ॥
दद्यान्न प्रतिशुहीयात् सत्यं द्रूयान्न चानृतम् ।
अपि जीवित हेतो हि रामः सत्यपराक्रमः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिरः ॥ मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां वृणे धर्मं ममृताञ्जीविताच्च
राज्यं च पुत्रांश्च यशो धनञ्च सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ?

[सत्त्वेनाभिमन्योः सृतस्य पुनरुज्जीवनम् ।]

हृष्यः न त्रयं म्युत्तरे मिथ्या सत्यमेतद्भविष्यति ।
एष संजीवयाम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १ ॥
नोक्त पूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्वपि कदाचन ।
न च युद्धात् परावृत्त स्तथा संजीवतादयम् ॥ २ ॥
यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
अभिमन्योः सृतो जातो मृतो जीवत्वयं तथा ॥ ३ ॥
यथाहं नाभिजानामि विजयेन कदाचन ।
विरोधं तेन सत्येन मृतो जीवत्वयं शिशुः ॥ ४ ॥
यथा सत्यञ्च धर्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
तथा मृतः शिशु रथं जीवतादभिमन्युजः ॥ ५ ॥

यथा कंसश्च केशी च धर्मेण निहता मया ।
तेन सत्येन बालोऽद्य पुनः संजीवतादयम् ॥ ६ ॥
इत्युक्तो वासुदेवेन स बालो भरतर्षभ ।
शनैः शनै र्महाराज प्रास्पन्दत सचेतनुः ॥ ७ ॥

साक्ष्यम्

मनुः अ. ८- समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति ।
तत्र सत्यं ब्रुवन् साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ७४ ॥
साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि ।-
अवाङ् नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥
यत्रानिवद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन ।
दृष्टं स्तत्रापि तद् ब्रूयाद् यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥
सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन् साक्षी लोकानामोति पुष्कलान् ।
इह चानुत्तमां कीर्त्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥
साक्ष्येऽनृतं वदन् पार्श्वैर्बद्ध्यते चारुणै र्भृशम् ।
विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्ये वदेदतम् ॥ ८२ ॥
सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते ।
तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।
मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥
मन्यन्ते वै पापकृता न कश्चित् पश्यतीति नः ।
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्वैवान्तररूपरुपः ॥ ८५ ॥
द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्निगमाऽनिलाः ।
रात्रिसन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६ ॥
ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ।
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्यु ब्रुवतो मृषा ॥ ८९ ॥
जन्म प्रभृति यत्किञ्चित् पुण्यं भद्रं त्वया कृतम् ।
तत्ते सर्वं शूनो गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ ९० ॥
एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत्वं कल्याण मन्यसे ।
नित्यं स्थितस्ते हृदये पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ९१ ॥

यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।
 तेन चेदधिवादस्ते मा गंगां मां कुरुन् गमः ॥ ९२ ॥
 नग्मो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी ध्रुत्पिपासितः ।
 अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साद्यमनृतं वदेत् ॥ ९३ ॥
 अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकं व्रजेत् ।
 यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात् पृष्टुः सन् धर्मनिश्चये ॥ ९४ ॥
 अन्धो मत्स्यानिवाशाति स नरः कण्टकै स्सह ।
 यो भापते ऽर्धवैकल्यं अप्रत्यक्षं सुभां गतः ॥ ९५ ॥
 यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभिशङ्कते ।
 तस्मान्न देवाः श्रेयासं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ९६ ॥
 न वृथा शपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।
 वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥
 साक्षी पृष्टश्च यः प्रश्नान् राजानमन्यथा वदेत् ।
 लोभाद्रेपाद्गयाद् वापि तं विद्याद्ब्रह्मघातकम् ॥ १२ ॥
 गौतमधर्मशास्त्र १३ । विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता सत्यव्यवस्था ।
 स्वर्गः सत्यवचने । विपर्यये नरकः । सर्वधर्मभ्यो
 गरीयः प्राड्विपाके सत्यवचनम्,

धृतिः

विषयप्रवणं चित्तं धृतिभ्रंशाद्ग्न शक्यते ।
 नियन्तुम ऽहितादर्थात् धृति हि नियमात्मिका ॥
 धन १६२ युधिष्ठिर ! धृतिर्दाक्ष्यं देशकालपराक्रमाः ।
 धनद ३- लोकतन्त्रविधानाना मेव पञ्चविधो विधिः ॥ १ ॥
 धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वै स्वे कर्षणि भारत ।
 पराक्रम विधानज्ञा नराः कृतयुगे ऽभवन् ॥ २ ॥
 धृतिमान् देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ प्रशास्ति पृथिवीं चिरम् ॥ ३ ॥
 य एयं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।
 स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥ ४ ॥

गीता० १८, धृत्या यथा धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः ।
 योगेना व्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३
 यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयते ऽर्जुन ।
 प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥
 यथा स्वप्नं भयं शोकं विपादं मदमेव च ।
 न विमुञ्चति दुर्मैधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥

स्फुटक श्लो चलन्ति गिरयः कामं युगान्तपवनाहताः ।
 कृच्छ्रे ऽपि न चलत्येव धीराणां निश्चलं मनः ॥

शां० २२७ मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे किं श्रेयः पुरुषस्य हि ।
 युधि- ३- बन्धुनाशे महीपाल राज्यनाशे ऽथवा पुनः ॥ १ ॥
 त्वं हि नः परमो वक्ता लोके ऽस्मिन् भरतर्षभ ।
 एतत् भवन्तं पृच्छामि तन्मे त्वं वक्तुं मर्हसि ॥ २ ॥
 भीष्म ३० पुत्रदारैः सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन वा ।
 मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी नृप ।
 धैर्येण युक्तं सततं शरीरं न विशीर्यते ॥ ३ ॥
 विशोकता सुखं धत्ते धत्ते चारोग्य मुत्तमम् ।
 आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्विन्दते श्रियम् ॥ ४ ॥
 पथ्य प्राज्ञो नरस्तात सात्त्विकीं धृतिं मास्थितः ।
 तस्यैश्वर्यञ्च धैर्यं च व्यषसायश्च कर्मसु ॥ ५ ॥
 अत्रैवो दाहरन्तीम मितिहासं पुरातनम् ।
 धलि-यासव-सम्वादं पुनरेव युधिष्ठिर ! ॥ ६ ॥
 धृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्य दानव संक्षये ।
 विष्णुक्रान्तेषु लोकेषु देवराजे शतक्रतौ ॥ ७ ॥
 इज्यमानेषु देवेषु चातुर्वर्ण्ये व्यचस्थिते ।
 समृद्धपमाने त्रैलोक्ये प्रीतियुक्ते स्वयम्भुवि ॥ ८ ॥
 गन्धर्वभुजगोन्द्रश्च सिद्धैश्चान्यैर्वृतः प्रभुः ।
 आरुह्यैरायतं शक्रं त्रैलोक्यं मनुसंगयौ ॥ ९ ॥
 स कदाचित् समुद्रान्ते कस्मिंश्चिद् गिरिगह्वरे ।
 बलिं वैरोचनिं वज्रो ददर्शोपससर्पं च ॥ १० ॥

तमैरायत मूर्धस्थं प्रेक्ष्य देवगणैर्वृतम् ।
 सुरेन्द्रमिन्द्रं दैत्येन्द्रो न श्रुशोच्य न विच्यथे ॥ ११ ॥
 दृष्ट्वा तनपिकारस्थं तिष्ठन्तं निर्भयं पलिम् ।
 अधिरुद्रोऽपिपथेष्ट मित्युवाच शतशतुः ॥ १२ ॥
 दैत्य न व्यथसे शौर्या दधवा वृहसेषया ।
 तपसा भायितव्याद्या सर्वथत् सुदुष्करम् ॥ १३ ॥
 शत्रुभिर्धनमानीतो हीनः स्थानादनुत्तमात् ।
 वैरोचने किमश्रित्य शोचितव्ये न शोचसि ॥ १४ ॥
 श्रेष्ठयं प्राप्य स्वजातीनां महाभोगाननुत्तमान् ।
 हतः स्वयलराज्य स्तवं ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥ १५ ॥
 ईश्वरो हि पुरा भूत्वा पितृपैतामहे पदे ।
 तत् त्वमद्य हतं दृष्ट्वा सपत्नैः किं न शोचसि ॥ १६ ॥
 षडश्व दारुणैः प शैर्वज्रेण च समाहतः ।
 हतदारो हतधनो ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥ १७ ॥
 नपृथ्वी विभयन्नष्टो यन्न शोचसि दुष्करम् ।
 त्रैलोक्य राज्यनाशे हि कोऽन्यो जीवितु मुत्सरेत् ॥ १८ ॥
 पृतचान्यद्य परुषं प्रुन्तं परिभूय तम् ।
 श्रुत्वा सुखममम्भ्रान्तो बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥
 निगृहीते मपि भृशं शक्र किं कथितेन ते ।
 ६५ मुद्यम्य तिष्ठन्तं पश्यामि त्वां पुरन्दर ॥ २० ॥
 अशक्तः पूर्वमासीस्त्वं कथञ्चिच्छक्ततां गतः ।
 कस्त्वदन्य इमां पाचं समूरां वक्तु मर्हति ॥ २१ ॥
 यस्तु शत्रोर्यशस्यस्य शक्तोऽपि कुरुते दयाम् ।
 हस्तप्राप्तस्य वीरस्य तज्जैव पुरुषं विदुः ॥ २२ ॥
 यनिश्चयो हि युद्धेषु द्वयोर्विदमानयोः ।
 एकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराजयम् ॥ २३ ॥
 मा च ते भूत् स्वभावोऽयमिति दैवतपुङ्गव ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां विक्रमेण जितो बलात् ॥ २४ ॥
 नैतदस्त्व हृतं शक्र नैतच्छक्रहृतं स्वया ।
 यत्त्वमेवं गते वज्रिन् । यद्वाप्येषं गता वयम् ॥ २५ ॥

अहमासं यथाऽव्यत्वं भविता त्वं यथा वयम् ।
 भावमस्या मया कर्म दृष्टकृतं कृत मित्युत ॥ २६ ॥
 सुख दुःखे हि पुरुषः पर्यायेणाधि गच्छति ।
 पर्यायेणासि शक्र त्वं प्राप्तः शक्र न कर्मणा ॥ २७ ॥
 कालः काले नयति मां त्वाञ्च कालो नयत्ययम्
 तेनाहं त्वं यथा नाद्य त्वञ्चापि न यथा वयम् ॥ २८ ॥
 नागामिन मनर्थं हि प्रतिघात शतैरपि ।
 शक्रुवन्ति प्रतिव्योदु मृते बुद्धि दलान्नराः ॥ ३१ ॥
 कालेनत्याह मजयं कालेनाहं जितस्त्वया ।
 गन्ता गतिमतां कालः कालः कलगति प्रजाः ॥ ३४ ॥
 इन्द्र प्राकृतया बुद्ध्या प्रलयं नावबुध्यसे ।
 केचित्त्वां बहुमन्यन्ते श्रेष्ठ्यं प्राप्तं स्वकर्मणा ॥ ३५ ॥
 कथमस्मद्विधो नाम जानन् लोक प्रवृत्तयः ।
 कालेनाभ्याहतः शोचेन् मुह्ये द्वाप्यथ विभ्रमेत् ॥ ३६ ॥
 नित्यं कालपरीतस्य मम वा मद्धिधस्य वा ।
 बुद्धि व्यसन मासाद्य भिक्षा नौरिव स्तीदति ॥ ३७ ॥
 अहं च त्वं च ये चान्ये भविष्यन्ति सुराधिपाः ।
 ते सर्वे शक्र यास्यन्ति मार्गमिन्द्र शतैर्गतम् ॥ ३८ ॥
 त्यामप्येवं सुदुर्धयं ज्वलन्तं परया श्रिया ।
 काले परिणते कालः कालयिष्यति मामिव ॥ ३९ ॥
 पद्मनीन्द्रसहस्राणि दैवतानां युगे युगे ।
 अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ४० ॥
 इदन्तु लब्ध्या संस्थानमात्मानं बहुमन्यसे ।
 सर्वभूतभवं देवं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥ ४१ ॥
 न चेदमचलं स्थानमनन्तं भावि कस्यचित् ।
 त्वं तु पालिशया बुद्ध्या ममेदमिति मन्यसे ॥ ४२ ॥
 अविश्वस्ते विश्वसिपि मन्यसे चाध्रुवे ध्रुवम् ।
 नित्यं कालपरीतात्मा भवत्येवं सुरेश्वा ! ॥ ४३ ॥
 ममेवमिति मोहात् त्वं राजश्रियमभीप्ससि ।
 नेयं तय न चास्माकं न चान्येषां स्थिरा सदा ॥ ४४ ॥

अतिक्रम्य यह्नन्यां स्वधि तावदियं गता ।
 किञ्चित् कालमियं स्थित्वा त्वधि वासव चञ्चला ॥
 गौर्निषान्मिवात्सृज्य पुनरन्यं गमिष्यति ॥ ४५ ॥
 राजलोका ह्यतिक्रान्ता यात्र संख्यातुमुत्सहे ।
 त्वत्तो बहुतराश्चान्ये भविष्यन्ति सुरेश्वर ॥ ४६ ॥
 सवृक्षीपधिरक्षेयं सहस्रत्ववनाकरा ।
 तानिदानीं न पश्यामि यैर्भुक्तेयं पुरा मही ॥ ४७ ॥
 पद्मवः पूर्वं दैत्येन्द्राः सन्त्यज्य पृथिवीं गताः ।
 कालेनाभ्याहताः सर्वे कालो हि बलवत्तरः ॥ ४८ ॥
 सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतुः ।
 सर्वे धर्मपराश्चासन् सर्वे सततसन्निधः ॥ ५५ ॥
 धन्तरिक्षचराः सर्वे सर्वे ऽभिमुखयोगिनः ।
 सर्वे संहननोपेताः सर्वे परिघमाहवः ॥ ५६ ॥
 सर्वे मायाशतधराः सर्वे ते कामरूपिणः ।
 सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः ॥ ५७ ॥
 सर्वे सत्यव्रतपराः सर्वे कामविहारिणः ।
 सर्वे वेदव्रतपराः सर्वे चैव बहुश्रुताः ॥ ५८ ॥
 सर्वे सम्मतमैश्वर्यमीश्वराः प्रतिपेदिरे ।
 न चैश्वर्यमदस्तेषां भूतपूर्वो महात्मनाम् ॥ ५९ ॥
 सर्वे यथार्हदातारः सर्वे विगतमत्सराः ।
 सर्वे सर्वेषु भूतेषु यथावत् प्रतिपेदिरे ॥ ६० ॥
 सर्वे दाक्षिणायणी पुत्राः प्राजापत्या महाबलाः ।
 ज्वलन्तः प्रतपन्तश्च कालेन प्रतिसंहताः ॥ ६१ ॥
 त्वञ्चैवेमां यदा भुक्त्वा पृथिवीं त्यक्ष्यसे पुनः ।
 न शक्यसि तदा शक्त ! नियन्तुं शोकमात्मनः ॥ ६२ ॥
 मुञ्चेच्छां कामभोगेषु मुञ्चेमं श्रीभवं मदम् ।
 एवं स्वराज्ये काले त्वं शोकं संप्रसहिष्यसि ॥ ६३ ॥
 शोककाले शुचो मा त्वं हर्षकाले च मा ह्यपः ।
 अतीतानागतं हित्वा प्रत्युत्पन्नेन वर्त्तय ॥ ६४ ॥
 मां वेदभ्यागतः कालः सदा युक्तमतन्द्रितः ।
 क्षमस्व न चिरादिन्द्र त्वामप्युपगमिष्यति ॥ ६५ ॥

त्रासेयन्निव देवेन्द्र वाग्भि स्तक्षसि मा मिह ।
 संयते मयि नूनं त्व मात्मानं बहुमन्यसे ॥ ६६ ॥
 कालः प्रथममायन् मां पश्चात्त्वा मनुधावति ।
 तेन गर्जसि देवेन्द्र पूर्वं कालहते मयि ॥ ६७ ॥
 को हि स्यातुमलं लोके मम क्रुद्धस्य संयुगे ।
 कालस्तु बलवान् प्राप्त स्तेन तिष्ठसि वासव ॥ ६८ ॥
 यत्तद्वपसहस्रान्तं पूर्णं भवितु मर्हति ।
 यथा मे सर्वगात्राणि न सुस्थानि महौजसः ॥
 अहमैन्द्राच्युत. स्थानात्त्वमिद्रः प्रकृतो दिवि ।
 सुचित्रे जीवलोके ऽस्मि नृपास्यः कालपर्ययात् ॥ ६९ ॥
 किं हि कृत्वा त्वमिन्द्रो ऽय किं वा कृत्वा वयं च्युताः ।
 काल. कर्ता विकर्ता च सर्वमन्यद कारणम् ॥ ७० ॥
 नाशं विनाश मैश्वर्यं सुखं दुःखं भवाभवौ ।
 विद्वान् प्राप्यैव मत्यर्थं न प्रहृष्येन्न च व्यथेत् ॥ ७१ ॥
 त्वमेवहीन्द्र वेत्थास्मान् वेदाहं त्वां च वासव ।
 किं कथ्यसे मां किं च त्वं कालेन निरपघ्नप ॥ ७२ ॥
 त्वमेव हि पुरा वेत्थ यत्तदा पौरुषं मम ।
 समरेषु च विभ्रान्तं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ७३ ॥
 आदित्याश्चैव रुद्राश्च साध्याश्च वसुभिः सह ।
 मया विनिर्जिताः पूर्वं मरुतश्च शचीपते ॥ ७४ ॥
 तमेव शक्र जानासि देवासुरसमागमे
 समेता विबुधा भग्रास्तरसा समरे मया ॥ ७५ ॥
 पर्वताश्चासकृत् क्षिप्ताः सवनाः सवनीकसः ।
 सटङ्कशिखराभग्राः समरे भूर्निर्द्ध ते मया ॥ ७६ ॥
 किन्तु शक्यं मया कर्तुं कालो हि दुःतिक्रमः ।
 न हि त्वां नेत्सहे हन्तुं सवज्रमपि मुष्टिना ॥ ७७ ॥
 न तु विक्रमकालो ऽयं चनाकालो ऽय मागतः ।
 तेन त्वां मर्षये शक्र दुर्मर्षणतरस्त्वया ॥ ७८ ॥
 त्वं मां परिणते काले परीतं कालवह्निना ।
 निपतं कालपाशेन पद्दं शक्र विकथ्यसे ॥ ७९ ॥

अयं सपुरुषः श्यामो लोकस्य दुरतिक्रमः ।
 बद्ध्वः तिष्ठति मां रौद्रः पशुं रशनया यथा ॥ ८० ॥
 लाभालाभौ सुखं दुःखं कामक्रोधौ भवाभवौ ।
 बधबन्धप्रमोक्षश्च सर्वं कालेन लभ्यते ॥ ८१ ॥
 नाहं कर्त्ता न कर्त्ता त्वं कर्त्ता यस्तु सदा प्रभुः ।
 सोऽयं पचति कालो मां वृक्षे फलमिदागतम् ॥ ८२ ॥
 यान्येव पुरुषः कुर्वन् सुखैः कालेन युज्यते ।
 पुनस्तान्येव कुर्वाणो दुःखैः कालेन योज्यते ॥ ८३ ॥
 न च कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शोचितुमर्हति ।
 तेन शक्रं न शोचामि नास्ति शोके सहायता ॥ ८४ ॥
 यदापि शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।
 सामर्थ्यं शोचतो नास्तीत्यतोऽहं नाच शोचिमि ॥ ८५ ॥
 एवमुक्तः सहस्राक्षो भगवान् पाकशासनः ।
 प्रतिसंहत्य संरम्भमित्युवाच शतक्रतुः ॥ ८६ ॥
 सवज्रमुद्यतं बाहुं दृष्ट्वा पाशांश्च वारुणान् ।
 कस्येह न व्यथेद्बुद्धिर्मुर्त्योरपि जिघांसतः ॥ ८७ ॥
 स ते न व्यथते बुद्धि रक्षता तत्त्वदर्शिनी ।
 ध्रुवं न व्यथतेऽद्य त्वं धैर्यात् सत्यपराक्रम ॥ ८८ ॥
 का हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभृत् ।
 कर्त्तुमुत्सहते लोके दृष्ट्वा संप्रस्थितं जगत ॥ ८९ ॥
 अहमप्येवमेवैनं लोकं जानान्यशाश्वतम् ।
 कालाग्नावाहितं घोरे गुह्ये सततगोऽचरे ॥ ९० ॥
 न चात्र परिहारोऽस्ति कालस्पृष्टस्य कस्यचित् ।
 सूक्ष्माणां महताञ्चैव भूतानां परिपच्यताम् ॥ ९१ ॥
 अनिशिस्याप्रमत्तस्य भूतानि पचतः सदा ।
 अनिदृत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्तो न मुच्यते ॥ ९२ ॥
 अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो जागर्त्ति जन्तुषु ।
 प्रयत्नेनाप्यपक्रान्ता दृष्टपूर्वो न केनचित् ॥ ९३ ॥
 पुराणः शाश्वतो धर्मः सर्वप्राणभृतां समः ।
 कालो न परिहार्यश्च न चास्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९४ ॥

अहोरात्रांश्च मासांश्च क्षणान् काष्ठा लवान् कलाः ।
 संपीडयति नः कालो वृद्धिं वार्धुपिको यथा ॥ ९५ ॥
 इदमद्य करिष्यामि श्वः कर्त्तासीति वादिनम् ।
 कालो हरति सम्प्राप्ता नदीवेग इव द्रुमम् ॥ ९६ ॥
 इदानीं तावदेवासौ मया दृष्टः कथं मृतः ।
 इति कालेन ह्रियतां प्रलापः श्रूयते शृणाम् ॥ ९७ ॥
 नश्यन्त्यर्थास्तथा भोगाः स्यान्मैश्वर्यमेव वा ।
 जीवितं जीवलोकास्य काले नागम्य नीयते ॥ ९८ ॥
 उच्छ्रया विनिपातान्ना भावोऽभावः स एव च ।
 अनित्य मधुवं सर्वं व्यवसायो हि दुष्करः ॥ ९९ ॥
 सा ते न व्यथते बुद्धि रचला तत्त्वदर्शिनी ।
 अहमासं पुरा चेति मनसा पि न बुध्यसे ॥ १०० ॥
 कालेनाद्रम्य लोकोऽस्मिन् पच्यमाने बलीयसा ।
 अज्येष्ठमकनिष्ठं च क्षिप्यमाणो न बुध्यते ॥ १०१ ॥
 ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभयेषु च ।
 स्पृहामोहाभिमानेषु लोकाः सक्तो विमुह्यति ॥ १०२ ॥
 भवांस्तु भावतरज्जो विद्वान् ज्ञानतपोऽन्वितः ।
 कालं पश्यति सुव्यक्तं पाणाचामलकं यथा ॥ १०३ ॥
 कालचारित्र तत्त्वज्ञः सर्व-शास्त्र-विशारदः ।
 वैरोचनं कृतात्मासि स्पृहणीयो विजानताम् ॥ १०४ ॥
 सर्वलोको ह्ययं मन्ये बुद्ध्या परिगतस्त्वया ।
 विहरन् सर्वतो मुक्तो न क्वचित् परिसज्जसे ॥ १०५ ॥
 रजश्च हि तमश्च त्वां स्पृशतो न जितेन्द्रियम् ।
 निष्प्रतिं नष्टसन्ताप मात्मानं त्व मुपाससे ॥ १०६ ॥
 सुहृदं सर्वभूतानां निर्वरं शांतमानसम् ।
 दृष्ट्वा त्वां मम सद्भाता त्वय्यनुक्रोशिनी मतिः ॥ १०७ ॥
 नाहमेतादृशं बुद्धं हन्तुमिच्छामि बन्धने ।
 आनृशस्यं परो धर्मो ह्यनुक्रोशश्च मे त्वयि ॥ १०८ ॥
 मोक्ष्यन्ते वारुणाः पाशास्तवे मे कालपर्ययात् ।
 प्रजानामपचारेण स्रस्ति ते ऽस्तु महासुर ॥ १०९ ॥

यदा भ्वश्रुं स्नुपा वृद्धां परिचारेण योक्ष्यते ।
 पुत्रश्च पितरं मोहात् प्रेषयिष्यति कर्मसु ॥ ११० ॥
 ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृपलाः पादधावनम् ।
 शूद्राश्च ब्रह्मणीं भार्या मुपयास्यन्ति निर्भयाः ॥ १११ ॥
 चातुर्वर्ण्यं यदा कृत्स्न ममर्यादं भविष्यति ।
 एकैकस्ते तदा पाश क्रमशः परिमोक्ष्यते ॥ ११३ ॥
 अस्मत्तस्ते भयं नास्ति समयं प्रतिपालय ।
 मुखी भव निराबाधः स्वस्थचेता निरामयः ॥ ११४ ॥

तमेवमुक्त्वा भगवाञ्छक्तकलुः प्रतिप्रयातो गजराजवाहनः ।
 विजित्य सर्वानसुरान् सुराधिपो ननन्द हर्षेण बभूव चैकराट् ११५
 महर्षयस्तद्दुष्टुरंजसा च सं वृषाकपिं सर्वं चराचरेश्वरम् ॥
 हिमापहो हव्यमुवाह चाध्वरे तथामृतं चार्पित मीश्वरेऽपि हि ११६
 द्विजोत्तमैः सत्रगतैरभिष्टुतो विदोस्तनेजा गतमन्यु रीश्वरः ।
 प्रशान्तचेता मुदितः स्वमालयं त्रिविष्टपं प्राप्य मुमोद वासवः ११७

अथ क्षमा ।

भाग ३-१५ क्षमाया रोचते लक्ष्मी ब्राह्मी सौरी यथा प्रभा ।

क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥

धन-२२ क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वापत्सु सुशोभने ।

क्षमावतो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥ ३२ ॥

आकुपृस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो यत्नीयसः ।

यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तम पुरुषः ॥ ३३ ॥

प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।

क्रोधन स्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३४ ॥

अत्राप्युदासरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमायताम् ।

गीताः क्षमायतां कृष्णे काश्यपेन महःत्मना ॥ ३५ ॥

क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रतम् ।

य एतदेवं जनाति स सर्वं क्षन्तु महर्ति ॥ ३६ ॥

क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।

क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमपेदं धृतं जगत् ॥ ३७ ॥

भतियज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ॥ ३८ ॥
क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शनः ।
तरं क्षमां तादृशीं कृष्णे कथं मस्मद्विधं स्तयजेत् ॥ ४० ॥
यस्यां ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ४१ ॥
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४२ ॥
क्षमावता मयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह मन्मानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४३ ॥
येषां मन्यु र्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा ।
तेषां परतरे लोका स्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ४४ ॥

धन- ३०

एकः क्षमावतां दोषो छिनीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तं मशक्तं मन्यते जनः ॥ ४८ ॥
सो ऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलम् ।
क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ॥ ४९ ॥
क्षमा वशीकृति लोके क्षमया किं न माध्यते ।
शातिम्बद्धः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ॥ ५० ॥
अनृणे पतितो बद्धिः स्वयमेवोपशाम्यति ।
अक्षमावान् परं दोषैर्गाह्मणं चैव योजयेत् ॥ ५१ ॥
एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा ॥ ५२ ॥
द्विविधैः पुरुषौ राजन् स्वर्गम्योपरि तिष्ठतः ।
प्रमुञ्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ५८ ॥

श्लो ३०

नातः श्रोमत्तरं किञ्चिदन्वत् पथ्यतमं तथा ।
प्रभविष्णो यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ५९ ॥
क्षमंद् शक्तः सर्वस्य शक्तिमान् धर्मकारणान् ।
अर्थानर्थी ममैा यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ॥ ६० ॥
तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
हिंसा बलं मत्साधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ७० ॥

अथ दमः

बृहदा० उ०५२. तदेतदेवैषा दैवी चागनु वदति स्तनयिषु
 र्दृष्ट इति दाम्प्यत दत्त दयध्वमिति
 तस्मादेतत् त्रयं शिक्षेद् दमं दानदयेति च ॥ ३ ॥
 तैत्ति० उ० १०. ६२. दम इति नियतं ब्रह्मचारिण स्तस्माद्दमे रमन्ते, ।
 दमेन दान्ताः किल्बिषमवधु न्वन्ति दमेन
 ब्रह्मचारिणः सुवरगच्छन् दमो भूतानां दुराधर्मम् ।
 दमे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दमं परमं वदन्ति ॥

शं० १६० पु० उ० महानयं धर्मपथो बहुशास्त्रश्च भारत ।
 किंस्विदेवेह धर्माणा मनुष्ठेयतमं मतम् ॥ ३ ॥
 धर्मस्य महतो राजन् बहुशास्त्रस्य तत्त्वतः ।
 यन्मूलं परमं तात तत्सर्वं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ४ ॥
 श्री० उ० हन्त ते कथयिष्यामि येन श्रेयो ह्यवाप्स्यसि ।
 पीत्वामृतमिव प्राज्ञो ज्ञानतृप्तो भविष्यसि ॥ ५ ॥
 धर्मस्य विधयो नैके ये वै प्रोक्ता महर्षिभिः ।
 स्वं स्वं विज्ञानमाश्रित्य दमस्तीर्षां परायणम् ॥ ६ ॥
 दमं निश्रेयसे प्राहुर्वृडा निश्चयदर्शिनः ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ॥ ७ ॥
 दमात्तस्य क्रियासिद्धि र्यथावदुपलभ्यते ।
 दमो दानं तथा यजानधीतं चातिवर्त्तते ॥ ८ ॥
 दम स्तेजो वर्द्धयति पविश्रच्च दमः परम् ।
 विषाप्सा तेजसा युक्तः पुरुषो विन्दते महत् ॥ ९ ॥
 दमेन सदृशं धर्मं नान्यं लोकेषु शुश्रुम ।
 दमो हि परमो लोके प्रशस्तः सर्वकर्मणाम् ॥ १० ॥
 प्रेत्य चात्र मनुष्येन्द्र परमं विन्दते सुखम् ।
 दमेन हि समायुक्तो महान्तं धर्मं मश्नुते ॥ ११ ॥
 सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखञ्च प्रतिबुध्यते ।
 सुखं पर्येति लोकांश्च मनश्चास्य प्रसीदति ॥ १२ ॥

अदान्तः पुरुषः क्लेशमभीक्ष्णं प्रतिपद्यते ।
 अनर्थांश्च बहूनन्यान् प्रसृजत्यात्म दोषजान् ॥ १३ ॥
 आश्रमेषु चतुर्ष्वार्हुर्दममेवोत्तमं व्रतम् ।
 तस्य लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ॥ १४ ॥
 क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्ज्जवम् ।
 इन्द्रियाभिजयो दाह्यं मार्द्दवं ह्री रचापलम् ॥ १५ ॥
 अकार्पण्य मसरम्भः सन्तोषः प्रियवादिता ।
 अविहिंसानसूया चाऽप्येषां समुदयो दमः ॥ १६ ॥
 गुरुपूजा च कौरव्य दया भूतेषु पैशुनम् ।
 जनवादं सृषावादं स्तुतिनिन्दाविवर्जनम् ॥ १७ ॥
 कामं क्रोधं च लोभं च दर्पं स्तम्भं विकथनम् ।
 रोषमीर्षावमानं च नैव दान्तो निषेवते ॥ १८ ॥
 अनिन्दितो ह्यकामात्मा नाल्पेप्सुर्वर्धनसूयकः ।
 समुद्रकल्पः स नरो न कथञ्चन पूर्यते ॥ १९ ॥
 अहं त्वयि मम त्वं च मयि ते तेषु चाप्यहम् ।
 पूर्व-सम्यन्धि-संयोगाज्ञैव दान्तो निषेवते ॥ २० ॥
 मर्वा ग्रान्पास्तधारण्या याश्च लोके प्रवृत्तयः ।
 निन्दाञ्चैव प्रशंसाञ्च यो नाश्रयति मुच्यते ॥ २१ ॥
 मैत्रोऽथ शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मविद्य यः ।
 मुक्तश्च विविधैः सद्भिस्तस्य प्रेत्य फलं महत् ॥ २२ ॥
 सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मविद् बुधः ।
 प्राप्येह लोके सत्कारं सुगतिं प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥
 कर्म यत् शुभमेवेह सद्भिराचरितं च यत् ।
 तदेव ज्ञानयुक्तस्य मुनेर्वर्त्म न हीयते ॥ २४ ॥
 निष्कम्प वनमास्थाय ज्ञानयुक्तो जितेन्द्रियः ।
 कालाकाङ्क्षो चरत्येवं ब्रह्म भूयाय कल्पते ॥ २५ ॥
 अभयं यस्य भूतेभ्यो भूतानामभयं यतः ।
 तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ २६ ॥
 दान्तस्य किमरण्येन तथा दान्तस्य भारत ।
 यत्रैव निवसेद्दान्तस्तदरण्यं स चाश्रयः ॥ ३६ ॥

अर्जुनस्य दमः ।

- षन. ४०. षे. ३. गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिदर्शनः ।
 चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथं प्रति ॥ १ ॥
 सतश्चिन्तयमानस्य गुढाकेशस्य धीमतः ।
 रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २ ॥
 तमो वितिमिरं कुर्वन् जलदान् पादयन्निव ।
 दिशः संपूरयत्त दैर्महामेघरवोष्मैः ॥ ३ ॥
 मातलिख्याद्य. भो भोः शक्रात्मज श्रीमान् शक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
 आरोहन्तु भवान् शीघ्रं रथमिन्द्रस्य संनतम् ॥ ११ ॥
 एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा ।
 गंधर्वरत्नरोभिद्य त्वां दिदधुः प्रतीक्षते ॥ १३ ॥
 अस्माद्भोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात् ।
 आरोहत्वं मया सार्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४ ॥
 अर्जुन. उवाच. मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम् ।
 राजसूपाश्वमेषानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५ ॥
 नातस्तपसा शक्य एष दिव्यो महारथः ।
 द्रष्टुं वाप्यथवा स्पृष्टुमारोहुं कृत एव च ॥ १७ ॥
 त्वयि प्रतिष्ठितं साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि ।
 पश्चाद्दहमधारोक्ष्ये सुहृती सत्पथं यथा ॥ १८ ॥
 वेग. उवाच. तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलि. शक्रसारथिः ।
 आहरोह रथं शीघ्रं हयान्येमे च रश्मिभिः ॥ १९ ॥
 ततोऽर्जुनो हृष्टमना गंगायामाप्लुनः शुचिः ।
 जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत् कुहनन्दनः ॥ २० ॥
 ततः पितृन्पथान्याद्यं तर्पयित्वा यथाविधि ।
 मन्दरं शैलराजन्तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २१ ॥
 साधूनां पुण्यशीलानां मुनोर्ना पुण्यकर्मणाम् ।
 त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभि कांक्षिणाम् ॥ २२ ॥

अद्रिगज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् ।
 गच्छाम्यामन्त्रयित्वा त्वां सुव्रतस्म्युपितस्त्वयि ॥ २३ ॥
 एवमुक्त्वाजुनः शैलं आमन्त्र्य परवीरहा ।
 आकरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः ॥ २८ ॥
 सोऽदर्शनपथं पातो मर्त्यानां धर्मचारिणाम् ।
 ददर्शाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः ॥ ३० ॥
 न तत्र सूर्यः सोमेः वा द्योतते न च पावकः ।
 स्वयैव प्रभया तत्र द्योतते पुण्यलब्धया ॥ ३१ ॥
 ददर्श स्वेषु धिष्येषु दोषिमन्ति स्वयार्चिषा ।
 तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ॥ ३४ ॥
 एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायशाः ॥ ४१ ॥

—

वैयं.उवा.वन.५३.स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम् ।
 सर्वतुङ्कुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १ ॥
 तत्र सौगन्धिकानाञ्च पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् ।
 उदीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिनाम् ॥ २ ॥
 नन्दनञ्च वनं दिव्य मप्सरोगणसेवितम् ।
 ददर्श दिव्यकुसुमैः राहयद्भिः रिच द्रुमैः ॥ ३ ॥
 नातमतपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना ।
 सलोकः पुण्यकर्तृणां नापि युद्धे पाङ् मुग्धैः ॥ ४ ॥
 नायज्यद्भिर्नाघ्नतिर्कैर्न वेदश्रुतिवर्जितैः ।
 नानाप्लुतांगैः स्तीर्थेषु यज्ञदानपहिष्कृतैः ॥ ५ ॥
 नापि यज्ञह्नैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यं कथञ्चन ।
 पानपैर्गुरुनल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६ ॥
 स तद्दिव्यं वनं पश्यन् दिव्यगीतनिनादितम् ।
 प्रबिवेश महापाटुः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७ ॥

- वन४: वैश२. ततो देवाः सगन्धर्वा समादायार्घ्यमुत्तमम् ।
 शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरक्षसा ॥ १ ॥
 पायमाचमनीयञ्च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।
 प्रवेशयामासुरथो पुरन्दरनिवेशनम् ॥ २ ॥
 एवं सम्पूजितो जिष्णुरास भद्रेने पितुः ।
 उपशिञ्चन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥ ३ ॥
 शक्रस्य हस्ताहयितं वज्रमस्त्रं च दुःसहम् ।
 अशनीश्च महानादा मेघवर्हिण लक्षणाः ॥ ४ ॥
 कदाचिदथ तं शक्रश्चित्रसेनं रहोऽब्रवीत् ।
 सर्वशी पुरुषव्याघ्रं सोपतिपृतु फाल्गुनम् ॥ २ ॥
 एव मुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् ।
 गन्धर्वराजोऽप्सरस मभ्यगा दुर्वशीं वराम् ॥ ४ ॥
 तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागतेनार्चितस्तथा ।
 सुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥
 यस्तु देवमनुष्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः ।
 श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ॥ ७ ॥
 प्रख्यातो बलवीर्येण सम्मतः प्रतिभानवान् ।
 वर्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान् वीतमत्सरः ॥ ८ ॥
 साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतुराख्यानपञ्चमान् ।
 योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधाञ्चापृगुणाश्रयाम् ॥ ९ ॥
 ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च ।
 एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ॥ १० ॥
 भक्त्यर्था मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियम्बदः ।
 सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ॥ ११ ॥
 सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवाननहंकृतः ।
 भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसङ्गरः ॥ १२ ॥
 प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपमः ।
 एवमुक्त्वा स्मितं कृत्वा सम्मानं यद्दु मन्य च ।
 प्रत्युवाचोर्वशी प्रीत्या चित्रसेनमनिन्दिता ॥ १५ ॥

यस्त्वस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम ।
 तं श्रुत्वा व्यथयं पुंसो वृणुयां किमतोऽर्जुनम् ॥ १६ ॥
 गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखम् ॥ १७ ॥

वैशम्पा. २. ततो विसृज्य गन्धर्वं कृतकृत्यं शुचिस्मिता ।
 ४१० ४६ उर्वशी चाकरोत् स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ॥ १ ॥
 स्नानालङ्कारैर्हृद्यैर्गन्धमाल्यैश्च सुप्रभैः ।
 निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनीमुखे ।
 प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं प्रति ॥ ५ ॥
 मृदुकुञ्चितदीर्घेण कुसुमेत्करधारिणा ।
 केशहस्तेन ललना जगामाथ विराजती ॥ ६ ॥
 ब्रूक्षेपालापमाधुर्यैः कान्त्या सौम्यतयापि च ।
 शशिनं वक्त्रचन्द्रेण साह्वयन्तीव गच्छती ॥ ७ ॥
 सिद्धधारणगन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी ।
 बह्वाश्चर्येऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः ॥ १४ ॥
 रूसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
 तन्वभ्राड्ढीवृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती ॥ १५ ॥
 तनः प्राप्ता क्षणेनैव मनः पवनगामिनी ।
 भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचिस्मिता ॥ १६ ॥
 तत्र द्वारमनुप्राप्ता ठारस्यैश्च निवेदिता ।
 अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ॥ १७ ॥
 उपातिष्ठन तद्वेश्म निर्मलं सुमनोहरम् ।
 स शङ्कितमना राजन् प्रत्युद्गच्छत तां निशि ॥ १८ ॥
 दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः ।
 तदा भियादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ॥ १९ ॥
 अर्जुन ३० अमिवादे त्वां शिरसा प्रवराप्सरसां वरे ।
 किमाज्ञापयंसे देवि प्रेक्ष्यस्तेऽहं मुपस्थिनः ॥ २० ॥
 फाल्गुनस्य वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्वशी ।
 गन्धर्ववचनं सर्व आययामास तं तदा ॥ २१ ॥

- उर्ध्वं ३. यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
 ततोऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ॥ २२ ॥
 शक्रतुल्यं रणे शूरं सदैदार्य्यगुणात्स्वितम् ।
 पार्थं प्रार्थय सुभ्राणि त्वमित्येवं तदाब्रवीत् ॥ २३ ॥
 ततोऽहं समनुज्ञाता चित्रसेनेन तेऽनघ ।
 तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिन्दम ॥ २४ ॥
 त्वद्गुणाकृष्टचित्ताहमनङ्ग वशमागता ।
 चिराभिलषिता वीर ममाप्येव मनोरथः ॥ २५ ॥
- वैशम्पायनः ७. तर्ता तथा द्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृत्तो ऽर्जुनः ।
 उवाच कर्णो हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालये ॥ २६ ॥
 अर्जुन उवाच. द्रुश्रुतं मेऽस्तु सुभगे यन्मां वदसि भाविनि ।
 गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन धरानने ॥ २७ ॥
 यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम ।
 तथा त्वमपि कल्याणि नात्र कार्या विचारणा ॥ २८ ॥
- उर्वश्यावाच. अनावृताश्च सर्वाः स्म देवराजाभिनन्दन ।
 गुरु स्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ॥ ४२ ॥
 तत् प्रसीद न मामार्त्तीं विसर्जयितु मर्हसि ।
 हृच्छयेन च सन्तप्तां भक्ताञ्च भज मानद ॥ ४४ ॥
- अर्जुन उवाच. शृणु सत्यं धरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्य निन्दिते ।
 शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः । ४५ ॥
 यथा कुन्ती च माद्रो च शची चेह ममानघे ।
 तथा च वंशजननी त्वं हि मे ऽद्य गरीयसी ॥ ४६ ॥
 गच्छ मूर्द्धना प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते धरवर्णिनि ।
 त्वं हि मे मातृवत् पूजया रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ॥ ४७ ॥
- वैशम्पायनः ८. एवमुक्त्वा तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्च्छिता ।
 वेपन्ती भ्रुकुटोवक्त्रा शशापाथ धनञ्जयम् ॥ ४८ ॥
- उर्वश्यावाच. तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयञ्च गृहमागताम् ।
 यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामवाणवशङ्गताम् ॥ ४९ ॥
 तस्मात्त्वं नर्त्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः ।
 अपुमानिति विख्यातः पण्डवद्विचरिष्यसि ॥ ५० ॥

प्रहम्पा-उ- एवं दत्तवार्जुने शापं स्फुरदोष्ठी भ्वसन्त्यथ ।
 पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ॥ ५१ ॥
 ततोऽर्जुन स्त्वरमाणश्चित्रसेन मरिन्दमः ।
 संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वश्या यथा तथा ॥ ५२ ॥
 निवेद्यामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ।
 तत्र चैव यथावृत्तं शापञ्चैव पुनः पुनः ॥ ५३ ॥
 न्यवेदयच्च शकस्य चित्रसेनोऽपि सर्वशः ।
 तत आनाय्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः ॥ ५४ ॥
 सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः स्मयमानोऽन्यभाषत ।
 सुपुत्राय पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ।
 ऋपयोऽपि हि धैर्य्येण जिता वै ते महाभुज ॥ ५५ ॥
 यत्तु दत्तवती शापमुर्वशी तव मानद ।
 स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ॥ ५६ ॥
 अज्ञातवासो वस्तव्यो भवद्भिर्नूतले जनघ ।
 वर्षे त्रयोदशे वीर तं तत्र क्षपयिष्यसि ॥ ५७ ॥
 तेन नर्त्तनवेशेन अपुंस्त्वेन तथैव च ।
 वर्षमेकं विद्वत्यैवं ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि ॥ ५८ ॥
 एवमुक्तस्तु शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ।
 मुदं परमिकां लेभे न च शापं व्यचिन्तयत् ॥ ५९ ॥
 चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना ।
 रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ॥ ६० ॥
 य इदं श्रृण्वान्निर्त्य वृत्तं पाण्डुमुत्तम्य वै ।
 न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्त्तते ॥ ६१ ॥
 इदममरवगन्मजस्यधोरं शुचिचरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य ।
 व्यपगतमददम्भरागदोपास्त्रिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः ॥ ६२ ॥

अथ ब्रह्मचर्य्यम् ।

अथयं- ब्रह्मचारी ण्यं श्ररति रोदसी उभे तस्मिन् देवाः संमनसो
 भवन्ति । स दाधार पृथिवीं दिवं च स आचार्यं तपसा
 पिपत्ति ॥ १ ॥ ब्रह्मचारिणं पितरो देयजनाः पृथग्देवा

अनुसंपन्ति सर्वे । गन्धर्वा एन मन्वायन् त्रयस्त्रिंशत्
 त्रिंशताः पट् सहस्राः सर्वान्त्स देवास्तपसा पिपत्ति ॥२॥
 आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः । तं
 राश्रो स्तिस्त्र उदरे विभर्ति तं जातं द्रष्टु मभिसंपन्ति
 देवाः ॥ ३ ॥ इयं समित् पृथिवी यौर्वितीयो तान्तरिक्षं
 समिधा पृणाति । ब्रह्मचारी समिधा मेखलया श्रमेण
 लोकां स्तपसा पिपत्ति ॥ ४ ॥ पूर्वं जातो ब्रह्मणो ब्रह्मचारी
 धर्म वसान स्तपसोदतिष्ठत् । तस्माज्जातं ब्राह्मणं ब्रह्मज्येष्ठं
 देवाश्च सर्वे अमृतेन साकम् ॥ ५ ॥ ब्रह्मचार्येति समिधा
 समिद्धः काष्णं वसानो दीक्षितो दीर्घशमश्रुः । स सद्य एति
 पूर्वस्मादुत्तरं संमुद्रं लोकान्त्सं गृभ्य मुहुराचरिक्त् ॥ ६ ॥
 ब्रह्मचारी जनयन् ब्रह्मापो लोकं प्रजापतिं परमेष्ठिनं
 विराजम् गर्भो भूत्वामृतस्य घोभाविन्द्रो ह भूत्वा सुरां
 स्ततर्ह ॥ ७ ॥ आचार्यस्ततश्च नभसी उभे इमे उर्वी गम्भीरे
 पृथिवीं दिवं च । ते रक्षति तपसा ब्रह्मचारी तस्मिन् देवाः
 संमनसो भवन्ति ॥ ८ ॥ इमां भूमिं पृथिवीं ब्रह्मचारी
 भिक्षा माजभार प्रथमो दिवं च । ते कृत्वा समिधाबुपास्ते
 तयो रार्षिता भुवनानि विश्वा ॥ ९ ॥ अर्वागन्यः परो
 अन्यो दिवस्पृष्टाद् गुहानिधी निहितौ ब्राह्मणस्य । तौ
 रक्षति तपसा ब्रह्मचारी तत् केवलं कृणुते ब्रह्मविद्वान् १०
 अर्वागन्य इतो अन्यः पृथिव्या अग्नी समेतो नभसी
 अन्तरेमे । तयोः अघन्ते रश्मयोधि दृढास्ताना तिष्ठति
 तपसा ब्रह्मचारी ॥ ११ ॥ अभिक्रन्दन् स्तनयन्नरुणः शितिङ्गो
 बृहच्छेपोनु भूमौ जमार । ब्रह्मचारी सिष्वति सानौ रेतो
 पृथिव्यां तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ॥ १२ ॥ अग्नौ सूर्ये
 चन्द्रमसि मातरिश्चन् ब्रह्मचार्यं प्तु समिधमा दधाति ।
 तासां मर्चीं पि पृथगध्रे चरन्ति तासामाज्यं पुरुषो वर्षे
 मापः ॥ १३ ॥ आचार्यो मृत्युर्वरुणः सोम ओपघयः पयः ।
 जीमूता आसन्त्सानस्तौ रिदंश्च राभृतम् ॥ १४ ॥ अमा
 घृतं कृणुते केवल माचार्यो भूत्वा वरुणो यद्य दैच्छत्

प्रजापतौ । तद् ब्रह्मचारी प्रायच्छत् स्वान् मित्रो अध्यात्मनः ॥ १५ ॥ आचार्यो ब्रह्मचारी ब्रह्मचारी प्रजापतिः । प्रजापतिं विं राजति विराडिन्द्रो भवद् वशी ॥ १६ ॥ ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं वि रक्षति । आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणं मिच्छते ॥ १७ ॥ ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् । अनड्वान् ब्रह्मचर्येणा श्वो घासं जिगीर्षति ॥ १८ ॥ ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्यु मपाघ्नत इन्द्रो ह ब्रह्म चर्येण देवेभ्यः स्व रा भरत् ॥ १९ ॥ श्रोत्रघयो भूतभव्य महोरात्रे वनस्पतिः । संवत्सरः सहर्तुभिस्ते जाता ब्रह्म चारिणः ॥ २० ॥ पार्थिवा दिव्याः पशव आरण्या ग्राम्याश्च ये । अपक्षाः पक्षिणश्च ये ते जाता ब्रह्मचारिणः । २१ । पृथक् सर्वे प्राजा पत्याः प्राणानात्मसु विभ्रति । तान्तसर्वान् ब्रह्मरक्षति ब्रह्मचारिण्याभृतम् । २२ । देवानां मेतत् परिपूत मनभ्यारूढं चरति रोचमानम् । तस्माज्जातं ब्राह्मणं ब्रह्म ज्येष्ठं देवाश्च सर्वे अमृतेन साकम् ॥ २३ ॥ ब्रह्मचारी ब्रह्म ब्राजद् विभर्ति तस्मिन् देवा अधिविश्वे समोताः । प्राणापानौ जनयन्नाद् व्यानं वाच मनो हृदयं ब्रह्म मेधाम् ॥ २४ ॥ बभ्रुः श्रोत्रं यशो अस्मासु घेहयन्नं रेतो लोहित मुदरम् ॥ २५ ॥ तानि कल्पद् ब्रह्मचारी सलिलस्य पृष्ठे तपो तिष्ठत् तप्यमानः समुद्रे । स स्नातो बभ्रुः पिङ्गलः पृथिव्यां बहु रोचते ॥ २६ ॥

पु. १८. अत्राप्युदाहरन्तीम मितिहासं पुरातनम् ।

भीष्म. ८. अपृवक्रस्य सम्वादं दिशया सह भारत ॥ १० ॥

निवेष्टु कामस्तु पुरा अपृवक्रो महातपाः ।

ऋपेरथ वदान्यस्य वव्रे कन्यां महात्मनः ॥ ११ ॥

सुप्रभां नाम वै नाम्ना रूपेणा प्रतिमां भुवि ।

गुणप्रभावशीलेन चारित्र्येण च शोभनाम् ॥ १२ ॥

सा तस्य हृष्टैव मनो जहार शुभलोचना ।

वनराजो यथा चित्रा वसन्ते कुसुमाचिता १३

ऋपिस्तमाह देया मे सुता तुभ्यं हि तत् शृणु ।

गच्छ तावद्दिशं पुण्या मुत्तरां द्रक्ष्यसे ततः ॥ १४ ॥

षष्ठा-उवाच-किं द्रष्टव्यं मया तत्र वक्तुं मर्हति मे भवान् ।

तथेदानीं मया कार्यं यथा वक्ष्यति मां भवान् ॥ १५ ॥

षडान्यउवाच-धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तं च पर्वतम् ।

रुद्रस्यायतनं दृष्ट्वा सिद्धचारणसेवितम् ॥ १६ ॥

ततो नीलं बभौद्देशं द्रक्ष्यसे मेघसन्निभम् ।

रमणीयं मनोग्राहं तत्र वै द्रक्ष्यसे स्त्रियम् ॥ १७ ॥

तपस्विनीं महाभागां वृद्धां दीक्षामनुष्ठिताम् ।

द्रष्टव्या सा त्वया तत्र सम्पूज्या चैव यत्नतः ॥ १४ ॥

तां दृष्ट्वा विनिवृत्तस्त्वं ततः पाणिं ग्रहीष्यसि ।

यद्येष समयः सर्वः साध्यतां तत्र गम्यताम् ॥ १५ ॥

षष्ठा-उवाच-तथास्तु साधयिष्यामि तत्र यास्याम्य संशयम् ।

यत्र त्वं वदसे साधो भवान् भवतु सत्यवाक् ॥ १६ ॥

भीष्म-उवा-ततोऽगच्छत् स भगवानुत्तरामुत्तमां दिशम् ।

हिमवन्तं गिरिश्रेष्ठं सिद्धचारण सेवितम् ॥ १७ ॥

स गत्वा द्विजशार्दूलो हिमवन्तं महागिरिम् ।

अभ्यगच्छन्नदीं पुण्यां बाहुदां धर्मशालिनीम् ॥ १८ ॥

अशोके विमले तीर्थे स्नात्वा वै तर्प्यं देवताः ।

तत्र चासाय शयने कौश्ये सुखमुवास ह ॥ १९ ॥

ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुथाय स द्विजः ।

स्नात्वा प्रादुश्चकाराग्निं स्तुत्वा चैनं प्रधानतः ॥ २० ॥

रुद्राणीं रुद्रमासाव ऋदे तत्र समाश्वयत् ।

चित्रान्तश्च समुत्थाय कैलासमभितो ययौ ॥ २१ ॥

सोऽपश्यत् काञ्चनं द्वारं दीप्यमानमिव श्रिया ।

मन्दाकिनीञ्च नलिनीं धनदस्य महात्मनः ॥ २२ ॥

ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रमनिन्दितम् ।

चिधियत् कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥ २३ ॥

सुखं प्राप्तो भवान् कश्चित् किं वा मत्ताश्चिकीर्षति ।

ब्रूहि सर्वं करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि वै द्विज ॥ २४ ॥

अतिथिः पूजनीयस्त्वमिदञ्च भवतो गृहम् ।
 सर्वमाज्ञाप्यतामाशु परवन्तो वयं त्वयि ॥ ५० ॥
 अथ वैश्रवणं प्रीतो भगवान् प्रत्यभाषत ।
 अर्चितोऽस्मि यथान्यायं गमिष्यामि धनेश्वर ॥ ५१ ॥
 प्रीतोऽस्मि सदृशञ्चैव तव सर्वं घनाधिप ।
 तव प्रसादाद्भगवन् महर्षेश्च महात्मनः ॥ ५२ ॥
 नियोगादथ यास्यामि वृद्धिमानृद्धिमान् भव ।
 अथ निष्कन्य भगवान् प्रययावुत्तरामुखः ॥ ५३ ॥
 कैलासं मन्दरं हैमं सर्वाननुचचार ह ।
 तानतीत्य महाशैलान् कैरातं स्थानमुत्तमम् ॥ ५४ ॥
 प्रदक्षिणं तथा चक्रे प्रयतः शिरसा गतः ॥
 स तत्र काञ्चनं दिव्यं सर्वरत्नमयं गृहम् ।
 ददर्शाद्सुतसङ्काशं धनस्य गृहाद्वरम् ॥ ५५ ॥
 नानाविधैश्च भवनैर्विचित्रमणितोरणैः ।
 मुक्ताजालविनिक्षिप्तैर्मणिग्लविभूपितैः ॥ ५६ ॥
 मनोदृष्टिहरै रम्यैः सर्वतः संवृतं शुभैः ।
 अपिभिश्चावृतं तत्र आश्रमं तं मनोहरम् ॥ ५७ ॥
 ततस्तस्या भवच्चिन्ता कुत्र वासो भवेदिति ।
 अथ द्वारं समभितो गत्वा स्थित्वा ततोऽब्रवीत् ॥ ५८ ॥
 अतिथिं समनुप्राप्तमभिजानन्तु येऽथ वै ।
 अथ कन्याः परिवृता गृहात्तस्माद्विनिर्गताः ॥
 नानारूपाः सप्त विभो कन्याः सर्वा मनोहराः । ५९ ॥
 यां यामपश्यत् कन्यां वै सा सा तस्य मनोऽहरत् ।
 न च शक्तो वारयितुं मनोऽस्याथावसीदति ॥ ६० ॥
 ततो घृतिः समुत्पन्ना तस्य विप्रस्य धीमतः ।
 अथ तं प्रमदाः प्राङ्मुग्धवान् प्रविशत्त्विति ॥ ६१ ॥
 स च तासां सुरूपाणां तस्यैव भवनस्य हि ।
 कांतूहलसमाविष्टः प्रविवेश गृहं छिजः ॥ ६२ ॥
 तत्रापश्यञ्जरायुक्तामरजोन्वरधारिणीम् ।
 वृदां पर्यङ्कमासीनां सर्वाभरणभूषिताम् ॥ ६३ ॥

- स्वस्तीति तेन चैवोक्ता सैव प्रत्यवदत्तदा ।
 प्रत्युत्थाय च तं विप्रमास्यतामित्युवाच ह ॥ ७१ ॥
- अष्टाव-३. सर्वाः स्वानालयान् यान्तु एका मामुपतिष्ठतु ।
 प्रज्ञाता या प्रशान्ता या शेषा गच्छन्तु छन्दतः ॥ ७२ ॥
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य कन्यास्तास्तमृषिं तदा ।
 निश्चक्रमुर्गृहात्तस्मात् सा वृद्धाय व्यतिष्ठत ॥ ७४ ॥
 अथ तां सम्बिशनं प्राह शयने भास्वरे तदा ।
 त्वयापि सुप्यतां भद्रे रजनी ह्यतिवर्त्तते ॥ ७५ ॥
 संलापात्तेन विप्रेण तथा सा तत्र भाषिता ।
 द्वितीये शयने दिव्ये संविवेश महाप्रभे ॥ ७६ ॥
 अथ सा वेपमानाङ्गी निमित्तं शीतजं तदा ।
 व्यपदिश्य महर्षेर्वै शयनं व्यवरोहत ॥ ७७ ॥
 निर्विकारमृषिष्वपि काष्ठकुब्जोपमं तदा ।
 दुःखिता प्रेक्ष्य संजल्पमकार्पीडपिणा सह ॥ ७८ ॥
- अष्टाव-३. परदारानहं भद्रे न गच्छेयं कदाचन ।
 दूषितं धर्मशास्त्रज्ञैः परदाराभिमर्षणम् ॥ ८८ ॥
 भद्रे निवेष्टुकामं मां विद्धि सत्येन वै शपे ।
 विपपेष्वनभिज्ञोऽहं धर्मार्थं किल सन्ततिः ॥ ८९ ॥
 एवं लोकान् गमिष्यामि पुत्रैरिति न संशयः ।
 भद्रे धर्मं विजानीहि ज्ञात्वा चोपरमस्व ह ॥ ९० ॥
- अनु. २० अथ सा स्त्री भगवन्तं सुप्यतामित्यचोदयत् ।
 तत्र वै शयने दिव्ये तस्य तस्याश्च कल्पिते ॥ १० ॥
 पृथक् चैव तु सुप्तो ऽसौ सा च स्त्री समुनिस्तदा ।
 अथाद्धरात्रे सा स्त्री तु शयनं तदुपागमत् ॥ ११ ॥
 न भद्रे परदारेषु मनो मे सम्प्रसज्जति ।
 उतिष्ठ भद्रे भद्रन्ते स्वयं वै विरमस्व च ॥ १२ ॥
 सा तदा तेन विप्रेण तथा धृत्या निवर्त्तिता ।
 स्वनन्त्रास्सीत्युवाचपि न धर्मछलमस्ति ते ॥ १३ ॥
 हरन्ति दोषजातानि नरं जातं यथेच्छकम् ।
 प्रभवामि सदा धृत्या भद्रे स्वशयनं व्रज ॥ १६ ॥

शिरसा प्रणमे विप्र प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
 भूमौ निपतमानायाः शरणं भव मे जनघ ॥ १७ ॥
 यदि वा दोषजातं त्वं परदारेषु पश्यसि ।
 आत्मानं स्पर्शयाम्यद्य पाणिं गृह्णीष्व मे छिज ॥ १८ ॥
 न दोषो भविता चैव सत्येनैतत् ब्रवीम्यहम् ।
 स्वतन्त्रां मां विजानीहि योऽधर्मः सोऽस्तु वै मयि ॥
 त्वर्यावेशितचित्ता च स्वतन्त्रास्मि भजस्व माम् ॥ १९ ॥

अष्टावक्र उ- स्वतन्त्रा च कथं भद्रे ब्रूहि कारण मत्र वै ।

नास्ति त्रिलोके स्त्री काचित् या वै स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ २० ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्राश्च स्थाविरे काले नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता ॥ २१ ॥

स्त्री उवाच, कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्मि न संशयः ।

पत्नीं कुरुष्व मां विप्र श्रद्धां विजहि मा मम ॥ २२ ॥

अष्टावक्र उ- यथा मम तथा तुभ्यं यथा तुभ्यं तथा मम ।

जिज्ञासेयमृपेस्तस्य विघ्नः सत्यं न किं भवेत् ॥ २३ ॥

आश्चर्यं परमं हीदं किन्तु श्रेयो हि मे भवेत् ।

दिव्या भरणवस्त्रा हि कन्येयं मा मुपस्थिता ॥ २४ ॥

किन्त्वस्याः परमं रूपं जीर्णमासीत् कथं पुनः ।

कन्या रूपमिहाशैवं किमिवात्रोत्तरं भवेत् ॥ २५ ॥

यथापरं शक्तिधृते न व्युत्थास्ये कथञ्चन ।

न रोचते हि व्युत्थानं सत्येनासादयाम्यहम् ॥ २६ ॥

अनुशुधि. उ- न विमेति कथं सा स्त्री शापाच्च परमद्युतेः ।

कथं निवृत्तो भगवांस्तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ १ ॥

भोष्म उवाच, अष्टावक्रोऽन्वष्टुच्छर्त्ता रूपं विकृरुपे कथम् ।

न चान्तन्ने वक्तव्यं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया ॥ २ ॥

स्त्री उवाच शावाष्टुधिव्योर्पथैषा काम्या ब्राह्मणसत्तम ।

शृणुष्ववावहितः मयै यदिदं सत्यविक्रम ॥ ३ ॥

जिज्ञासेयं प्रयुक्ता मे स्थिरीकर्तुं तपानघ ।

अव्युत्थानेन ते लोका जिताः सत्यपराक्रम ॥ ४ ॥

उत्तरां मां दिशं विद्धि दृष्टुं स्त्री चापलञ्चते ।
 तुष्टुः पितामहस्तेऽथ तथा देवाः सवासवाः ॥ ६ ॥
 स त्वं येन च कार्येण सम्प्राप्तो भगवानिह ॥
 प्रेषित स्तेन विप्रेण कन्या पित्रा द्विजर्षभ ।
 तवोपदेशं कर्तुं वै तच्च सर्वं मया कृतम् ॥ ७ ॥
 क्षेमै र्गमिष्यसि गृहं श्रमश्च न भविष्यति ।
 कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्र पुत्रिणी च भविष्यति ॥ ८ ॥
 काम्यया पृष्ट्वांस्तव मा ततो व्याहृतमुत्तमम् ।
 अनतिक्रमणीया सा कृत्स्नै र्लोकैस्त्रिभिः सदा ॥ ९ ॥
 गच्छस्व सुकृतं कृत्वा किं चान्यच्छ्रोतुमर्हसि ।
 यावद् ब्रवीमि विप्रर्षे अष्टावक्र यथातथम् ॥ १० ॥
 ऋषिणा प्रसादिता चासि तव हेतोर्द्विजर्षभ ।
 तस्य सम्माननार्थं मे त्वयि वाक्यं प्रभाषितम् ॥ ११ ॥

भीष्मउवाच. श्रुत्वा तु वचनं तस्याः स विप्रः प्राञ्जलि स्थितः ।
 अनुज्ञातस्तथाचापि स्वगृहं पुनराव्रजत् ॥ १२ ॥
 गृहमागत्य विश्रान्तः स्वजनं परिपृच्छ च ।
 अभ्यगच्छ च तं विप्रं न्यायतः कुरुनन्दन ॥ १३ ॥
 पृष्ट्वा तेन विप्रेण दृष्टुन्त्वेतन्निदर्शनम् ।
 प्राह विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ १४ ॥
 भवता समनुज्ञातः प्रस्थितो गन्धमादनम् ।
 तस्य चोत्तरतो देशे दृष्टं मे दैवतं महत् ॥ १५ ॥
 तया चाहमनुज्ञातो भर्वाश्चापि प्रकीर्तितः ।
 श्रावितश्चापि तद्वाक्यं गृहं चाभ्यागतः प्रभो ॥ १६ ॥
 तमुवाच तदा विप्रः सुतां प्रतिगृहाण मे ।
 नक्षत्रविधियोगेन पात्रं हि परमं भवान् ॥ १७ ॥
 भीष्मउवाच. अष्टावक्र स्तपेत्युक्त्वा प्रतिगृह्य च तां प्रभो ।
 कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमां श्राभवत्तदा ॥ १८ ॥
 कन्यां तां प्रतिगृह्यैव भार्य्यां परम शोभनाम् ।
 उवाच मुदितस्तत्र स्वाश्रमे विगतज्वरः ॥ १९ ॥

अथास्नेयम् ।

शान्ति. २२. अत्राप्युदाहरन्तीम मितिहासं पुरातनम् ।
 व्यास. ३. शंखश्च लिग्निन आस्तां भ्रातरौ संशितव्रतौ ॥ १७ ॥
 तयौ रावसधावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक् ।
 नित्य पुष्प फलै र्वृक्षै रूपेनौ वाहुदामनु ॥ १८ ॥
 ततः कदाचिल्लिग्निनः शंखस्याश्रममागतः ।
 यदृच्छयाऽथ शंखोऽपि निष्क्रान्तोऽभव दाश्रमात् ॥ १९ ॥
 सोऽ भिगम्याश्रमं भ्रातुः शंखस्य लिग्निन स्नदा ।
 फलानि पातयामास सम्यक् परिणनान्युन ॥ २० ॥
 अभ्युपादाय विश्रन्धो भक्षयामास सठिजः ।
 अरिमंश्च भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागतः ॥ २१ ॥
 भक्षयन्तन्तु तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातरमब्रवीत् ।
 कुतः फला न्यवाप्तानि हेतुना केन त्वादसि ॥ २२ ॥
 सोऽब्रवीत् भ्रातरं ज्येष्ठमुपसृत्याभिवाच च ।
 इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥ २३ ॥
 नमब्रवीत्तथा शंखस्तीवरोपसमन्विनः ।
 स्तेयं त्वया कृतमिदं फलान्यादत्ता स्वयम् ॥ २४ ॥
 गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म कथयस्व वै ।
 अदत्तादान मेयं हि कृतं पार्थिवमत्तम ॥ २५ ॥
 स्तेनं मां त्वं विदित्वा च स्वधर्मं मनुपालयन् ।
 शीघ्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ॥ २६ ॥
 इत्युक्त स्तस्य वचनान् सुशुम्नं म नराधिपम् ।
 अभ्यगच्छन्महाभागो लिग्निनः शंसिनव्रतः ॥ २७ ॥
 सुशुम्न स्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिग्निनमागतम् ।
 अभ्यगच्छत् सहामात्यः पद्भ्यामेव जनेश्वरः ॥ २८ ॥
 नमब्रवीत्समागम्य सराजा धर्मवित्तमम् ।
 किमागमनमाचक्ष्य भगवन् कृतमेव तत् ॥ २९ ॥
 एव मुक्तः सविप्रर्षिः सुशुम्न मिदं मब्रवीत् ।
 प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि ॥ ३० ॥

अनिसृष्टानि गुणानि फलानि मनुजर्षभ ।

भक्षितानि महाराज तत्र मां शाधि माधिरम् ॥ ३१ ॥

सुशुभ उ. प्रमाणञ्चैनमतो राजा भवतो दण्डधारणे ।

अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद् ब्राह्मणर्षभ ॥ ३२ ॥

स भयानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रतः ।

ब्रूहि कामानतो ऽन्यास्त्वं करिष्यामि हि ते वचः ॥ ३३ ॥

प्यासउवाच. स ह्यन्यमानो विप्रर्षिः पार्थिवेन महात्मना ।

नान्यं सचरयास तस्माद्दण्डा दृते चरम् ॥ ३४ ॥

ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः ।

करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ॥ ३५ ॥

स गत्वा भ्रातरं शंखमार्त्तरूपो ऽब्रवीदिदम् ।

धृतदण्डस्य दुबुद्धेर्भवांस्तत्क्षन्तुमर्हति ॥ ३६ ॥ ॥

शङ्खउवाच. न कुप्ये तव धर्मज्ञ न त्वं दूषयसे मम ।

धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निष्कृतिः कृता ॥ ३७ ॥

स गत्वा चाहुदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि ।

देवानृषीन् पितॄंश्चैव मा चाधर्मे मनः कृथाः ॥ ३८ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शंखस्य लिखितस्तदा ।

अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्यं प्रचक्रमे ॥ ३९ ॥

प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ ।

ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ ॥ ४० ॥

तत स्तमब्रवीत् शङ्ख स्तपसेदं कृतं मया ।

मा च तत्र विशङ्का भूद्द्वैवमद्य विधीयते ॥ ४१ ॥

लिखित.उवाच. किन्तु नाहं त्वया पूतः पूर्वमेव महाद्युते ।

यस्य ते तपसो वीर्यं भीदृशं द्विजसत्तम ॥ ४२ ॥

शङ्खउवाच. एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव ।

स च पूतो नरपति स्त्वञ्चापि पितृभिः सह ॥ ४३ ॥ .

यज्ञः

मागृधः कस्य स्विद्धधनम् ।

भाग. ११.२४ यशो यशस्विनांशुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः ।

लोभः स्वल्पोऽपि तान् हन्ति श्वित्रोरुपमिवेप्सितम् ॥

शां. १५८मु. ३. पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं प्रवर्त्तते ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ १ ॥

भीष्म. उवाच. पापस्य यदधिष्ठानं तत् शृणुष्व नराधिप ।

एको लोभो महाग्राहो लोभात् पापं प्रवर्त्तते ॥ २ ॥

अतः पापमधर्मश्च तथा दुःख मनुत्तमम् ।

निकृत्या मूलमेतद्धि येन पापकृतो जनाः ॥ ३ ॥

लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रवर्त्तते ।

लोभान् मोहश्च माया च मानस्तम्भः परासुतां ॥ ४ ॥

अक्षमा ह्रीपरित्यागः श्रीनाशो धर्मसंचयः ।

अभिध्या प्रख्यता चैव सर्वं लोभात् प्रवर्त्तते ॥ ५ ॥

अत्यागश्चातितर्षश्च विकर्म्मसु च या क्रिया ।

कुल-विद्या-मद-श्चैव रूपैश्वर्य-मदस्तथा ॥ ६ ॥

सर्वभूतेष्वभिद्रोहः सर्वं भूतेष्वसत्कृतिः ।

सर्वभूतेष्वविश्वासः सर्वभूतेष्वनार्जवम् ॥ ७ ॥

हरणं परविस्तानां परदाराभिमर्षणम् ।

वाग्वेगो मनसो वेगो निन्दावेगस्तथैव च ॥ ८ ॥

उपस्थोदरयोर्वेगो मृत्युवेगश्च दारुणः ।

ईर्ष्यावेगश्च बलवान् मिथ्यावेगश्च दुर्जयः ॥

रसवेगश्च दुर्चार्यः श्रोत्रवेगश्च दुःसहः ॥ ९ ॥

कुत्सा विकृत्यामात्सर्व्यं पापं दुष्करकारिता ।

साहसानां च सर्वेषामकार्याणां क्रियास्तथा ॥ १० ॥

जातौ बाल्ये च कौमारे यौवने चापि मानवाः ।

न सन्त्याजन्त्यात्मकर्म यो न जीर्यति जीर्यतः ॥ ११ ॥

यो न पूरयितुं शक्यो लोभः प्राप्या कुरुद्वह ।

नित्यं गम्भीरतोयाभिरापगाभिरिघोदधिः ।
 न प्रहृष्यति यो लाभैः कामैर्यश्च न तृप्सति ॥ १२ ॥
 यो न दैवेर्न गन्धर्वैर्नासुरैर्न महोरगैः ।
 ज्ञायते नृप तत्त्वेन सर्वे भूतगणैस्तथा ।
 स लाभः सह मोहेन विजेतव्यो जितात्मना ॥ १३ ॥
 दम्भो द्रोहश्च निन्दा च पैशुन्यं मत्सरस्तथा ।
 भवन्त्येतानि कौरव्य लुब्धानामकृतात्मनः ॥ १४ ॥
 सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्ति बहुश्रुताः ।
 छेत्तारः संशयानाञ्च लाभग्रस्ता व्रजन्यधः ॥ १५ ॥
 द्वेष क्रोधप्रसक्ताश्च शिष्टाचारमहिष्कृताः ।
 अन्तःक्रूरा चाल्मधुराः कृपाश्छन्नास्तृणैरिव ॥
 धर्मवैतंसिकाः क्षुद्रा मुष्णन्ति ध्वजिनो जगत् ॥ १६ ॥
 कुर्वते च यद्गन् मार्गास्तान् हेतुबलमाश्रिताः ॥
 सतां मार्गान् विलुम्पन्ति लाभज्ञानेण्वचस्थिताः ॥ १७ ॥
 धर्मस्य क्रियमाणस्य लाभग्रस्तैर्दुरात्मभिः ।
 या या विक्रियते संस्था ततः सापि प्रपद्यते ॥ १८ ॥
 दर्पः क्रोधो मदः स्वप्नो हर्षः शोको ऽभिमानिता ।
 एत एव हि कौरव्य दृश्यन्ते लुब्धबुद्धिषु ॥ १९ ॥
 एतानशिष्टान् बुध्यस्व नित्यं लाभसमन्वितान् ।
 शिष्टांस्तु परिपृच्छेथा यान् वक्ष्यामि शुचिव्रतान् ॥ २० ॥
 येष्ववृत्तिभयं नास्ति परलोकभयं न च ।
 नामिषेषु प्रसङ्गो ऽस्ति न प्रियेष्वप्रियेषु च ॥ २१ ॥
 शिष्टाचारः प्रियो येषु दमो येषु प्रतिष्ठितः ।
 सुखं दुःखं समं येषां सत्यं येषां परायणम् ॥ २२ ॥
 दातारो न गृहीतारो दयावन्तस्तथैव च ।
 पितृदेवातिथेयाश्च नित्योद्युक्तास्तथैव च ॥ २३ ॥
 सर्वोपकारिणो वीराः सर्वधर्मानुपालकाः ।
 सर्वभूतहिताश्चैव सर्वदेयाश्च भारत ॥ २४ ॥
 न ते चालयितुं शक्या धर्मव्याहारकारिणः ।
 न तेषां भिद्यते वृत्तं यत् पुरा साधुभिः कृतम् ॥ २५ ॥

न त्रासिनो न चपला न रौद्राः सत्पथे स्थिताः ।
 ते सेव्याः साधुभिर्नित्यं येष्वहिंसा प्रतिष्ठिता ॥ २६ ॥
 कामक्रोधव्यपेता ये निर्ममां निरहङ्कृताः ।
 सुव्रताः स्थिरमर्यादास्तानुपासस्व वृच्छ च ॥ २७ ॥
 न धनार्थं यशार्थं वा धर्मं स्तेषां युधिष्ठिर ।
 अवरयं कार्यं इत्येव शरीरस्य क्रिया स्तथा ॥ २८ ॥
 न भयं क्रोधचापत्ये न शोकस्तेषु विद्यते ।
 न धर्मध्वजिनश्चैव न गुह्यं किञ्चिदास्थिताः ॥ २९ ॥
 येष्वलोभस्तथा मोहो ये च सत्यार्जवे स्थिताः ।
 तेषु कौन्तेय रज्यथा येषां न भ्रयते पुनः ॥ ३० ॥
 ये न हृष्यन्ति लाभेषु नालाभेषु व्यथन्ति च ।
 निर्ममा निरहङ्काराः सत्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ३१ ॥

छायाऽलाभौ सुखदुःखे च तात प्रियाप्रियं मरणं जोषितञ्च ।
 समानि येषां स्थिरविक्रमाणां बुभुत्सतां सत्त्वपथस्थितानाम् ॥ ३२ ॥
 धर्मप्रियांस्तान् सुमहाबुभवान् दान्तो ऽप्रमत्तश्च समर्चयेथाः ।
 दैवात् सर्वे गुणवन्तो भवन्ति शुभाशुभे वाक् प्रलापा स्तथान्ये ॥ ३३ ॥

अथ शौचम्

इवमहिता. शौचे घनः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।
 शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥
 शौचं च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
 मृजलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धि स्तथान्तरम् ॥
 अशौचाद्धि वरं बाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं वरम् ।
 उभाभ्यां तु शुचि र्यस्तु स शुचि र्नेतरः शुचिः ॥

मनु ७.११ ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृगमयो वायुपाञ्चनम् ।
 वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्तृणि देहिनाम् ॥ १०५ ॥
 सर्वेषा मेव शौचानामर्थं शौचं परं स्मृतम् ।
 योऽर्थे शुचिर्हि स शुचि र्न स्मरति शुचिः शुचिः ॥ १०६ ॥
 क्षान्त्या शुद्धयन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।
 प्रच्छन्नापापा जप्येन तपसा वेदयित्तमाः ॥ १०७ ॥

मृत्तोयैः शुद्धयते शोद्धयं नदी वेगेन शुद्धयति ।
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्यासेन द्विजोत्तमः ॥ १०८ ॥
 अद्भिर्गात्राणि शुद्धयन्ति मनः सत्येन शुद्धयति ।
 विद्या तपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्धयति ॥ १०९ ॥
 एष शौचस्य षः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।

शौचम् ॥

मानसानि तीर्थानि ।

युधि. उ० यद्दरं सर्व तीर्थानां तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 अनु. १०८ यत्र चैव परं शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
 भीष्मउवाच. सर्वाणि खलु तीर्थानि गुणवन्ति मनोपिण्डः ।
 यत्तु तीर्थञ्च शौचञ्च तन्मे शृणु समाहितः ॥ २ ॥
 अगाधे विमले शुद्धे सत्यतोये घृतिहृदे ।
 स्नातव्यं मानसे तीर्थे सत्यमालम्ब्य शारवतम् ॥ ३ ॥
 तीर्थं शौचं मनर्थित्वं मार्जवं सत्यं मार्दवम् ।
 अहिंसां सर्वभूतानां मानुषस्यं दमः शमः ॥ ४ ॥
 निर्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः ।
 शुचयस्तीर्थभूतास्ते ये भैक्ष्यमुपभुङ्गते ॥ ५ ॥
 तत्त्ववित्त्वनहं बुद्धिं स्तीर्थप्रवरमुच्यते ।
 शौचलक्षणमेतत्तं सर्वत्रैवान्वेषेत्क्षणम् ॥ ६ ॥
 रजस्तमः सत्वमर्थो येषां निर्द्वैतमात्मनः ।
 शौचाशौचसमायुक्ताः स्वकार्यं परिमार्गिणः ॥ ७ ॥
 सर्वत्यागं ध्वभिरताः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
 शौचेन वृत्तशौचार्थां स्तेतीर्थां शुचयश्च ते ॥ ८ ॥
 नोदकक्लिन्नगात्रस्तु स्नात इत्यभिधीयते ।
 स स्नातो यो दमःस्नातः स याह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ ९ ॥
 अतीते ध्वनपेक्षा ये प्राप्तोष्वर्थेषु निर्ममाः ।
 शौचं मेव परं तेषां येषां नोत्पद्यते स्पृहा ॥ १० ॥
 प्रज्ञानं शौचमेवेह शारीरस्य विशेषतः ।
 तथा निष्क्रिष्णनत्वं च मनसश्च प्रसन्नता ॥ ११ ॥

वृत्तशौचं मनःशौचं तीर्थं शौचं मतः परम् ।
 ज्ञानोत्पन्नं च यच्छौचं तच्छौचं परमं मतम् ॥ १२ ॥
 मनसा च प्रदीप्तेन ब्रह्मज्ञानजलेन च ।
 स्नाति यो मानसे तीर्थे तत्स्नानं तत्त्वदर्शिनम् ॥ १३ ॥
 समारोपितशौचस्तु नित्यं भावसमाहितः ।
 केवलं गुणसम्पन्नः शुचिरेव नरः सदा ॥ १४ ॥
 शरीरस्थानतीर्थानि प्रोक्तान्येतानि भारत ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि शृणु तान्यपि ॥ १५ ॥
 शरीरस्य पथोद्देशाः शुचयः परिकीर्त्तिताः ।
 तथा पृथिव्याभागाश्च पुण्यानि सलिलानि च ॥ १६ ॥
 कीर्त्तनाच्चैव तीर्थस्थ स्नानाच्च पितृतर्पणात् ।
 धुनन्ति पापं तीर्थेषु ते प्रयान्ति सुखं दिवम् ॥ १७ ॥
 परिग्रहाच्च साधूनां पृथिव्याश्चैव तेजसा ।
 अतीव पुण्यभागास्ते सलिलस्य च तेजसा ॥ १८ ॥
 मनसश्च पृथिव्याश्च पुण्यतीर्थास्तथापरे ।
 उभयोरेव यः स्नायात् स सिद्धिं शीघ्रमाप्नुयात् ॥ १९ ॥
 यथा बलं क्रियाहीनं क्रिया वा बलवार्जता ।
 नेह साधयते कार्यं समायुक्ता तु सिद्धयति ॥ २० ॥
 एवं शरीरशौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः ।
 शुचिः सिद्धिमवाप्नोति द्विविधं शौचमुत्तमम् ॥ २१ ॥

इन्द्रियनिग्रहः ।

आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।
 तज्जयः सम्पदां मार्गा येनेष्टं तेन गम्यतां ॥

मनुः २. इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।
 संयमे यत्र भातिष्ठे दिद्वान्यन्ते च वाजिनाम् ॥ ८८ ॥
 एकादशेन्द्रियाण्यष्टौर्षानि पूर्वे मनीषिणः ।
 तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि यथा वदनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
 पायूपस्यं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥ ९० ॥
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।
 कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाखादीनि प्रचक्षते ॥ ९१ ॥
 एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।
 यस्मिन्निते जिलावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ ९२ ॥
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
 संनियम्य लुप्तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ९३ ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा कृष्णयत्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ९४ ॥
 यश्चैतान् प्राप्नुयात्सर्वान् यश्चैतान् केवलास्त्यजेत् ।
 प्रापणात् सर्वकामनां परित्यागो विशिष्यते ॥ ९५ ॥
 न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ।
 विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ ९६ ॥
 वेदा स्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।
 न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ९७ ॥
 श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च श्रुत्वा घ्रात्या च यो नरः ।
 न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ९८ ॥
 इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
 तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥ ९९ ॥
 वशीकृत्येन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।
 सवान् संसाधये दर्शनाक्षिण्यन् योगतस्तनुम् ॥ १०० ॥

अध्यायः ३३. यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनानुकर्षिणा ।

आपदस्तस्य वर्द्धन्ते शुकुपच्च ह्योडुराट् ॥ ५४ ॥

वश्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदण्डं विकारिषु ।

परीक्ष्य कारिणं धीरमन्त्यन्तं श्रीर्निपेवते ॥ ५७ ॥

रथः शरीरं पुरुषस्य राजन् आत्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्यचाश्वाः ।

तैरप्रमत्तः कुशलो सदश्वैर्दान्तैः सुगमं याति रथीव धीरः ॥ ५८ ॥

एताभ्यनिगृहीतानि घ्यापादपितुमप्यलम् ।

अविधेया इयादान्ता ह्याः पथि कुसारधिम् ॥ ५९ ॥

अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थञ्चैवाप्यऽनर्थतः ।
 इन्द्रियैरजितै र्बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ६० ॥
 धर्माथीं यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
 श्रीप्राणघनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६१ ॥
 अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।
 इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद् अश्यते हि सः ॥ ६२ ॥
 यः पञ्चाभ्यन्तरान् शत्रून्विजित्य मनोमयान् ।
 जिगीपति रिपून्न्यान् रिपवो ऽभिभवन्ति तम् ॥ ६७ ॥
 दृश्यन्ते हि दुरात्मानो बध्यमानाः स्वकर्मभिः ।
 इन्द्रियाणामनीशत्वाद्वाजानो राज्यविभ्रमैः ॥ ६८ ॥ ।
 निजानुपततः शत्रून् पञ्च पञ्च प्रयोजनम् ।
 यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद् असते नरम् ॥ ७० ॥

भाग. ११-८. जिहया ऽतिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः ।
 मृत्युमृच्छत्यमद्बुद्धिर्मानस्तु बहिर्धै र्थया ॥ १६ ॥
 इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः ।
 वर्जयित्वा तु रमनं तन्निरन्नस्य बद्धते ॥ २० ॥
 तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजिताऽन्येन्द्रियः पुमान् ।
 न जये द्रसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे ॥ २१ ॥

वृत्तिशाम अस्वाद्यस्य हि सर्वस्य जिहाग्रे क्षणसङ्गमः ।
 कण्ठनाडीयतीतञ्च सर्वं चैवाशनं समम् ॥
 यद्ग्रं भुज्यते स्वादु कपुं कदशनञ्च यत् ।
 तयोः सम्प्राप्तयोः काष्ठं विपाकः सदृशः स्मृतः ॥
 रसनाशनसंयोगात् तृणानन्दविमोहिताः ।
 बहिर्धेन यथा मीना विनाशं यान्ति यालिशः ॥

धन-२०८ इन्द्रियाणि तु यान्याहः कानि तानि यतव्रतं ।
 निग्रहञ्च कथं कार्य्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५५ ॥
 कथञ्च फल माप्नोति तेषां धर्मभृतां वर ।
 एत दिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं निषोद्य मे ॥ ५६ ॥

वन-२०८-भावे-२-एव मुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।

प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १ ॥

व्याध उवाच, विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्त्तते ।

तत् प्राप्य कामं भजते रोपञ्च द्विजसत्तम ॥ २ ॥

ततस्तदर्थं घतते कर्म चारभते महत् ।

इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासश्च निषेवते ॥ ३ ॥

ततो रागः प्रभवति द्वेषश्चैतदनन्तरम् ।

ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४ ॥

ततो लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।

न धर्मं जायते बुद्धिर्व्याजादमं करोति च ।

व्याजेन चरतो धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ॥ ५ ॥

व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ।

तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं विकीर्यति ॥ ६ ॥

बुद्धिर्निर्घातार्थमाणश्च परिहृतैश्च द्विजोत्तम ।

उत्तरं श्रुतिसम्बन्धं ब्रवीत्यश्रुतियोजितम् ॥ ७ ॥

अधर्मं त्रिविधं तस्य वर्त्तते रागदोषजः ।

पापं चिन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च ॥ ८ ॥

तस्याधर्मं प्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ।

एकशीलैश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ।

स तेन दुःखमाप्नोत परत्र च विपद्यते ॥ ९ ॥

पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभन्तु मे शृणु ।

यस्त्वेतान् प्रज्ञया दोषान् पूर्वमेवानुपश्यति ॥ १० ॥

कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते ।

तस्य साधु समारम्भाद् बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ ११ ॥

इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तत् व्यक्तमिति स्मृतम् ।

तदव्यक्तमिति ज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १२ ॥

यथा स्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु ।

इन्द्रियाणि यदा देही धारयन्निव तप्यते ॥ १३ ॥

लोके विततमात्मानं लोकञ्चात्मनि पश्यति ।

परावरज्ञः सक्तः सन्न स तु भूतानि पश्यति ॥ १४ ॥

पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
 ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १५ ॥
 ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य पौरुषम् ।
 लोकवृत्तिप्रकाशेन ज्ञानमार्गेण गम्यते ॥ १६ ॥
 अनादिनिघर्नं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् ।
 अनौपम्यमपूतं च भगवानाह बुद्धिमान् ॥ १७ ॥
 तपो मूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ।
 इन्द्रियाण्येव संपम्य तपो भवति नान्यथा ॥ १८ ॥
 इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत् स्वर्गनरकाबुधौ ।
 निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १९ ॥-
 एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
 एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ २० ॥
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छन्त्य संशयम् ।
 संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं समाप्नुयात् ॥ २१ ॥
 पणामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं यो ऽधिगच्छति ।
 न स पापैः कुतो जनयैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
 रथः शरीरं पुरुषस्य द्रुष्टमात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यहो रथान्
 तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वैर्हान्तैः सुखं याति रथीवधीरः ॥ २३ ॥
 पणामात्मनि युक्तानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ।
 यो धीरो धारयेद्रथोन् स स्यात् परमसारथिः ॥ २४ ॥
 इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां हयानामिव वर्त्मसु ।
 घृतिं कुर्वति सारथ्ये धृत्या तानि जयेद् ध्रुवम् ॥ २५ ॥
 इन्द्रियाणां विषरतां यन्मनो ऽनुविधीयते ।
 तदस्य हरते बुद्धिं नाशं वायुरिवाम्भसि ॥ २६ ॥
 येषु विप्रतिपद्यन्ते पट्सु मोहात् फलागमे ।
 तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् ॥ २७ ॥

ऋ० . ३० १. अत्मानं शरीरं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
 बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

दुरन्वयं दुष्प्रथमं दुरापं दुरतिक्रमम् ।
 सर्वं वै तपसाभ्येति तपो हि बलवत्तरम् ॥ ८ ॥
 सुगपो ऽसम्मता ऽऽदायी भ्रूणहा गुरुनल्पगः ।
 तपसा तरते सर्वं मेनसश्च प्रमुच्यते ॥ ९ ॥
 सर्वविद्य स्तु चक्षुष्मानऽपि यादृशतादृशम् ।
 तपस्विर्न तथैवाहु स्ताभ्यां कार्यं सदा नमः ॥ १० ॥

शां१६०. भीष्म. उ. सर्वमेतत् तपोमूलं कवयः परिचक्षते ।
 न ह्यतप्ततपाः मूढः क्रियाफलमवाप्नुते ॥ १ ॥
 प्रजापतिरिदं सर्वं तपसैवाऽसृजत् प्रभुः ।
 तथैव वेदानृपय स्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २ ॥
 तपसैव ससर्जा ऽज्ञं फलमूलानि यानि च ।
 श्रोत्रं लोकां स्तपसा सिद्धाः परयन्ति सुसमाहिताः ॥ ३ ॥
 औषधान्यऽगदादीनि क्रिया श्र विविधा स्तथा ।
 तपसैव हि सिद्धयन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥ ४ ॥
 यद् दुरापं भवेत् किञ्चित् तत् सर्वं तपसा भवेत् ।
 ऐश्वर्यमृषयः प्राप्ता स्तपसैव न संशयः ॥ ५ ॥
 सुर. पोऽसम्मतादायी भ्रूणहा गुरुनल्पगः ।
 तपसैव सुतप्तेन नरः पापादिमुच्यते ॥ ६ ॥
 तपसा बहुरूपस्य तैस्तैर् द्वारैः प्रवर्त्ततः ।
 निवृत्त्या वर्त्तमानस्य तपो नानशनात् परम् ॥ ७ ॥
 न दुष्करतरं दानान् नातिमातरमाश्रमः ।
 श्रैविद्येभ्यः परं नास्ति सन्यासः परमं तपः ॥ ८ ॥
 इन्द्रियाणीह रक्षन्ति स्वर्गधर्माऽभिगुप्तये ।
 तस्मा दर्थं च धर्मं च तपो नानशनात् परम् ॥ १० ॥
 ऋषयः पितरो देवा मनुष्या मृगपक्षिणः ।
 यानि चान्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ११ ॥
 तपः परायणाः सर्वे सिद्धयन्ति तपसा च ते ।
 इत्थेवं तस्मा देवा महत्त्वं प्रतिपेदिरे ॥ १२ ॥

इमानीष्टुदिभागानि फलानि तपसः सदा ।

तपसा शक्यते प्राप्तुं देवत्वमपि निश्चयात् ॥ १३ ॥

शांति- ७९. तपो यज्ञादपि श्रेष्ठमित्येषा परमा श्रुतिः ।

तत्ते तपः प्रवक्ष्यामि विद्वंस्तदपि मे शृणु ॥ १७ ॥

अहिंसा सत्य वचनमानुशस्यं दमो घृणा ।

एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणम् ॥ १८ ॥

मोक्ष शांति- १८ युधि-३. यदिदं तप इत्याहु रूपवासं पृथग्जनाः ।

तपःस्या देतदेवेह तपोऽन्यद्वापि किं भवेत् ॥ १ ॥

भोष्-उवाच- मासार्धमासोपघासाद् यत्तपो मन्यते जनः ।

आत्मतन्त्रोपघाती यो न तपस्वां न धर्मवित् ॥ २ ॥

त्यागस्यापि च संपत्तिः शिष्यते तप उत्तमम् ।

सदोपवासी च भवेद् ब्रह्मचारो तथैव च ॥ ३ ॥

मुनिश्च स्यात् सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा जपेत् ।

कुटुम्बिको धर्मकामः सदाऽस्वप्नश्च मानवः ॥ ४ ॥

अमांसाशी सदा च स्यात् पवित्रं च सदा पठेत् ।

ऋतवादी सदा च स्यात् नियतश्च सदा भवेत् ॥ ५ ॥

विघसाशी सदा च स्यात् सदा चैवातिधिप्रियः ।

अमृताशी सदा च स्यात् पवित्री च सदा भवेत् ॥ ६ ॥

युधि- २- कथं सदोपवासी स्याद् ब्रह्मचारी च पार्थिव ।

विघसाशी कथं च स्यात् कथं चैवातिधिप्रियः ॥ ७ ॥

भोष्-उवाच, अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं च यो नरः ।

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ॥ ८ ॥

भार्यां गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति चैव हि ।

ऋतवादी सदा च स्याद् दानशीलश्च मानवः ॥ ९ ॥

अभक्षयन् वृथा मांसममांसाशी भवत्युत ।

दानं ददत् पवित्री स्याद् ऽस्वप्नश्च दिवाऽस्वपन् ॥ १० ॥

भृत्यातिधिपु यो भुङ्क्ते मुक्तवत्सु नरः सदा ।

अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ ११ ॥

अशुक्तयत्सु नाश्नाति ब्राह्मणेषु तु यो नः ।
 अमोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १२ ॥
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संश्रितेभ्य स्तथैव च ।
 अशिशृनि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विघमाशानम् ॥ १३ ॥
 तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणः स्मृताः ।
 उपस्थिता ह्यप्सरसो गन्धर्वश्च जनाधिप ॥ १४ ॥
 देवतानिधिभिः मार्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते ।
 रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १५ ॥

त्रिविधं तपः ।

गी.ता. १०. देः द्विज गुरुप्राज्ञपूजनं शीघ्रमार्जवम् ।
 ब्रह्मचर्यमहिता च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥
 अनुद्वेगकर वाच्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनं चैव चङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥
 मनः प्रमादसौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
 भायसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥
 श्रद्धयः पया तप्तं तपस्तत्रिद्विधं भरैः ।
 अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥
 सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
 क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम् ॥ १८ ॥
 मूढग्राहेणात्मनो गत् पीडया क्रियते तपः ।
 परस्पोत्मादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

लोकयात्रा

युधि. २. किं कर्त्तव्यं मनुष्येण लोकयात्रा हितार्थिना ।
 महा. अनु. १३. कथं वै लोकयात्रान्तु किं शीलश्च समाचरेत् ॥ १ ॥
 भीष्म. उवाच. कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् ।
 मनसा त्रिविधञ्चैव दश कर्मपथास्त्यजेत् ॥ २ ॥
 प्राणातिपातस्तैन्यश्च परदारमथापि च ।
 त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ॥ ३ ॥

असत्प्रलापं पारुष्यं वैशून्यं मन्त्रं तथा ।
 चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेत् ॥ ४ ॥
 अनभिधया परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् ।
 कर्मणां फलं मस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥ ५ ॥
 तस्माद्वाक्कायमनसा नाचरे दशुर्भ नरः ।
 शुभा शुभान्याचरन् हि तस्य तस्याभुते फलम् ॥ ६ ॥

त्रिविधतपः

अनु-१४४ उभोगाव भगवन् सर्वभूतेश सुरासुर नमस्कृत ।
 धर्मा धर्मौ नृणां देव ब्रूहि मे संशयं विभो ॥ १ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा त्रिविधं हि नरः सदा ।
 बध्यते बन्धनैः पार्श्वे मुच्यते ऽप्यथवा पुनः ॥ २ ॥
 केन शीलेन वै देव कर्मणा कीदृशेन वा ।
 समाचारैर्गुणैर्वाक्यैः स्वर्गं यान्तीह मानवाः ॥ ३ ॥
 देवदेव उ-देविधर्मार्थं तत्त्वज्ञे धर्मनित्ये दमे रते ।
 सर्वप्राणिहितः प्रश्नः श्रूयतां बुद्धिवर्द्धनः ॥ ४ ॥
 सत्यधर्म रताः सन्तः सर्वलिङ्गविबर्जिताः ।
 धर्मलब्धार्थभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५ ॥
 नाधर्मेण न धर्मेण बध्यन्ते छिन्न संशयाः ।
 प्रलयेत्पत्तितत्त्वज्ञाः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ॥ ६ ॥
 घोररागा विमुच्यन्ते पुरुषाः कर्म बन्धनैः ॥ ६ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा ये न हिंसन्ति किञ्चन ।
 ये न सज्जन्ति कस्मिंश्चित्ते न बध्यन्ति कर्मभिः ॥ ७ ॥
 प्राणातिपाताद्विरताः शीलवन्तो दूषान्विताः ।
 तुल्यप्रेष्यप्रिया दान्ता मुच्यन्ते कर्मबन्धनैः ॥ ८ ॥
 सर्वभूतदयावन्तो विश्वास्याः सर्वजन्तुषु ।
 त्यक्तहिंसासमाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९ ॥
 परस्वे निर्ममा नित्यं परदारविबर्जकाः ।
 धर्मलब्धार्थभोक्तारस्ते नराः स्वर्ग गामिनः ॥ १० ॥

मातृवत् स्वसृवच्चैव नित्यं द्रुहितृवश्च ये ।
 परदारेषु वर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ११ ॥
 स्तौन्यान्निवृत्ताः सततं सन्तुष्टाः स्वधनेन च ।
 स्वभाग्यान्युपजीवन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १२ ॥
 परदारेषु ये नित्यं चारित्र्यावृतलोचनाः ।
 यतेन्द्रियाः शीलपरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १३ ॥
 एष देवकृतो मार्गः सेवितव्यः सदा बुधैः ।
 अकपायकृतश्चैव मार्गः सेव्यः सदा बुधैः ॥ १४ ॥
 स्वदारनिरता ये च ऋतुकालाभिगामिनः ।
 अग्राम्यसुखभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १५ ॥
 दानधर्मतपोयुक्तः शीलशौचदयात्मकः ।
 वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा सेवितव्यः सदा बुधैः ॥ १६ ॥
 स्वर्गवासमभीप्सद्भिर्नसेव्यस्त्वत उत्तरः ॥ १७ ॥

उमोवाच- याया तु यध्यते येन मुच्यतेऽप्यथवा पुनः ।
 तानि कर्माणि मे देव वद भूतपतेऽनघ ॥ १८ ॥
 महेश्वर उ- आत्महेतोः परार्थं वा नर्महास्याश्रयात्तथा ।
 ये मृषा न वदन्तीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १९ ॥
 वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा कामकारा सधैव च ।
 अचतं येन भाषन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २० ॥
 श्लक्ष्णां वाणीं निरावाधां मधुरां दोषवर्जिताम् ।
 स्वागतेनाभिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २१ ॥
 परुषं ये न भाषन्ते कटुकं निष्ठुरं तथा ।
 अपैशून्यरताः सन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २२ ॥
 पिशुनां ये न भाषन्ते मित्रभेदकरां गिरम् ।
 शृतं मैत्रन्तु भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २३ ॥
 ये वर्जयन्ति परुषं परद्रोहं च भानवाः ।
 सर्वभूतसमादान्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २४ ॥
 असत् प्रलापाद्विरता विरुद्धपरिवर्जकाः ।
 सौम्यप्रलापिनो ये च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २५ ॥

न कोपा ब्याहरन्ते ये वाचं हृदयदारिणीम् ।
 शान्तं वदन्ति क्रुद्धापि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २६ ॥
 एष वाणीकृतो देवि धर्मः सेव्यः सदा नरैः ।
 शुभः सत्यगुणो नित्यं वर्जनीयं मृषा बुधैः ॥ २७ ॥
 समोवाच मनसा बध्यते येन कर्मणा पुरुषः सदा ।
 तन्मे ब्रूहि महाभाग देवदेव पिनाकधृक् ॥ २८ ॥
 गणेश्वर उ. मानसेनेहधर्मेण संयुक्ताः पुरुषाः सदा ।
 स्वर्गं गच्छन्ति कल्याणि तन्मे कीर्त्तयतः शृणु ॥ २९ ॥
 दुष्प्रणीतेन मनसा दुष्प्रणीतान्तराकृतिः ।
 मनो बध्यति येनेह शृणु वाक्यं शुभानने ॥ ३० ॥
 अरण्ये विजने न्यस्तं परस्वं दृश्यते यदा ।
 मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३१ ॥
 ग्रामे गृहे वा घटद्रव्यं पारक्यं विजने स्थितम् ।
 नाभिनन्दन्ति वै नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३२ ॥
 तथैव परदारान् ये कामवृत्तान् रहोगतान् ।
 मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३३ ॥
 शत्रुं मित्रं च ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः ।
 भवन्ति मैत्राः सङ्गम्य ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३४ ॥
 श्रुतवन्तो दयावन्तः शुचयः सत्यसङ्गराः ।
 स्वैरथैः परिसन्तुष्टास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३५ ॥
 अवैरा ये त्वनायासा मैत्रीधित्तगताः सदा ।
 सर्वभूतदयावन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३६ ॥
 श्रद्धावन्तो दयावन्त श्लोक्षा श्लोक्षजनप्रियाः ।
 धर्माधर्मविदो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३७ ॥
 शुभामामशुभानाञ्च कर्मणां फलसञ्चये ।
 विपाकज्ञाश्च ये देवि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३८ ॥
 न्यायोपेता गुणोपेता देवद्विजपराः सदा ।
 समुत्थानमनुप्राप्ता स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३९ ॥
 शुभैः कर्मफलैर्देवि मयेते परिकीर्त्तिताः ।
 स्वर्गमार्गं पराम्भूयः किं श्रोतुं त्वमिहेच्छसि ॥ ४० ॥

भाग. स्कं. ५.

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणाम् गृहेषु पञ्चेन्द्रिय निग्रह स्तपः ।
अफुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्त्तते निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥

अथ दया

भागवत. दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्टया येन केन वा ।
सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥
वत्सहिता यथैवात्मा परस्तद्यद् द्रष्टव्यः सुखमिच्छता ।
सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे ॥
सुखं वा यदि वा दुःखं यत्किञ्चित् कियते परे ।
ततस्तत्तु पुनः पश्चात्सर्वमात्मनि जायते ॥

दयासहानुभूतिः ।

इति. २५ युधि-३ साधुभिः सह संवासे ये गुणाः परिकीर्तिताः ।
अनु-५०.५१. महाभाग्यवतां चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
भीष्मउवाच अत्र ते कथयिष्ये ऽहमितिहासं पुरातनम् ।
नहुपस्य च सम्वादं महर्षे शक्यवनस्य च ॥ २ ॥
भार्गव शक्यवनो नाम महर्षिः सुमहातपाः ।
उपवास कृतारम्भो बभूव किल भारत ॥ ३ ॥
निहत्य कामं क्रोधं च द्रोहं मोहं मदं तथा ।
गंगायमुनयो मध्ये विवेश सलिलाश्रयम् ॥ ४ ॥
तं गङ्गा यमुना चैव सरित् श्वानुगा स्तदा ।
प्रदक्षिणसृपिं चक्रुर्न चैनं प्रत्यपीडयन् ॥ ५ ॥
तत्रास्य वसतः कालः समतीतो महान् स्तदा ।
परेण ध्यानभूतेन स्थाणुभूतस्य तिष्ठतः ॥ ६ ॥
ततः कदाचित्तं देशमगमत् मत्स्यजीविनः ।
प्रसार्य सुमहज्जालं सर्वैश्चाकर्षितं जलात् ॥ ७ ॥
अथ ते सहमत्स्यै स्तु निषादा पलदर्पिताः ।
तस्माद्भुत्तारयामासुः सलिलाद् भृगुनन्दनम् ॥ ८ ॥

तं दृष्ट्वा दीक्षतपसं कैवर्ता भयपीडिताः ।

शिरोभिः प्रणिपत्योर्वा मिदं वचनमब्रुवन् ॥ ६ ॥

कैवर्त्ताः- आज्ञानात्कृतपापाना मस्माकं क्षंतुमर्हसि ।

किं वा कुर्मः प्रियं ते ज्य तदाज्ञापय सुव्रत ॥ १० ॥

भीष्मउवाच- समुनि स्तन्महदृष्ट्वा मत्स्यानां कदनं कृतम् ।

कृपया परयाचिष्ट स्तानुवाच सुदुःखितः ॥ ११ ॥

एवम उ- मरणं विक्रयं वापि मत्स्यै र्यास्याम्यहं सह ।

संवासान्नोत्सहे त्यक्तुं दीनानेतान्सुदुःखितान् ॥ १२ ॥

दुःखितानीह भूतानि दृष्ट्वा स्याद्यो न दुःखितः ।

केवलात्महितेच्छे यः कोऽन्यं सतरस्ततः ॥ १३ ॥

अहोसर्वेषु कारुण्य मात्मार्यं सुखमिच्छताम् ।

ज्ञानिनामपि यद्येतः केवलात्महितोद्यतम् ॥ १४ ॥

ज्ञानिनोऽपि यदा स्वार्थं निश्चित्य ध्यानमास्थिताः ।

सत्त्वाः संसारदुःखार्ताः कं यान्ति शरणं तदा ॥ १५ ॥

को नु स स्यादुपायोऽत्र येनाहं दुःखितात्मनाम् ।

अन्तः प्रविश्य भूतानां भवेद्यं दुःखभाक् सदा ॥ १६ ॥

अहो मीनाः स्फुरन्त्येते लुठन्ति च तथापरे ।

यलिनोऽपि महाकायाः सूर्यांशुपरिपीडिताः ॥ १७ ॥

दृष्ट्वा ऽन्य वधिर व्यङ्गाननाधान् रोगिणस्तथा ।

दया न जायते येषां ते शोच्या मूढचेतनाः ॥ १८ ॥

प्राणसंशयमापन्नं यो न रक्षति शक्तिमान् ।

सर्वधर्मबहिर्भूतः सपार्था गतिमाप्नुयात् ॥ १९ ॥

अपहृत्यार्त्तिमार्तार्तां सुखं यदुपजायते ।

तस्य स्वर्गोऽपवर्गो वा कलां नार्हति योऽदृशीम् ॥ २० ॥

तस्मान्नैतानहं दीनां स्त्यक्त्वा मीनान् सुदुःखितान् ।

ब्रह्मणोऽपि पदं यास्ये किं पुनस्त्रिदशालयम् ॥ २१ ॥

न करिष्ये च युष्माक माशाटेदं कदाचन ।

निवेदयत मां राज्ञे स मे मूल्यं प्रदास्यति ॥ २२ ॥

भीष्मउवाच- एवं निशम्य घचनं निपादा जातसंभ्रमाः ।

गत्वा राज्ञे च तत्सर्वं नहुपाय न्यवेदयन् ॥ २३ ॥

- नहुपोऽपि च तच्छ्रुत्वा विस्मयाविष्टचेतनः ।
 नहुपउवाच- कोऽसावत्यदमुताकारो जले वास मकल्पयत् ॥ २४ ॥
 इति संचित्य धर्मात्मा धर्मशक्तिसमन्वितः ।
 भयेन च समाविष्टो मुनिप्रवरशक्या ॥ २५ ॥
 विसृज्य सेनां तत्रैव राजा लघुपरिच्छदः ।
 त्वरितः प्रययौ तत्र सहामात्यपुरोहितः ॥ २६ ॥
 तं दृष्ट्वा सूर्य संकाशं च्यवनं शंसितव्रतम् ।
 ज्ञात्वा भार्गव मेकाग्रं ध्यानयोग परायणम् ॥ २७ ॥
 तं पूजयित्वा विधिव द्वैकल्पं नरोत्तरः ।
 प्रोवाच भगवन् ब्रूहि किं करोमि तवाज्ञया ॥ २८ ॥
- व्यवन उ श्रमेण महताविष्टाः कैवर्त्ता दुःखजीविनः ।
 मम मूल्यं प्रयच्छेभ्यो यथावद्राजसत्तम ॥ २९ ॥
 यथामूल्यप्रदानेन मत्स्यसोभर्म्यमास्थितः ।
 एभ्यो मुच्ये यथाकामं मरिष्ये वा ततोऽन्यथा ॥ ३० ॥
 यथामूल्यप्रदानेन करोम्यात्मप्रमोचनम् ।
 तथा मीनांश्च रक्षामि तन्मे मनसि निश्चतम् ॥ ३१ ॥
- नहुप उ- सहस्रांणां शतं मूल्यं निपादेभ्यः प्रदीयताम् ।
 निष्क्रयाथं भगवतो यथाह भृगुनन्दनः ॥ ३२ ॥
- व्यवन उ नाहं शतसहस्रेण विक्रीयः पार्थिव त्वया ।
 सदृशं दीयतां मूल्यममात्यैः सह चिन्तय ॥ ३३ ॥
- नहुप उवाच-कोटिः प्रदीयतां मूल्यं निपादेभ्यः पुरोहिताः ।
 यद्येतदपि नो मूल्यं ततो भूयः प्रदीयताम् ॥ ३४ ॥
- व्यवन उ आत्ममूल्यं न वक्तव्यं न तं लोकः प्रदांसति ।
 तस्मान्नाहं प्रवक्ष्यामि न चात्मस्तुतिमुद्गहेत् ॥ ३५ ॥
 नाहमर्हामि वा कोटिं न त्वर्होऽभ्यधिकं ततः ।
 सदृशं मामकं मूल्यं ब्राह्मणैः सह चिन्तय ॥ ३६ ॥
- नहुप उवाच अर्द्धराज्यं समस्तं वा निपादेभ्य प्रदीयताम् ।
 एतन् मूल्यमहं मन्ये किं वा त्वं मन्यसे द्विज ॥ ३७ ॥
- व्यवन उ अर्द्धराज्यं समस्तं वा नाहमर्हामि पार्थिव ।
 सदृशं दीयतां मूल्यमृषिभिः सह चिन्तय ॥ ३८ ॥

- भोष्मउवाच. महर्षे स्तद्धवः श्रुत्वा नहुषो भृशदुःखितः ।
चिन्तयामास शोकार्तः सहामात्यपुरोहितः ॥ ३६ ॥
गत्वा कश्चिदपिस्तत्र गविजात इति श्रुतः ।
प्रोवाच नहुषं माभैस्तोपयिष्याम्यहं मुनिम् ॥ ४० ॥
- नहुषउवाच. ब्रवीतु भगवन् मूल्यं मुनेस्तस्य महात्मनः ।
परिभ्राषस्व मामस्माद्विषयं च कुलं च मे ॥ ४१ ॥
हन्यादपिः सुसंकुद्धो त्रैलोक्यमपि सेखरम् ।
किं पुन मां तपो हीनं बाहुवीर्यपरायणम् ॥ ४२ ॥
- शिविज्ञा. उ. अन्धेर्घो यो महाराज जगत्पूज्या द्विजोत्तमाः ।
गावश्च दैवतं तेषां तद्गोमूल्यं प्रदीयताम् ॥ ४३ ॥
- भोष्म. उ. तच्छ्रुत्वा वचनं राजा सहामात्य पुरोहितैः ।
हर्षेण च समाविष्टः प्रोवाचेदं वचो नृपः ॥ ४४ ॥
- अनु. ५०. ५१. उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा ऋतो ऽसि भार्गव ।
एतन् मूल्यमहं मन्ये तव धर्मं भृतां वर ॥ २५ ॥
उत्तिष्ठाम्येप राजेन्द्र सम्यक् ऋतो ऽसि ते जनघ ।
गोभिस्तुल्यं न परयामि धनं किञ्चि दिहाच्युतम् ॥ २६ ॥
कीर्तनं श्रवणं दानं दर्शनञ्चापि पार्थिव ।
गवां प्रशस्यते वीर सर्वपापहरं शिवम् ॥ २७ ॥
गावो लक्ष्म्याः सदा मूलं गोपु पाप्मा न विद्यते ।
गावो यज्ञस्य नेत्रयो वै तथा यज्ञस्य ता मुग्धम् ॥ २८ ॥
अमृतं हृष्यययं दिव्यं चरन्ति च वहन्ति च ।
अमृतापतना श्रैताः सर्वलोक नमस्कृताः ॥ ३० ॥
तेजसा यपुषा चैव गावो वह्निसमा मुचि ।
गावो हि सुमहत्तेजः प्राणिनाञ्च सुग्वप्रदाः ॥ ३१ ॥
निविष्टुं गाकुलं यद्य द्यासं मुञ्चति निर्भयम् ।
विराजयति तं देशं पाप आस्थापकर्षति ॥ ३२ ॥
गावः स्वर्गस्य सौपानं गावः स्वर्गे ऽपि पूजिताः ।
गावः कामदुहो देव्यो नान्यत्किञ्चित् परं स्मृतम् ॥ ३३ ॥
इत्येतद् गोप मे प्रोक्तं माहान्व्यं भरतर्षभ ।
गुणैकदेशवचनं शक्यं पारायणं न तु ॥ ३४ ॥

एतच्छ्रुत्वा निपादास्ते गवां माहात्म्यमुत्तमम् ।

प्रणिपत्य महात्मानं ततस्तमृषिमब्रुवन् ॥ ५७ ॥

संभाषा दर्शनं स्पर्शं कीर्त्तनं स्मरणं तथा ।

पावनानि किलैतानि साधूनामिति शुश्रुम ॥ ५८ ॥

संभाषा दर्शनं स्पर्शः सहासाभिः कृतं त्वया ।

प्रसीद भगवं स्तस्मा द्वैरेषा प्रतिगृह्यताम् ॥ ५९ ॥

च्यवन, उ. एष यः प्रतिगृह्णति गामेषां मुक्तकिल्बिषां ।

निपादा गच्छतः स्वर्गं मत्स्यैः साहं जलोद्भूतैः ॥ ६० ॥

यन्मया सुकृतं किञ्चिन्मनोवाक्काय कर्मभिः ।

दुःखात्तां जंतव स्तेन सर्वे संतु सुखावहाः ॥ ६१ ॥

भौष्प उवाच. ततस्तस्य प्रसादेन महर्षेर्भावितात्मनः ।

निपादास्तेन वाक्येन सह मत्स्यैर्दिवं गताः ॥ ६२ ॥

सेव्याः श्रेयोर्धिभिः सन्तः पुण्यतीर्थजलोपमाः ।

क्षणोपासंगयोगोऽपि न तेषां निष्फलो भवेत् ॥ ६४ ॥

साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थभृता हि साधवः ।

कालेन फलते तीर्थं सद्यः साधुसमागमः ॥ ६५ ॥

नांभोमयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।

ते पुन्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ६६ ॥

अथर्षिश्च्यवनो धीमान् गविजातो महातपाः ।

वराभ्यां छन्द्यामासु रथेषुभ्यां नृपोत्तमम् ॥ ६७ ॥

ततः स वरपामास धर्मं बुद्धिं सुदुर्लभाम् ।

तथेत्युक्त्वा तु तौ विप्रौ तं नृपं प्रशंसंशतुः ॥ ६८ ॥

अहो धन्यो ऽसि राजेन्द्र यत्ते धर्मं मतिः स्थिता ।

धर्मधीः दुर्लभा पुस्तं विशेषेण महीक्षिताम् ॥ ६९ ॥

ध्रुवो राज्यमदो राज्ञां मोहश्चापि महान् ध्रुवः ।

मोहाद् ध्रुवश्चनरको राज्यं निन्दन्त्यतो बुधाः ॥ ७० ॥

राज्यं हि बहुमन्यन्ते नरा विषयलोलुपाः ।

मनीषिणस्तु परयन्ति तदेव नरकोपमम् ॥ ७१ ॥

तस्मात्लोकद्वयध्वंसी मदः परमदारुणः ।

भविष्यति महाराज तव नैव न संशयः ॥ ७२ ॥

अंहोभिर्मुच्यसे राजन् प्रसःदादावयोर्भुवम् ।
यस्मात्प्रार्थितवानावां धर्मं बुद्धिं सुदुर्लभाम् ॥ ७३ ॥
भोष्मडवाच. इत्युक्त्वा तौ महात्मानौ जग्मतुः स्वस्वमाश्रमम् ।
नहुषोऽपि धरं लब्ध्वा प्रविष्टः प्राविशत्पुरीम् ॥ ७४ ॥
एतत्तै कथितं राजन् गुणा ये सत्समागमे ।
महाभागवतां चैव किमन्यच्छ्रोतु मिच्छसि ॥ ७५ ॥

अथ शरणागत प्रतिपालनम् ॥

सिंहास०. युधि. २. यो रक्षेत् प्राणिनं ब्रह्मन् भयार्तं शरणागतम् ।
तस्य पुण्यफलं यत् स्यात् तन्मे ब्रूहि नपोधन ॥ २ ॥
जोम०. २. एकतः प्रातः सर्वे समग्रवरदक्षिणाः ।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥ ३ ॥
इदमेव पुरादेवास्तुलायां समतोलयन् ।
प्राणरक्षणमेवेह गौरवेणातिरिच्यते ॥ ४ ॥
अत्रैवो दाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रस्याग्नेश्च संवादं शिवे रौशीनरस्य च ॥ ५ ॥
वर्तमाने महायज्ञे जिज्ञासार्थं शिविं नृपम् ।
इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा तत्रोपजग्मतुः ॥ ६ ॥
अथ तं नृपतिं प्राप्य कपोतः श्येनजाङ्गपात् ।
शरणार्थं महीपालं मिलिल्ये भयविह्वलः ॥ ७ ॥
ततः शनै रूपागम्य श्येनरूपो सुरेश्वरः ।
राजानं सुमहात्मानं प्रोवाचेदं पचस्तदा ॥ ८ ॥
श्येन. २. धर्मात्मनां धरोऽसि त्वमेको राजन् महोच्चिनाम् ।
स त्वं धर्मविह्वलं हि कथं धर्मं चिकीर्षसि ॥ ९ ॥
भवान् कृत्स्नं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।
क्षमया मूरकर्माणमसाधुंसाधुन ऽजयः ॥ १० ॥
उपकारपरेष्वेव मुपकारपरो जनः ।
यः कारपरेऽपि त्वमुपकार परो यथा ॥ ११ ॥

अहिते हितबुद्धिस्त्वं पापेषु त्वमपापकृत् ।
 दोषान्वेषण दक्षोऽपि गुणान्वेषणतत्परः ॥ १२ ॥
 तदयं विहितो भक्ष्यः पीड्यमानस्य मे ध्रुवा ।
 मा हिंसी लोभतो धर्मं धर्ममुत्सृष्टवानसि ॥ १३ ॥
 राजोवाच संघ्नस्तरूपो प्राणार्थो त्वत्तो भीतो विद्वङ्गमः ।
 मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं स्वगः ॥ १४ ॥
 तदेव भागतस्यास्य कपोतस्याऽभयार्थिनः ।
 कथं मस्मद्विधः कुर्यात् त्यागं सङ्घिर्विगर्हितम् ॥ १५ ॥
 लोभाद् द्वेषाद्गयाद्यापि यस्त्यजेच्छरणागतम् ।
 ब्रह्महत्या समं तस्य पापं माहुर्मनीषिणः ॥ १६ ॥
 शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि ।
 शरणागतहन्तृणां न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित् ॥ १७ ॥
 यथात्मनः प्रियाः प्राणाः सर्वेषां प्राणिनां तथा ।
 तस्मान् मृत्युभयत्रस्ताः त्रातव्याः प्राणिनो बुधैः ॥ १८ ॥
 जन्ममृत्युजरारोगैर्निन्द्यं संसारसागरे ।
 जन्तवः परिक्लिरयन्ते मृत्योः पश्यन्ति ते तथा ॥ १९ ॥
 यन्निमित्तं भवेच्छोकं खासो वा क्रोधएव च ।
 आयासो वा यतो मूलमेकाङ्गमपि तं त्यजेत् ॥ २० ॥
 मरिष्यामीति यद्दृष्टं पुरुषस्योपजायते ।
 युक्तं तेनानुमानेन परोऽपि परिरक्षितुम् ॥ २१ ॥
 यथाहि ते जीवितमात्मनः प्रियं तथापरेषामपि जीवितं प्रियम् ।
 संरक्षसे जीवितमात्मनो यथा तथापरेषामपि रक्ष जीवितम् ॥ २२ ॥
 तस्मान्नाहं मिमं भीतमर्पयिष्ये कपोतकम् ।
 यद्ब्र युक्तं मन्यन्ते कर्तुं श्येनाशु तद्वद ॥ २३ ॥
 श्वेनउवाच, आहारात्सर्वं भूतानि संभवन्ति नरेश्वर ।
 आहारेण विवर्द्धते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ २४ ॥
 शक्यते दुष्करे ऽप्यर्थे राजन् वर्तयितुं चिरम् ।
 न पाहारविहीनेन शक्यते वर्तितुं क्वचित् ॥ २५ ॥
 भक्ष्याद्विष्णोपितस्यास्मान् मम प्राणा विशांपते ।
 विमृज्य कायं चार्थंति यथा मम पुनर्भयः ॥ २६ ॥

मृते च मयि सर्वं मे पुत्रदारं मरिष्यति ।
रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून् प्राणान् न रक्षसि ॥ २७ ॥
धर्मं यो वाधते धर्मो न स धर्मः परन्तप ।
अविरोधी च यो धर्मः स धर्मः सद्भि रुच्यते ॥ २७ ॥
तस्माद्विरोधे धर्मस्य विधिंत्य गुरुलाघवम् ।
यतो भूयान् ततो राजन् कुरु धर्मं विनिर्णयम् ॥ २९ ॥
राज्ञोवाच, नातो भूयान् परो धर्मः कश्चिदन्योऽस्ति खेचर ।
प्राणिनां भयभोतानामभयं यत्प्रदीयते ॥ ३० ॥
परमेकस्य सत्वस्य दत्त्वा त्वभयदक्षिणाम् ।
न तु विप्रसहस्रस्य गोसहस्र मलंकृतम् ॥ ३१ ॥
अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
तस्य देहादिमुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ ३२ ॥
हेमधेन्वंवरादीनां दातारः सुलभा भुवि ।
दुर्लभः पुरुषो लोके सर्वभूतहितप्रदः ॥ ३३ ॥
महतामपि यज्ञानां कालेन क्षीयते फलम् ।
भीताभयप्रदानस्य क्षय एव न विद्यते ॥ ३४ ॥
येन तप्तं तपस्तीर्थं तीर्थसेवा श्रुतं तथा ।
यज्ञं वा भयदानस्य कलां नाह्नन्ति पोडशीम् ॥ ३५ ॥
चतुःसागरपर्यन्तां यो दद्यात्पृथिवी मिमाम् ।
अभयं यश्च भूतेभ्य स्त्रयोरभयदोऽधिकः ॥ ३६ ॥
अपि त्यजे राज्यमिमं शरीरं वापि द्रुस्त्यजम् ।
न त्विमं भयसंग्रस्तं त्यजे दीनं कपोतकम् ॥ ३७ ॥
यन्ममास्ति शुभं किञ्चित्तेन जन्मनि जन्मनि ।
भवेयमहमार्त्तानां प्राणिनामार्त्तिनाशकः ॥ ३८ ॥
न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्भयम् ।
प्राणिनां दुःखतप्तानां कामये दुःखनाशनम् ॥ ३९ ॥
यथा च नानृता चाणी मयैषा समुदाहृता ।
सत्येन तेन भगवान् प्रसीदतु ममेश्वरः ॥ ४० ॥
आह्वारार्थं समारम्भस्तय चार्यं विहंगम ।
तद्यपेष्टं समाहारमन्यदेव ददाम्यहम् ॥ ४१ ॥

अहिते हितबुद्धिस्त्वं पापेषु त्वमपापकृत ।
 दोषान्वेषण दक्षोऽपि गुणान्वेषणतत्परः ॥ १२ ॥
 तदयं विहितो भक्ष्यः पीत्यमानस्य मे क्षुधा ।
 मा हिंसी लोभतो धर्मं धर्ममुत्सृष्टवानसि ॥ १३ ॥

राजोवाच

संग्रस्तरूपी प्राणार्थी त्वत्तो भीतो विहङ्गमः ।
 मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं खगः ॥ १४ ॥
 तदेव मागतस्यास्य कपोतस्याऽभयार्थिनः ।
 कथं मस्मद्विधः कुर्यात् त्यागं सद्भिर्विगर्हितम् ॥ १५ ॥
 लोभाद् द्वेषाद्गयाद्यापि यस्त्यजेच्छरणगतम् ।
 ब्रह्महत्या समं तस्य पापं माहुर्मनीषिणः ॥ १६ ॥
 शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि ।
 शरणागतहन्तृणां न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित् ॥ १७ ॥
 यथात्मनः प्रियाः प्राणाः सर्वेषां प्राणिनां तथा ।
 तस्मान् मृत्युभयत्रस्ताः त्रातव्याः प्राणिनो बुधैः ॥ १८ ॥
 जन्ममृत्युजरारोगैर्निर्न्यं संसारसागरे ।
 जन्तवः परिक्लिश्यन्ते मृत्योः पश्यन्ति ते तथा ॥ १९ ॥
 यन्निमित्तं भवेच्छोकश्चासौ वा क्रोधएव च ।
 आयासो वा यतो मूलमेकाङ्गमपि तं त्यजेत् ॥ २० ॥
 मरिष्यामीति यद्बुद्धुं खं पुरुषस्योपजायते ।
 युक्तं तेनानुमानेन परोऽपि परिरक्षितुम् ॥ २१ ॥
 यथाहि ते जीवितमात्मनः प्रियं तथापरेषामपि जीवितं प्रियम् ।
 संरक्षसे जीवितमात्मनो यथा तथापरेषामपि रक्ष जीवितम् ॥ २२ ॥
 तस्मान्नाहं मिमं भीतमर्षयिष्ये कपोतकम् ।
 यदत्र युक्तं मन्यन्ते कर्तुं श्येनाशु तद्वद ॥ २३ ॥
 श्येनउवाच आहारात्सर्वं भूतानि संभवन्ति नरेश्वर ।
 आहारेण विवर्द्धते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ २४ ॥
 शक्यते बुष्करेऽप्यर्थे राजन् वर्तयितुं चिरम् ।
 न चाहारविहीनेन शक्यते वर्तितुं क्वचित् ॥ २५ ॥
 भक्ष्याद्विच्छेपितस्यास्मान् मम प्राणा विशांपते ।
 विसृज्य कार्यं यार्षन्ति यथा मम पुनर्भयः ॥ २६ ॥

मृते च मयि सर्वं मे पुत्रदारं मरिष्यति ।
 रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून् प्राणान् न रक्षसि ॥ २७ ॥
 धर्मं यो वाधते धर्मो न स धर्मः परन्तप ।
 अविरोधी च यो धर्मः स धर्मः सद्भि रुच्यते ॥ २७ ॥
 तस्माद्विरोधे धर्मस्य विचिंत्य गुरुलाघवम् ।
 यतो भूयान् ततो राजन् कुरु धर्मविनिर्णयम् ॥ २९ ॥
 राज्ञोवाच, नातो भूयान् परो धर्मः कश्चिदन्योऽस्ति खेचर ।
 प्राणिनां भयभोतानामभयं यत्प्रदीयते ॥ ३० ॥
 वरमेकस्य सत्वस्य दत्त्वा त्वभयदक्षिणाम् ।
 न तु विप्रसहस्रस्य गोसहस्र मलंकृतम् ॥ ३१ ॥
 अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
 तस्य देहादिमुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ ३२ ॥
 हेमधेन्वंवरादीनां दातारः सुलभा भुवि ।
 दुर्लभः पुरुषो लोके सर्वभूतहितप्रदः ॥ ३३ ॥
 महतामपि यज्ञानां कालेन क्षीयते फलम् ।
 भीताभयप्रदानस्य क्षय एव न विद्यते ॥ ३४ ॥
 येन तप्तं तपस्तीर्थं तीर्थसेवा श्रुतं तथा ।
 यज्ञं वा भयदानस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥ ३५ ॥
 चतुःसागरपर्यन्तां यो दद्याच्छुभिवी मिमाम् ।
 अभयं यच्च भूतेभ्य स्त्रयोरभयदोऽधिकः ॥ ३६ ॥
 अपि त्यजे राज्यमिमं शरीरं वापि दुस्त्यजम् ।
 न त्विमं भयसंग्रस्तं त्यजे दीनं कपोतकम् ॥ ३७ ॥
 यन्ममास्ति शुभं किञ्चित्तेन जन्मनि जन्मनि ।
 भयेयमहमात्तानां प्राणिनामात्तिनाशकः ॥ ३८ ॥
 न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गनापुनर्मयम् ।
 प्राणिनां दुःखतप्तानां कामये दुःखनाशनम् ॥ ३९ ॥
 यथा च नानृता वाणी मयैषा समुदाहृता ।
 सत्येन तेन भगवान् प्रसीदतु ममेश्वरः ॥ ४० ॥
 आह्वारार्थं समारम्भस्तव चायं विहंगम ।
 तद्यथेष्टं समाहारमन्यदेव ददान्यहम् ॥ ४१ ॥

- श्यनश्वाच. य एव विहितो ऽस्माकं धात्रा भक्ष्यः कपोतकः ।
 तमेवोत्सृज नाहारैः कार्य्यं मप्यपरैरपि ॥ ४२ ॥
 श्येनाः कपोतान् खादन्ति श्रुतिरेषा सनातनो ।
 मा राजन् सारतां ज्ञात्वा कदलीस्कंधमारुह ॥ ४३ ॥
- राज्ञोश्वाच. नाहं कुशास्त्रमार्गेण कचिद्वर्त्तं विहङ्गम ।
 शान्त्रैषैत्रो पदिष्टोऽयं धर्मः सत्यदयापरः ॥ ४४ ॥
 सर्वसत्त्वेषु यद्दानं मेरु सत्त्वे च या दया ।
 सर्वसत्त्वप्रदानात्तु दयैका च विशिष्यते ॥ ४५ ॥
 सर्ववेदाश्च यत् कुर्युः सर्वं यज्ञाश्च खेवर ।
 सर्वतीर्थाभिषेकाश्च तत् कुर्यात् प्राणिनो दया ॥ ४६ ॥
 पाण्डुमनः कर्मभिर्षे तु सर्वभूतहिते रताः ।
 दयादर्शितपन्थानो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ ४७ ॥
 गच्छतस्तिष्ठतो वापि जात्रतः स्वपतोऽपि वा ।
 यन्नभूतहितार्थाय तत् पशोरिव चेष्टितम् ॥ ४८ ॥
 जङ्गमानि च भूतानि स्यावराणि च ये नराः ।
 आत्मवत्परिरर्चन्ति यांति ते परमां गतिम् ॥ ४९ ॥
 प्राणिनं बध्यमानं तु यः शक्तः समुपेक्षने ।
 रुधाति नरकं घोरं मितिप्राहु र्मनीषिणः ॥ ५० ॥
 राज्यं समस्तं सुमहत् प्रयच्छामि तव द्विज ।
 यद्वा कामयसे ह्यन्यद् वर्जयित्वा कपोतकम् ॥ ५१ ॥
- श्यनश्वाच- पदिनाजन् कपोतेन सुदृढा प्रीति रीदृशी ।
 ततः कपोततुल्यानि स्वर्मांसानि प्रयच्छ मे ॥ ५२ ॥
- राज्ञोश्वाच- अनुग्रहमिमं मन्ये यन्मां श्येनाभिभाषसे ।
 एतत्तेऽहं प्रयच्छामि स्वर्मांसं यावदिच्छसि ॥ ५३ ॥
 यदप्रियं तत्सुजन शिराद्ददति मानवः ।
 नम तु प्रिय मेवैतत्कस्मादभिहितं चिरात् ॥ ५४ ॥
 प्रभ्रुवेषु शरीरेण प्रतिल्लणविनाशिना ।
 ध्रुवं यो नाज्जघेद्धमं स शोच्यो मूढचेतनः ॥ ५५ ॥
 यदि प्राण्युपकाराय देहोऽयं नोपयुज्यते ।
 ततः किमुपकारोऽस्य प्रत्यहं क्रियते वृथा ॥ ५६ ॥

१ येऽथा - नातिरिक्तमहं याचे तव मांसं जनेश्वर ! ।
 तस्मात्कपोतेन समं प्रयच्छ तुलया धृतम् ॥ ५७ ॥
 राजीशव- तदेवाहं करिष्यामि यन् मां श्येनाभि भापसे ।
 कपोतरक्षणं मे स्यात्तवापि च विहङ्गम ॥ ५८ ॥
 सोमयत्थाव, एवमुक्त्वा स्वमांसानि समुत्कृत्य स पार्थिवः ।
 प्रहृष्ट स्तोत्रयामाम कपोतेन समं प्रभुः ॥ ५९ ॥
 त्यक्त्वात्मफलभोगेच्छां सर्वं सत्त्वसुखैपिणः ।
 भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥ ६० ॥
 धियमाणस्तु तुलया कपोतो व्यतिरिच्यते ।
 पुनश्चोत्कृत्य मांसानि ततः प्रादात् स पार्थिवः ॥ ६१ ॥
 न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं क्वचित् ।
 ततः प्रक्षीण मांसो ऽसावारोह तुलां स्वयम् ॥ ६२ ॥
 पादुःखातुरा नित्यं सर्वभूतहिते रताः ।
 नापेक्षन्ते महात्मानः स्वसुखानि महान्तपि ॥ ६३ ॥
 अथ तस्मिन् समारूढे तुला मौक्षीनरे नृपे ।
 देव दुःखभयो नेदुः पुष्पकृष्टिः पपात ह ॥ ६४ ॥
 ततस्तस्य तदा मत्वा धर्मं राज्ञो मतिं पराम्
 शक्रः स्वरूप मास्थाय वाक्यमेत दुवाच ह ॥ ६५ ॥
 इन्द्रोऽहमस्मि भद्रं ते कपोतो हृष्यथाड्यम् ।
 जिज्ञासमानो त्वां राजनिमं यज्ञमुपागतौ ॥ ६६ ॥
 नैतत्पूर्वं नृपाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
 महाकारुणिकेनेह यत्कृतं दुष्कृतं नृप ॥ ६७ ॥
 परार्थे त्यजनः प्राणान् या प्रीतिरभवत्तव ।
 प्राणसंश्रयं लुब्धेषु न सा प्राणेषु देहिनाम् ॥ ६८ ॥
 परार्थंकांतकल्याणी स्वश्रेयात्यंतनिष्ठुरा ।
 त्वय्येव केवलं राजन् करुणा तरुणायते ॥ ६९ ॥
 स्व कर्मपाशैः सुदृढैर्वन्धं कृत्स्नमिदंजगत् ।
 त्वं जगद्भ्रमोक्षार्थं यद्दः करुणया नृप ॥ ७० ॥
 यथा सर्वोत्तमना यापि दोषेष्वपहृतं त्वया ।
 तथा चैवात्मनःस्थाने यासनापि न विद्यते ॥ ७१ ॥

- स्यन्त्याच. य एव विहितो ऽस्त्वाकं धात्रा भक्ष्यः कपोतकः ।
 तमेयोत्सृज नाहारैः कार्य्यं मप्यपरैरपि ॥ ४२ ॥
 श्येनाः कपोतान् खादन्ति श्रुतिरेषा सनातनो ।
 मा राजन् सारतां ज्ञात्वा फदलीस्कंधमारुह ॥ ४३ ॥
- राज्ञोवाच. नाहं कुशास्त्रमार्गेण कचिद्वर्त्तं विहङ्गम ।
 शास्त्रैषैवो पदिष्टोऽयं धर्मः सत्यदयापरः ॥ ४४ ॥
 सर्वमन्त्रेषु यद्दान मेरु सत्ये च या दया ।
 सर्वमन्त्रप्रदानात्तु दयैका च विशिष्यते ॥ ४५ ॥
 सर्ववेदाश्च यत् कुर्युः सर्वं यज्ञाश्च खेचर ।
 सर्वतीर्थाभिषेकाश्च तत् कुर्यात् प्राणिना दया ॥ ४६ ॥
 याङ्मनः कर्मभिर्घे तु सर्वभूतहिते रताः ।
 दयादर्शितपन्थानो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ ४७ ॥
 गच्छतस्तिष्ठते वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।
 यत्नभूतहितार्थाय तत् पशोरिव चेष्टितम् ॥ ४८ ॥
 जङ्गमानि च भूतानि स्यावराणि च ये नराः ।
 आत्मवत्परिरक्षन्ति यांति ते परमां गतिम् ॥ ४९ ॥
 प्राणिनं बध्ममानं तु यः शक्तः समुपेक्षने ।
 रुयाति नरकं घोरं मितिप्राहु र्मनीषिणः ॥ ५० ॥
 राज्यं समस्तं सुमहत् प्रयच्छामि तव द्विज ।
 यदा कामयसे ह्यन्यद् वर्जयित्वा कपोतकम् ॥ ५१ ॥
- स्येनवाच- यदिराजन् कपोतेन सुदृढा प्रीति रीदृशी ।
 ततः कपोततुल्यानि स्वमांसानि प्रयच्छ मे ॥ ५२ ॥
- राज्ञोवाच- अनुग्रहमिमं मन्ये यन्मां श्येनाभिधापसे ।
 एतान्तेऽहं प्रयच्छामि स्वमांसं यावदिच्छसि ॥ ५३ ॥
 यदप्रियं तत्सृजन श्विराश्चदति मानवः ।
 नम तु प्रिय मेवैतत्कस्मादभिहितं श्विरात् ॥ ५४ ॥
 प्रभ्रुवेण शरीरेण प्रतिकूलचिनाशिना ।
 ध्रुवं यो नाज्जयेद्धर्मं स शौच्यो मूढचेतनः ॥ ५५ ॥
 यदि प्राण्युपकाराय देहोऽयं नोपयुज्यते ।
 ततः किमुपकारोऽस्य प्रत्यहं क्रियते वृथा ॥ ५६ ॥

१ येऽद्या - नानिरिक्तमहं याचे नव मांसं जनेश्वर ! ।

तस्मात्कपोतेन समं प्रयच्छ तुलया घृतम् ॥ ५७ ॥

राज्ञोशब्द- तदेवाहं करिष्यामि यन् मां श्येनाभि भापसे ।

कपोतरक्षणं मे स्यात्तवापि च विद्वह्म ॥ ५८ ॥

लोमयशब्द- एवमुक्त्वा स्वमांसानि समुत्कृत्य स पार्थिवः ।

प्रहृष्ट स्तोत्रयामाम कपोतेन समं प्रभुः ॥ ५९ ॥

त्यक्त्वात्मफलभोगेच्छां सर्वं सत्वसृष्टैपिणः ।

भवन्नि परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥ ६० ॥

धियमाणस्तु तुलया कपोतो व्यतिरिच्यते ।

पुनश्चोत्कृत्य मांसानि ततः प्रादान् स पार्थिवः ॥ ६१ ॥

न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं क्वचित् ।

ततः प्रर्क्ष्ण मांसो ऽसाधारोह तुलां स्वयम् ॥ ६२ ॥

पदुःखातुरा नित्यं सर्वभूतहिते रताः ।

न पक्षंते महात्मानः स्वसृष्टानि महात्सुपि ॥ ६३ ॥

अथ तस्मिन् समारूढे तुला मौशोरि नृपे ।

देव दृन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपान ह ॥ ६४ ॥

ननस्तस्य तदा मत्वा धर्मं राज्ञो मतिं पराम्

शक्रः स्वरूप मास्थाय वाक्यमेत द्रुवाच ह ॥ ६५ ॥

इन्द्रोऽहमस्मि भद्रं ने कपोतो हृद्यवाहयम् ।

जिज्ञान्ममनौ त्वां राजनिभं यज्ञमुपागतौ ॥ ६६ ॥

नैतत्पूर्वं नृपाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति थापरे ।

यद्वाक्याणिकेनेह यत्कृतं द्रुपकृतं नृप ॥ ६७ ॥

परार्थं त्यजनः प्राणान् या प्रीतिरभवत्साव ।

प्राणमंत्रय लुब्धेषु न ना प्राणेषु देहिनाम् । ॥ ६८ ॥

परार्थकानकल्याणी स्वश्रेयात्यंतनिष्ठुरा ।

त्वय्येव फेयलं राजन् करुणा तरुणायते ॥ ६९ ॥

स्य कर्मपाशैः सुदुर्दैवदं कृत्स्नमिदंजगत् ।

त्वं जगद्भवमोक्षार्थं बद्धः करुणया नृप ॥ ७० ॥

यथा सर्वोत्तमना यापि दोषेष्वपहृतं त्वया ।

तथा यथात्मनःस्थाने यासनापि न विद्यते ॥ ७१ ॥

अकृत्वेष्यां विशिष्टेषु हीनाननयमान्य च ।
 अकृत्वा सदस्ते स्पर्शां त्वं लोकोत्तमतां गतः ॥ ७२ ॥
 परोपकारजन्मानो विधात्रा विहिताश्च ये ।
 सजला जलदाः खे च सफलाश्च महाद्रुमाः ॥ ७३ ॥
 आत्मप्राणैः परप्राणान् यो नरः परिरक्षति ।
 स याति परमंधाम यतो नावर्षते पुनः ॥ ७४ ॥
 प्राणैरपि स्वया राजन् रक्षितः कृपणो जनः ।
 स्वमांसानि प्रदत्तानि ब्रह्म्येष्वन्धेषु का कथा ॥ ७५ ॥
 पशवोऽपि हि जीवन्ति केवलात्मोद्दरभराः ।
 सपुन जीवितरलाघ्यो यः परार्थं हि जीवति ॥ ७६ ॥
 किमत्र धिघ्नं यत् संतः परानुग्रहतत्पराः ।
 न हि स्वदेहक्षीताय जायन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ ७७ ॥
 परोपकारव्यापारपरो यः पुण्यः सदा ।
 सपदं तदवाप्नोति परादपि हि यत्परम् ॥ ७८ ॥
 परोपकारैकधियः स्वसुखाय गतस्पृहाः ।
 जगद्धिताय जायन्ते साधवस्त्वादृशा भुवि ॥ ७९ ॥
 यत्स्वमांसानि भूतेभ्यः समुत्कृतानि पार्थिव ।
 एषा ते शाश्वती कोर्तिर्लोकाननुगमिष्यति ॥ ८० ॥
 दिव्यरूपधरश्चैव पालयित्वा महीं चिरम् ।
 सर्वं लोकानतिक्रम्य ब्रह्मलोकं गमिष्यसि ॥ ८१ ॥
 एवमुक्त्वा तमिन्द्राग्नी जग्मतु स्त्रिदशाक्षयं ।
 राजा तु क्रतुभिष्ट्वा च मुमुदे देववचिरम् ॥ ८२ ॥
 य इदं शृणुयान्नित्यं शिवेश्वरितमुत्तमम् ।
 सविधूयेह पापानि प्रयाति त्रिदिव नरः ॥ ८३ ॥
 विचिन्त्य राजा स्वशरीरमधुवं ध्रुव यशः सर्वजनस्य दृढभम्
 शरीर दानात्परजोवरक्षणं विधाय लोकत्रय भूरणं ययौ

अहिंसा

श्रुतिः । मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि
 श्रपतां धर्मसर्वस्वं श्रत्या चाप्यवधार्यताम् ।
 आत्मनः प्रति कूलानि परेषां न समाचरेत् ॥

यदन्वैर्घिहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।

न तत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रिय मात्मनः ॥

उद्यो ३८

न तत्परस्य संदध्यात् प्रतिकूलं यदात्मनः ।

एष मासासिको धर्मः कामादन्यः प्रवर्त्तते ॥ ७२ ॥

जोषितं यः स्वयं चेच्छेत् कथं सोऽन्यं प्रघातयेत् ।

यद्यदात्मनि चेच्छेत् पत्परस्यापि चिन्तयेत् ॥ ७३ ॥

शान्ति. ३०८

मनसोऽप्रतिकूलानि प्रेत्य चेह च वाञ्छसि ।

भूतानां प्रतिकूलेभ्यो निवर्त्तस्व यतेन्द्रियः ॥

आत्मनः प्रलिकूलानि परेभ्यो यदि नेच्छसि ।

परेषां प्रतिकूलेभ्यो निवर्त्तय ततो मनः ॥

मनुः ५.

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।

सजीवञ्च मृतञ्चैव न कश्चित् सुश्वमेधते ॥ ४५ ॥

यो घन्धनवधकृशान् प्राणिनां न चिकीर्षति ।

स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुश्वमत्यन्तमश्नुते ॥ ४६ ॥

यञ्च पायति यत्कुरुने घृतिं घघ्नाति यत्र च ।

तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥ ४७ ॥

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसं मुत्पद्यते कश्चित् ।

न च प्राणिवध स्वर्ग्यं स्तस्यान्मांसं विघर्जयेत् ॥ ४८ ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य घघयन्धौ च देहिनाम् ।

प्रसमीक्ष्य निवर्त्तते सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ४९ ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयं चि क्रयि ।

संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ५० ॥

घर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।

मांसानि च न खादेश्च स्तयो पुण्यफलं समम् ॥ ५१ ॥

फलमूलाशनं मेघ्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।

न तत्फलं भवामोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ५२ ॥

मांसं भक्षयिता ऽमुत्र यस्य मांसं मिहादुम्यहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्नि मनीषिणः ॥ ५३ ॥

अ० ११३ युधि.३ अहिंसा वैदिकं कर्म ध्यानमिन्द्रिय संयमः ।
 तपो ऽथ गुरुशुश्रूषा किं श्रेयः पुरुषं प्रति ॥ १ ॥
 सर्वाण्येतानि धर्म्याणि पृथक् द्वाराणि सर्वशः ।
 शृणु संकीर्त्य मानानि पठेय भरतर्षभ ॥ २ ॥
 हन्त निश्रेयसं जन्तो र्हं वक्ष्याम्यनुत्तम ।
 अहिंसापाश्रयं धर्मं यः साधयति वै नरः ॥ ३ ॥
 त्रीन् दोषान्सर्वभूतेषु निधाय पुरुषः सदा ।
 कामक्रोधौ च संयम्य ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ ४ ॥
 अहिंसकानि भूतानि दण्डेन विनिहन्ति यः ।
 आत्मनः सुखमन्यच्छन् स प्रेत्य न सुखी भवेत् ॥ ५ ॥
 अहंमोपमस्त भूतेषु यो वै भवति पुरुषः ।
 न्यस्तदण्डो जितक्रोधः सप्रेत्य सुखमेधते ॥ ६ ॥
 सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।
 देवापि मार्गं सुहयन्ति अपदस्य पदैपिणः ॥ ७ ॥
 नतत्परस्य सन्दध्यात् प्रतिकूलं यदात्मनः ।
 एष संक्षेपतो धर्मः कामादन्यत् प्रवर्तते ॥ ८ ॥
 प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
 आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥ ९ ॥
 यथापरः प्रक्रमते परेषु तथापरे प्रक्रमन्ते परस्मिन् ।
 तथैव तंपूपमा जीदल्लोके यथा धर्मो निपुणेनो पदिष्टः ॥ १० ॥
 वैशम्पा.३ इत्युक्त्वा तं सुरगुरु धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 दिव माचक्रमे धीमान् पश्यतामेव नः सदा ॥ ११ ॥

अ० ११३ अहिंसा परमो धर्म इत्युक्तं बहुश स्त्वया ।
 श्राद्धेषु च भवानाह पितृनामिपकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥
 मांसै र्घट्टविधैः प्रोक्तस्त्वया श्राद्धविधिः पुरा ।
 अहत्या च कुतो मांसमेवमेतद्विरुध्यते ॥ २ ॥
 जातो नः संशयो धर्मं मांसस्य परिवर्जने ।
 दोषो भक्षयतः कः स्यात् कश्चाभक्षयतो गुणः ॥ ३ ॥

हृत्वा भक्षयतो वापि परेणापि हृतस्य वा ।
 हन्याद्वा यः परस्वार्थं क्रीत्वा वा भक्षयेन्नरः ॥ ४ ॥
 एतदिच्छामि तत्त्वेन कथ्यमानं त्वयाऽनघ ।
 निश्चयेन चिकीर्षामि धर्ममेतं सनातनम् ॥ ५ ॥
 कथमायुरवाप्नोति कथं भवति सत्त्ववान् ।
 कथं मव्यङ्गतामोत लक्षणे जायते कथम् ॥ ६ ॥
 मांसस्याभक्षणाद् राजन् यो धर्मः कुरुनन्दन ।
 तन्मे शृणु ययातत्त्वं ययास्य विधिदत्तमः ॥ ७ ॥
 रूपमव्यङ्गता मायुर्बुद्धिं सत्त्वं घलं स्मृतिम् ।
 प्राप्तुकामै र्नरै हिंसा घर्ज्जिता वै महात्मभिः ॥ ८ ॥
 ऋषीणामत्र संवादो बहुशः कुरुनन्दन ।
 यभूव तेषां तु मतं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ॥ ९ ॥
 यो यजेताश्वमेधेन मासि मासि यतव्रतः ।
 घर्ज्जयेन् मधु मांसञ्च सममेतद् युधिष्ठिर ॥ १० ॥
 सप्तपयो पालन्विल्पास्तथैव च मरीचिपाः ।
 अमांसं भक्षणं राजन् प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ११ ॥
 न भक्षयति यो मांसं न च हन्यान्न घातयेत् ।
 तन्मित्रं सर्वभूतानां मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥
 अघृण्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ।
 साधूनां सम्मतो नित्यं भवेन्मांसं विवर्जयन् ॥ १३ ॥
 स्वमांसं परमांसेन यो धर्षयितुमिच्छति ।
 नारदः प्राह क्षमार्त्मा नित्यं सोऽवसीदति ॥ १४ ॥
 ददाति यजते चापि तपस्वी च भयत्यपि ।
 मधुमांसनिघृत्तोऽपि प्राह वैवं बृहस्पतिः ॥ १५ ॥
 सदा यजति सत्रेण सदा दानं प्रयच्छति ।
 सदा तपस्वी भयति मधुमांसविवर्जनात् ॥ १७ ॥
 सर्वभूतेषु यो विद्वान् ददात्यभयदक्षिणाम् ।
 दाता भयति लोके स प्राणानां नात्र संशयः ।
 एतं वै परमं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ २० ॥

भीष्म उ-

प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
 आत्मौपम्येन मन्तव्यं बुद्धिमद्भिः कृतात्मभिः ॥ २१ ॥
 मृत्युतो भयमस्तीति विदुषां भूतिमिच्छताम् ।
 किं पुनर्हृन्मनानां तरसा जीवितार्थिनाम् ।
 अरोगाणामपापानां पापै मांसोपजीविभिः ॥ २३ ॥
 तस्माद्विद्धि महाराज मांसस्य परिवर्ज्जनम् ।
 धर्मस्यापतनं श्रेष्ठं स्वर्गस्य च सुखस्य च ॥ २४ ॥
 अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परं तपः ।
 अहिंसा परमं सत्यं यतो धर्मः प्रवर्त्तते ॥ २५ ॥
 न हि मांसं तृणात् काष्ठादुपलाद्वापि जायते ।
 हत्वा जन्तुं ततो मांसं तस्माद्दोषस्तु भक्षणे ॥ २६ ॥
 कान्तारेष्वथ घोरेषु दुर्गेषु गहनेषु च ।
 रात्रावहनि सन्ध्यासु चत्वरेषु सभासु च ॥ २८ ॥
 उद्यतेषु च शस्त्रेषु मृगव्यालभयेषु च ।
 अमांसभक्षणे राजन् भयमन्यै न गच्छति ॥ २९ ॥
 शरण्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ।
 अतुद्वेगकरो लोके न चाप्युद्विजते सदा ॥ ३० ॥
 यस्माद् वसति चैवायुर्हिंसकानां महाद्युते ।
 तस्माद्विवर्ज्येन मांसं य इच्छेद् भूतिमात्मनः ॥ ३३ ॥
 घ्रातारं नात्रिगच्छन्ति रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ।
 उद्वेजनीया भूतानां यथा व्यालमृगास्तथा ॥ ३४ ॥
 लोभाद्वा बुद्धिमोहाद्वा धलवीर्यार्थमेव च ।
 संसर्गाद् वाथ पापानां अधर्मं रुचिता नृणाम् ॥ ३५ ॥
 स्वमांसं परमांसेन यो पद्धेयितुमिच्छति ।
 उद्विग्नवासो वसति यत्र तत्राभिजायते ॥ ३६ ॥
 धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
 मांसस्याभक्षणं प्राहुर्नियताः परमर्षयः ॥ ३७ ॥
 इदन्तु खलु कौन्तेय श्रुतमासीत् पुरा मया ।
 मार्कण्डेयस्य वदतो ये दोषा मांसभक्षणे ॥ ३८ ॥

यो वै खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणाम् ।
 हतानां वा मृतानां वा यथा हन्ता तथैव सः ॥ ३६ ॥
 घनेन ऋषिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः ।
 घातको यधयन्धाभ्या मित्येष त्रिविधो घघः ॥ ४० ॥
 अखादयन्ननुमोदंश्च भायदोपेण मानवः ।
 योऽनुमोदति हन्यन्तं सोऽपि दोपेण लिप्यते ॥ ४१ ॥
 अघृष्यः सर्वभूतानामायुष्माग्नीरुजः सुखी ।
 भवत्यभक्ष्यन्मांसं दयावान् प्राणिनामिह ॥ ४२ ॥
 हिरण्यदानैर्गौदानैर्भूमिदानैश्च सर्वशः ।
 मांसस्याभक्षणे धर्मो विशिष्ट इति नः श्रुतः ॥ ४३ ॥
 अप्रोक्षितं वृथा मांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ।
 भक्षयन्निरयं याति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ४४ ॥
 प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया ।
 अल्पदोषमिदं ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥ ४५ ॥
 खादकस्य कृते जन्तून् यो हन्यात् पुरुषाधमः ।
 महादोषतरस्तत्र घातको न तु खादकः ॥ ४६ ॥
 भक्षयित्वापि यो मांसं पश्चादपि निवर्त्तते ।
 तस्यापि सुमहान् धर्मो यः पापाद्धिनिवर्त्तते ॥ ४७ ॥
 आहर्त्ता चानुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयो ।
 संस्कर्त्ता चोपभोक्ता च खादकाः सर्व एव ते ॥ ४८ ॥
 इदमन्यत्सु वक्ष्यामि प्रमाणं विधिनिर्मितम् ।
 पुराणमृषिभिर्जुष्टं वेदेषु परिनिष्ठितम् ॥ ५० ॥
 प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः प्रजार्थिभि रुदाहृतः ।
 यथोक्तं राजशार्दूल न तु तन्मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ ५१ ॥
 हृषिर्यत् संसृतं मन्त्रैः प्रोक्षिता भ्युक्षितं शुचि ।
 वेदोक्तेन प्रमाणेन पितृणां प्रक्रियास्तु च ॥ ५२ ॥
 अतोऽन्यथा वृधःमांसमभक्ष्यं मनुरब्रवीत् ।
 अस्वर्ग्यमयशस्यं तद् रक्षोवद् भरतर्षभ ॥ ५३ ॥
 विधिहीनं नरः पूर्वं मांसं राजन् न भक्षयेत् ।
 अप्रोक्षितं वृथा मांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ॥ ५४ ॥

य इच्छेत् पुरुषोऽत्यन्तात्मानं निरुपद्रवम् ।
 स वर्जयेत् मांसानि प्राणिनामिह सर्वशः ॥ ५५ ॥
 श्रूयते हि पुरा कल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः ।
 येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥ ५६ ॥
 ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुध्वेदिपतिः पुरा ।
 अभक्ष्यमिति मांसं यः प्राह भक्ष्यमिति प्रभो ॥ ५७ ॥
 आकाशादवर्नी प्राप्त स्ततः स पृथिवीपतिः ।
 एतदेव पुनश्चोक्त्वा चियेश धरणीतलम् ॥ ५८ ॥
 प्रजानां हितकामेन त्वगस्त्येन महात्मना ।
 आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षितास्तपसा नृगाः ॥ ५९ ॥
 क्रियाहोषं न ह्यीयन्ते पितृदैवतसंश्रिताः ।
 प्रीयन्ते पितरश्चैव न्यायतो मांसतर्पिताः ॥ ६० ॥
 इदन्तु शृणु राजेन्द्र कीर्त्यमानं मया जनघ ।
 अभक्षणे सर्वसुखं मांसस्य मनुजाधिप ॥ ६१ ॥
 यस्तु धर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येत् सुदारुणम् ।
 यश्चैव वर्जयेन्मांसं समनेतन्मतं मम ॥ ६२ ॥
 कौमुदे तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ।
 वर्जयेन् मधुमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते ॥ ६३ ॥
 ऋतुरो यार्पिकान् मासान् यो मांसं परिधर्जयेत् ।
 चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्त्तिमायुर्यशो बलम् ॥ ६४ ॥
 अथवा मांस मेकं वै सर्वमांसान्यभक्षयन् ।
 अतीत्य सर्वदुःखानि सुखं जीवेन्निरामयः ॥ ६५ ॥
 वर्जयन्ति हि मांसानि मांसशः पक्षशोऽपि वा ।
 तेषां हिंसा निवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥ ६६ ॥
 मांसन्तु कौमुदं पक्षं वर्जितं पार्थ राजभिः ।
 सर्वभूतात्मभूतस्थैर्विदितार्थं परावरैः ॥ ६७ ॥
 नाभागे नाम्बरीषेण गयेन च महात्मना ।
 आयुनाथानरय्येन दिलीपरघुपूरुभिः ॥ ६८ ॥
 कार्तवीर्यानिहत्वाभ्यां बहुपेण पयातिना ।
 सुगेण विष्वक्सेनेन तथैव शशाधिन्दुना ॥ ६९ ॥

पुत्रनाश्वेन च तथा शिषिनौशीनरेण च ।
 मुचुकुन्देन माघात्रा हरिश्चन्द्रेण वा विभो ॥ ७० ॥
 ह्येनचित्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृक्षेण च ।
 रैवतेन रन्तिदेवेन वसुजा सृजयेन च ॥ ७१ ॥
 वृष्यन्तेन करूपेण रामावर्कमलैस्तथा ।
 विरूपाश्वेन निमिना जनकेन च धीमता ॥ ७२ ॥
 ऐलेन पृथुना चैव वीरसेनेन चैव ह ।
 इक्ष्वाकुणा शम्भुना च श्वेतेन समरेण च ॥ ७३ ॥
 अजेन धुन्धुना चैव तथैव च सुयाहना ।
 हर्षश्वेन च राजेन्द्र क्षुपेण भरतेन च ॥ ७४ ॥
 एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम् ।
 शारव कौमुदं मांसं ततस्त्रे स्यर्गमाप्नुयन् ॥ ७५ ॥
 तदेतं वृत्तमं धर्मं महिंश्चा धर्मलक्षणम् ।
 ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते ॥ ७६ ॥
 मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह धार्मिकाः ।
 जन्मप्रभृति मयं च सर्वे ते मुनयः स्मृताः ॥ ७७ ॥
 अर्मासभक्षणविधिं पवित्रमृषिपूजितम् ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वकामै र्महीयते ॥
 विशिष्टतां ज्ञातिषु च लभते नात्रसंशयः ॥ ७८ ॥
 आपन्नं ध्यापदो मुच्येद् वृष्टो मुच्येत पम्बमात् ।
 मुच्ये साधादुरो रोगाद् दूःखान् मुच्येत दूःखितः ॥ ७९ ॥
 तिर्यग् योमिं न गच्छेद्य रूपवाञ्छ भवेन्नरः ।
 अद्धिमान् वै कुरुश्रेष्ठ प्राप्नुयाद्य महद्यशः ॥ ८० ॥
 एतत्ते कथितं राजन् मांसस्य परिवर्जने ।
 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च पिधानं मृषिनिर्मितम् ॥ ८१ ॥

श्रद्धा

एतदारण्यकोपनिषत्-प- १. ९. किं देवतोऽस्यां दक्षिणार्थां दिश्यसीति ।
 यम देवत इति । स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । यज्ञ इति । कस्मि-
 न्तु यज्ञः प्रतिष्ठित इति । दक्षिणापामिति । कस्मिन्तुदक्षिणा प्रदि-

ष्ठितेति । अद्वायामिति । यदा ह्येव अद्दसेऽथ दक्षिणां ददाति
 अद्वायाश्च ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु अद्वा प्रतिष्ठितेति ।
 हृदय इति होवाच । हृदयेन हि अद्वां जानाति हृदये ह्येव अद्वा
 प्रतिष्ठिता भवतीत्ये व मे वै त द्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

मनुः ४० अद्दयेष्टं च पूरुं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
 अद्वाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतै धनैः ॥ २२३ ॥
 श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वाङ्मुपेः ।
 मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्न कमल्पयन् ॥ २२४ ॥
 तान् प्रजापतिराहृत्य माकृध्वं विपमं समम् ।
 अद्वापूतं वदान्यस्य हृतमअद्दयेतरत् ॥ २२५ ॥

शति. ममु. ३. अद्वाधर्मं सुता देवी पावनी विश्वरूपिणी ।
 सावित्री प्रसवित्री च संसारार्णव तारिणी ॥ ८ ॥
 अद्वा साध्यते धर्मो महद्भिर्ना श्र्यराशिभिः ।
 अकिञ्चना हि मुनयः अद्वावन्तो दिवं गताः ॥ ९ ॥

शांति २६३- अहिंसादि कृतं कर्म इह चैव परत्र च ।
 अद्वां निहन्ति वै ब्रह्मन् सा हता हन्ति तं नरम् ॥ ९ ॥
 समानां अद्दधानानां संयतानां सुचेतसाम् ।
 कुर्वतां यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु नेप्यते ॥ ७ ॥
 अद्वा वैश्वती सेयं सूर्यस्य दुहिता द्विज ।
 सावित्री प्रसवित्री च वहिर्वाङ्मनसी ततः ॥ ८ ॥
 वाग्बृहं प्रापते अद्वा मनोबृहश्च भारत ।
 अद्वाबृहं वाङ्मनसी न यज्ञं छातुमर्हति ॥ ९ ॥
 अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्त्तयन्ति पुगाविदः ।
 शुचे रअद्दधानस्य अद्दधानस्य चाशुचेः ।
 देवा वित्त ममन्यन्त सदृशं यज्ञकर्मणि ॥ १० ॥
 श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वाङ्मुपेः ।
 मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ ११ ॥
 प्रजापतिस्तानुवाच विपमं कृतमित्युत ॥ १२ ॥

श्रद्धापूतं वदान्यस्य हत मश्रद्धये तरत् ।
 भोज्यमन्नं वदान्यस्य कदर्यस्य न वाङ्मुपेः ॥ १३ ॥
 अश्रद्धान एवैको देवानां नार्हते हविः ।
 तस्यैवान्नं न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ १४ ॥
 अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पाप प्रमोचनी ।
 जहाति पापं श्रद्धावान् सर्पो जीर्णामिव त्वचम् ॥ १५ ॥
 ज्यायसी या पवित्राणां निवृत्तिः श्रद्धया सह ।
 निवृत्तशीलदोषो यः श्रद्धावान् पूत एव सः ॥ १६ ॥
 किं तस्य तपसा कार्यं किं वृत्तेन किं मात्मना ।
 श्रद्धा मयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ।
 इति धर्मः समाख्यातः सद्भिर्धर्मैर्यदर्थिभिः ॥ १७ ॥

प्रातिथ्यम् ॥

मनु १२०.

आतिथ्यं सततं कुर्यात् ।

अथर्ववेदे०

इष्टं च वा एष पूतं च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथे
 रश्नाति ॥ १ ॥ पयश्च वा एष रसं च० ॥ २ ॥ ऊर्जां च वा
 एष स्फातिं च० ॥ ३ ॥ प्रजां च वा एष पशूश्च० ॥ ४ ॥
 कीर्तिं च वा एष यशश्च० ॥ ५ ॥ श्रियं च वा एष संविदं
 च गृहाणा मश्नाति यः पूर्वोऽतिथे रश्नाति ॥ ६ ॥ एष वा
 अतिथि र्यं च्छेदत्रिष स्तस्मात् पूर्वो नाश्नीयात् ॥ ७ ॥

मनु. अ ३.संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।

अन्नं चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ १६ ॥
 शिलानप्युद्धतो नित्यं पञ्चाशोनपि जुह्वतः ।
 सर्वं सुकृणमादत्तो ब्राह्मणो जनार्तिना वसन् ॥ १०० ॥
 तृणानि भूमि रुदकं वाक् चतुर्थी च सूचता ।
 एतान्यपि सतां गृहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १०१ ॥
 एक रात्रिं तु निवसन्नतिथि ब्राह्मणः स्मृतः ।
 अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मा दतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

नैकगामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
 उपस्थितं गृहे विद्याद्वार्या यन्नाम्रयो ऽपि वा ॥ १०३ ॥
 उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।
 तेन ते प्रत्य पशुतां व्रजन्त्यस्त्रादि दायिनाम् ॥ १०४ ॥
 अग्रणोथो ऽतिथिः स्याद्यं सूर्योऽथो गृहमेधिनाम् ।
 काले प्राप्तस्तथाकाले वा नास्यानश्नन्गृहे वसन् ॥ १०५ ॥
 न वै स्वयं तदरनीषादतिथिं घ्नन् भोजयेत् ।
 धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वा ऽतिथिपूजनम् ॥ १०६ ॥
 आसनावसथौ शय्या मन्त्रभज्या मुपासन्नाम् ।
 उत्तमेपूतमं कुर्याद्दीने ह्यनं समे समम् ॥ १०७ ॥
 वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्यो ऽतिथिं रात्रजेत् ।
 तस्याप्यर्घ्यं यथाशक्ति प्रदद्याच्च षष्ठिं हरेत् ॥ १०८ ॥

रन्तिदेव चरितम् ।

भाग्य-स्त-८-११-गीयुक्त-३ द्वितथस्य सुतोमन्यु बृहत्त्वघ्नो जयस्ततः
 महावीर्यो नरो गर्गः संकृतिस्त नरात्मजः ॥ १ ॥
 शुभश्च रन्तिदेवोऽस्य ॥ २ ॥
 विपद्विक्तस्य ददतो लब्धं लब्धं बुमुत्ततः ।
 निष्किंचनस्य धीरस्य सकृदुन्मस्य सीदतः ॥ ३ ॥
 व्यतीयु रष्टचत्वारिंश दृष्टान्यपिपतः फिल ।
 घतपापस संघाद्यं तोष्यं प्रात उपस्थितम् ॥ ४ ॥
 कृच्छ्र प्राप्तकुदुन्मस्य क्षुत्सृङ्गभ्यां जातवेपथोः ।
 अतिथिर्ग्राह्यः काले भोक्तुकामस्य वागमत् ॥ ५ ॥
 तस्मै संव्यभजत् सो ऽग्रमादृत्य श्रद्धयान्वितः ।
 हरिं सूर्यश्च संपरपन् स भुक्त्वा प्रपथो द्विजः ॥ ६ ॥
 अथान्यो भोक्ष्यमाणस्य विभक्तस्य महीपते ।
 विभक्तं व्यभजत्तस्मै वृषलाय हरिं स्मरन् ॥ ७ ॥

पाते शूद्रे तमन्यो ऽगादतिथिः श्वभिरावृतः ।
 राजन्मे दीयतामन्नं सगणाय वु चने ॥ ८ ॥
 स आहृत्या वशिष्टं यद्वहुमान पुर रकृतम् ।
 तच्च दत्त्वा नमश्चक्रे श्वभ्यः स्वपतये विभुः ॥ ९ ॥
 पानोयमात्र मुच्छेषं तच्चैक परितर्पणम् ।
 पास्यतः पुलकसो ऽभ्यागादपो देह्यऽशुभस्य मे ॥ १० ॥
 तस्य तां करुणां वाचं निशान्य विपुलश्रमाम् ।
 कृपया भृशसंतप्त इदमाहानृतं वचः ॥ ११ ॥

न कामये ऽहं गतिमोश्वरात्परा मपृच्छियुक्ता मपुनर्मवं वा ।
 आतिं प्रपद्ये ऽखिलदेहभाजा मन्तःस्थितो येन भवन्त्यदुःखाः १२
 क्षुत्क्षमो शात्र परिश्रमश्च दैन्यंक्लमः शोकविपाद मोहाः ।
 सर्वे निवृत्ताः कृपणस्य जन्तो र्जिजीविषोर्जीव जलार्पणान् मे १३

इति प्रभाष्य पानोर्यं त्रियमाणः पिपासया ।
 पुलकसाया ऽददाङ्गीरो निसर्गकरुणो नृपः ॥ १४ ॥
 तस्य त्रिभुवनाधीशाः फलदाः फलमिच्छताम् ।
 आत्मानं दर्शयाञ्चक्रु र्विष्णुमायाविनिर्मिताः ॥ १५ ॥
 स वै तेभ्यो नमस्कृत्य निःसङ्गो विगतस्पृहः ।
 वासुदेवे भगवति भक्त्या चक्रे मनः परम् ॥ १६ ॥
 ईश्वरालम्बनं चित्तं कुर्वतो ऽनन्यराधसः ।
 माया गुणमयी राजन् स्वभवत् प्रत्यलीयत ॥ १७ ॥
 तत्प्रसङ्गानुभावेन रन्तिदेवानुवर्तिनः ।
 अमवन् योगिनः सर्वे नारायण परायणाः ॥ १८ ॥

मुग्दलोपाख्यानम्

वन २५६-२६० युधि उ द्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।
 कस्मै दत्तश्च भगवान् विधिना केन चात्य मे ॥ १ ॥
 प्रत्यक्षधर्मा भगवान् यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ।
 सफलं तस्य जन्नाहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥ २ ॥

प्यास उवाच-शिलोच्छ्वृत्ति धर्मात्मा मुद्गलः संयतेन्द्रियः ।

आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनस्तूयकः ॥ ३ ॥

अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोर्ती वृत्तिमास्थितः ।

सन्नमिषी कृतं नाम समुपास्ते महातपाः ॥ ४ ॥

सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो यभूव ह ।

कपोतवृत्त्या पक्षेण ग्रीहिद्रोण मुपार्जयत् ॥ ५ ॥

दर्शञ्च पौर्णमासञ्च कुर्वन् विगतमत्सरः ।

देवताऽतिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥ ६ ॥

तस्येन्द्रः सहितो देवैः साक्षात् त्रिभुवनेश्वरः ।

प्रत्यगृह्णन्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७ ॥

स पर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्तया समन्वितः ।

अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८ ॥

ग्रीहिद्रोणस्य तद्दयस्य ददतोऽन्नं महात्मनः ।

शिष्टं मात्सर्यहीनस्य वर्द्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९ ॥

तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।

मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमृच्छति ॥ १० ॥

तन्तु शुभ्राय धर्मिष्ठं मुद्गलं शंसितव्रतम् ।

दुर्घासा नृप दिग्वासा स्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११ ॥

विभ्रच्चानियतं वेशमुन्मत्त इव पाण्डव ।

विक्रवः परुषा वाचो व्याहरन् विविधा मुनिः ॥ १२ ॥

अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ।

अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ॥ १३ ॥

स्वागतन्तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत ।

पाद्यमाचमनीयञ्च प्रतिपाद्यान्नमुत्तमम् ॥ १४ ॥

प्रादात् स तापसायाज्ञं क्षुधितायातिथिव्रती ।

वन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५ ॥

ततस्तदन्नं रसवत् स एव क्षुधयान्वितः ।

बुभुजे कृतस्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः ॥ १६ ॥

मुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।

अथाङ्गं लिलिपेऽन्नानि यथागतमगाच सः ॥ १७ ॥

एवं द्वितीये संप्राप्ते यथाकाले मनीषिणः ।
 आगम्य ब्रुमुजे सर्वमन्नमुञ्छोपजीविनः ॥ १८ ॥
 निराहारस्तु स मुनिरुञ्छं मार्गयते पुनः ।
 न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ १९ ॥
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न सम्भ्रमः ।
 सपुत्रदारमुञ्चन्तमाधिवेश द्विजोत्तमम् ॥ २० ॥
 तथा तमुञ्छधर्माणं दुर्वासां मुनिसत्तमम् ।
 उपतस्थे यथा कालं पट्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥ २१ ॥
 न चास्य मनसः किञ्चिद्विकारं ददृशे मुनिः ।
 शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ २२ ॥
 तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं ततः ।
 त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन् दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ २३ ॥
 क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्यमेव च ।
 रसानुसारिणी जिह्वा कर्पत्येव रसान् प्रति ॥ २४ ॥
 आहारप्रभवाः प्राणा मनोऽनुर्निग्रहञ्चलम् ।
 मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २५ ॥
 श्रमेणोपाज्जितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतता ।
 तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २६ ॥
 प्रीताः सोऽनुगृहीताश्च समेभ्य भवता सह ।
 इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः ।
 दया सत्यञ्च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २७ ॥
 जितास्ते कर्मनिर्लोकाः प्राप्तोऽसि परमाङ्गतिम् ॥ २८ ॥
 अहो दानं विद्युपृन्ते सुमहत् स्वर्गवासिभिः ।
 सशरीरो भवान् गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९ ॥
 इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वासमो मुनेः ।
 देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३० ॥
 हंससारस युक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
 कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ३१ ॥
 उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
 समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२ ॥

अनु. चर्य. ८ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मज्ञैर्वद्भूमि वृते ।
 उद्धवृत्तिर्द्विजः कश्चित् कापोत्तिरभवत्तदा ॥ २४ ॥
 सभार्यः सह पुत्रेण सस्नुपस्तपसि स्थितः ।
 यभूप शुक्लवृत्तः स धर्मात्मा नियतेन्द्रियः ॥ २५ ॥
 पष्ठे काले सदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह सुव्रतः ।
 पष्ठे काले कदाचित्तु तस्यादारो न विद्यते ॥ २६ ॥
 भुङ्क्तेऽन्यस्मिन् कदाचित् स पष्ठे काले द्विजोत्तमः ।
 कदाचिद्धर्मिणस्तस्य दुर्मित्ते सति दाडण्णे ॥ २७ ॥
 नाविद्यत तदा विप्राः सञ्चयस्तन्नबोधत ।
 क्षीणौषधिसमावेशे द्रव्यहीनोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥
 काले कालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत भोजनम् ।
 क्षुधापरिगताः सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ २९ ॥
 उच्छंस्तदा शुक्लवृत्ते मध्यं तपति भास्करे ।
 उर्णात्तश्च क्षुधात्तश्च स विप्रस्तपसि स्थितः ॥ ३० ॥
 उद्धमप्राप्तदानेव प्राध्वणः क्षुत्श्रमान्वितः ।
 स तथैव क्षुधाविष्टः सार्द्धं परिजनेन ह ॥ ३१ ॥
 क्षपयामास तं कालं कृच्छप्राणो द्विजोत्तमः ।
 अथ पष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपाज्जयत् ॥ ३२ ॥
 यवप्रस्थन्तु तं सक्तूनकृषन्त तपस्विनः ।
 कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा पाणिं यथाधिधि ॥ ३३ ॥
 कुङ्कुवं कुङ्कुवं सर्वे व्यभजन्त तपस्विनः ।
 अथागच्छत् द्विजः कश्चिदतिथिर्भुङ्गतां तदा ॥ ३४ ॥
 ते तं दृष्ट्वातिथिं प्राप्तं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ।
 तेऽभिवाद्य सुखप्रक्षं दृष्ट्वा तमतिथिं तदा ॥ ३५ ॥
 विशुद्धमनसो दान्ताः श्रद्धादमसमन्विताः ।
 अनसूया जितक्रोधाः साधवो धीतमत्सराः ॥ ३६ ॥
 त्यक्तमानमदक्रोधा धर्मज्ञा द्विजसत्तमाः ।
 सन्नध्वचर्यं गोत्रन्ते तस्याख्यात्या परस्परम् ॥ ३७ ॥
 कुटीं प्रवेशयामासुः क्षुधार्त्तमतिथिं तदा ।
 इदमर्घ्यञ्च पाद्यञ्च वृषी चैर्यं तवानघ ॥ ३८ ॥

शुचयः सक्तवञ्चमे नियमोपाज्जिताः प्रभो ।
 प्रतिगृहीष्व भवन्ते मया वृत्ता द्विजर्षभ ॥ ३६ ॥
 इत्युक्ताः प्रतिगृह्याथ सक्तनां कुष्ठुर्व द्विजः ।
 भक्षयामास राजेन्द्र न च तुष्टिं जगाम सः ॥ ४० ॥
 स उज्ज्वृत्तिस्तं प्रेक्ष्य ध्रुवापरिगतं द्विजः ।
 आहारं चिन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति ॥ ४१ ॥
 तस्य भार्याप्रवीणाकथं मद्भागो दीयतामिति ।
 गच्छत्वेप यथाकामं परितुष्टो द्विजेत्तमः ॥ ४२ ॥
 इति ब्रुवन्तीं तां सार्ध्वीं भार्यां स द्विजसत्तमः ।
 ध्रुवापरिगतां ज्ञात्वा तान् सक्तून्नाभ्यनन्दत ॥ ४३ ॥
 आत्मानुमानतो विद्वान् स तु विप्रर्षभस्तदा ।
 जानन् वृद्धां ध्रुवार्त्तांश्च ध्रान्तां ग्लानां तपस्विनीम् ॥ ४४ ॥
 त्वगस्त्रिभूतां घेपन्तीं ततो भार्यामुवाच ह ।
 अपि कीटपतङ्गानां मृगाणाञ्चैव शोभने ॥ ४५ ॥
 द्वियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च न त्वेवं वक्तुमर्हसि ।
 अनुकंप्यो नरः पठ्या पुष्टो रक्षित एव सः ॥ ४६ ॥
 घर्मकामार्थकार्याणि शुश्रूषा कुल सन्ततिः ।
 दारेष्वग्नीनो घर्मश्च पितृणामात्मनस्तथा ॥ ४७ ॥
 न घेत्ति कर्मतो भार्यारक्षणे घोऽक्षमः पुमान् ।
 अयशो महदाप्नोति नरकांश्चैव गच्छति ।
 प्रपतेयशसो दीप्तात् स च लोकात्त चामुयात् ॥ ४८ ॥
 इत्युक्ता सा ततः प्राह घर्मार्थी नौ समौ द्विज ।
 सक्तुप्रस्यचतुर्भागं गृहाणेमं प्रसीद मे ॥ ४९ ॥
 सत्यं रतिश्च घर्मश्च स्वर्गश्च गणनिर्वृतः ।

जरापरिगतो वृद्धः धुघात्तो दूर्यलो भृशम् ।
 उपवासपरिश्रान्तो तदा त्वमपि कर्पितः ॥ ५३ ॥
 इत्युक्तः स तथा सक्तून् प्रगृह्णैनं वचोऽब्रवीत् ।
 द्विज सक्तूनिमान् भूयः प्रतिगृह्णीष्व सत्तम ॥ ५४ ॥
 स तान् प्रगृह्य भुक्त्वा च न तुष्टिमगमत् द्विजः ।
 तमुञ्जवृत्तिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ५५ ॥

पुत्र उवाच. सक्तूनिमान् प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तम ।
 इत्येव सुकृतं मन्ये तस्मादेतत् करोम्यहम् ॥ ५६ ॥
 भवान् हि परिपाल्यो मे सर्वदैव प्रयत्नतः ।
 साधूनां काङ्क्षितं यस्मात् पितुर्दृढस्य पालनम् ॥ ५७ ॥
 पुत्रार्थो विहितो हेयप धार्ढ्यके परिपालनम् ।
 श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे त्रिषु लोकेषु शाश्वती ॥ ५८ ॥
 प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्तुं तपस्त्वया ।
 प्राणो हि परमो धर्मः स्थितो देहेषु देहिनाम् ॥ ५९ ॥

पितोवाच. अपि वर्षसहस्री त्वं बाल एव मतो मम ।
 उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत् सुतात् ॥ ६० ॥
 बालानां क्षुद् बलवती जानाम्येतदहं प्रभो ।
 वृद्धोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली भव पुत्रक ॥ ६१ ॥
 जीर्णैर्न वयसा पुत्र न मां क्षुद् बाधतेऽपि च ।
 दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ६२ ॥

पुत्र उवाच. अपत्यमस्मि ते पुत्रस्त्राणात् पुत्र इति श्रुतिः ।
 ध्यात्वा पुत्रः स्मृतस्तस्माद्वाहयात्मानमिहात्मना ॥ ६३ ॥

पितोवाच. रूपेण सदृशस्त्वं मे शीलेन च दमेन च ।
 परीक्षितश्च बहुधा सक्तूनादग्नि ते सुत ॥ ६४ ॥
 इत्युक्त्वादाय तान् सक्तून् प्रीतात्मा द्विजसत्तमः ।
 प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ तदा ॥ ६५ ॥
 भुक्त्वा तानपि सक्तून् स नैव तुष्टो बभूव ह ।
 उञ्जवृत्तिस्तु धर्मात्मा व्रीडामनुजगाम ह ॥ ६६ ॥
 तं वै बधुः स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
 सक्तूनादाय संहृष्टा श्वशुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६७ ॥

सन्तानान्तव सन्तानं मम विप्र भविष्यति ।
 सक्तनिमानतिथये गृहीत्वा संप्रच्छ मे ॥ ६८ ॥
 तव प्रसादान्निर्वृत्ता मम लोकाः किलाक्षयाः ।
 पौत्रेण तानवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ६९ ॥
 धर्माद्यो हि यथा ज्ञेता वह्निस्त्रेता तथैव च ।
 तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेता किलाक्षयः ॥ ७० ॥
 पितृन् ऋणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम ।

श्वशुर उवाच

पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधुलोकानुपाश्रुते ॥ ७१ ॥
 वातातपर्विशीर्णाङ्गो त्वां चिवर्णा निरीक्ष्य वै ।
 कर्पितां सुव्रताचारे क्षुधाबिह्वलचेतसाम् ॥ ७२ ॥
 कथं सक्तून् ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः ।
 कल्याणवृत्ते कल्याणि नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥
 पष्टे काले व्रतवर्ती शौचशीलतपोऽन्विताम् ।
 कृच्छ्रवृत्तिं निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं शुभे ॥ ७४ ॥
 बाला क्षुधाकर्ता नारी च रक्षया त्वं सततं मया ।
 उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि धान्धवनन्दिनी ॥ ७५ ॥

स्नुषो वाच.

गुरोर्भ्रम गुरुस्त्वं वै यतो दैवतदैवतम् ।
 देवातिदेवस्तस्मात्त्वं सक्तनादत्स्व मे प्रभो ॥ ७६ ॥
 देहः प्राणाश्च धर्मश्च शुश्रूपार्थमिदं गुरोः ।
 तव विप्र प्रसादेन लोकान् प्रापस्यामहे शुभान् ॥ ७७ ॥
 अवेक्ष्या इति कृत्वाहं दृढभक्तेति वा द्विज ।
 चिन्त्या ममेयमिति वा सक्तनादातुमर्हसि ॥ ७८ ॥

श्वशुर उवाच.

अग्नेन नित्यं साध्वी त्वं शौलवृत्तेन शोभसे ।
 या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ७९ ॥
 तस्मात् सक्तून् ग्रहीष्यामि वधो नार्हसि वञ्चनाम् ।
 गणपित्वा महाभागे त्वं हि धर्मभृतां वरे ॥ ८० ॥
 इत्युक्त्वा तासुपादाय सक्तून् प्रादात् द्विजातये ।
 ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ८१ ॥
 प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदामाह द्विजर्षभम् ।
 वाग्मो तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ८२ ॥

शुद्धेन तय दानेन न्यायोपासनेन धर्मतः ।
 यथाशक्ति विसृष्टेन प्रीतोऽस्मि विजसत्तम ॥ ८३ ॥
 षष्टो दानं ह्युद्यते ते स्वर्गं स्वर्गनिवासिभिः ।
 गगनात् पुष्पवर्षश्च पश्येदं पतितं भुवि ॥ ८४ ॥
 सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरःसराः ।
 स्तुवन्तो देवदृताश्च स्थिता दानेन दिक्कताः ॥ ८५ ॥
 ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकधराश्च ये ।
 काङ्क्षन्तो दर्शनं तुभ्यं दिवं ब्रज विजर्षम ॥ ८६ ॥
 पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितरस्त्वया ।
 धनागताश्च पृथुः सुपहूनि युगान्युत ॥ ८७ ॥
 ब्रह्मचर्य्येण दानेन यज्ञेन तपसा तथा ।
 असङ्करेण धर्मेण तस्माद्गच्छ दिवं विज ॥ ८८ ॥
 अद्भ्या परया यस्त्वं तपश्चरसि सुव्रत ।
 तस्माद्देवाश्च दानेन प्रीता ब्राह्मणसत्तम ॥ ८९ ॥
 सर्वमेतद्धि यस्मात्ते दत्तं शुद्धेन चेतसा ।
 कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गो विजितः कर्मणा त्वया ॥ ९० ॥
 क्षया निर्द्वादति प्रज्ञां धर्मबुद्धिं व्यपोहति ।
 क्षयापरिगमज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह ॥ ९१ ॥
 धुमुक्षां जयते यस्त स स्वर्गं जयते ध्रुवम् ।
 यदा दानरुचिः स्याद्वै तदा धर्मो न सीदति ॥ ९२ ॥
 अन्नवेद्यं सुगन्नेहं कलत्रस्नेहमेव च ।
 धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा मृषणा न गणिता त्वया ॥ ९३ ॥
 द्रव्यागमो नृणां सूक्ष्मः पात्रे दानं ततः परम् ।
 कालः परतरो दानात् श्रद्धा चैव ततः परा ॥ ९४ ॥
 सार्गद्वारं सुसूक्ष्मं हि नरैर्मोहात् दृश्यते ।
 स्वर्गार्गलं लोभबीजं रागशुभं दुरासदम् ॥ ९५ ॥
 तन्तु पश्यन्ति पुरुषो जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
 ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्तिप्रदायिनः ॥ ९६ ॥
 सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ।
 दद्यादपत्रं यः शक्त्या सर्वं तुल्यफलाः स्मृताः ॥ ९७ ॥

रन्तिदेवो हि नृपतिरपः प्रदादकिञ्चनः ।
 शुद्धेन मनसा विप्र नाकपृष्ठं ततो गतः ॥ १८ ॥
 न धर्मः प्रीयते तात दानैर्दत्तैर्महाफलैः ।
 न्यायलब्धैर्यथा सूक्ष्मैः श्रद्धापूतैः स तुष्यति ॥ १९ ॥
 गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽदातृगो नृपः ।
 एकां दत्त्वां स पारक्यां नरकं ममपद्यत ॥ १०० ॥
 आत्ममांसप्रदानेन शिथिरौशीनरो नृपः ।
 प्राप्य पुण्यकृतां लोकान् मोदते दिवि सुव्रतः ॥ १०१ ॥
 विभवो न नृणां पुण्यं स्वशक्त्या स्वर्जितं सताम् ।
 न यज्ञैर्विविधैर्विप्र यथान्यायेन सञ्चितैः ॥ १०२ ॥
 क्रोधादानफलं हन्ति लोभात् स्वर्गं न गच्छति ।
 न्यायवृत्तिर्हि तपसा दानवित् स्वर्गमश्नुते ॥ १०३ ॥
 न राजसूयैर्बहुभिरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।
 न चाश्वमेधैर्बहुभिः फलं सममिदं तव ॥ १०४ ॥
 सक्तुप्रस्थेन विजितो ब्रह्मलोकस्त्वयाक्षयः ।
 विरजो ब्रह्मसदनं गच्छ विप्र यथासुखम् ॥ १०५ ॥
 सर्वेषां वै द्विजश्रेष्ठ दिव्यं यानमुपस्थितम् ।
 आरोहत यथाकामं धर्मोऽस्मि द्विज पश्य माम् ॥ १०६ ॥
 तारितो हि त्वया देहो लोके कीर्त्तिः स्थिरा च ते ।
 सभार्यः सहपुत्रश्च सस्तुपश्च दिवं व्रज ॥ १०७ ॥
 इत्युक्तवाक्ये धर्मं तु यानसाकृद्वा स द्विजः ।
 सादरः सस्तुतश्चैव सस्तुपश्च दिवं गतः ॥ १०८ ॥

अथ दानम् ।

तेति आर १-६०. दान मिति सर्वाणि भूतानि प्रशस्तं सन्ति
 दानाद्गतिदुष्करं तस्माद्दाने रमन्ते,-

- घन. ३१४. यशः सत्यं दमः शौचं मार्दवं ह्री रचापलम् ।
दानं तपो ब्रह्मचर्यं मित्येतास्तनवो मम ॥
- अश्व. ९१. एषधर्मो महायोगो दानं भूतदया तथा ।
ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशो धृतिः क्षमा ॥ ३२ ॥
सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत्सनातनम् ॥
- बृहस्पतिः तपोधर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेता युगे स्मृतम् ।
द्रापरे चाध्वराः प्रोक्ताः कलौ दानं दया दमः ॥
दानेन योगो भवति मेधावी वृद्धसेवया ।
अहिंसया च दीर्घायुरिति प्राहुर्मनीषिणः ॥
- मनुः ४ दानं धर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौष्टिकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७ ॥
यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ।
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥ २२८ ॥
- याज्ञव. दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतं तु शक्तितः ॥
- स्फु. दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्री हर्षानेनैव लभ्यते ।
दानेन शत्रून् जयति व्याधिदानेन नश्यति ॥
दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवती जनः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं परमं स्मृतम् ॥
- उशना. दानादृते नोपचारो विद्यते धनिनोऽपरः ।
दीयमानं हि तत्तस्य भूय एवाभिवर्द्धते ॥
- यमः यतीनां परमो धर्मस्त्वनाहारो धनौकसाम् ।
दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम् ॥
पापकर्मसमायुक्तं पतन्तं नरके नरम् ।
घ्रायते दानमेकं तु पात्रभूते द्विजे कृतम् ॥
न्यायेनार्जनमर्थानां वर्धनं चाभिरक्षणम् ।
सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च सर्वशास्त्रेषु पठ्यते ॥
- अगस्त्यः गोभिर्घिर्घ्रैश्च चेदैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः ।
अलुब्धैर्दानशीलैश्च सप्तभिर्घायते महीं ॥

म. अथ. ९१. दृष्टं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः ।
दानं विभयतो दत्त्वा नराः स्वयान्ति धार्मिकाः ॥ ३१ ॥
एष धर्मो महायोगो दानं भूतदया तथा ।
ब्रह्मचर्यं तथा सत्यम् ऽनुक्रोशो घृतिः क्षमा ॥ ३२ ॥
सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत् सनातनम् ।
श्रूयन्ते हि पुरा वृत्ता विद्वाभिन्नादयो नृपाः ॥ ३३ ॥
विश्वा मित्रो ऽसितश्चैव जनकश्च महीपतिः ।
कक्षसेनोपिसेनौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिवः ॥ ३४ ॥
एते चान्ये च बहवः सिद्धिं परमिकां गताः ।
नृपाः सत्यैश्च दानैश्च न्यायलब्धैस्तपोधनाः ॥ ३५ ॥
ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाश्रितास्तपः ।
दानधर्मादिना शुद्धास्ते स्वर्गं यान्ति भारत ॥ ३६ ॥

अन्नदान प्रशंसा ।

अनु. ६३. फानि दानानि लोके ऽस्मिन् दातुकामो महीपतिः ।
शुणाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरत सत्तम ॥ १ ॥
केन तुष्यन्ति ते सद्यः किन्तुष्टाः प्रदिशन्ति च ।
शंसमेतन्महाबाहो फलं पुण्यकृतं महत् ॥ २ ॥
दत्तं किं फलवद्वाजनिहलोके परत्र च ।
भवतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ॥ ३ ॥
शीष् ३. इममर्थं पुरापृष्टो नारदो देवदर्शन. ।
यद्भक्तवानसौ वाक्यं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४ ॥
नारद. ३. अन्नमेव प्रशंसन्ति देवा ऋषिगणास्तथा ।
लोकतन्त्रं हि संज्ञाश्च सर्वमन्त्रे प्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥
अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति ।
तस्माद्दन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ॥ ६ ॥
अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणाश्चान्ने प्रतिष्ठिताः ।
अन्नेन धार्यते सर्वं विश्वं जगदिदं प्रभो ॥ ७ ॥

अन्नाद्गृहस्था लोके ऽस्मिन् भिक्षव स्तापसा स्तथा ।
 अन्नाद्भवन्ति वै प्राणाः प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥ ८ ॥
 ब्राह्मणायभिरूपाय यो दद्यादन्नमर्थिने ।
 विदधाति निधिं-श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः ॥ १० ॥
 श्रान्तमध्वनि वर्त्तन्तं वृद्धमर्हमुपस्थितम् ।
 अर्घ्येद्भूति मन्विच्छन् गृहस्थो गृहमागतम् ॥ ११ ॥
 क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशोभो वीतमत्सरः ।
 अन्नदः प्राप्नुते राजन् दिवि चेह च यत्सुखम् ॥ १२ ॥
 नावमन्येदभिगतं न प्रणुद्यात्कथंचन ।
 अपि श्वपाके शुनि वा न दानं विप्रणश्यति ॥ १३ ॥
 यो दद्यादपरिक्लृप्तमन्नमध्वनि वर्त्तते ।
 श्रान्तायादृष्टपूर्वाय समहृद्धर्ममाप्नु यात् ॥ १४ ॥
 पितृन् देवानृषीन् विप्रान् ऽतिथींश्च जनाधिप ।
 यो नरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् ॥ १५ ॥
 कृत्वातिपातकं कर्म योदद्यादन्नमर्थिने ।
 ब्राह्मणाय विशेषेण न स पापेन मुह्यते ॥ १६ ॥
 ब्राह्मणेष्वक्षयं दानयज्ञं शूद्रे महाफलम् ।
 अन्नदानं हि शूद्रे च ब्राह्मणस्य विशिष्यते ॥ १७ ॥
 नपृच्छेद्दोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव च ।
 भिक्षितो ब्राह्मणेनेह दद्यादन्नं प्रयाचितः ॥ १८ ॥
 अन्नदस्यान्नवृक्षाश्च सर्वकामफलप्रदाः ।
 भवन्ति चेह चामुत्र नृपते नात्र संशयः ॥ १९ ॥
 आशंसन्ते हि पितरः सुवृष्टिमिव कर्पकाः ।
 अस्माकमपि पुत्रो वा पौत्रो वाह्नं प्रदास्यति ॥ २० ॥
 अन्नं प्राणा नराणां हि सर्वमन्ने प्रतिष्ठितं ।
 अन्नदः पशुमान् पुत्री घनवान् भोगवानपि ॥ २१ ॥
 प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप ।
 अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रोच्यते तु सः ॥ २२ ॥
 अन्नं हि दत्वातिथये ब्राह्मणाय यथाविधि ।
 प्रदातासुखमाप्नोति दैवतैश्चापि पूज्यते ॥ २३ ॥

प्रत्यक्षं प्रीतिजननं भोक्तुर्दातुर्भवत्युत ।
 सर्वाण्यन्यानि दानानि परोक्षफलवन्त्युत ॥ २९ ॥
 अन्नादि प्रसवं यान्ति रतिरन्नादि भारत ।
 घर्मार्थाद्घ्नतो विद्धिं रोगनाशं तथान्ननः ॥ ३० ॥
 अन्नं ह्यमृतमित्याह पुराकल्पे प्रजापतिः ।
 अन्नं भुवं दिवं स्वप्न सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ३१ ॥
 अन्नप्रणशो भिद्यन्ते शरीरे पञ्च घातदः ।
 पलं पलवतो ऽपीह प्रणश्यत्यन्नहानितः ॥ ३२ ॥
 आवाहाश्च विवाहाश्च यज्ञाश्चान्नमृते तथा ।
 निवर्त्तते नः श्रेष्ठ ब्रह्म चात्र प्रलायते ॥ ३३ ॥
 अन्नतः सर्वमेतद्धि यत्किञ्चित्स्याणु जङ्गमम् ।
 त्रिपुलोकेषु घर्मार्थमन्नं देयमनो बुधैः ॥ ३४ ॥
 अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमेजो यशांसि च ।
 कीर्त्तिश्च वर्द्धते शश्वत्त्रिपु लोकेषु पार्थिव ॥ ३५ ॥
 प्राणान् ददाति मृतानां तेजश्च भरतर्षभ ।
 गृहमभ्यागतायाथ यो दद्यादन्नमर्थिने ॥ ३६ ॥
 नारदेनैव मुक्तो ऽहमदामन्नं सदा नृप ।
 अनसृयस्त्वमप्यन्नं तस्माद्देहि गतज्वरः ॥ ४३ ॥
 महा-भु ३३ अन्नदानं प्रदानं हि कौन्तेय परिचक्षते ।
 अन्नस्य हि प्रदानेन रन्तिदेवो दिवं गतः ॥ ५५ ॥
 आन्नाय क्षुधितायान्नं यः प्रयच्छति भूमिपः ।
 स्वायम्भुवं महास्थानं सगच्छति नराधिपः ॥ ५६ ॥
 न हिरण्यैर्न वाः सोऽभिनर्नान्यदानेन भारत ।
 प्राप्नुवन्ति नराः श्रेयो यथा ह्यन्नप्रदाः प्रभो ॥ ५७ ॥
 अन्नं वै प्रथमं द्रव्यमन्नं श्रीश्च पद्ममता ।
 अन्नात् प्राणः प्रभवति तेजो वोर्यं पलं तथा ॥ ५८ ॥
 सद्यो ददाति यश्चात्र सदैकाग्रमना नरः ।
 न स दुर्गाण्यवाप्नोतीत्येवमाह पराशरः ॥ ५९ ॥
 अर्चयित्वा यथान्यायं देवेभ्यो ऽन्नं निवेदयेत् ।
 यदन्नाहि नरा राजंस्तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ६० ॥

कौमुदे शुक्लपक्षे तु यो ऽन्नदानं करोत्युत ।
 ससन्तरति दुर्गाणि प्रेत्य चानन्तमश्नुते ॥ ६१ ॥
 अभुक्त्वातिथये चान्नं प्रयच्छेद्यः समाहितः ।
 स वै ब्रह्मविदो लोकान् प्राप्नुयात् भरतर्षभ ॥ ६२ ॥
 सकृच्छ्रामापदं प्राप्तश्चान्नदः पुरुषस्तरेत् ।
 पापं तरति चैवेह दृक्कृतञ्चापकर्षति ॥ ६३ ॥

विद्या दानम् ।

मनुः अ. ४- सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।
 वार्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम् ॥ २३३ ॥
 अन्नदानात्समं नास्ति विद्या दानं ततोऽधिकम् ।
 अग्नेन क्षणिका तृप्तिर्याद्वज्जीवं तु विद्यया ॥
 याज्ञ-आ- सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।
 तद्दत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥ २१२ ॥
 कुक्षौ तिष्ठति यस्यान्नं विद्याभ्यासे न जीर्यति ।
 कुलानुद्धरते तस्य दशपूर्वान् दशापरान् ॥

विशिष्ट दानम् ।

महा- अनु- ५८ युधि. उ- यानीमानि यद्विद्वेष्यां दानानि परिचक्षते ।
 तेभ्योऽविशिष्टं किंदानं मतन्ते कुरुपुङ्गव ॥ १ ॥
 कौतूहलं हि परमं तद्य मे विद्यते प्रभो ।
 दातारं दत्तमन्वेति यद्दानं तत्प्रचक्ष्य मे ॥ २ ॥
 भीष्म. उ. अभयं सर्वभूतेभ्यो व्यसने चाप्यनुग्रहः ।
 यच्चाभिलषितं दद्यात्सृपितायाभियाचते ॥ ३ ॥
 दत्तं मन्येत यद्दत्त्वा तद्दानं श्रेष्ठ मुच्यते ।
 दत्तं दातारमन्वेति यद्दानं भरतर्षभ ॥ ४ ॥
 हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ।
 एतानि वै पवित्राणि तारयन्त्यपि दृक्कृतम् ॥ ५ ॥

अतानि पुरुषव्याघ्र साधुभ्यो देहि नित्यदा ।
 दानानीह नरं पापान् मोक्षयन्ति न संशयः ॥ ६ ॥
 यद् यद्विदुषुषं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।
 तत्तद् गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ७ ॥
 प्रियाणि लभते नित्यं प्रियदाः प्रियकृत्तया ।
 प्रियो भवति भूतानामिह चैव परत्र च ॥ ८ ॥
 याचमानमभीमानादनासक्तमकिञ्चनम् ।
 यो नार्हति यथाशक्ति सन्तुशंसो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥
 अमित्रमपि चेद्दीनं शरणैषिणमागतम् ।
 व्यसने योऽनुगृह्णाति स वै पुरुषसत्तमः ॥ १० ॥
 कृशाय कृतविधाय घृत्तिक्षीणाय सीदते ।
 अपह्न्यात् क्षुधां यस्तु न तेन पुरुषः समः ॥ ११ ॥
 क्रियानियमितान् माधुन पुत्रदारैश्च कर्षितान् ।
 अयाचमानान् कौन्तेय सर्वोपायैर्निमग्नयेत् ॥ १२ ॥
 आशिषं येन देवेषु न च मर्त्येषु कुर्वते ।
 अर्हन्तो नित्यसन्तुष्टा स्तथा लब्धोपजोविनः ॥ १३ ॥
 आशीविपसमेभ्यश्च तेभ्यो रक्षस्व भारत ।
 तान् सूक्तैरुपजिज्ञास्य तथर्त्विजवरोत्तमान् ॥ १४ ॥
 कृतैरावसर्षैर्नित्यं संप्रेष्यैः सपरिच्छदैः ।
 निमग्नपेथाः कौरव्य सर्वकामसुखावहैः ॥ १५ ॥
 यदि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूर्तं युधिष्ठिर ।
 कार्यमित्येव मन्वाना धार्मिकाः पुण्यकर्मिणः ॥ १६ ॥
 विद्यास्नाता व्रतस्नाता ये ह्यपाश्रित्य जीविनः ।
 गृहस्थाध्यायतपसा ब्राह्मणाः शंसितव्रताः ॥ १७ ॥
 तेषु शुद्धेषु दान्तेषु स्वदार परितोपिषु ।
 यत्करिष्यसि कल्पाणं तत्ते लोकेषु धार्यते ॥ १८ ॥
 यथाग्निहोत्रं सुदुतं सायं प्रातर्द्विजातिना ।
 तदादत्तं द्विजातिभ्यो भयत्यथ यतान्मसु ॥ १९ ॥
 एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूर्तः सदक्षिणः ।
 विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो ददतस्तात वर्त्तताम् ॥ २० ॥

- वे०लः । अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य कथ्यते ॥
द्विहेतु पङ्घिष्ठानं पङ्कं पङ्घिपाकयुक् ।
चतुष्प्रकारं त्रिविधं त्रिनाशं दानमुच्यते ॥
द्विहेतुत्व च- नाल्पत्वं वा षट्त्वं वा दानास्याभ्युदयावहम् ।
श्रद्धा भक्तिश्च दानानां वृद्धि क्षयकरे स्मृते ॥
पङ्घिष्ठानत्व च- धर्ममर्थं च कामं च व्रीडा हर्षभयानि च ।
अधिष्ठानानि दानानां पङ्घेतानि प्रचक्षते ॥
पात्रे भ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं त्यागबुद्ध्या यद् धर्मदानं तदुच्यते ॥
प्रयोजन अपेक्ष्यैव प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।
'धनहेतुषु च रागेषु कामदानं तदुच्यते ॥
संसदि व्रीडया स्तुत्या चार्थोऽर्थिभ्यः प्रयाचितः ।
प्रदीयते च यद्दानं व्रीडादानमिति स्मृतम् ॥
द्व्याप्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षवद्यत् प्रदीयते ।
हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्धर्मचिन्तकाः ॥
आक्रोशनार्थं हिंसाणां प्रतीकाराय यद्भवेत् ।
दीयते तापकर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥
पङ्कत्व च- दाता प्रतिगृहीता च श्रद्धा देयं च धर्मं युक् ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि पङ्घिदुः ॥
दाता च- अपापरोगी धर्मात्मा दित्सुरऽव्यसनः शुचिः ।
अनिन्द्या जीवकर्मा च पङ्घिभिर्दाता प्रशस्यते ।
त्रिशुक्लः कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः ।
प्रतिशहीति, सौमुख्याद्यभिसंप्रीतिरर्थिनां दर्शने सदा ॥
सत्कृतिश्चानसूया च सदा श्रद्धेति कीर्त्यते ।
अनापराधमक्लेशं स्वयं तेनार्जितं धनम् ॥
स्वल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते ।
यत्र यद्दुर्लभं भद्रं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ॥
दानार्हौ देशकालौ तौ श्रेष्ठौ स्यातां न चान्यथा ।

अवस्था देशकालानां पात्रदात्रोश्च संपदा ॥
हीनं वापि भवेत् श्रेष्ठं श्रेष्ठं वा प्यन्यथा भवेत् ।

इ विपाकत्व च- दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम्
पङ्क्तिपाकं समुद्दिष्टं पडेतानि विपाकतः ॥
नास्तिकस्तेन हिंसेभ्यो जाराय पतिताय च ।
पिशुनभ्रूणहन्तृभ्यः प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥
महदप्यफलं दानं परमप्यूनतां व्रजेत् ॥
यथोक्तमिति पददत्तं चित्तेन कलुषेण तु ।
तत्तु संकल्पदोषेण दानं तुल्यफलं भवेत् ॥
युक्ताङ्गैः सकलैः पङ्क्तिभिर्दानं स्याद्विपुलोदयम् ।
अनुक्रोशवशाद्दत्तं दानमक्षयतां व्रजेत् ॥

पात्रता ।

ज्ञान्तिः स्पृहा दया सत्यं दानं शीलं तपः श्रुतम् ।
एतदष्टाङ्गमुद्दिष्टं परमं पात्रलक्षणम् ॥

महा- साङ्गास्तु चतुरो वेदान् घोऽधीते वै द्विजर्षभः ।

पङ्क्तिभ्यो निवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रं मृपयो विदुः ॥

याज्ञशक्यः न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

पङ्क्तिभ्यो निवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रं मृपयो विदुः ।

महा- अनु- २३ युधि उ. पिङ्गं वाप्यथ वा दैवं दीयते यत्पितामह ।

एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं दत्तं केषु महाफलम् ॥ ४९ ॥

भौष्य. उ. येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।

उच्छेप परिशेषं हि तान् भोजय युधिष्ठिर ॥ ५० ॥

चारित्रनिरता राजन् ये कृशाः कृशवृत्तयः ।

अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५१ ॥

तद्भक्ता स्तद्गृहा राजंस्तद्वृत्ता स्तदपाश्रयाः ।
 अर्थिनश्च भवन्त्यर्थं तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५२ ॥
 तस्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्ता युधिष्ठिर ।
 अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५३ ॥
 अकल्कस्य विप्रस्य रौक्षात् करकृतात्मना ।
 वदवो यस्य भिद्यन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५४ ॥
 हतस्वा हतदाराश्च ये विप्रा देशसंभवे ।
 अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५५ ॥
 व्रतिनो नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतसम्भताः ।
 तत्समाप्त्यर्थमिच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५६ ॥
 अत्युत्कान्ताश्च धर्मेषु पापंडसमयेषु च ।
 कृशप्राणाः कृशघनास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५७ ॥
 कृतसर्वस्वहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः ।
 स्पृहयन्ति च भुक्तान् तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५८ ॥
 तपस्विनस्तपोनिष्ठा स्तेषां भैक्षचराश्च ये ।
 अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५९ ॥

अथ २२ युधि-ः कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।
 कीदृशाना मभोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३२ ॥
 अक्रोधना धर्मपराः सत्यनित्या दमे रताः ।
 तादृशाः साधवो विप्रा स्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३३ ॥
 अमानिनः सर्वरुहा दृढार्था विजितेन्द्रियाः ।
 सर्वभूताहिता मैत्रा स्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३४ ॥
 अलुब्धाः शुचयो वैद्या ह्रीमन्तः सत्यवादिनः ।
 स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३५ ॥

साङ्गांश्च चतुरो वेदानधीते यो द्विजर्षभः ।
 बहुभ्यः प्रवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः ॥ ३६ ॥
 ये त्वेवं गुणजातीयास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
 सहस्रगुण माप्नोति गुणार्हाय प्रदायकः ॥ ३७ ॥
 प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्ते न शीलेन च समन्वितः ।
 तारयेत् कुलं सर्वं मेकोऽपीह द्विजर्षभः ॥ ३८ ॥
 गामश्वं वित्तमन्न वा तद्विधे प्रतिपादयेत् ।
 द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावे न शोचति ॥ ३९ ॥
 तारयेत्तत्कुलं सर्वमेकोऽपीह द्विजोत्तमः ।
 किमङ्ग पुनरेवैते तस्मात्पात्रं समाचरेत् ॥ ४० ॥
 निशम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसम्मतम् ।
 दूरादानीय सत्कृत्य सर्वतश्चापि पूजयेत् ॥ ४१ ॥

मनु ०. सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
 प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ ८५ ॥
 पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धानतयैव च ।
 अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यतेफलम् ॥ ८६ ॥

मनु. ०३. स्वाध्यायाद्ययं शुद्धयोनिं प्रशान्तं
 वैतानस्यं पापभीरुं बहुज्ञम् ।
 गोषु क्षान्तं नातितीक्ष्णं शरण्यं
 वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ॥ ३७ ॥

मनु. ३०. अक्रोधः सत्य वचनं महिंसा तप आर्जवम् ।
 अद्रोहो नाभिमानश्च ह्री स्तितिक्षा दमः शमः ॥ ८ ॥
 यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते न चाकार्याणि भारत ।
 स्वभावतो निविष्टानि तत्पात्रं मान मर्हति ॥ ९ ॥

शमः ।

कठ. उप. नाऽविरतो दुश्चरिता द्वाऽशान्तो नाऽसमाहितः ।

नाऽशान्त मानसो वा ऽपि प्रज्ञानेनैव माम्नुयात् ॥

तैत्ति- आर. १. शम इत्यरण्ये मुनय स्तस्माच्छमेरमन्ते

तैत्ति- आर. १०. शमेन शान्ताः शिवधाचरन्ति शमेन नाकं मुनयो
ऽन्वविन्दन् ऽच्छमो भूतानां दुराधर्षं शमे सर्वं प्रतिष्ठितं
तस्माच्छमः परमं वदन्ति,-

तुलाधारजाजलिसंवादम् ।

इति समु- युधि. उ. शमस्य तपसो वापि किन्तु श्रेष्ठतमः स्मृतः ।

शान्ति. २६०. एतन्मे संशयं तांत यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥

विधिधा हि गतिः प्रोक्ता धर्मस्येहमनीषिभिः ।

—गश्रित्य शमस्तेषां परायणम् ॥ २ ॥

शमः पविघ्नमतुलं शमः पुण्यमनुशमम्

शमः सुखमसंख्येयं शमः पापहरं स्मृतम् ॥ ३ ॥

धत्रैवो दाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

तुलाधारस्य सम्वादं जाजलेश्च महात्मनः ॥ ४ ॥

पुरा हि सागरोपांते जाजलिर्नाम वै द्विजः ।

तपस्तेपे महाघोरं वायुभक्षः समाहितः ॥ ५ ॥

तस्य वर्षाण्यनेकानि स्याणुभूतस्य तिष्ठतः ।

कलिङ्गो शकुनावेत्य नीढं शिरसि चक्रतुः ॥ ६ ॥

शान्तो दयावान् ब्रह्मर्षिरुपपेक्ष्य तु दम्पती ।
 सतस्तौ सुखविश्रब्धौ तत्रांडानि विमुञ्चतुः ॥ ७ ॥
 अंडेभ्यो ऽप्यथ पुष्टेभ्यो व्यजायंत शकुंतकाः ।
 व्यवर्द्धताथ तत्रैव न चचाल स जाजलिः ॥ ८ ॥
 कदाचि ज्ञातपक्षास्ते समुत्पत्य विहंगमाः ।
 नैवा जगमुष्यदा राजं स्तदासौ प्रययौ द्विजः ॥ ९ ॥
 अथ तत्र समाविष्टः प्रोवाच न मया समः ।
 लोकेऽस्मिंस्तापसः कश्चित्ततः खे वाक्यमब्रवीत् ॥ १० ॥
 वाराणस्यां निवसति तुलाधारो महामतिः ।
 सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं भापसे द्विज ॥ ११ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य तुलाधारदिदक्षया ।
 अचिरैलैव कालेन प्राप्तो वाराणसीं पुरीम् ॥ १२ ॥
 तत्रापश्यत् तुलाधारं विक्रीणंतं रसान्वहून् ।
 तुलाधारोऽपि तं दृष्ट्वा प्रतिपूज्याब्रवीदिदम् ॥ १३ ॥
 तुलाधारः अनाख्यातोऽपि विदितो मया त्वं द्विजसत्तम ।
 यदिहागमने कार्यं तदप्यवगतं मया ॥ १४ ॥
 तपतस्ते तपस्ती व्रं जातामृद्धिर्नशकुन्तकाः ।
 ततस्त्वां विस्मयाविष्टं खे वाक् प्रोवाच मां प्रति ॥ १५ ॥
 तं श्रुत्वा च महर्षे त्वं मां दिदृक्षुरिहागतः ।
 तद्वदाशु द्विजश्रेष्ठ प्रियं किं करवाणि ते ॥ १६ ॥
 विक्रीणिते सर्वरसान् सर्वगन्धांश्च नित्यशः ।
 कथं ते नैष्ठिको धर्मो विदितस्त्वं वदस्व मे ॥ १७ ॥
 तुलाधारः न मेधीतानि शास्त्राणि नोपास्ता अपि त्वद्विधाः ।
 पूर्वाभ्यासादहं विप्र धर्मः प्रादुरमून् मम ॥ १८ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा यन् नित्यं सेवते नरः ।
 तदभ्यासो हरत्येषो माभूत्ते तत्र संशयः ॥ १९ ॥

यो दुःखितानि भूतानि दृष्ट्वा भवति दुःखितः ।
 सुखितानि सुखी चैव तं धर्मं वेद नैष्ठिकम् ॥ २० ॥
 अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वै पुनः ।
 या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीयामि जाजले ॥ २१ ॥
 परिच्छिन्नैः काष्ठतृणैर्मयेदं शरणं कृतम् ।
 तथैव मन्दिरं विष्णोः कृतं विस्तानुसारतः ॥ २२ ॥
 अन्येषामपि देवानां ब्राह्मणानां गवांस्तथा ।
 करोम्यन्त्यन्तशुश्रूषां पाखंडानां मुपेक्षकः ॥ २३ ॥
 यद्दामि न तन् न्यूनं यद् गृह्णामि न चाधिकम् ।
 विक्रीणामि रसांश्च हं मद्यवर्जममांसकम् ॥ २४ ॥
 यः करोति जडान्धानां वणिक्कर्मणि बन्धनम् ।
 स याति नरके घोरे धनं तस्यापि होयते ॥ २५ ॥
 सर्वेषां च सुहृन्नित्यं सर्वेषांश्च हिते रतः ।
 कर्मणा मनसा वाचा स धर्मं वेद जाजले ॥ २६ ॥
 यस्माद्द्विजते लोकः सर्वो मृत्युमुखादिव ।
 वाङ्मनःकर्मपारुष्यैः स पापां गतिमाप्नुयात् ॥ २७ ॥
 नाहं परेषां कर्माणि स्तौमि निन्दामि न द्विज ।
 समीर्षसि सर्वं भूतानां पश्य मे जाजले व्रतम् ॥ २८ ॥
 यथा पंगवन्धवधिरा क्लीबमूकजडादयः ।
 दैवेन पिहित द्वाराः सोपमाविषयेषु मे ॥ २९ ॥
 यथा वृद्धातुरकृशा निःस्पृहा विषयान्प्रति ।
 तथैव कामभोगेषु ममापि विगता स्पृहा ॥ ३० ॥
 तुल्यौ मित्रारिपक्षौ मे तुल्यौ निन्दाप्रशंसने ।
 तुल्यता सर्वभूतेषु मम तिष्ठति जाजले ॥ ३१ ॥
 सर्वभूतात्मभूतस्य समं सर्वत्र पश्यतः ।
 देवापि मार्गं मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ३२ ॥

यदा न क्रुद्धते भावं सवभूतेषु पातकम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३३ ॥
 पः स्तौति यश्च मां द्वेषि तावुभयपि मे समौ ।
 रागद्वेषविहीनस्य न च मे स्तः प्रियाप्रिये ॥ ३४ ॥
 सर्वा नद्यः सरस्वत्यः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।
 सर्वं हि जाजले तीर्थं मा स्म ते संशयो भवेत् ॥ ३५ ॥
 शम एव परंतीर्थं शम एव परं तपः ।
 शम एव परं ज्ञानं शमो योगः परस्तथा ॥ ३६ ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः ।
 सर्व एते शमेनैव प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥ ३७ ॥
 दानमिज्यातपः शौचं तीर्थं वेदा श्रुतं तथा ।
 अशांतमनसः पुंसः सर्वमेतदनर्थकम् ॥ ३८ ॥
 रागद्वेषानृतक्रोधलोभमोहमदादिभिः ।
 सर्वदोषैर्विनिर्मुक्तो यः स शांत इति स्मृतः ॥ ३९ ॥
 शमार्थं सर्वशास्त्राणि विहितानि मनीषिभिः ।
 तस्मात्स सर्वशास्त्रज्ञो यस्य शान्तं मनः सदा ॥ ४० ॥
 पच्छ्रुतं न विरागाय न धर्माय न शान्तये ।
 संबद्धमपशब्देन काकवासितमेव तत् ॥ ४१ ॥

भोम ३. एतान् धर्मास्तुलाधारः कथयित्वा तु जाजलेः ।
 ततोऽस्य दर्शयामास समीपस्थान् शकुन्तकान् ॥ ४२ ॥
 मुलाधार ४. एते शकुन्तका विप्र संभूता मूर्ध्नि ये तव ।
 आह्वयैतान् द्विजश्रेष्ठ त्वमेपां धर्मतः पिता ॥ ४३ ॥
 ततो जाजलिना ते तु समाहूताः शकुन्तकाः ।
 वाचं प्रोक्षु स्ततो दिव्यां धर्मस्य वचनात् किल ॥ ४४ ॥

दकुन्तज इवुः । त्यज स्पृहामिमां ब्रह्मन् विस्मयं परमं त्यज ।

शमे मनः समाधाय ततो ज्ञास्यसि तत् पदम् ॥ ४५ ॥

सुदुःखार्जतमेनत्ते तपः क्षरति विस्मयात् ।

तपसि क्षरिते चैत्र न प्राप्स्यसि परं पदम् ॥ ४६ ॥

विस्मयं त्वं परित्यज्य तपसः क्षयकारणम् ।

शमे मनः समाधाय ध्यानयोगपरो भव ॥

घोरवासी जटो चापि त्रिदंडी मुंड एव च ।

वृथा क्लिरयति स ब्रह्मन् यस्य शान्तं न मानसम् ॥ ४८ ॥

भूपिनोऽपि परे धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।

शमः सर्वेषु भूतेषु न लिंगं धर्मं कारणम् ॥ ४९ ॥

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहं तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥५०॥

वयं स्नेहादिह प्राप्तास्तव धर्मं विवक्षया ।

शान्तो भव त्यज स्पृहामित्युक्ता ते ययुः खगाः ॥ ५१ ॥

एवं तै रनुशास्तोऽसौ तुलाधारेण वै द्विजः ।

शममास्थाय परमं जगाम परमां गतिम् ॥ ५२ ॥

तपस्वो स्वर्गं प्राप्नोति शान्तात्मा ब्रह्मणः पदम् ॥

पतत्ते सर्वं माखपातं मया तत्त्वेन भारत ।

शमे मनः समाधाय ध्यानयोगपरो भव ॥ ५४ ॥

य इदं शृणुषान् नित्यं पुण्यं माख्यानं मुत्तमम् ।

यः पठेत्प्रांजलिर्भूत्वा स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ५५ ॥

यदा न कुरुते भावं स्वभूतेषु पातकम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३३ ॥
 यः स्तौति यश्च मां द्वेषि तावुमावपि मे समौ ।
 रागद्वेषविहीनस्य न च मे स्तः प्रियाप्रिये ॥ ३४ ॥
 सर्वा नद्यः सरस्वत्यः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।
 सर्वं हि जाजले तीर्थं मा स्म ते संशयो भवेत् ॥ ३५ ॥
 शम एव परंतीर्थं शम एव परं तपः ।
 शम एव परं ज्ञानं शमो योगः परस्तथा ॥ ३६ ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः ।
 सर्व एते शमेनैव प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥ ३७ ॥
 दानमिज्यातपः शौचं तीर्थं वेदा श्रुतं तथा ।
 अशांतमनसः पुंसः सर्वमेतदनर्थकम् ॥ ३८ ॥
 रागद्वेषानृतक्रोधलोभमोहमदादिभिः ।
 सर्वदोषैर्विनिर्मुक्तो यः स शांत इति स्मृतः ॥ ३९ ॥
 शमार्थं सर्वशास्त्राणि विहितानि मनीषिभिः ।
 तस्मात्स सर्वशास्त्रज्ञो यस्य शान्तं मनः सदा ॥ ४० ॥
 पच्छतं न विरागाय न शर्मिण्ये न च
 न च नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥ २३५ ॥
 तेषामनुपरोचेन पारुष्यं यद्यदाचरेत् ।
 तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनो घचनकर्मभिः ॥ २३६ ॥
 त्रिष्येतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।
 एष धमेः परः साक्षादुपधर्मा ऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥

पितृमातृशुश्रूषा ।

युधिष्ठिर उवाच ।

महानयं धर्मपथो बहुशास्त्र्य भारत ।

किं स्विदेवेह धर्माणां ननुष्ठेयतमं मतम् ॥ १ ॥

किं कार्यं सर्वधर्माणां गरीयो भवती मतम् ।

यथाहं परमं धर्ममिह च प्रेत्य चाप्नुयाम् ॥ २ ॥

भीष्मववाच ।

मातापित्रोर्गुरुणाञ्च पूजा बहुमता मम ।

इह युक्तो नरो लोकान् यशश्च महदद्भुते ॥ ३ ॥

यच्चते ऽभ्यनुजानीयुः धर्मं तात सुपूजिताः ।

धर्म्यं धर्माविरुद्धं वा तत्कर्तव्यं युधिष्ठिर ॥ ४ ॥

न घतैरभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ।

यच्चते ऽभ्यनुजानीयुः स धर्मं इति निश्चयः ॥ ५ ॥

स एव हि त्रयो लोका एत एवाश्रमास्त्रयः ।

एत एव त्रयो वेदाः एत एव त्रयोऽग्नयः ॥ ६ ॥

पितावै गार्हपत्यो ऽग्निमांताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।

गुरुरा ह्यवनीयोऽग्निः साग्नित्रेता गरीयसी ।

त्रिष्वश्रमाद्यग्नेतेषु त्रींल्लोकांश्च विजेष्यसि ॥ ७ ॥

पितृवृक्ष्यात्यिमं लोकं मातृवृक्ष्या तथापरम् ।

ब्रह्मलोकं गुरोर्वृक्ष्या नियमेन तरिष्यसि ॥ ८ ॥

सभ्यग्नेतेषु वत्सस्य त्रिपुल्लोकेषु भारत ।

यशः प्राप्स्यसि भद्रं ते धर्मञ्च मुनएव फलम् ॥ ९ ॥

नेतानतिशयेज्जातु मात्यशौचाद्भद्रूपयेत् ।

नित्यं परिपरैर्यैव तद्धै सुकृतमुत्तमम् ॥ १० ॥

कीर्त्तिं पुण्यं यशो लोकान् प्राप्स्यसे रागमत्तम ।

सर्वं सम्यादृता लोका यस्मै ते गय आदृताः ॥ ११ ॥

अनादृतास्तु यस्मै ते सर्वा स्तम्याफलाः क्रियाः ।

न धार्यं न परी लीकरतस्य धैयं परन्तप ॥ १२ ॥

अमानिता नित्यमेव यस्मै ते गुरवभ्यः ।

न धाम्निन् नपरे लोके यशस्तस्य प्रकाशते ।

न धान्यदपि कन्याणं परत्र समुदाहृतम् ॥ १३ ॥

तेभ्य एव हि यत्तम्यं कृत्वा च विसृजाम्यहम् ।

तदाग्नीन् मे शतगुणं महत्त्रगुणमेव च ।

तस्मान् ने नमस्कारान्ते त्रयो लोका युधिष्ठिर ॥ १४ ॥
 दग्धेवतु मदाचार्यं श्रोत्रियानतिरिच्यते ।
 दग्धचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान् पितादश ॥ १५ ॥
 पितृहन् दग्ध तु नातेका सर्वा वा पृथिवी नपि ।
 गुरुत्वेनाभिभवति नान्ति मातृ सनीगुरु ॥ १६ ॥

गुरुश्रूपा !

गुरुर्गरीयान्पितृवो नावृतवोत ने नति ।
 सनौ द्वि नातापितरौ जन्नन्वेदोपयुञ्जत ॥ १७ ॥
 शरीरमेव सृष्ट पितृ माता च भारत ।
 आचार्यंशिष्टा जाति मा दिव्या सा ऋऽनराऽनरा ॥ १८ ॥
 अथवा हि मदा माता पिता चाप्यपकारिणो ।
 न ननुष्यति तत् क्रुश्व न चते दूषयन्ति तम् ।
 धर्माय यतनानाना विदुर्देवा सहस्रिभि ॥ १९ ॥
 यद्गारुणो त्वदितयेन कर्मणा ऋत ब्रुवन्मृत समयच्छन् ।
 त वे मन्येत पितर नातरच तस्मै न द्रुक्ष्येत् कृतमम्य ज्ञानम् ॥२०॥
 विद्यां नुत्या ये गुरु नाद्रियन्ते प्रत्यामन्ना जनसा कर्मणा वा ।
 तेपा पाप भ्रूयहत्यायिगिष्ट नान्यन्मेभ्यः पापकृदस्ति लोके ॥२१॥
 यवैवते गुणभि संयन्नीया सदातेपा गुरुवोऽर्चनीया ॥
 तस्मात्पूजयित्वाश्च सविभाष्याश्च यवत ।
 गुरुवोऽर्चयित्वाश्च पुराण यनंमिच्छता ॥ २२ ॥
 येन प्रीणाति पितर तेन प्रीत प्रजापति ।
 प्रीणाति नातर येन पृथिवीतेन पूजिता ॥ २३ ॥
 येन प्रीरात्युपाध्याय तेन न्याद् ब्रह्मपूजितम् ।
 मावृत पितृवद्वैय तस्मात्पृथ्वतनो गुरु ॥ २४ ॥
 क्रमयन् द्वि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभि उह ।
 पूज्यमानेषु गुण्य तस्मात्पूज्यतनो गुण ॥ २५ ॥
 केनचिच्च च जनेन लब्धेयो गुणभंजन् ।
 नच माता नच पिता मन्यते यादृगी गुरु ॥ २६ ॥
 नतेऽवमाननहन्ति नतेपा दूषयेत्स्व तम् ।

गुरुस्वामीय सत्कारं विदुर्देवा महर्षिभिः ॥ २७ ॥
 उपाध्यायं पितरं मातरं च येऽभिद्रुक्षन्ति जनसा कर्मणा वा ।
 तेषांपापं भूयहत्याविशिष्टं तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ २८ ॥
 भृती वृद्धो यो न विभर्ति पुत्रः स्वयोनिजः पितरं मातरंच ।
 तद्वै पापं भूयहत्या विशिष्टं तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ २९ ॥
 मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य गुरुघातिनः ।
 चतुर्णां वयमेतेषां निष्कृतिं नानुशुश्रुमः ॥ ३० ॥
 एतत् सर्वमनिर्देशे नैवमुक्तं यत्कर्तव्यं पुरुषेणैह लोके ।
 एतच्च ब्रूयो नान्यदस्माद्विशिष्टं सर्वान् धर्मानमुत्पत्येत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

विमृश्य कारिता ।

चिरकारिकोपाख्यानम् ।

शान्ति २। १६

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं कार्यं परीक्षेत शीघ्रं वाच चिरेणवा ।
 सर्वथा कार्यदुर्गेऽस्मिन् भवान्नः परमो गुरुः ॥ १ ॥
 भीष्म उवाच ।
 श्रत्राप्युदा हरन्ती ममितिहासं पुरातनं ॥
 चिरकारेस्तु यत्पूर्वं वृत्तमांगिरसे कुले ॥ २ ॥
 चिरकारिक भद्रं ते भद्रन्ते चिरकारिक ।
 चिरकारीहि मेधावी नापराध्यति कर्मसु ॥ ३ ॥
 चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्या भवत्सुतः ।
 चिरेण सर्वकार्याणि विमृशयार्थान् प्रपद्यते ॥ ४ ॥
 चिरं सञ्चिन्तयत्यर्थां चिरं जाग्रत् चिरं स्वपन् ।
 चिरं कार्याभिपत्तिश्च चिरकारी तथोच्यते ॥ ५ ॥
 श्रतस्रग्रहणं प्राप्तो दुर्गेधावी तथोच्यते ।
 बुद्धिवाधवपुक्तेन जनेनादीर्घं दर्शिता ॥ ६ ॥
 व्यभिचारे तु कस्मिंश्चित् व्यतिक्रम्य परान् सुतान् ।
 पित्रोक्तः कुपिते नाथ जहीमां जननी मिति ॥ ७ ॥
 सतपेति चिरेणोक्तया स्वभावाच्चिरकारिकः ।

विमृश्य चिरकारित्वाच्चिन्तयामास वै चिरम् ॥ ८ ॥
 पितुराज्ञां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथम् ।
 कथं धर्मच्छलेनास्मिन्निमज्जेय मसाधुवत् ॥ ९ ॥
 पितुराज्ञा परोधर्मः स्वधर्मो मातरक्षणम् ।
 अस्वतंत्रं च पुत्रत्वं किन्तु मां नानुपीडयेत् ॥ १० ॥
 स्त्रियं हत्वा मातरञ्च को हि जातु सुखी भवेत् ।
 पितरञ्चाप्यवज्ञाय कः प्रतिष्ठाम वाप्नुयात् ॥ ११ ॥
 अनवज्ञा पितुर्युक्ता धारणं मातरक्षणं ।
 युक्तत्वेना वृभावेतौ नातिवर्तेत मां कथम् ॥ १२ ॥
 पिताच्छात्मान मापत्ते जायायां अज्ञिवाविति ।
 शील चारित्रगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्यच ॥ १३ ॥
 सोऽहं मात्रा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतः पुनः ।
 विज्ञानं मे कथं न स्यात् द्वौ बुध्ये चात्मसंभवम् ॥ १४ ॥
 जात कर्मणि यत्प्राह पिता यच्चोप कर्मणि ।
 पर्याप्तः सदृढीकारः पितुर्गौरवनिश्चये ॥ १५ ॥
 गुरुरदयः परोधर्मः पोषणा ध्यापनान्वितः ।
 पिता यदाह धर्मः स वेदेष्वपि मुनिश्चितः ॥ १६ ॥
 प्रीतिमात्रं पितुः पुत्रः सर्वं पुत्रस्य वै पिता ।
 शरीरादीनि देयानि पिता त्वेकः प्रयच्छति ॥ १७ ॥
 तस्मात्पितुर्वचः कायं न विचार्यै कथञ्चन ।
 पातका न्यपि पूयन्ते पितुः शासन कारिणः ॥ १८ ॥
 भोग्ये भोज्ये प्रवचने सर्वलोक निदर्शने ।
 भर्त्रा चैव समायोने सीमन्तोन्नयने तथा ॥ १९ ॥
 पिता धर्मः पिता स्वर्गः पिताहि परमन्तपः ।
 पितरि प्रीति मापन्ने सर्वाः प्रीयन्ति देवताः ॥ २० ॥
 आशिषस्ता भजन्त्येनं पुरुषं प्राह यत्पिता ।
 निष्कृतिः सर्वं पापानां पिता यच्चाभिनन्दति ॥ २१ ॥
 मुच्यते बन्धनात्पुष्पं फलं वृक्षात्प्रमुच्यते ।
 क्लियन्नपि सुतं स्नेहैः पिता पुत्रं न मुञ्चति ॥ २२ ॥

एतद्विचिन्तित तात्पुत्रस्य पितृ गौरवम् ।
 पिता नाल्पतरं स्थान चिन्तयिष्यामि नातरम् ॥ २३ ॥
 यो ह्यय मयि सघातो मर्त्यत्वे पाद्भूभीतिक ।
 श्रय मे जननी हेतु पावकस्य यथारणि ॥ २४ ॥
 माता देहारणि पुत्रा सर्वस्यातंस्य निवृत्ति ।
 मातृ लाभे सनाथत्व जनस्थत्व विषयये ॥ २५ ॥
 श्रिया हीनोऽपि यो गेहमभ्येति प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥
 पुत्रपीत्रोपपन्नोऽपि जननी य समाश्रित ।
 अपि वर्षशतस्यान्ते स द्विहायन वचरेत् ॥ २७ ॥
 समर्थं वासमर्थं वा कृश वाप्यकृश तथा ।
 रक्षत्येव सुत माता नान्य योष्टा विधानत ॥ २८ ॥
 तदा सवृद्धो भवति तदा भवति दु स्त्रित ।
 तदा शून्य जगत्तस्य यदा मात्रा दियुज्यते ॥ २९ ॥
 नास्ति मातृ समा ह्याया नास्ति मातृ समागति ।
 नास्ति मातृ सम त्राश नास्ति मातृ समा प्रिया । ३० ॥
 कुक्षि सधारणाद्वात्री जननाज्जननी स्मृता ।
 श्रगाना बर्द्धनादम्बा धीर सत्त्वेन वीरसू ॥ ३१ ॥
 शिशो शुश्रूषणाच्छु श्रू माता देह मनन्तरम् ।
 चेतना वाचरो हिन्याद्यस्य का शुपिर शिर ॥ ३२ ॥
 माता जानाति यद्गोन माता जानाति यस्य स ।
 मातुर्मरणनात्रेण प्रीति स्नेह पितु प्रजा ॥ ३३ ॥
 देवताना समावाय मेकस्य पितर विदु ।
 मर्त्याना देवतानाश्च स्नेहादभ्येति मातरम् ॥ ३४ ॥
 एव विमृशतस्तस्य धिरकारितया बहु ।
 दीर्घं कालो व्यतिक्रान्त स्ततोऽस्याभ्यागमत्पिता ॥ ३५ ॥
 मेधातिथिर्महाप्राज्ञो गौतमस्तपसि स्थित ।
 विमृश्य तेन कालेन पत्न्या सस्था व्यतिक्रमम् ॥ ३६ ॥
 सोऽब्रवीद्भृशसन्तप्तो दु रेनाश्रूणि वर्तयन् ।
 श्रुतधैर्यं प्रसादेन पश्चात्ताप मुपागत ॥ ३७ ॥

ईर्ष्याञ्जं व्यसनं प्राहुस्तेन चैवोर्ध्वं रेतसः ।
 ईर्ष्याया त्वहमाक्षिप्तो नग्नो दुष्कृत सागरे ॥ ३८ ॥
 हत्वा साध्योऽसु नारीसु व्यसनित्वाञ्चवाक्षिताम् ।
 भक्तव्यत्वेन भाव्याञ्च कोनु मां तारयिष्यति ॥ ३९ ॥
 अन्तरेण मयाऽहमत्रिचर कारीत्युदारधीः ।
 यद्यद्य चिरकारी स्यात्तत्र नां त्रामेत पातस्तात् ॥ ४० ॥
 चिरकारिक भद्रन्ते भद्रन्ते चिरकारिक ।
 यद्यद्य चिरकारीत्वं ततोऽसि चिरकारिकः ॥ ४१ ॥
 त्राहि मां भातरंचैव तपो यच्चार्जितं मया ।
 आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाद्य चिरकारिकः ॥ ४२ ॥
 सहजं चिरकारित्वं मतिप्रज्ञतया तव ।
 सफलं तत्तया तेऽस्तु भवाद्य चिरकारिकः ॥ ४३ ॥
 चिरमाशंसितो मात्रा चिरं धर्मण धारितः ।
 सफलं चिरकारित्वं कुरुत्वं चिरकारिक ॥ ४४ ॥
 एवं सुदुःखितो राजन् महर्षिर्गौतमस्तदा ।
 चिरकारि ददशोय पुत्रं स्थितमयान्तिके ॥ ४५ ॥
 चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परम दुःखितः ।
 शस्त्रं त्यक्त्वा ततो मूर्ध्ना प्रसादायोपचक्रे ॥ ४६ ॥
 गौतम स्तं ततो दृष्ट्वा गिरसा पतितं भुवि ।
 पत्नीञ्चैव निराकारां परामभ्यागमन् सुदम् ॥ ४७ ॥
 नहि सा तेन सम्भेदं पत्नी नीता महात्मना ।
 विजने वाश्रमस्ये च पुत्रश्चापि समाहितः ॥ ४८ ॥
 हन्या इति सनादेशः शस्त्रपाणौ सुते स्थिते ।
 विनीते प्रसवत्यर्थे विवासे चात्मकर्मसु ॥ ४९ ॥
 बुद्धिधामीत्सुतं दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतम् ।
 शस्त्रप्रहणचापस्यं संशुषोति भयादिति ॥ ५० ॥
 ततः पित्रा चिरं स्तुत्वाचिरज्ञाध्याय मूर्धुनि ।
 चिरंदोभ्यो परिष्वज्यचिरं जीवेत्युदाहृतः ॥ ५१ ॥
 एवं सगौतमःपुत्र प्रीतिर्हर्षगुणैर्युतः ।

अभिनन्द्य महाप्राज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५२ ॥
 चिरकारिक भद्रंते चिरकारी चिरं भव ।
 चिराय यदिते सौम्यचिरमस्मि न दुःखितः ॥ ५३ ॥
 गाथाध्याप्य ब्रवीद्विद्वान् गौतमो मुनिसत्तमः ।
 चिरकारिषु धीरेषु गुणोद्देश समाश्रयाः ॥ ५४ ॥
 चिरेण मित्रं बध्नीयात् चिरेण च कृतं त्यजेत् ।
 धीरेण हि कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ॥ ५५ ॥
 रागेदर्पेचमाने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
 अप्रियैश्चैव कर्त्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ॥ ५६ ॥
 बन्धूनां सुहृदाञ्चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्यव ।
 अत्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ॥ ५७ ॥
 एवं स गौतमस्तत्र प्रीतः पुत्रस्य भारत ।
 कर्मज्ञानेन कौरव्य चिरकारितया तथा ॥ ५८ ॥
 एवंसर्वेषु कार्येषु विमृश्यपुरुषस्ततः ।
 चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ॥ ५९ ॥
 चिरंधारयते रोषं चिरं कर्म नियच्छति ।
 पश्चात्तापकरं कर्म न किञ्चिदुपपद्यते ॥ ६० ॥
 चिरं ब्रह्मानुपासीत चिरमन्वास्य पूजयेत् ।
 चिरं धर्मं निषेवेत कुयाञ्चान्वेषयां चिरम् ॥ ६१ ॥
 चिरमन्वास्य विदुषश्चिरं शिष्टास्त्रिषेव्यथ ।
 चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्यनयज्ञताम् । ६२ ॥
 द्रुवतश्च परस्यापि चाक्यं धर्मोप संहितम् ।
 चिरं पृष्टोऽपि च द्रुपाच्चिरं न परितप्यते ॥ ६३ ॥
 उपास्य ब्रह्मला स्तस्मिन्वाग्रमे मुमहातपाः ।
 अभाः स्वयं तस्ते विद्याः पृष्टेण अहितस्तदा ॥ ६४ ॥

शीलम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

महामा० शां०
ध० १२४

इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसन्ति मदा भुवि ।

धर्मस्य शीलमेवादी सत्तो मे संगमो महान् ॥ १ ॥

यदि तच्छक्य मस्माभि ज्ञातुं धर्मभृतां वर ! ।
 श्रोतु मिच्छामि तत् मयं यथैतदुपलभ्यते ॥ २ ॥
 कथं तत् प्राप्यते गौलं श्रोतुमिच्छामि भारत ! ।
 किं लक्षणञ्च तत् प्रोक्तं ब्रूहि मे वदतां वर ॥ ३ ॥

पौ० ३०

पुरा दुर्योधनेनेह घृतराष्ट्राय मानद ! ।
 आस्यातं तप्यमानेन त्रियं दृष्ट्वा तपागतम् ॥ ४ ॥
 इन्द्रप्रस्ये महाराज ! तव सभ्रातृरुस्य वृ ।
 सभायाद्वावहसनं तत् सद्यं शृणु भारत ! ॥ ५ ॥
 भयत स्तां मभां दृष्ट्वा ममहि क्षाप्य ऽनुत्तमाम् ।
 दुर्योधन स्तदामीनः नद्यं पित्रे न्यवेदयत् ॥ ६ ॥
 श्रुत्या हि घृतराष्ट्रश्च दुर्योधनवच स्तदा ।
 अब्रवीत् कर्णमहितं दुर्योधन मिदं वचः ॥ ७ ॥

पू० ३०

किमर्थं तप्यमे पुत्र श्रोतुमिच्छामि तच्चतः ।
 श्रुत्या त्वाम ऽनुनेष्यामि यदि सम्यग् भविष्यति ॥ ८ ॥
 त्वया च महदेश्वरं प्राप्तं परपुरङ्गया ।
 किहूरा भ्रातरः मयै मित्रमस्यन्विनः मदा ॥ ९ ॥
 आच्छादयसि प्रायारा नरनामि पिगितीदनम् ।
 आजानेया घहन्त्यगथाः केनाऽमि हरिषाः कृगः ॥ १० ॥

दू० ३०

दग तानि महर्षाणि तायकानां महात्मनाम् ।
 भुङ्गते रुक्मपात्रीभि युं पिष्टिर निवेगने ॥ ११ ॥
 दृष्ट्वा च तां मभां दिव्यां दिव्यपुष्पकनान्विताम् ॥
 अर्यांसित्तिरिक्त्वायाम् यस्त्रासि विधिधानि च ॥ १२ ॥
 दृष्ट्वा तां पादवेपानां श्रद्धिं वैश्रवसो शुभाम् ।
 अमित्रासां शुभहती अनुगोषामि भारत ॥ १३ ॥

पू० ३०

यदीच्छसि त्रियं तात यादृगो मा युधिष्ठिरे ।
 विगिटां वा नरव्याघ्र गीलवान् भय पुत्रक ॥ १४ ॥

शीलेन हि त्रयो लोकाः शक्या जेतुं न संशयः ।
नहि किञ्चिदसार्धं वै लोके शीलवतां भवेत् ॥ १५ ॥
एकरात्रेण मान्धाता त्र्यहेश जनमेजयः ।

सप्तरात्रेण नाभागः पृथिवी प्रतिपेदिरे ॥ १६ ॥

एते हि पार्थिवाः सर्वे शीलवन्तो दयान्विताः ।

अत स्तेषां गुणक्रीता वसुधा स्वयमागता ॥ १७ ॥

द्वयो० ३० कथं तत् प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ! ।

येन शीलेन तैः प्राप्ता क्षिप्रमेव वसुधरा ॥ १८ ॥

प०रा० ३० अत्राप्युदाहरन्तीम मितिहासं पुरातनम् ।

नारदेन पुरा प्रोक्तं शीलमाश्रित्य भारत ! ॥ १९ ॥

प्रह्लादेन हृतं राज्यं महेंद्रस्य महात्मनः ।

शीलमाश्रित्य दैत्येन त्रैलोक्यञ्च वशीकृतम् ॥ २० ॥

ततो बृहस्पतिं शक्रः प्राञ्जलिः समुपस्थितः ।

तमुवाच महाप्राज्ञः श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २१ ॥

ततो बृहस्पति स्तस्मै ज्ञानं नै श्रेयसं परम् ।

कथयामास भगवान् देवेन्द्राय कुरुद्ब्रह्म ॥ २२ ॥

एतावच्छ्रेय इत्येष बृहस्पति रभाषत ।

इन्द्रस्तु भूयः पप्रच्छ को विशेषो भवेदिति ॥ २३ ॥

बृहस्प० ३० विशेषो ऽस्ति महा स्तात भार्गवस्य महात्मनः ।

अत्रागमय भद्रन्ते भूय एव सुरर्षभ ! ॥ २४ ॥

आत्मन स्तु ततः श्रेयो भार्गवात् सुमहात्तपाः ।

ज्ञान भागमयत् प्रीत्या पुनः स परमद्युतिः ॥ २५ ॥

तेनापि स मनुज्जातो भार्गवेश महात्मना ।

श्रेयो ऽस्तीति पुनर्भूयः शुक्रमाह शतक्रतुः ॥ २६ ॥

भार्गव स्त्याह सर्वज्ञः प्रह्लादस्य महात्मनः ।

ज्ञानमस्ति विशेषेण त्पुक्तो ह्यष्ट ऋषोऽभवत् ॥ २७ ॥

स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रह्लादं पाकशासनः ।

गत्वा प्रीयाच मेधावी श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २८ ॥
 ब्रह्मादस्त्य ब्रवीद्विप्रं क्षणो नास्ति द्विजर्षभ ! ।
 त्रैलोक्य राज्यसक्तस्य ततो नीपदिशामि ते ॥ २९ ॥
 ब्राह्मणस्य ब्रवीद्राजन् यस्मिन् काले क्षणो भवेत् ।
 तदोपदेष्टुं सिद्ध्यामि यदाचर्यमऽनुत्तमम् ॥ ३० ॥
 ततः प्रीतोऽभवद्राजा ब्रह्मादो ब्रह्मवादिनः ।
 तथैत्युक्त्वा शुभे काले ज्ञानवत्त्वं ददौ तदा ॥ ३१ ॥
 ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं गुरुवृत्तिं मनुत्तमाम् ।
 चकार सर्वभावेन यदस्य मनसेऽपि सतम् ॥ ३२ ॥
 पृथग् तेन बहुशः प्राप्तं कथमरिन्दम ।
 त्रैलोक्यं राज्यं धर्मज्ञ कारणं तद् ब्रवीहि मे ।
 ब्रह्मादोऽपि महाराज ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 नामूयामि द्विजान् विप्र राजास्मीति कदाचन ।
 काव्यानि वदतां तेषां संपच्छानि वहामि च ॥ ३४ ॥
 ते विश्रब्धाः प्रभाषन्ते संपच्छन्ति च मां सदा ।
 ते मां काव्यपथे युक्तं शुश्रूषु मनमूषकम् ॥ ३५ ॥
 धर्मात्मानं जितक्रोधं नियतं संयतेन्द्रियम् ।
 समासिञ्चन्ति शास्त्रारः क्षीद्रं नध्विव मक्षिकाः ॥ ३६ ॥
 सौऽहं वागप्रविद्यानां रसानामयलेहिता ।
 स्वजात्या नधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ३७ ॥
 एतत् पृथिव्याममृतं मेतन्ननु रनुत्तमम् ।
 यद् ब्राह्मणमुखे काव्यं मेतच्छ्रुत्वा प्रवर्तते ॥ ३८ ॥
 पृतावच्छ्रेय इत्याह ब्रह्मादो ब्रह्मवादिनम् ।
 शुश्रूषितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 यथावद् गुरु वृत्त्याते प्रीतोऽस्मि द्विजमत्तम ।
 वरं वृषीष्य भद्रन्ते प्रदातास्मि न मंशयः ॥ ४० ॥
 कृतमित्येव दैत्येन्द्र मुवाच स च वै द्विजः ।
 ब्रह्मादस्त्यब्रवीत् प्रीतो गृह्यतां वर इत्युत ॥ ४१ ॥

प्राज्ञय ४०

यदि राजन् प्रसन्नस्त्य नम चेदिच्छसि प्रियम् ।
 भवत शीलमिच्छामि प्राप्तुमेव वरो नम ॥ ४२ ॥
 तत प्रीतस्तु दैत्येन्द्रो भयमस्याऽभवन् महत् ।
 वरे प्रदिष्टे विप्रेण नालपतेजा ऽय नित्युत ॥ ४३ ॥
 एवमस्त्विति स प्राह प्रह्लादो विस्मित स्तदा ।
 उपाकृत्य तु विप्राय वर दु खान्वितो ऽभवत् ॥ ४४ ॥
 दत्ते वरे गते विप्रे चिन्तासीन् महती तदा ।
 प्रह्लादस्य महाराज निश्चय न च जग्मिवान् ॥ ४५ ॥
 तस्य चिन्तयत स्ताव च्छाया भूत महाद्यति ।
 तेजो विग्रहवत्तात शरीरम् ऽजहात्तदा ॥ ४६ ॥
 तमपृच्छन्महाकाय प्रह्लाद को भवानिति ।
 प्रत्याह तन्तु शीलोऽस्मि त्यक्तो गच्छाम्यह त्वया ॥ ४७ ॥
 तस्मिन् द्विजोत्तमे राजन् वत्स्याम्यह मुनिन्दिते ।
 योऽसौ शिष्यत्वमागम्य त्वयि नित्य समाहित ।
 इत्युक्त्वा ऽन्तर्हित तद्वै शक्रञ्चान्वा विशत्प्रभो ॥ ४८ ॥
 तस्मि स्तेजसि याते तु तादृग्रूप स्ततो ऽपर ।
 शरीरान्नि सत स्तस्य को भवानिति चाब्रवीत् ॥ ४९ ॥
 धर्मे प्रह्लाद मा विद्धि यत्रासौ द्विजसत्तम ।
 तत्र यास्यामि दैत्येन्द्र यत शील ततो ह्यहम् ॥ ५० ॥
 ततो ऽपरो महाराज प्रज्वलन्निव तेजसा ।
 शरीरान्नि सत स्तस्य प्रह्लादस्य महात्मन ॥ ५१ ॥
 को भवानिति पृष्टश्च तमाह स महाद्यति ।
 सत्य विदुष सुरेन्द्राद्य प्रयाण्ये धर्म मन्वहम् ॥ ५२ ॥
 तस्मिन्नुगते धर्मे महान् वै पुरुषोऽपर ।
 निश्चक्राम तत स्तस्मात् पृष्टथाह महायल ।
 वृत्त प्रह्लाद मा विद्धि यत सत्य ततो ह्यहम् ॥ ५३ ॥
 तस्मिन् गते महाशब्द शरीरात्तस्य निर्ययी ।
 पृष्टथाह यल विद्धि यतो वृत्तमह तत ॥ ५४ ॥

इत्युक्त्या प्रययी तत्र यतो वृत्तं नराधिप ।
 ततः प्रभामयी देवी गरीरात्तस्य निर्ययी ॥ ५५ ॥
 तामपृच्छत् स दैत्येन्द्रः सा श्रीरित्येन मग्नवीत् ।
 उपितास्मिस्वयं वीर त्ययि सत्यपराक्रम ।
 त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बलं ह्यनुगता ह्यहम् ॥ ५६ ॥
 ततो भयं प्रादुरामीत् प्रह्लादस्य महात्मनः ।
 अपृच्छत् स ततो भूयः कृया सि कमलालये ॥ ५७ ॥
 त्वं हि सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी ।
 करघातो ब्राह्मणश्रेष्ठ स्तत् त्वामिच्छामि वेदितुम् ॥ ५८ ॥

श्रीराराच स गक्रो ब्रह्मचारी य स्त्वत्त रचैवोपगितित ।
 त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्ते नापहृतं प्रभो ॥ ५९ ॥
 गीलेन हि त्रयो लोका स्त्वया धर्मज्ञ निज्जिताः ।
 तद्विज्ञाय सुरेन्द्रेण तव गीलं हृतं प्रभो ॥ ६० ॥
 धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलञ्चैव तयाप्यहम् ।
 गीलमुला महाप्राज्ञ सदा नास्त्यत्र संशयः ॥ ६१ ॥

श्रीराम उ० एवमुक्त्वा गता श्रीस्तु ते च सर्वे युधिष्ठिर ।
 दुर्षाधनस्तु पितरं भूय एया ऽब्रवीद्वचः ॥ ६२ ॥
 गीलम्य तस्यमिच्छामि धेनुं कीर्यनन्दन ।
 प्राप्स्यते च यथा गीलं तन्नोपायं यदस्य मे ॥ ६३ ॥

पृ० रा० उ० नोपायं पृथमुद्दिष्टं प्रह्लादेन महात्मना ।
 संक्षेपेन तु गीलम्य शृणु प्राप्तिं नरेश्वर ॥ ६४ ॥
 अट्रोहः शयंभूतेषु कर्मणा भमसा गिरा ।
 अनुपदृश्य दानञ्च गीलमेतत् प्रगस्यते ॥ ६५ ॥
 यदन्वेषा हितं नम्या दात्मन कर्म पीरुयम् ।
 अप्रप्रेत या येन न तत्कुपात् कपश्चन ॥ ६६ ॥
 तानु कर्म तथा कुपांतीन दार्ष्येत संगदि ।

शीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुसत्तम ॥ ६७ ॥
 यद्यप्यऽशीला नृपते प्राप्नुवन्ति श्रियं क्वचित् ।
 न भुञ्जते चिरं तात समूलायश्च न सन्ति ते ॥ ६८ ॥

पृ० रा० ३० एतद्विदित्वा तत्त्वेन शीलवान् भव पुत्रक ।
 यदीच्छसि श्रियं तात सुविशिष्टां युधिष्ठिरात् ॥ ६९ ॥
 भीष्म ३० एतत् कथितवान् पुत्रे धृतराष्ट्रो नराधिपः ।
 एतत्कुरुष्व कान्तेय ततः प्राप्स्यसि तत् फलम् ॥ ७० ॥

सन्तोषः ।

मनुः ३० ४ सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।
 सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥ १२ ॥
 सन्तुष्टः को न शक्नोति फलमूलैश्च वर्तितुम् ।
 सर्वाणीन्द्रियलीर्येन संकटान्य धगाहते ॥
 सर्वत्र सम्पदस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम् ।
 उपामद्गूढं पादस्य ननु चर्मावृतेव भूः ॥
 यत् पृथिव्यां ब्रीहि यवं हिरण्यं पश्य स्त्रियः ।
 नाल मेकस्य तत् सर्वं मिति मत्वा शभं व्रजेत् ॥
 सन्तोषा भृतवृत्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।
 कुतस्तद्गुणं लुब्धार्णां मितश्चेत्तश्च धरताम् ॥
 कामं कामयमानस्य यदि कामः प्रसिद्ध्यति ।
 तथैव परमं कामं भूयो विन्दति मानवः ॥
 कामाभिलाषान् मोहाच्च न नरः सुखमेधते ।
 श्येनालय तरुच्छायां व्रजञ्चिच्च कपिञ्जलः ॥
 शान्ति० सन्तोषो वै स्वर्गतमः सन्तोषः परमं सुखम् ।
 ३० २१- तुष्टे न किञ्चित्परतः सा सम्यक् प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥
 वद० ३० २- अस्सन्तोषपरा मूढाः सन्तोषं यान्ति पण्डिताः ।
 अन्तो नास्ति पिपासायाः सन्तोषः परमं सुखम् ॥

- भाग० १४०० तस्मात्सन्तोष मेवेह परं पर्यन्ति पवित्रताः ॥ ४५ ॥
 ७-अ० १५ संतुष्टस्य निरीहस्य स्वात्मा रामस्य यत्सुखम् ।
 कुत स्तत्कामलोभेन धावतीऽर्थेहया दिशः ॥ १६ ॥
 सदा संतुष्टमनसः सर्वाः सुरमया दिशः ।
 गर्करा कष्टकादिभ्यो ययोपानल्पदः शिवम् ॥ १७ ॥
 संतुष्टः केन वा राजत्र वसतापि वारिणा ।
 श्रीपश्यन्नेह्य कार्पण्याद् गृहपालापते जनः ॥ १८ ॥
 असंतुष्टस्य विप्रस्य तेजो विद्या तपो यशः ॥
 स्रवतीन्द्रिय लील्येन ज्ञानं चैवावकीर्यते ॥ १९ ॥

कीदृशे वसते श्रीः ।

- शशः ३गाथ महापा० शां० ७० २१८ का स्वं केन च कार्येण संप्राप्ता चारुहासिनी ।
 कुत प्रागम्यते सुभ्रु गन्तव्यं क्व च ते शुभे ॥ १८ ॥
 श्रीरगाथ पुश्येपु त्रिपुलोकेषु सर्वे स्थावरजङ्गमाः ।
 ममात्म भावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना ॥ १९ ॥
 चाहं वै पद्भजे जाता सूर्यं रश्मि विद्योधिते ।
 भूत्यप्ये सर्वभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनी ॥ २० ॥
 अहं लक्ष्मीरहं भूतिः श्री प्रचाहं बलसूदन ।
 अहं अदाच मेपाच सञ्जति विंजितिः स्थितिः ॥ २१ ॥
 अहं अतिरहं निहिरहं तद्भूति रेखच ।
 अहं स्थाहा स्वपा चैव सञ्जतिर्निपतिः स्मृतिः ॥ २२ ॥
 राक्षां विजयमानानां सेनायेषु ध्यजेषु च ।
 निवासि धर्मंगीसानां विपयेषु पुरेषु च ॥ २३ ॥
 त्रितकाग्नि शूरे च संपामेष्व निवसिन्नि ।
 निवमामि मनुष्येन्द्रे सदैव बलसूदन ॥ २४ ॥
 धर्मं नित्ये महाशुद्धी प्रसन्नये सत्यवादिनि ।

प्रश्रिते दान शीले च सदैव निवसाम्यहम् ॥ २५ ॥

असुरोपवसं पूर्वं सत्य धर्मनियन्धना ।

विपरीतांस्तु तान् बुध्वा त्वयि वास मरोचयम् ॥ २६ ॥

शक उवाच

कथं वृत्तेषु दैत्येषु त्वम ऽघातमौ धेरानने ।

दृष्ट्वा च किमिहागा स्त्वं हित्वा दैतेय दानयान् ॥ २७ ॥

श्री उवाच

स्वधर्ममनुतिष्ठत्सु धैर्यादचलितेषु च ।

स्वगंगां भिरामेषु सत्त्वेषु निरताह्यहम् ॥ २८ ॥

दानाध्ययन यज्ञेन्या पितृदेवत पूजनम् ।

गुरूणामतिधीनां च तेषां नित्य मवर्तत ॥ २९ ॥

सुसंश्रुत गृहाश्चा सन् जितस्त्रीका हुताग्रयः ।

शुभ शुश्रूषका दान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ३० ॥

श्रद्धधाना जितक्रोधा दानशीला ऽनसूयवः ।

भृतपुत्रा भृतामात्या भृतदारा ह्यनीर्षवः ॥ ३१ ॥

श्रमर्षणा न चान्योऽन्यं स्पृहयन्ते कदाचन ।

न च जातूपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ॥ ३२ ॥

दातारः संगृहीतार आर्याः करुणवेदिनः ।

महाप्रसादा ऋगवो दृढभक्ता जितेन्द्रियाः ॥ ३३ ॥

सन्तुष्ट भृत्यसचिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः ।

यथाहं मानार्थं करा ह्रीनिषेवा यतव्रताः ॥ ३४ ॥

नित्यं पर्वसु सुस्नाताः स्वनुलिप्ताः स्वलंकृताः ।

उपवासतपः शीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ॥ ३५ ॥

नैतानभ्युदियात् सूर्यो न चाप्यासप्रवेशयाः ।

रात्रौ दधि च सज्जुञ्ज नित्यमैव व्यवर्जयन् ॥ ३६ ॥

कर्त्तव्यं घृतं चान्ववैक्षन् प्रयता ब्रह्मवादिनः ।

मङ्गल्यान्यपि चापश्यन् ब्राह्मणाद्याप्यपूजयन् ॥ ३७ ॥

सदाहि वदतां धर्मं सदा चाप्रति गृह्णताम् ।

श्रद्धं च रात्र्याः स्वपतां दिवा चास्वपतां तथा ॥ ३८ ॥

कृपणाऽनायच्छृणानां दुर्बलाऽऽतुरयोपिताम् ।
 दयां च संविभागं च नित्यमेवानुनीदताम् ॥ ३९ ॥
 प्रस्तं विपश्णा मुद्दिग्नं भयातं व्याधितं कृशन् ।
 दूतस्य व्यसनात्ते च नित्यं मां श्वाशयन्ति ते ॥ ४० ॥
 धर्मं मेवान्य वदन्त न हिंसन्ति परस्परम् ।
 अनुभूलाश्च कार्येषु गुरु वृद्धो पसेद्विनः ॥ ४१ ॥
 पितृहृन् देवाऽतिर्षोश्चैव यथावत् तेऽभ्यपूजयन् ।
 श्वशुरेषाणि चाश्रन्ति नित्यं नत्यतपोधृताः ॥ ४२ ॥
 नैकेऽश्रन्ति सुसंपन्नं नागच्छन्त परद्विजम् ।
 सर्वभूतेष्व वदन्त यथात्मनि दयां प्रति ॥ ४३ ॥
 नैवाकाशे न पशुषु वियोनी न च पर्वसु ।
 इन्द्रियस्य विभ्रगं ते रोषयन्ति कदाचन ॥ ४४ ॥
 नित्यं दानं तथा दास्य मार्गं धैर्यं नित्यदा ।
 उत्साहोऽयानहंकारः परमं सीद्धदं क्षमा ॥ ४५ ॥
 मत्वं दानं तपः शीघ्रं कारुण्यं दागनिष्ठता ।
 मित्रेषु चानभिद्रोहः सर्वं तेष्व भवत् प्रभो ॥ ४६ ॥
 निद्रा तन्द्री रसं प्रीति रमूयायां नवेक्षिता ।
 अरतिश्च विषादश्च स्पृहाचोष्यऽविग्रह तान् ॥ ४७ ॥
 साहमेवं गुणेष्वेव दानेष्वेवऽवसं पुरा ।
 प्रजा रुग्ं सुपादाय नैकं युगं विषयेयम् ॥ ४८ ॥
 ततः कालविपस्यां मे तेषां गुणविपर्ययात् ।
 अपर्यं निर्गतं धर्मं कामक्रोधयज्ञात्मनाम् ॥ ४९ ॥
 सभामदां च वृद्धानां सतां कथयतां कदाः ।
 प्राहस्यस्य मूर्खस्य सर्वं वृद्धान् गुणायराः ॥ ५० ॥
 सुयानश्च शमासीना वृद्धानभिगतान् मतः ।
 नाभ्युत्थानाभिषादाभ्यां यथा घृष्टमपूजयन् ॥ ५१ ॥
 यत्तपत्येव पितरि पुत्रः प्रभावते तथा ।
 अभृत्या भृत्यतां प्राप्य न्यापयन्त्यन यत्रयाः ॥ ५२ ॥
 यथा धर्मादपेतेन कर्मसा गदितेन ये ।

महतः प्रान्पुवन्त्यर्थान् तेषां तत्राभयत् स्पृहा ॥ ५२ ॥
 उच्चैश्चाभ्यवदन् रात्रौ नीचैस्तत्राग्निं रज्ज्वलत ।
 पुत्राः पितृहनत्यचरन् नार्यश्चात्यचरन् पतीन् ॥ ५३ ॥
 मातरं पितरं वृद्धं माचार्यं मतिथिं गुरुम् ।
 गुरुत्वान्ना भ्यनन्दन्त कुमारान्भ्रान्त्वपालयन् ॥ ५४ ॥
 भिक्षां बलिभदत्वाच्च स्वयमन्नानि भुञ्जते ।
 अग्निष्ठा संविभन्याथ पितृहन् देवातिथीन् गुरुन् ॥ ५५ ॥
 न शीघ्रं मन्यरुध्यन्त तेषां सूदजनास्तथा ।
 मनसा कर्मणा वाचा भक्ष्य मासीदनाद्यतम् ॥ ५६ ॥
 विप्रकीर्णानि धान्यानि काकं मूषिकं भोजनम् ।
 अपाद्यतं पयो तिष्ठ दुच्छिष्टाश्चास्पृशन् घृतम् ॥ ५७ ॥
 कुट्टालं दात्रपिटकं प्रकीर्णं कांस्यभोजनम् ।
 द्रव्यो पकरणं सर्वं नान्ववैक्षत् कुटिन्ध्रिनी ॥ ५८ ॥
 प्राकारागारं विध्वंसात् स्मृते प्रतिकुर्वते ।
 नाद्रियन्ते पशून् बध्वा यवसेनोदकेन च ॥ ५९ ॥
 बालानां प्रेक्ष्यमाणानां स्वयं भक्ष्या मभक्षयन् ।
 तथा भृत्यजनं सर्वं भसंतर्प्यं च दानघाः ॥ ६० ॥
 पायसं कृशरं मांसं मपूपानथ शण्डकुलीः ।
 अपाचयन्नात्मनोऽर्थं वृथा मासान्यभक्षयन् ॥ ६१ ॥
 सत्सूर्यशायिनं श्वाप्तन् सर्वं चासन् प्रगे निशाः ।
 अद्यतेन् कलहाश्चात्र दिवा रात्रं शहे शहे ॥ ६२ ॥
 अनायां श्चार्यमासीन्नं पर्युपासन्न तत्र ह ।
 आश्रमस्थान् विधर्मस्थाः प्राद्विपन्त परस्परम् ॥ ६३ ॥
 संकराश्चाभ्यवर्तन्ते न च शीघ्रमवर्तन्ते ।
 ये च वेदविदो विप्रा विरुपष्ट मनुचरश्च ये ।
 निरन्तरं विशेषास्ते बहुमानावमानयोः ॥ ६४ ॥
 हारमा भरणं वैशं गतं स्थितं मवेक्षितम् ।
 असेवन्त भुजिष्या वै दुर्जना चरितं विधिम् ॥ ६५ ॥
 स्त्रियः पुरुषं वेशेन पुंसः स्त्रीवेशधारिणः ।

क्रीडारति विहारेषु परां मुद सवाप्नुवन् ॥ ६६ ॥
 प्रभवद्भिः पुरादाया ऽमर्हभ्यः प्रतिपादितान् ।
 नाभ्यवर्तन्त नास्तिक्या हर्तन्तः संभवे प्वपि ॥ ६७
 मित्रेषाम्यर्षितं मित्र सयं संशयिते क्वचित् ।
 बालकोत्पद्य मात्रेण स्वार्थेनाग्रत तद्गु ॥ ६८ ॥
 परस्वाऽऽदानरुचयो विपण व्यवहारिणः ।
 अद्भ्यन्तार्यं वर्णेषु शूद्राश्चापि तपोधनाः ॥ ६९ ॥
 अधीयन्तेऽग्रताः केचिद् वृथा व्रतमयापरे ।
 अशुश्रूषु गुंरोः शिष्यः कश्चिच्छिष्यसखो गुरुः ॥ ७० ॥
 पिता चैव जनित्री च श्रान्ती वृत्तोत्सवाविव ।
 अग्रमुत्से स्थिती वृद्धा वस्त्रं प्रार्थयतः सुतान् ॥ ७१ ॥
 तत्र वेदविदः प्राज्ञा गांधीर्ये सागरोपमाः ।
 कृष्यादिस्व ऽभयन् सक्ता नृत्वाः श्राद्धान्य ऽभुञ्जत ॥ ७२ ॥
 प्रातः प्रातश्च सुप्रभं कल्पनं प्रेषण क्रियाः ।
 शिष्यान् प्रहितास्तेषा मरुर्वन् गुरवः स्वयम् ॥ ७३ ॥
 श्वश्रूश्चशुरपोरये वपूः प्रेष्यान शासत ।
 अन्वशासच्च मर्तारं समाहूया भिजल्पती ॥ ७४ ॥
 प्रयत्नेनापि चारु वित्तं पुत्रस्य वै पिता ।
 व्यभज्जापि संरम्भाद् दुःखं वासं तथा वसन् ॥ ७५ ॥
 अग्निदाहेन शीरैर्वा राजभिर्या हृतं धनम् ।
 दूष्टा द्वेषात् प्राहसन्त मुहत् संभाविता ह्यपि ॥ ७६ ॥
 कृतप्रा नास्तिकाः पापा गुरुदाराभिर्मर्षिणः ।
 अभ्य मक्षरता निर्मयांदा हतत्वपः ॥ ७७ ॥
 तेष्वेष मादीनाचारा नाचरन्तु विपर्यये ।
 नाहं देवेन्द्र यत्स्यामि दानवेत्पिति मे रुतिः ॥ ७८ ॥
 तन्मां स्वय मानुप्राहा नभिनन्द गधीपते ।
 रवपार्शितां मां देवेग पुरो धास्यन्ति देवताः ॥ ७९ ॥
 यत्राहं तत्र मे कान्ता महिविष्टा मदर्षणाः ।

सप्त देव्यो जयाष्टम्यो वासमेष्यन्ति तेऽष्टधा ॥ ८० ॥
 आशा श्रद्धा धृतिः क्षान्तिर्विजितिः सन्नतिः क्षमा ।
 अष्टमी वृत्तिरेतासां पुरोगापाकशासन ॥ ८१ ॥
 तांश्चाहं चासुरांस्त्यक्त्वा युष्मद्विषयमागताः ।
 त्रिदशेषु निवत्स्यामो धर्मनिष्ठान्तरात्मसु ॥ ८२ ॥
 इत्युक्तवचनां देवीं प्रीत्ययं च ननन्दतुः ।
 नारदप्रपात्र देवर्षिं शृत्रहन्ता च वासवः ॥ ८३ ॥
 ततोऽनलमखो वायुः प्रवयौ देवयेशमसु ।
 इष्टगन्धः सुखस्पर्शः सर्वेन्द्रियसुखावहः ॥ ८४ ॥
 शुचौ चाभ्यर्च्येते देशे त्रिदशाः प्रायशः स्थिताः ।
 सन्मी सहितमासीनं मपवन्तं दिद्रुक्षवः ॥ ८५ ॥
 ततो दिवं प्राप्य सहस्रलोचनः श्रियोपपन्नः सुहृदा महर्षिणा ।
 रथेन हर्यश्वयुजा सुरर्षभः सद् सुराणां मभिसत्कृतो ययौ ॥ ८६ ॥
 अपेक्षितं वज्रधरस्य नारदः त्रिपञ्च देव्या मनसा विचारयन् ।
 त्रियैश्शंसाऽमरदृष्टपौरुष्यं शिवेन तत्रागमनं महर्षिः ॥ ८७ ॥
 ततोऽमृतं द्यौः प्रववयं भास्वती पिता महस्या यतने स्वयंभुवः ।
 अनाहता दुन्दुभयोऽथनेदिरेतया प्रसन्नाश्च दिशश्शकाशिरि ॥ ८८ ॥
 ययत्तुं शस्येषु धवर्षं वासवो न धर्ममार्गाद्विचचालकरचन ।
 अनेक रत्नाकरभूपरा च भू सुघोषघोषाभुवनीकसां जये ॥ ८९ ॥
 क्रियाभिरामाननुजा मनस्विनो वभुः शुभे पुण्यकृतां पथि स्थिताः ।
 नरामरा किन्नरयत्नराक्षसा समृद्धिमन्त सुमनस्विनोऽभवन् ॥ ९० ॥
 न जात्व काले कुसुमं कुत फलं पपात वृक्षात्पवनैरितादपि ।
 रसप्रदा कामदुधाश्च घेनवो न दारुणा याग्विचचारकस्यचित् ॥ ९१ ॥
 इमां सपयां सह सर्वकामदैः श्रियाश्च शक्रप्रमुखैश्च दैवतैः ।
 यठन्ति ये विप्रसदः समागताः समृद्धकामा श्रियमाप्नुवन्ति ते ॥ ९२ ॥
 त्वया कुरुणांवर यत्प्रचोदितं भवाभवस्येह परं निदर्शनम् ।
 तदद्य सर्वं परिकीर्तितं मया परीक्ष्य तत्त्वं परिगन्तुमर्हसि ॥ ९३ ॥

पुण्यपापे ।

तत्तिरीपार- यथा यत्तस्य संपुच्छितस्य दूराद् गन्धो वात्पेधं पुण्यस्य कर्मणो
 प्यत्र-१०- दूराद् गन्धो वाति । यथाऽसिधारा कर्तेऽवहिता मवक्रानेद्य शुधे
 अनु० ६ हुवे हवा विद्दिप्यामि कर्ते पतिप्यामीत्येव अनृतादात्मान
 जुगुप्सेत् इति ॥

मदा० ३० पाप कुर्वन् पापकीर्त्तिं पापमेवा श्रुते फलम् ।
 अ० १४ पुण्यं कुर्वन् पुण्यकीर्त्तिं पुण्य मत्यन्त मश्रुते ॥ ६१ ॥
 तस्मात् पाप न कुर्वीत पुरुष शसितव्रत ।
 पापं प्रज्ञा नाशयति क्रियमाणं पुन पुन ॥ ६२ ॥
 नष्टप्रज्ञ पापमेव नित्य नारभते नर ।
 पुण्य प्रज्ञा यर्ह्यति क्रियमाणं पुन पुन ॥ ६३ ॥
 दृढप्रज्ञ पुण्यमेव नित्य नारभते नर ।
 पुण्यं कुर्वन् पुण्यकीर्त्तिं पुण्यस्थानं स्म गच्छति ॥ ६४ ॥
 नकृच्छ्रं महदाप्नोति नचिरात् पापमाचरन् ।
 अन्त्य कृतप्रज्ञ शोभनान्या चरन्सदा ॥ ६५ ॥
 तस्मात् पुण्य निषेधेत् पुरुष सुसमाहित ।
 असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृच्छट ॥
 स कृच्छ्रं महदाप्नोति सर्वत्र च विरोधते ॥ ६६ ॥
 प्रज्ञामेधा गमयति य प्राप्तेभ्य स पण्डित ।
 प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थी शस्तीति सुरमेधितुम् ॥ ६७ ॥
 दिग्भेदेन तत् कुर्व्यात् येन रात्री सुर यसेत् ।
 अष्टमासेन तत् कुर्व्यात् येन वर्षा सुर यसेत् ॥ ६८ ॥
 पूर्वययसि तत् कुर्व्यात् येन दृढ सुर यसेत् ।
 धायञ्जीवेन तत् कुर्व्यात् येनामुत्र सुर यसेत् ॥ ६९ ॥
 धनु० १-२१ प्रयते धर्म लपयो लोकेम्भसि यथा ह्यथा ।
 मज्जन्ति पाप गुरव गच्छ स्फुल्लि योदजे ॥
 इति १ अ० न पापं प्रति पाप स्यात् साधुरेव सदा भवेत् ।
 आत्मनेह हत पापो यः पाप कर्तुं नि च्छति ॥ १ ॥

दग्ध हि सोऽनुदहति हत मेवानुहन्ति च ।
 मृत मारयते चैव यः पापे पापमाचरेत् ॥ २ ॥
 महामोह युत पूर्वं यो जतून् हन्ति निर्दय ।
 स प्रेत्य नरकं याति नृशसो मृतमारक ॥ ३ ॥
 सुलभा पुरुषा लोके साधव साधु कारिण ।
 असाधुषु पुन साधु दुर्लभं पुरुषो भुवि ॥ ४ ॥
 ते साधव सुजन्मान स्तैरियं भूयिता धरा ।
 अपकारिषु भूतेषु ये भवन्त्युपकारिण ॥ ५ ॥
 दु खितेभ्यो ऽपि भूतेभ्यो मृत्यु रोग जरादिभि ।
 भूय को दु खमपर सृष्ट्यो दातुमर्हति ॥ ६ ॥
 दु ख ददाति योऽन्यस्य ध्रुव दु ख स विन्दति ।
 तस्मान्न कस्यचित् दु ख दातव्यं दु खभीरुणा ॥ ७ ॥
 बीजे योनी तथाहारे व्यवहारे च य शुचि ।
 तस्य कृद्भ्रगतस्यापि न पापं कुरुते मति ॥ ८ ॥
 चोद्यमानोऽपि पापेषु शुद्धात्मा न प्रवर्तते ।
 वार्यमाणोऽपि पापेभ्य पापात्मा पापमिच्छति ॥ ९ ॥
 विद्वद्भि शास्यमानोऽपि पापं कर्म रति नर ।
 घृप्यमाण इवागारो निर्मलत्व न गच्छति ॥ १० ॥

कर्म प्राधान्यम् ।

युधिष्ठिर उ० यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च ।
 शशा० अ० १२२ मूर्खणा वापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
 भीष्म उवाच आत्मना नर्यं युक्तेन पापे निविशते मनः ।
 स्वकर्म कल्पुषं कृत्वा क्लेशे महति धीयते ॥ २ ॥
 दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भयम् ।
 मृतेभ्य प्रमृतायान्ति दारिद्र्या पापकर्मिण ॥ ३ ॥
 उत्सवाद् दुःखं मान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखम् ।
 अदधानाश्च दान्ताश्च धनस्था शुभकारिण ॥ ४ ॥

व्याल कुञ्जर दुर्गेषु सर्पं चोर भयेषु च ।
 हस्ता वापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परम् ॥ ५ ॥
 प्रियदेवा ऽऽतिथेयाश्च वदान्याः प्रिय साधवः ।
 क्षेम्य मात्मवतां मार्गं नास्थिता दत्त दक्षिणाः ॥ ६ ॥
 पुलाका इव धान्येषु पूत्यण्डा इव पक्षिषु ।
 तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ७ ॥
 सुशीघ्रं नपि धावंन्तं विधानं मनुधावति ।
 शेते सह शयानेन येन येन यथा कृतम् ॥ ८ ॥
 पापं तिष्ठति तिष्ठतं धावन्त मनु धावति ।
 करोति कुर्वतः कर्म ह्यथे वानु विधीयते ॥ ९ ॥
 येन येन यथा यद् यत् पुरा कर्मसु निश्चितम् ।
 तत्तदेवोत्तरं भुंक्ते नित्यं विहितं मात्मना ॥ १० ॥
 समानं कर्म विज्ञेयं विधानं परि रक्षणम् ।
 भूतं याम मितं कालः समन्ता दपकर्षति ॥ ११ ॥
 श्रद्धोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
 रवं कालं नाति वर्तन्ते तथा कर्म पुरा कृतम् ॥ १२ ॥
 संमानं द्यावमानश्च लाभोऽलाभः स्यात्सयी ।
 प्रवृत्ता न निवर्तन्ते निधनान्तः पदे पदे ॥ १३ ॥
 आत्मना विहितं दुःखं मात्मना विहितं सुखम् ।
 गर्भशय्या सुपादाय भगते पूर्वं देहिकम् ॥ १४ ॥
 बालो युवा वा वृद्धश्च यत् करोति शुभां शुभम् ।
 तस्यां तस्या मयस्यायां भुंक्ते जन्मनि जन्मनि ॥ १५ ॥
 यथा चेनुसहस्रेषु यत्नो विन्दति मातरम् ।
 तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारं मनुगच्छति ॥ १६ ॥
 मलिनं हि यथा यत्नं यथाच्छुष्यति धारिणा ।
 सपद्यासैः प्रतप्तानां दीपं सखमनन्तकम् ॥ १७ ॥
 दीपं कालेन तपसा सेवितेन महामते ।
 धर्मनिर्भूतं पापानां संसिध्यन्ते मनोरथाः ॥ १८ ॥

शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिष चोदके ।
 पदं यथा न दृश्येत तथा पुण्यकृतां गतिः ॥ १९ ॥
 अलमन्यै रूपालङ्घैः कीर्त्तितैश्च व्यतिक्रमैः ।
 पेशलञ्चानुरूपञ्च कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २० ॥

दैवत्व मय मानुष्यं पशुत्वं पक्षितां तथा ।
 तिर्ष्यंक्त्यं स्थावरत्वञ्च याति जंतुः स्वकर्मभिः ॥
 अचिन्त्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
 स्वकालेनानु यतन्ते तथा कर्म पुरा कृतम् ॥
 येनैव यद्यथापूर्वं कृतं कर्म शुभा ऽशुभम् ।
 स एव तत्तथा भुङ्क्ते दुःखं वा यदि वा सुखम् ॥
 आत्मना विहितं दु खं आत्मना विहितं सुखम् ।
 गर्भशय्यां समादाय भुज्यते पीर्यं दैहिकम् ॥
 उपतिष्ठति तिष्ठतं गच्छन्तं मनुग्च्छति ।
 करोति कुर्वतः कर्म च्छायेवानुविधीयते ॥
 ग्रह रोगा विष स्तोयं राजानः शकुनादयः ।
 पीडयन्ति नरं पश्चात् पीडितं पूर्वं कर्मभिः ॥
 यथा पृथिव्यां बीजानि रत्नानि विविधानि च ।
 सकृदुत्पानि कर्माणि तिष्ठन्ति प्रभवन्ति च ॥
 तैल क्षयाद्यथा दीपो निर्वाण मधिगच्छति ।
 कर्म क्षया तत्रा जंतोः शरीरं नाश मृच्छति ॥
 कर्म क्षया न्नृणां मृत्यु स्ततः सद्भि रुदाहतः ।
 विविधाः प्राणिनां तत्र सृता रोगाश्च हेतवः ॥
 दुःखाना च सुखानां च जन्मनो मरणस्य च ।
 आत्मैव आत्मनो योनि शिञ्जत्रभानो विवारशिः ॥

कर्मफलम् ।

अधर्म ३६१ सौख्यं राजतं वापि यथा भाखडं निपिष्यते ।
 तथा निपिष्यते जन्तुः पूर्वं कर्म यशानुगः ॥
 ना व्रीशाज्जायते किञ्चित् नाकृत्या सुख मेधते ।
 सुकृतै र्धिन्दते सौख्यं प्राप्य देह क्षयं नरः ॥
 दैवं तात न पश्यामि नास्ति दैवस्य साधनम् ।
 स्वभावतो हि संसिद्धा देव गन्धर्व दानवाः ॥
 प्रेत्य यान्त्य कृतं कर्म न स्मरन्ति सदा जनाः ।
 ते वै तस्य फल प्राप्सौ कर्म चापि चतुर्विधम् ॥
 घञ्जुया मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
 करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥
 निरन्तरञ्च मित्रं च लभते कर्म पार्थिव ।
 कल्याणं यदि वा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते ॥
 कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्य मिव तिष्ठति ।
 मज्जमानस्य संसारे यावत् दुःखा द्विसुष्यते ॥
 ततो दुःखक्षयं कृत्या सुकृतं कर्म सेवते ।
 सुकृत क्षयाच्च दुष्कृतं तद्विद्वि मनुजाधिप ॥
 नायं परस्य सुकृतं दुष्कृतं चापि सेवते ॥
 करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥
 यथा सृत् पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्य दिच्छति ।
 पृथमात्म कृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥
 यथा ज्ञाया तपी मित्यं सुसंबद्धी निरन्तरम् ।
 तथा कर्म च कर्ता च संबद्धा वात्म कर्मभिः ॥

कर्मफलिकोपाख्यानम् ।

युधि ३० कर्मणां च समस्तानां शुभानां भरतर्षभ ।
 अम ३० ७ फलानि बहूनां श्रेष्ठ प्रब्रूहि परिपृच्छतः ॥ १ ॥
 दीप्य ३० हंत ते कथमिव्यामि यन्मां पृच्छसि भारत ।
 रहस्यं यदृषीणां तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ॥ २ ॥

या गति प्राप्यते येन प्रेत्यभावे चिरेप्सिता ॥ ३ ॥
 येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म करोति य ।
 तेन तेन शरीरेण तत्तत् फल मुपाशनुते ॥ ४ ॥
 यस्या यस्या भवस्याया यत्करोति शुभा शुभम् ।
 तस्या तस्या भवस्याया भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ ५ ॥
 न नश्यति कृत कर्म सदा पञ्चेन्द्रियै रिह ।
 ते ह्यस्य साक्षिणो नित्य पद्य आत्मा तथैव च ॥ ६ ॥
 चक्षुर्दद्यान्मनोदद्याद्द्वारं दद्याच्च सुनुताम् ।
 अनुव्रजे दुपासीत स यश्च पञ्च दक्षिण ॥ ७ ॥
 यो दद्यादपरिक्लिष्ट मन्त्र मध्वनि वर्षते ।
 आन्तायाऽट्टष्ट पूर्वाय तस्य पुण्य फलं महत् ॥ ८ ॥
 स्थण्डिलेषु शयानाना गृहाणि शयनानि च ।
 धीर वरकल संघीते वासास्या भरखानि च ॥ ९ ॥
 वाहनानि च यानानि योगात्मनि तपोधने ।
 अप्री नुप शयानस्य राक्ष पौरुषमेव च ॥ १० ॥
 रसाना प्रति सहारे सौभाग्य अनुगच्छति ।
 आनिप प्रति सहारे पशून् पुत्राश्च विन्दति ॥ ११ ॥
 अथाक् शिरास्तु यो लभ्ये दुदयासं च यो वसेत् ।
 सततञ्चैक शायी स स लभेते प्सिता गतिम् ॥ १२ ॥
 पाद्य भासन मेयाद्य दीपमखं प्रतिश्रयम् ।
 दद्यादतिथि पूजायं सयज्ञ पञ्चदक्षिण ॥ १३ ॥
 धीरासनं धीरशय्या धीरस्थान मुपागत ।
 अक्षयास्तस्य धै लोका सर्वकामगमा स्तथा ॥ १४ ॥
 धनं लभेत दानेन भीमे नाक्षा विशापते ।
 सपभोगाश्च तपसा ब्रह्मचर्येण जीयितम् ॥ १५ ॥
 रूप मीश्वर्यं मारोग्य महिषा फल मानुते ।
 कलमृताग्निनी शब्द स्वर्गं पञ्चशिखा भयेत् ।
 प्रायो पयेशिनी राक्षन् सर्वत्र सुख मुष्यते ॥ १६ ॥

नवाद्यः शाकदीक्षायां स्वर्गगामी तृणाशनः ।
 त्रयस्त्रिपत्राणां स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ १७ ॥
 स्वर्गं सत्येन लभते दीक्षाया कुलमुत्तमम् ।
 सलिलाशी भवेद्यस्तु सदाग्निः संस्कृतो द्विजः ॥ १८ ॥
 मनः साधयते राज्यं नाकपृष्ठमनाशके ।
 उपवासं च दीक्षायां अभिषेकञ्च पार्थिव ॥ १९ ॥
 कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्याना द्विशिष्यते ।
 अधीत्य सर्वं वेदान् वै सद्यो दुःखा द्विमुच्यते ॥ २० ॥
 ज्ञानसं हि चरन् धर्मं स्वर्गं लोकमुपाश्रुते ।
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्वा न जीर्यति जीर्यतः ।
 योऽसौ प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ २१ ॥
 यथा वेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
 एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तारं ननुगच्छति ॥ २२ ॥
 अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
 स्वकारं नाति वर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥ २३ ॥
 जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
 बभ्रुः श्रोत्रे च जीर्यते तृष्णिका तु न जीर्यते ॥ २४ ॥
 येन प्रीच्छति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः ।
 प्रीच्छति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ॥ २५ ॥
 येन प्रीच्छात्युपाध्यायं तेन स्याद् ब्रह्म पूजितम् ॥ २६ ॥
 सर्वं तस्या दृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
 अनादृतास्तु यस्यैते सर्वा स्तस्याऽफलाः क्रियाः ॥ २७ ॥
 भीष्मस्यै तद्वचः श्रुत्वा विस्मिताः कुरुपुङ्गवाः ।
 आसन्प्रहृष्टमनसः प्रीतिमन्तो भवन्तदा ॥ २८ ॥
 यन्मन्त्रे भवति दृशोपयुज्यमाने यत्सोमे भवति दृषाम्बिषूपमाणे ।
 यद्वाग्नी भवति दृषामिहूयमाने तत्सर्वं भवति दृषामिभीयमाने २८
 इत्येतद्दृषिणा प्रोक्तं मुक्तवानस्मि यद्विभो ।
 शुभा शुभफलप्राप्तौ किमतः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३० ॥

यमनियमादि फल कथनम् ।

- गुणि० ३० विप्रश्मिभतोऽहं भवता धर्मान् प्रवदता प्रभो ।
 धनु० ३० ७५ प्रवक्ष्यामि तु सन्देहं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
 व्रतानां किं फलं प्रोक्तं कौतूह्यं वा महाश्रुते ।
 नियमानां फलञ्चैव स्वधीतस्य च किं फलम् ॥ २ ॥
 दत्तस्यैह फलं किञ्च वेदानां धारणे च किम् ।
 अध्यापने फलं किञ्च सर्वमिच्छामि वेदितुं ॥ ३ ॥
 अप्रतिप्राप्तके किञ्च फलं लोके पितामह ।
 तस्य किञ्च फलं दृष्टं श्रुतं यस्तु प्रयच्छति ॥ ४ ॥
 स्वकर्मनिरतानाञ्च शूराणाञ्चापि किं फलं ।
 शौचे च किं फलं प्रोक्तं ब्रह्मचर्य्यश्च किं फलं ॥ ५ ॥
 पितृ शुश्रूषणे किञ्च मातृशुश्रूषणे तथा ।
 आपार्य्यं गुरु शुश्रूषास्व नुक्रीशा नुकम्पने ॥ ६ ॥
 एतत् सर्वं मशेषेण पितामह यथातथं ।
 वेत्तु मिच्छामि धर्मज्ञं परं कौतूहलं हि मे ॥ ७ ॥
 यो व्रतं वै यथोद्दिष्टं तथा सन्प्रतिपद्यते ।
 अखण्डंमय्य गारभ्य तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ८ ॥
 नियमानां फलं राजन् प्रत्यक्ष मिह दृश्यते ।
 नियमानां क्रतूनाञ्च त्यया चाप्त मिदं फलम् ॥ ९ ॥
 स्वधीतस्यापि च फलं दृश्यतेऽमुत्र चेह च ।
 इह लोके च वा नित्यं ब्रह्मलोके च मोदते ॥ १० ॥
 दमस्य तु फलं राजन् मृगु त्वं विस्तरेण मे ।
 दान्ताः सर्वत्र सुखिनो दान्ताः सर्वत्र निर्दयताः ॥ ११ ॥
 यत्रेच्छागामिनो दान्ताः सर्वशत्रुनि पूदधाः ।
 प्रार्थयन्ति च यद्दान्ता लभन्ते तत्र संशयः ॥ १२ ॥
 युज्यन्ते सर्वकामैर्हि दान्ताः सर्वत्र पाण्डव ! ।
 स्वर्गे यथा प्रमोदन्ते तपसा विक्रमेण च ॥ १३ ॥
 दानै यज्ञैश्च विविधै स्तथा दान्ताः क्षमान्विताः ।

दानाद्दमो विशिष्टो हि दानं क्लिञ्चित्व द्विजातये ॥ १४ ॥
 दाता कुप्यति नो दान्त स्तस्मा दानात् परं दमः ।
 यस्तु दद्या दकुप्यन् हि तस्य लोकाः सनातनाः ॥ १५ ॥
 क्रोधो हन्ति हि यद्दानं तस्माद्दानात् परं दमः ॥ १६ ॥
 अदृश्यानि महाराज स्थानान्य युतशो दिवि ।
 ऋषीणां सर्वलोकेषु यानीतो यान्ति देवताः ॥ १७ ॥
 दमेन यानि नृपते यच्छन्ति परमर्षयः ।
 कामयाना महत् स्थानं तस्मा दानात् परं दमः ॥ १८ ॥
 अध्यापकः परिक्रिशा दत्तयं फल भश्नुते ।
 विधिवत् पाठकं हुत्वा ब्रह्मलोके नराधिप ॥ १९ ॥
 अधीत्यपि हि यो वेदान् न्यायविद्भयः प्रयच्छति ।
 गुरुकर्म प्रशंसी तु सोऽपि स्वर्गं महीपते ॥ २० ॥
 क्षत्रियोऽध्ययने युक्तो यजने दानकर्मणि ।
 युद्धे यश्च परिव्राता सोऽपि स्वर्गं महीपति ॥ २१ ॥
 वैश्यः स्वकर्म निरतः प्रदानाङ्गभते महत् ।
 शूद्रः स्वकर्मनिरतः स्वर्गं शुश्रूषयाच्छति ॥ २२ ॥
 शूरा बहुविधाः प्रोक्ता स्तेषा मर्षास्तु मे शृणु ।
 शूरान्वयानां निर्दिष्टं फलं शूरस्य चैव हि ॥ २३ ॥
 यश्च शूरा दमे शूराः सत्पशूरास्तथाऽपरे ।
 मुहुशूरा स्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः ॥ २४ ॥
 सांख्य शूराश्च ब्रह्मवी योगशूरास्तथाऽपरे ।
 अरण्ये गृहवासे च त्यागे शूरास्तथाऽपरे ॥ २५ ॥
 वृद्धिशूरास्तथैवान्ये क्षमाशूरा स्तथाऽपरे ।
 आज्ञे च तथा शूराः समे यत्तन्ति मानवाः ॥ २६ ॥
 तैस्तीह्यु नियमैः शूरा ब्रह्मवः सन्ति चाऽपरे ।
 वेदाध्ययन शूराश्च शूराश्चाध्ययने स्ताः ॥ २७ ॥
 गुरुशुश्रूषया शूराः पितृशुश्रूषया ऽपरे ।
 मातृशुश्रूषया शूरा भैक्ष्यशूरास्तथा ऽपरे ॥ २८ ॥
 अरक्ष्ये गृहवासे च शूराश्चातिथि पूजने ।

सर्वं यान्ति पराङ्गोकान् स्वकर्म फलनिर्जितान् ॥ २८ ।
 भारणं सर्ववेदानां सर्वतीर्थां यगाहनं ।
 सत्यञ्च ब्रुवतो नित्यं समं वा स्याच्च वा समं ॥ ३० ॥
 अश्वमेध सहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया घृतं ।
 अश्वमेधसहस्राद्धि सत्य मेव विशिष्यते ॥ ३१ ॥
 सत्येन सूर्यस्तपति सत्ये नाग्निः प्रदीप्यते ।
 सत्येन मरुतो घान्ति सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं ॥ ३२ ॥
 सत्येन देवाः प्रीयन्ते पितरो ब्राह्मणा स्तथा ।
 सत्यमाहुः परो धर्मस्तस्मात् सत्यं न लह्येत् ॥ ३३ ॥
 मुनयः सत्यनिरता मुनयः सत्यविक्रमाः ।
 मुनयः सत्यशपथा स्तस्मात् सत्यं विशिष्यते ।
 सत्यवन्तः स्वर्गलोके मोदन्ते भरतर्षभ ॥ ३४ ॥
 दमः सत्यफलावाप्तिरुक्ता सर्वात्मना भया ।
 असंशयं विनीतात्मा स वै स्वर्गे नहीयते ॥ ३५ ॥
 ब्रह्मचर्यस्य च गुणं शृणु त्वं वसुधाधिप ।
 आजन्मभरणाद् यस्तु ब्रह्मचारी भवेदिह ॥ ३६ ॥
 न तस्य किञ्चिद्ग्राप्य मिति विद्धि नराधिप ।
 बहूः क्रोध्यस्त्वृषीणाञ्च ब्रह्मलोके वसन्त्युत ॥ ३७ ॥
 सत्ये रतानां सततं दान्तानामूर्द्ध्वरेतसां ।
 ब्रह्मचर्ये दहेद्राजन् सर्वपापा न्युपासितं ॥ ३८ ॥
 ब्राह्मणेन विशेषेण ब्राह्मणो ह्यग्नि रुच्यते ।
 प्रत्यक्षं हि तथा ह्येतद् ब्राह्मणेपु तपस्विषु ॥ ३९ ॥
 विभेति हि यथा शक्रो ब्रह्मचारि प्रधर्षितः ।
 तद्ब्रह्मचर्यस्य फलं मृषीणामिह दृश्यते ॥ ४० ॥
 मातापित्रोः पूजनं यो धर्मस्तमापि मे शृणु ।
 शुश्रूषते यः पितरं नावसूयेत् कदाचन ॥ ४१ ॥
 मातरं भ्रातरं वापि गुरु माचाप्यं मेव च ।
 तस्य राजन् फलं विद्धि स्वर्गलोके स्थानमर्चितं ।
 न च पश्येत् नरकं गुरुशुश्रूषया ऽऽत्मवान् ॥ ४२ ॥

• काम क्रोध लोभ निन्दा ।

मगधगीता त्रिविधं भरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
 अ० १६ कामः क्रोध स्था लोभ स्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥ ३१ ॥
 एते विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारै खिभि नरैः ।
 आशरत्यात्मनः श्रेय स्ततो याति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

अक्रोधः

शुद्ध वयाच यः परेषां नरोनित्य भतिवादां स्तितिष्ठते ।
 महा० भा० देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ १ ॥
 अ० ७५ यः समुत्पतितं क्रोधं निगृह्णाति ह्यं यथा ।
 समन्ते त्युच्यते सद्भि नं यो रश्मिषु सन्वते ॥ २ ॥
 यः समुत्पतितं क्रोध मक्रोधेन निरस्यति ।
 देवयानि विजानीहि तेन सर्वं निदं जितम् ॥ ३ ॥
 यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयेह निरस्यति ।
 ययोरग स्त्वचं वीर्यं स वै पुरुष उच्यते ॥ ४ ॥
 यः सम्यारपते मन्युं यो ऽति वादां स्तितिष्ठते ।
 यश्च तप्तो न तपति द्रुवं सो ऽर्यस्य भाजनम् ॥ ५ ॥
 यो यजेदपरिव्रान्तो नासि नासि शतं समाः ।
 न क्रुद्भवे द्यश्च सर्वस्य तयो रक्रोधनो ऽधिकः ॥ ६ ॥
 यत् कुमारः कुमार्यश्च वैरं कुर्यु रचेतसः ।
 न तत्प्राप्तो ऽनुकुर्वीत न विदु स्ते बलाबलम् ॥ ७ ॥
 भाग० स्कं० ४ संयच्छ रोषं भद्रंते प्रतीपं श्रेयसां परम् ।
 अ० ११ श्रुतेन भूयसा राजञ्ज गदेन यथा ऽऽनयम् ॥ ३१ ॥
 येनोपसृष्टात्पुरुषाङ्गैक उद्विजते भृशम् ।
 न दूषस्तद्वृशं गच्छे दिच्छन्न भय मात्मनः ॥ ३२ ॥

मङ्गिः गीतम् ।

यधि० ४० ईहमानः समाऽऽरम्भान् यदि नासादये ह्वनम् ।
 भागा० शां० धनवशाभि भूतश्च किं कुर्वन् सुख माप्नुयात् ॥ १ ॥
 अ० १०६

भोष्प० ३०

सर्वं साम्य मनायासः सत्य वाक्यञ्च भारत ।
 निर्वेदश्च विविक्त्वा च यस्य स्यात् स सुखी नरः ॥ २ ॥
 एतान्येव पदान्याहुः पञ्च वृद्धाः प्रशान्तये ।
 एष स्वर्गश्च धर्मश्च सुखञ्चानुत्तमं मतम् ॥ ३ ॥
 शत्राप्युदा हरन्तीम नितिहासं पुरातनम् ।
 निवेदान् मङ्गिना गीतं तन्निग्रोध युधिष्ठिर ॥ ४ ॥
 ईहमानो धनं मङ्गि भङ्गेहश्च पुनः पुनः ।
 केनचिद्गुण शेषेण क्रीतवान् दम्पगोयुगम् ॥ ५ ॥
 सुसंबुद्धौ तु तौ दम्प्यौ दमनायाभि निःसृता ।
 आसीन सुष्ट्रं मध्येन सहसैवाऽभ्यधावताम् ॥ ६ ॥
 तयोः समाप्तयो रुष्टः स्कन्ध देश समर्पणः ।
 उत्थायोत्क्षिप्य तौ दम्प्यौ प्रससार महाजवः ॥ ७ ॥
 द्वियमाशौ तु तौ दम्प्यौ तेनोष्ट्रेण प्रमाथिना ।
 धियमाशौ च सम्प्रेक्ष्य मङ्गि स्तत्राऽब्रवी दिदम् ॥ ८ ॥
 न चैवा विहितं शक्यं दक्षिणा पीहितं धनम् ।
 युक्तेन ब्रह्मया सम्य गीहां समनुतिष्ठता ॥ ९ ॥
 कृतस्य पूर्वं नानर्थं युक्तस्याप्यनुतिष्ठतः ।
 इमं पश्यत सङ्गत्या मम दैव मुपलवम् ॥ १० ॥
 उद्यम्योद्यम्य मे दम्प्यौ विपमे नैव गच्छतः ।
 उत्तिक्ष्य काकतालीय सुत्पयेनैव धावतः ॥ ११ ॥
 ज्ञानीवोष्ट्रस्य क्षम्येते प्रियौ वत्सतरी मम ।
 शुद्धं हि दैव मेवेदं हठे नैवास्ति पीरुषम् ॥ १२ ॥
 यदिवाप्यपपद्येत पीरुषं नाम कर्हिचित् ।
 अन्विष्य भाषां तदपि दैव मेघा यतिष्ठते ॥ १३ ॥
 तस्मान्निर्वेद एवेह गन्तव्यः सुरा निच्छता ।
 सुखं स्वपिति निर्विषणो निराश द्यार्थं साधने ॥ १४ ॥
 ब्रह्मो सम्यक् शुकेनोक्तं सर्वतः परिमुच्यता ।
 प्रतिष्ठता महारथ्यं जनकस्य निवेशनात् ॥ १५ ॥
 यः कामानामुयात् सर्वान् यत्रयेतान् क्षयलां स्त्वजेत् ।
 प्रापणात् सर्वं कामानां परिह्यागो विशिष्यते ॥ १६ ॥

नान्तं सर्वविधित्सानां गतपूर्वा ऽस्ति कश्चन ।
शरीरे जीविते चैव तृणा मन्दस्य वर्द्धते ॥ १७ ॥
निवर्त्तस्व विधित्साभ्यः शाम्य निर्विद्ये कामुक ।
असकृच्चासि निकृतो न च निर्विद्यसे ततः ॥ १८ ॥
यदि नाहं विनाश्य स्ते यद्येवं रमसे मया ।
सा नां योगय लोभेन वृथा त्वं वित्तकामुक ॥ १९ ॥
सञ्चितं सञ्चितं द्रव्यं नष्टं तव पुनः पुनः ।
कदाचिन् मोक्ष्यसे मूढ धनेहां धनकामुक ॥ २० ॥
अहीनु मम बालिश्यं योऽहं क्रीडनक स्तव ।
किन्त्वियं जातु पुरुषः परेषां प्रेष्यतानियात् ॥ २१ ॥
न पूर्वं न परे जातु कामानामन्त मामुवन् ।
त्यक्त्वा सर्वं समारम्भान् प्रतिबुद्धोऽस्मि जागृमि ॥ २२ ॥
नूनं ते हृदयं काम वज्रसारभयं दूढम् ।
यदनर्थं शताधिष्टं शतधा न विदीर्यते ॥ २३ ॥
जानामि काम त्वाञ्चैव यच्च किञ्चित् प्रियं तव ।
तवाहं प्रियमन्विच्छन्नात्मन्युपलभे सुखम् ॥ २४ ॥
काम जानामि ते मूलं सङ्कल्पात् किल जायसे ।
न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि ॥ २५ ॥
ईहा धनस्य न सुखा लब्धे चिन्ता च भूयसी ।
स्वधनागो यथा मृत्यु लब्धं भवति वा न वा ॥ २६ ॥
परित्यागे न लभते ततो दुःखतरं नु किम् ।
न च तुष्यति लब्धेन भूय एव न मार्गति ॥ २७ ॥
अनुत्तर्षुस्त एवार्थः स्वादु गङ्गामिवोदकम् ।
मद्विलापन भेतत्तु प्रतिबुद्धो ऽस्मि सन्त्यज ॥ २८ ॥
य इमं मामकं देहं भूतग्रामं समाश्रितः ।
स यात्वितो यथा कामं वसतां वा यथा सुखम् ॥ २९ ॥
न युष्मास्विह मे प्रीतिः काम लोभानुसारिषु ।
तस्मादुत्सव्य कामान् वै सत्यमेवाऽऽश्रयाम्यहम् ॥ ३० ॥
सर्वभूता न्यहं देहे पश्यन् मनसि चात्मनः ।

- योगे बुद्धिं श्रुते सत्यं मनो ब्रह्मणि धारयन् ॥ ३१ ॥
 विहरिष्याम्यऽनासक्तः सुखी लोकान् निरामयः ।
 यथा मां त्वं पुनर्नैवं दुःखेषु प्रणिधास्यसि ॥ ३२ ॥
 त्वया हि मे प्रणुत्स्य गतिरन्या न विद्यते ।
 कृष्णाशोकश्रमाणां हि त्वं काम प्रभयः सदर ॥ ३३ ॥
 धननाशेऽधिकं दुःखं मन्ये सर्वं महत्तरम् ।
 छातयो ह्ययमन्यन्ते मित्राणि च धनाऽयुतम् ॥ ३४ ॥
 श्रवज्ञान सहस्रैस्तु दोषाः कष्टं तरा धने ।
 धने सुखं कला या तु सापि दुःखे विधीयते ॥ ३५ ॥
 धनमस्येति पुरुषं पुरो निघ्नन्ति दस्यवः ।
 क्लिश्यन्ति विविधैर्दंशैर्नित्यं मुद्गेजयन्ति च ॥ ३६ ॥
 श्रयंलोलुपता दुःखं मिति बुद्धं चिरान् मया ।
 यद्यदा लभ्यसे कामं तत्तदेवानुरुध्यसे ।
 अतस्त्वहोऽसि बालश्च दुस्तोप पूरशोऽनलः ॥ ३७ ॥
 नैव त्वं वेत्थ सुलभं नैव त्वं वेत्थ दुर्लभम् ।
 पातालमिद्यं दुष्पूरो मां दुःखैर्योक्तुं मिच्छसि ॥
 नाहमद्य समावेष्टं शक्यः कामं पुनस्त्वया ॥ ३८ ॥
 निर्धेदं महमासाद्य द्रव्यं नाशाद्यं कृच्छया ।
 निवृत्तिं परमां प्राप्य नाद्यं कामान् विचिन्तये ॥ ३९ ॥
 अति क्लेशान् महा नीहनाहं बुद्ध्याम्य बुद्धिमान् ।
 निकृतो धनं नाशेन शये सर्वाङ्गं विञ्जरः ॥ ४० ॥
 परित्यजामि कामं त्वां हित्वा सर्वं मनोगतीः ।
 न त्वं मया पुनः कामं वत्स्यसे न च रंस्यसे ॥ ४१ ॥
 क्षमिष्ये क्षिपमाणानां न हिंसिष्ये विहिंसतः ।
 द्वेष्यः मुक्तः प्रियं वक्ष्याम्यनादृत्य तदं प्रियम् ॥
 तप्तः स्वस्थेन्द्रियो नित्यं यथा लब्धेन वत्स्यन् ॥ ४२ ॥
 न सुकामं करिष्यामि त्वा महं शत्रुं मात्मनः ।
 निर्धेदं निर्धृतिं तृप्तिं शान्तिं सत्यं दमं क्षमाम् ।
 सर्वं भूतं दयाञ्छ्वैष विद्धि मां समुपागतम् ॥ ४३ ॥

तस्मात् कामश्च लोभश्च वृष्णां कार्पण्य मेव च ।
 त्यजन्तु नां प्रतिघ्नन्तं सत्वस्यो ह्यस्मि साम्प्रतम् ॥ ४४ ॥
 प्रहाय कामं लोभञ्च सुखं प्राप्नोऽस्मि साम्प्रतम् ।
 नाद्यलोभवशं प्राप्नो दुःखं प्राप्स्या म्यनात्मवान् ॥ ४५ ॥
 यद्यत्यजति कामानां तत् सुखस्याभि पूर्यते ।
 कामस्य वशगो नित्यं दुःख मेव प्रपद्यते ॥ ४६ ॥
 कामानु ग्रन्थं मुदते यत् किञ्चित् पुरुषो रजः ।
 काम क्रोधोद्भवं दुःख मही ऽररति रेवच ॥ ४७ ॥
 एष ब्रह्म प्रविष्टोऽहं ग्रीष्मे शीतमिव हृदम् ।
 शाम्यामि परिनिर्वांमि सुखं मामेति केवलम् ॥ ४८ ॥
 यच्च काम सुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।
 वृष्णा क्षय सुखस्यैते नार्हतः योदृशी कलाम् ॥ ४९ ॥
 आत्मना सप्तमं कामं हत्या शत्रु निघोक्तमम् ।
 प्राप्या यध्यं ब्रह्मपुरं राजैव स्या महं सुखी ॥ ५० ॥
 एतां बुद्धि समास्थाय मद्धि निवेद भागतः ।
 सर्वान् कामान् परित्यज्य प्राप्य ब्रह्म महत् सुखम् ॥ ५१ ॥
 दम्यनाग कृते मद्धि रम्यतत्यं किलागमत ।
 अनिच्छत् काम मूलं न तेन प्राप महत् सुखम् ॥ ५२ ॥

कामक्रोधोत्पत्तिः ।

- शुषि० ४० यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ ।
 महा० भाष गोक मोही विधिर्त्ना च परामु त्यं च तद्दृढ ॥ १ ॥
 शा० च० ११ लोभो मात्सर्यं मीर्षा च क्रुत्माऽमूया कृपा भयम् ।
 मृतत् सर्वं महाप्राज्ञ यापातर्येन मे यद् ॥ २ ॥
 भीष्म० २० अयोद्गौ तेऽतिग्रन्थाः शत्रवः प्राणिनां मृताः ।
 उपासन्ते महाराज ममन्तात् पुरुषानि ह ॥ ३ ॥
 एते प्रमत्तं पुरुष मप्रमत्ता स्तुदन्ति च ।
 यका इय विष्णुम्पन्ति दृष्ट्वैव पुरुषं यन्तात् ॥ ४ ॥
 गन्धः प्रयसन्ते दुःरा मेभ्यः पापं प्रयसन्ते ।

इति मर्त्यो विजानीयात् सततं पुरुषवर्षभ ॥ ५ ॥
 एतेषा मुदयं स्थानं क्षयं च पृथिवीपते ।
 हन्तते क्षययिष्यामि क्रोधस्योत्पत्ति मादितः ॥ ६ ॥
 लोभात् क्रोधः प्रभवति परदोषै रुदीर्यते ।
 क्षमया तिष्ठते राजन् क्षमया विनिवर्तते ॥ ७ ॥
 संकल्पा ज्ञायते कामः सेव्यमानो विवर्धते ।
 यदा प्राज्ञो विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ ८ ॥
 परासूया क्रोध लोभावन्तरा प्रति मुच्यते ।
 दयया सर्वं भूतानां निर्देशा द्विनिवर्तते ॥ ९ ॥
 श्रवद्य दर्शनादेति तच्चाऽज्ञानाच्च धीमताम् ।
 अज्ञान प्रभवो मोहः पापाभ्यासात्प्रवर्धते ॥ १० ॥
 यदा प्राज्ञेषु रमते तदा सद्यः प्रणश्यति ।
 विरुद्धा नीह शास्त्राणि पश्यन्तीह कुरुद्बह ॥ ११ ॥
 विधित्सा जायते तत्र तस्य ज्ञानाविवर्तते ।
 प्रीत्या शोकः प्रभवति वियोगात्तस्य देहिनः ॥ १२ ॥
 यदा निरर्णकं वेत्ति तदा सद्यः प्रणश्यति ।
 परासुता क्रोध लोभा दभ्यासाच्च प्रवर्धते ॥ १३ ॥
 दयया सर्वं भूतानां निर्देशा द्विनिवर्तते ।
 सत्यत्यागात्तु मात्सर्यं महितानां च सेवया ॥ १४ ॥
 एतत्तु क्षीयते तात साधूना मुपसेवनात् ।
 कुलाऽज्ञानात्तथै श्रवणां न्मदो भवति देहिनाम् ॥ १५ ॥
 एभि रेवतु विज्ञातैः स च सद्यः प्रणश्यति ।
 ईर्ष्यां कामात् प्रभवति संपर्षां चैव जायते ॥ १६ ॥
 इतरेषां तु सत्वानां प्रज्ञया सा प्रणश्यति ।
 विभ्रमा श्लोक वाद्यानां द्वेष्यै र्वाक्ये रसंमतेः ॥ १७ ॥
 कुत्सा संजायते राजगु लोकां प्रेत्याभिगम्यति ।
 इति कर्तुं न शक्ता ये यलस्थाया पकारिणे ॥ १८ ॥
 असूया जायते तीव्रा कारुण्याद्वि निवर्तते ।
 कृपणान् सततं दृष्ट्वा सतः संजायते कृपा ॥ १९ ॥

धर्मनिष्ठा यदा वेत्ति तदा शाम्यति सा कृपा ।
 अज्ञान प्रभवो लोभी भूताना दृश्यते सदा ॥ २० ॥
 अस्त्विदं च भोगाना दृष्ट्वा ज्ञात्वा निवर्तते ।
 एतान्येव जितान्याहु प्रशनाच्च त्रयोदश ॥ २१ ॥

अक्रोधः ।

युधिष्ठिरवाच क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुन ।
 वन०प्र० २६० इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलो भवा भवी ॥ १ ॥
 यो हि सहर्ते क्रोधं भवस्तस्य सुशोभने ।
 य पुन पुरुष क्रोध नित्य न सहते शुभे ।
 तस्याऽभवाय भवति क्रोध परम दारुण ॥ २ ॥
 क्रोध मूलो विनाशीहि प्रजानामिह दृश्यते ।
 तत् कर्षं मादृश क्रोध मुत्सृजे लोकाशानम् ॥ ३ ॥
 क्रुद्ध पाप नर कुर्ष्यात् क्रुद्धो हन्याद् गुरुनपि ।
 क्रुद्ध परुषया वाचा श्रेयसो ऽप्यव मन्यते ॥ ४ ॥
 वाच्या वाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हि चित् ।
 नाकार्म्यं मस्ति क्रुद्धस्य नावाच्य विद्यते तथा ॥ ५ ॥
 हिंसात् क्रोधा दवध्या स्तु वध्यान् सम्पूजयित च ।
 आत्मान मपि च क्रुद्ध प्रेपयेद्यनसादनम् ॥ ६ ॥
 एतान् दोषान् प्रपश्यद्भिर्जित क्रोधो मनीषिभि ।
 इच्छद्भि परम श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ ७ ॥
 त क्रोध वर्जितं धीरै कथम स्मद्विधत्सरेत् ।
 एतत् द्वीपदि सन्धाय न मे मन्यु प्रवर्हते ॥ ८ ॥
 आत्मानश्च परा श्रेय त्रापते महतो भयात् ।
 क्रुध्यन्तम प्रति क्रुध्यन् द्वयोरेप चिकित्सक ॥ ९ ॥
 मृदो यदि क्लिश्यमान क्रुध्यते ऽशक्तिमात्रर ।
 यत्पीयसा मनुष्याणां त्यजत्या त्मान मात्मना ॥ १० ॥
 तस्या त्मान सन्त्यजतो लोका नश्यन्त्य नात्मन ।

तस्मात् द्रौपद्यऽशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ ११ ॥
 विद्वांस्तपैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति ।
 अनाशयित्वा क्लेशारं परलोके च नन्दति ॥ १२ ॥
 तस्माद्दलयता धैव दुर्बलेन च नित्यदा ।
 दान्तव्यं पुरुषेणाहु रापत्सवपि विजानता ॥ १३ ॥
 मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधयः ।
 क्षमावतो जयो नित्यं साधो रिह सतां मतम् ॥ १४ ॥
 सत्पद्मानृततः श्रेयो नृशंसा चानृशंसता ।
 तमेवं बहु दोषं तु क्रोधं साधु विवर्जितम् ॥ १५ ॥
 मादृशः प्रसृजेत् कस्मात् सुयोधन वधादपि ।
 तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ॥ १६ ॥
 न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् ।
 यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिवाधते ।
 तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ १७ ॥
 क्रुद्धो हि कार्यं सुभोषि न यथावत् प्रपश्यति ।
 न कार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १८ ॥
 हन्त्य वध्मानपि क्रुद्धो गुरून् क्रुद्धु स्तुदत्यपि ।
 तस्मात्तेजसि कर्तव्यः क्रोधो दूरे प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥
 दाह्यं ह्यमर्षः शीर्यंश्च शीघ्रत्व मिति तेजसः ।
 गुणाः क्रोधाभि भूतेन नशक्याः प्राप्तु मञ्जसा ॥ २० ॥
 क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक् तेजोऽभिपद्यते ।
 काल यक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदुःसहम् ॥ २१ ॥
 क्रोधस्त्वऽपण्डितैः शश्वत्तेजइत्यभि निश्चितम् ।
 रजस्तु लोकनाशाय विहितं मानुषं प्रति ॥ २२ ॥
 तस्माच्छश्वत् त्यजेत् क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् ।
 श्रेयान् स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २३ ॥
 यदि सर्वम बुद्धीना मतिक्रान्तमऽचेतसाम् ।
 अति क्रमो महिधस्य कथं स्यात् स्वदिनिन्दिते ॥ २४ ॥
 यदि नर्यु नानुषेपु क्षमिणाः पृथिवीसमाः ।

नस्यात् सन्धिर्मनुष्याणां क्रोध मूलो हि विग्रहः ॥ २५ ॥
 अभिपत्तो ह्यभिपत्ते दाहन्त्याद् गुरुणा हत ।
 एवं विनाशे भूताना मघर्मं प्रथितो भवेत् ॥ २६ ॥
 आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशे दनन्तरम् ।
 अति हन्याद् तथैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ २७ ॥
 हन्युर्हि पितरः पुत्रान् पुत्राश्चापि तथा पितृहन् ।
 हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन् भार्यां स्तथैव च ॥ २८ ॥
 एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
 प्रत्रानां सन्धि मूलं हि जन्म विद्मि शुभानने ॥ २९ ॥
 ताः क्षिपेरन् प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं दीपदि तादृशे ।
 तस्मान्मन्यु विनाशाय प्रजानाम ऽभयाय च ॥ ३० ॥

दुर्गातितरणम् ।

युधि० ३० क्रियमानेषु भूतेषु तैस्तैर्भा वै स्ततस्ततः ।
 महामा० शां० दुर्गास्य ऽतितरेद्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
 अ० ११० योऽग्रमेषु ययोक्तेषु ययोक्तं ये द्विजातयः ।
 योऽन्ते संयतात्मानो दुर्गास्य तितरन्ति ते ॥ २ ॥
 ये दम्भाना चरन्ति स्म येषां वृत्तिश्च संयता ।
 विषयांश्च निगृह्णन्ति दुर्गास्यति तरन्ति ते ॥ ३ ॥
 प्रत्याहुर्नोच्यमाना ये न हिंसन्ति च हिंसिताः ।
 प्रयच्छन्ति न याचन्ते दुर्गास्यति तरन्ति ते ॥ ४ ॥
 वासयन्त्य ऽत्तियी जित्यं नित्यं चानसूयकाः ।
 नित्यं स्वाध्याय शीलाश्च दुर्गास्यति तरन्ति ते ॥ ५ ॥
 माता पितृश्च ये वृत्तिं वर्तन्ते धर्मको विदाः ।
 यज्जयन्ति दिवा स्वप्नं दुर्गास्यति तरन्ति ते ॥ ६ ॥
 ये वा पापं न कुर्वन्ति कर्मणा मनसा गिरा ।
 निश्चिह्नदृष्ट्वा भूतेषु दुर्गास्यति तरन्ति ते ॥ ७ ॥
 ये न लोभा ऋयन्त्यर्यान् राजानो राजसान्विताः ।

विययान् परिरक्षन्ति दुर्गाण्यति तरन्ति ते ॥ ८ ॥
 स्वेषु दारेषु वत्तन्ते नान्य वृत्तिमृता वृत्तौ ।
 अग्निहोत्र परा सन्ती दुर्गाण्यति तरन्ति ते ॥ ९ ॥
 आहवेषु च ये शूरास्तथक्त्वा मरणञ्च भयम् ।
 धर्मज्ञ जय मिच्छन्ति दुर्गाण्यति तरन्ति ते ॥ १० ॥
 ये वदन्तीह सत्यानि प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।
 प्रमण भूता भूताना दुर्गाण्यति तरन्ति ते ॥ ११ ॥
 कर्माण्य ऽकुहकार्यानि येषा वाचश्च सूनृता ।
 येषा मर्थाश्च सम्बद्धा दुर्गाण्यति तरन्ति ते ॥ १२ ॥
 अनध्यायेषु ये विप्रा स्वध्याय नेह कुर्वते ।
 तपोनिष्ठा सुतपसो दुर्गाण्यति तरन्ति ते ॥ १३ ॥
 ये तपश्च तपस्यन्ति कौमारा ब्रह्मचारिण ।
 विद्या वेद व्रतस्नाता दुर्गाण्यति तरन्ति ते ॥ १४ ॥
 ये च सशान्तरजस सशाततमसश्च ये ।
 सत्त्वं स्थिता महात्मानो दुर्गाण्यति तरन्ति ते ॥ १५ ॥
 येषा न कश्चित् असति न त्रसन्ति हि कस्यचित् ।
 येषामात्मसमो लोको दुर्गाण्यति तरन्ति ते ॥ १६ ॥
 परस्त्रिया न तप्यन्ति ये सन्त पुरुषर्षभा ।
 ग्राम्या दर्शान्निवृत्ताश्च दुर्गाण्यति तरन्ति ते ॥ १७ ॥
 सर्वान् देवान्मस्यन्ति सर्वधर्माश्च शृण्वते ।
 ये श्रद्धधाना शान्ताश्च दुर्गाण्यति तरन्ति ते ॥ १८ ॥
 ये न मानित्वमिच्छन्ति मानयन्ति च ये परान् ।
 मान्यमानावमस्यन्ति दुर्गाण्यति तरन्ति ते ॥ १९ ॥
 ये च श्राद्धानि कुर्वन्ति तिथ्या तिथ्या प्रजायिन् ।
 सुविशुद्धेन मनसा दुर्गाण्यति तरन्ति ते ॥ २० ॥
 ये क्रोध सनियच्छन्ति क्रुद्धान् सशमयन्ति च ।
 न च कुप्यन्ति भूताना दुर्गाण्यति तरन्ति ते ॥ २१ ॥
 मधु मासञ्च ये नित्यं वज्रंयन्तीह मानवा ।
 जन्मप्रभृति मद्यञ्च दुर्गाण्यति तरन्ति ते ॥ २२ ॥

पात्रार्थं भोजनं येषां संतानार्थं च सैयुजम् ।
 वाक् सत्यवचनार्थाय दुर्गास्पति तरन्ति ते ॥ २३ ॥
 ईश्वरं सर्वं भूतानां जगतः प्रभवाप्ययम् ।
 भक्ता नारायणं देवं दुर्गास्पति तरन्ति ते ॥ २४ ॥
 य एष पद्मरक्तावः पीतवासा महामुजः ।
 सुहृद्भ्राता च मित्रं च सम्यग्धी च तथाच्युतः ॥ २५ ॥
 य इमान् सकलांलोकान् धर्मवत् परिव्रजेत् ।
 इच्छन् प्रभुरचिन्त्यात्मा गोविन्दः पुरुषोत्तमः ॥ २६ ॥
 स्थितः प्रियाहिते जिष्णीः स एव पुरुषोत्तमः ।
 राजस्तव च दुर्दुर्यो वैकुण्ठः पुरुषर्षभः ॥ २७ ॥
 य एनं संश्रयन्तीह भक्ता नारायणं हरिन्
 ते तरन्तीह दुर्गाणि न चात्रास्ति विचारणा ॥ २८ ॥
 दुर्गात्तिरणं ये च पठन्ति श्रावयन्ति च ।
 कथयन्ति च विप्रैर्म्यो दुर्गास्पति तरन्ति ते ॥ २९ ॥
 इति कृत्यसमुद्देशः कीर्तितस्ते मया ऽनघ ।
 तरन्ते येन दुर्गाणि परत्रेह च मानवाः ॥ ३० ॥

स्त्रीणां समादरः

मन० अ० ३ पितृभिर्भ्रातृभि श्रैताः पतिभिर्देवैस्त्रया ।
 पूज्या भूपपितव्याश्च बहु कल्याण मीप्सुभिः ॥ ५५ ॥
 यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
 यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्रा ऽफलाः क्रियाः ॥ ५६ ॥
 शोचन्ति ज्ञानयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।
 न शोचन्ति तु यत्रैता बद्धंते तद्दि सर्वदा ॥ ५७ ॥
 ज्ञानयो यानि मेहानि शपन्त्य प्रति पूजिताः ।
 तानि कृत्या हतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ ५८ ॥
 तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
 भूतिकामै नरैर्नित्यं सत्कारेषु तत्रैषु च ॥ ५९ ॥

संतुष्टो भार्गव्या भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
 यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ ६० ॥
 यदि हि स्त्री न रोचेत् पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
 अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रयत्नते ॥ ६१ ॥
 स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्वेगघते कुलम् ।
 तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२ ॥
 भीष्म उवाच पितृभिर्भ्रातृभिश्चापि श्वशुरैरथ देवरैः ।
 महा० धनु० पूज्या भूपयितव्याश्च बहु कल्याणमीप्सुभिः ॥ ३ ॥
 अ० ४६ पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप ।
 स्त्रियो यत्र च पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥ ५ ॥
 अपूजिताश्च यत्रैता सर्वास्तत्राऽफलाः क्रियाः ।
 तदा चैतत् कुलं नास्ति यदा शोचन्ति जामयः ॥ ६ ॥
 याभिः शप्तानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्या ।
 नैव भान्ति न वर्द्धन्ते श्रिया हीनानि पार्थिव ॥ ७ ॥
 स्त्रियः पुंसां परिददे मनुर्जिगमिषुर्दिवम् ।
 अश्वलाः स्वल्पकौपीनाः सुहृदः सत्यजिष्णवः ॥ ८ ॥
 ईर्ष्यो मानकामाश्च चण्डा ह्यसुहृदोऽबुधाः ।
 स्त्रियस्तु मानं महन्ति ता मानयत मानवाः ॥ ९ ॥
 स्त्री प्रत्ययो हि वै धर्मो रति भोगारथ केवलाः ।
 परिधर्या नमस्कारास्तदा यत्ता भवंतु वः ॥ १० ॥
 उत्पादन मपत्यरूप जातस्य परिपालनम् ।
 प्रीत्यर्थं लोक यात्रायाः पश्यतः स्त्रीनिबन्धनम् ॥ ११ ॥
 संमन्यमाना श्वैता हि सर्वकार्याण्य वाप्स्यथ ।
 विदेह राज दुहिता चात्र श्लोक मगायत ॥ १२ ॥
 नास्ति यश्चक्रिया काचिच्च श्राद्धं नोपधासकम् ।
 धर्मः स्वभवं शूद्रूपा तथा स्वर्गं जयन्त्युत ॥ १३ ॥
 पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुत्राश्च स्याद्विरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्य महन्ति ॥ १४ ॥

त्रिय एताः स्त्रियो नाम सत्कार्या भूति मिच्छता ।
पालिता निरुहता इव श्रीः स्त्री भवति भारत ॥ १५ ॥

नारीधर्म कथनम् ।

मनु० प्र० ५ । बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योपिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चित् कार्यं गृहेष्वपि ॥ १४७ ॥
बाल्ये पितु वंशे तिष्ठेत् पाणिप्राहस्य यौवने ।
पुत्राणां भर्तुरि प्रेते न भजेत् स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ १४८ ॥
पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद् विरह मात्मनः ।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्य कुर्या दुर्भे कुले ॥ १४९ ॥
सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दत्तया ।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुकहस्तया ॥ १५० ॥
यस्मै दद्यात् पिता त्वेनां भ्राता चा नुमतेपितुः ।
तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥ १५१ ॥
मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः ।
प्रमुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्य कारणम् ॥ १५२ ॥
अनृता वृत्तु काले च मंत्र संस्कार कृतपतिः ।
सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योपितः ॥ १५३ ॥
विशीलः काम वृत्तो वा गुणै वा परिवर्जितः ।
उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत् पतिः ॥ १५४ ॥
नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं ना प्युपोषितम् ।
पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गं महीयते ॥ १५५ ॥
पाणिप्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ।
पतिलोक मभीप्सन्ती नाचरेत् किञ्चिद् प्रियम् ॥ १५६ ॥
कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्प मूल फलैः शुभैः ।
न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यां प्रेते परम्य तु ॥ १५७ ॥
आसीता मरणात् क्षांता नियता ब्रह्मचारिणी ।
यो धर्म एक पत्नीनां कांक्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ १५८ ॥

अनेकानि सहस्राणि कुमार ब्रह्मचारिणाम् ।
 दिवं गतानि विम्राणा मकृत्वा कुल संततिम् ॥ १५९ ॥
 मृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
 स्वर्गं गच्छत्य पुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ १६० ॥
 अपत्य लोभाद्यातु स्त्री भर्तार मतिवर्तते ।
 सेह निन्दा मवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥ १६१ ॥
 नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्य परिग्रहे ।
 न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्तोपदिश्यते ॥ १६२ ॥
 पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।
 निन्द्यैव सा भवेद्भोके परपूर्वेति घोच्यते ॥ १६३ ॥
 व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
 शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४ ॥
 पतिं या नाभिचरति मनुष्याग्देह संयता ।
 सा भर्तुं लोकं प्राप्नोति सद्भिः साध्वीति घोच्यते ॥ १६५ ॥
 अनेन नारी वृत्तेन मनीषाग्देह संयता ।
 इहास्यां कीर्तिं प्राप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥ १६६ ॥

सत् स्त्रीणां समुदाचारम् ।

सुधि० उ० सत् स्त्रीणां समुदाचारं सर्वं धर्मं विदांवर ।
 महा० अनु० श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तः तन्मे गृहि पितामह ॥ १ ॥
 ध० १२३ न भीष्म उवाच सर्वज्ञां सर्वतत्त्वज्ञां देवलोके मनस्विनीम् ।
 कैकेयी सुमना नाम शाण्डिलीं पर्यं पृच्छत ॥ २ ॥
 केन वृत्तेन कल्याणि समाधारेण केन या ।
 विभूय सर्वं पापानि देवलोकं त्यमागता ॥ ३ ॥
 हुताशनशिरोव त्वं ज्वलमाना स्वतेजसा ।
 सुता ताराधिपस्येव प्रभया दिव्य मागता ॥ ४ ॥
 अरजांसि च वखाणि धारयन्ती गतरूपा ।
 विमानस्था शुभे भासि सहस्र गुण भोजसा ॥ ५ ॥
 न त्वमल्पेन सपसा दानेन नियमेन च ।
 इमं लोकं मनुप्राप्ता त्वं हि तत्त्वं यदस्य मे ॥ ६ ॥

इति पृष्टा सुमनया मधुरं वाक् हासिनी ।
 शाण्डिली निमृतं वाक्यं सुमना मिदं सन्नवीत् ॥ ७ ॥
 नाहं कापायवसना नापि बलकलधारिणी ।
 न च मुग्धा च जाटिला भूत्वा देवत्व मागता ॥ ८ ॥
 अहितानि च वाक्यानि सर्वाणि परुषाणि च ।
 अप्रमत्ता च भर्तारं कदाचित् नाहं सत्रुवम् ॥ ९ ॥
 देवतानां पितृहृणां च ब्राह्मणानां च पूजने ।
 अप्रमत्ता च सदा युक्ता श्वश्रू श्वशुरवर्तिनी ॥ १० ॥
 पैशून्येन प्रवर्तामि न ममैतन्मनो गतम् ।
 प्रद्वारि न च तिष्ठामि चिरं न कथयामि च ॥ ११ ॥
 असद्वा हसितं किञ्चिद्दहितं वापि कर्मणा ।
 रहस्यं सरहस्यं वा न प्रवर्तामि सर्वथा ॥ १२ ॥
 कार्यार्थं निर्गतञ्चापि भर्तारं गृह मागतम् ।
 आसने नोप संयोज्य पूजयामि समाहिता ॥ १३ ॥
 यदन्नं नाभिजानाति यद्भोज्यं नाभिनन्दति ।
 भक्ष्यं वा यदि वा लेह्यं तत् सर्वं वर्जयाम्यहम् ॥ १४ ॥
 कुटुम्बार्थं समानीतं यत् किञ्चित् कार्यमेव तु ।
 प्रातस्तथाय तत् सर्वं कारयामि करोमि च ॥ १५ ॥
 प्रवासं यदि मे याति भर्ता कार्येण केनचित् ।
 मङ्गलैर्बहुभिर्युक्ता भवामि नियता तदा ॥ १६ ॥
 अंजनं रोचनां चैव स्नानं माल्यानुलेपनम् ।
 प्रसाधनं च निष्क्रान्ते नाभिनन्दामि भर्तरि ॥ १७ ॥
 नोत्थापयामि भर्तारं सुखं सुप्तं महं सदा ।
 भ्रान्तरेष्वपि कार्येषु तेन तुष्यति मे मनः ॥ १८ ॥
 नाथासयामि भर्तारं कुटुम्बार्थेऽपि सर्वदा ।
 गुप्तं गुह्या सदा चास्मि सुसंरुष्ट निवेशया ॥ १९ ॥
 इमं धर्मं पथं नारी पालयन्ती समाहिता ।
 अरुन्धतीव नारीणां स्वर्गलोके महीयते ॥ २० ॥
 एतदाख्याय सा देवी सुमनायै तपस्विनी ।

पतिधर्मं महाभागा जगन्मा दर्शनं तदा ॥ २१ ॥
 यद्येदं पायहवास्यानं पठेत् पर्येणि पर्वणि ।
 स देवलीकं संप्राप्य नन्दने च सुखी भवेत् ॥ २२ ॥

कीदृशे वसते श्रीः ।

युधि० उ०
 महा० धनु०
 अ० ११
 भीष्म० उ०

कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा भरतर्षभ ।
 श्रीः पद्मा वसते नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
 अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा वृत्तं यथा श्रुतम् ।
 रुक्मिणी देवकीपुत्रसन्निधी पर्यं पृच्छत ॥ २ ॥
 नारायणस्याङ्गतां ज्वलन्तीं दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवर्णाम् ।
 कौतूहला द्विस्मितचारुनेत्रा यमञ्च माता मकरध्वजस्य ॥ ३ ॥
 कानीह भूतान्युपसेवसे त्वं संतिष्ठसे कानि न सेवसे त्वम् ।
 तानि त्रिलोके श्वर भूत कान्ते तत्त्वेन मे ब्रूहि महर्षिकल्पे ॥ ४ ॥
 एवं तदा श्रीरभिभाष्यमाणा देव्या समक्षं गरुडध्वजस्य ।
 उवाच वाक्यं मधुराभिधानं मनोहरं चन्द्रमुखी प्रसन्ना ॥ ५ ॥
 वसामि नित्यं सुभगे प्रगल्भे दक्षे नरे कर्मणि वतमाने ।
 अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे जितेन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्त्वे ॥ ६ ॥
 नाकर्मशीले पुरुषे वसामि न नास्तिके सांकरिके कृतघ्ने ।
 न भिन्नवृत्ते न नृशंसवर्णे न चापि चीरे न गुरुष्वसूये ॥ ७ ॥
 ये चाल्प तेजोबल सस्वमानाः क्लिश्यन्ति कुप्यन्ति च यत्र तत्र ।
 न चैव तिष्ठामि तथा विधेषु नरेषु संगुप्त मनोरथेषु ॥ ८ ॥
 यद्यत्त्मनि प्रार्थयते न किञ्चिद्दृश्य स्वभावो पहतान्तरात्मा ।
 तेष्वल्प सन्तोष परेषु नित्यं नरेषु नाहं निवसामि सम्यक् ॥ ९ ॥
 स्वधर्मशीलेषु च धर्मवित्तु बृद्धोपसेवानिरते च दान्ते ।
 कृतात्मनि ज्ञान्तिपरिसमर्थे ज्ञान्तासु दान्तासु तथा ऽधलासु १०
 सत्य स्वभावार्जव संपुतासु वसामि देव द्विज पूजिकासु ।
 प्रकीर्णभाङ्गामनवेत्यकारिणीं सदा च भर्तुं प्रतिकूलवादिनीम् ।
 परस्य वेश्माभिरता मलज्जामेवं विधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥ ११ ॥

भी उवाच

वसामि नारीषु पतिव्रतासु कल्याणशीलासु विभूषितासु ।
 सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ॥ १२ ॥
 पापा भक्षोक्ता भवलेहिनीश्च व्यपेतपैर्यां कलहप्रियां च ।
 निद्राभिभूतां सततं शयाना मेवंविधां तां परिवर्जयामि ॥ १३ ॥
 यानेषु कन्यासु विभूषणेषु यज्ञेषु मेघेषु च वृष्टिमत्सु ।
 वसामि कुल्लासु च पद्मिनीषु नक्षत्रवीथीषु च शारदीषु ॥ १४ ॥
 गजेषु गोष्ठेषु तथा सनेषु सरः सुफुल्लोत्पल पङ्कजेषु ।
 नदीषु हंसस्वननादितासु क्रींचावपुष्टस्वरशोभितासु ॥ १५ ॥
 प्रकीर्णं कूलद्रमराजितासु तपस्वि सिद्ध द्विज सेवितासु ।
 वसामि नित्यं सुबहूदकासु सिंहैर्गजैश्चाकुलितोदकासु ॥ १६ ॥
 मत्ते गजे गोदृष्यभे नरेन्द्रे सिंहासने सत्पुंसधेसु नित्यम् ।
 यस्मिन् जनो हव्यभुजं जुहोति गोत्राह्वयं चार्घ्यं देवताश्च ।
 कालेन पुण्यैर्बलयः क्रियन्ते तस्मिन् गृहे नित्यमुपैनिवासम् ॥ १७ ॥
 स्वाध्यायनित्येषु सदा द्विजेषु क्षत्रे च धर्मोभिरते सदैव ।
 वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि शूद्रे च शुश्रूषण नित्ययुक्ते ॥ १८ ॥
 नारायणे त्वेकमना वसामि सर्वेषु भावेन शरीर भूता ।
 तस्मिन् हि धर्मः सुमहान्निविष्टो ब्रह्मण्यता चात्र तथाप्रियत्वम् ॥ १९ ॥
 नाहं शरीरेण वसामि देवि नैवं ममाशक्य मिहामिधातुम् ।
 भावेन यस्मिन्निवसामि पुंसि स वर्द्धते धर्मयशोऽर्घं कामैः ॥ २० ॥

पातिव्रतम् ।

- वैशंपायन उ० ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् ।
 महा०वन० २०४ परैश्च भरतश्रेष्ठ धर्मप्रश्नं सुदुर्विदम् ॥ १ ॥
 युधिष्ठिर उ० श्रोतुमिच्छामि भगवन् स्त्रीणां माहात्म्य मुत्तमम् ।
 कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्तधर्मं च तत्त्वत ॥ २ ॥
 प्रत्यक्षेण हि दृश्यन्ते देवा विप्रर्यि सत्तम ।
 सूर्या चन्द्रमसी वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥ ३ ॥

पिता माता च भगवन् गुरुरेव न्व सत्तम ।
 यच्चान्यद्देव विहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४ ॥
 मान्या हि गुरवः सर्वे एकपत्न्य स्तथा स्त्रियः ।
 पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रति भाति मे ॥ ५ ॥
 पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तु महंसि नः प्रभो ।
 निरुध्य चेन्द्रिय ग्रामं मनः संरुध्य चानघ ॥ ६ ॥
 प्रतिं दैवत वच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ।
 भगवन् दुष्करं त्वेतत् प्रतिभाति मम प्रभो ॥ ७ ॥
 मात्रा पित्रोश्च शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तारि च द्विज ।
 स्त्रीणां धर्मात् सुघोराद्धि नान्यं पश्यामि दुष्करम् ॥ ८ ॥
 साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन् यत् कुर्वन्ति सदादृताः ।
 दुष्करं खलु कुर्वन्ति पितरं मातरश्च वै ॥ ९ ॥
 एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत ।
 कुक्षिणा दशमासांश्च गर्भं संधारयन्ति याः ॥ १० ॥
 नार्यः कालेन संभूय किमद्भुत तरं ततः ।
 संशयं परमं प्राप्य वेदना मत्तुला मपि ॥ ११ ॥
 प्रजायन्ते सुतानार्यो दुःखेन महता विभो ।
 पुष्पन्ति चापि महता स्नेहेन द्विज पुंगव ॥ १२ ॥
 ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ।
 स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ १३ ॥
 क्षत्रधर्मं समाचारं तत् त्वं चास्याहि मे द्विज ।
 धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन महात्मनाम् ॥ १४ ॥
 एतदिच्छामि भगवन् प्रश्नं प्रश्नविदांयर ।
 श्रोतुं भृगुकुल श्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १५ ॥
 हन्त ते सर्वमाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्लभम् ।
 तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तस्त्रिघोष मे ॥ १६ ॥
 मातृहस्तु गौरवा दन्ये पितृहनन्येतु मेनिरे ।
 दुष्करं कुरुते माता विधर्षयति या प्रजाः ॥ १७ ॥
 तपसा देयतेज्याभि र्वन्दनेन तितिक्षया ।

अभिचारै रुपमैयाद्य प्रीयन्ते पितर मुतान् ॥ १८ ॥
 एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
 चिन्तयन्ति सदा धीर कीदृशोऽय भविष्यति ॥ १९ ॥
 आशंसते हि पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
 यत्र कीर्तिं नयैरवयं प्रजाधमं तथैव च ॥ २० ॥
 तयो रागा तु सफला य करोति स धर्मवित् ।
 पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यश ॥ २१ ॥
 इह प्रेत्य च तस्याप कीर्तिं धर्मशच शाश्वत ।
 नैव यत्क्रिया कारिष्वन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
 मा तु भर्तरि शुभ्रू पा तया सत्यं जयत्युत ॥ २२ ॥
 एतत् प्रकरणं राजन् अधिकृत्य युधिष्ठिर ।
 पतिव्रताना नियतं धर्मघ्नावहित शृणु ॥ २३ ॥

मार्क० वराच कश्चि द्विजाति प्रवरो वेदाध्यायी तपोधन ।
 महाभारत तपस्वी धर्मशीलश्च कीशिको नाम भारत ॥ १ ॥

वन० प्र० २०५ साङ्गोपनिषदो वेदानधीते द्विजसत्तम ।
 स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद् वेदानुच्चारयन् स्थित ॥ २ ॥
 उपरिष्ठाच्च वृक्षस्य बलाका सम्य लीयत ।
 तथा पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३ ॥
 तामवेक्ष्य तत क्रुद्धु समपध्यायत द्विज ।
 भृगं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ४ ॥
 श्वपध्याता च धिम्रेण न्यपतद्दुरक्षीतले ।
 बलाका पतिता दृष्ट्वा गत सत्या मधेतनान् ॥ ५ ॥
 कारुण्यादभि सन्तप्त धर्म्यंगोचत ता द्विज ।
 अकार्यं कृतवानस्मि रोष राग बलात्कृत ॥ ६ ॥
 इत्युक्त्वा बहुगो विद्वान् यामं भैक्ष्याप सप्रित ।
 यामे गुचीनि प्रचरन् कुमानि भरतपंथ ॥ ७ ॥
 मविष्ट स्तत् कुत्र यत्र पूर्वं चरितयान्तु म ।
 देहीति याचमानो ऽमी तिष्ठेत्पुत्र स्त्रिया तत ॥ ८ ॥
 शीघन्तु यावत् क्रुते भाजनम् कुटुम्बिनी ।

- एतस्मिन्नन्तरे राजन् क्षुधा संपीडितो भृशम् ।
 भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ॥ ९ ॥
 सातु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यवहाय तम् ॥ १० ॥
 पाद्य माच मनीयं वै ददी भर्तुस्तथासनम् ।
 प्रह्ला पर्यचरन्नापि भर्तारमसिते जगत् ॥ ११ ॥
 आहारेणाय भक्ष्यं च मोक्ष्यैः सुमधुरैस्तथा ।
 उच्छिष्टं भाविता भर्तुं भुंक्ते नित्यं युधिष्ठिर ॥ १२ ॥
 दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ।
 कर्मणा मनसा वाचा नान्यचिन्ता ऽभ्यगात् पतिम् ॥ १३ ॥
 तं सर्वं भावोपगता पति शुश्रूषणे रता ।
 साध्वाचारा शुचि दृढा कुटुम्बस्य हितैषिणी ॥ १४ ॥
 भर्तुश्चापि हितं यत्तत् सततं सानुवर्तते ।
 देयताऽतिथि भृत्यानां श्वश्रू श्वशुरयोस्तथा ॥ १५ ॥
 शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयते न्द्रिया ।
 सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं मैत्र्यकाङ्क्षिणम् ।
 कुर्वती पति शुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा ॥ १६ ॥
 प्रीडिता साभवत् साध्वी तदा भरतसत्तम ।
 भिक्षा मादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७ ॥
 माद्वय ० उ० किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठे त्यक्त्वा घराङ्गने ।
 उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८ ॥
 ब्राह्मणं क्रोध संतप्तं ज्वलन्तं निव तेजसा ।
 दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वयपूर्वं वचोऽग्रवीत् ॥ १९ ॥
 स्त्री ० उ० वन्तु महसि मे विद्वन् भर्ता मे दैवतं महत् ।
 स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ २० ॥
 माद्वय ० उ० ब्राह्मणा न गरीयांसी गरीयां स्ते पतिः कृतः ।
 गृहस्य धर्मं यतन्ती ब्राह्मणानघ मन्यसे ॥ २१ ॥
 इन्द्रो ज्येष्ठां प्रणमते किं पुन मांनयो भुवि ।
 श्वलिप्तं न जानीये वृद्धानां न श्रुतं त्यया
 ब्राह्मणा स्वप्नि सदृशा दहेयुः पृथिवी मपि ॥ २२ ॥

शुशुभ

नाहं बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोधं तपोधन ।
 धनया क्रुद्धया दृष्टया क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ॥ २३ ॥
 नाप जानाम्यहं विप्रान् देवैस्तुल्यान् मनस्विनः ।
 अपराधमिमं विप्र क्षन्तु मर्हसि मेऽनघ ॥ २४ ॥
 जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यञ्च धीमताम् ।
 अपेयः सगरः क्रोधात् कृतो हि लवणोदकः ॥ २५ ॥
 तथैव दीप्तपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 येषां क्रोधाग्नि रद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २६ ॥
 ब्राह्मणानां परिभवा द्वातापिः स दुरात्मवान् ।
 अगस्त्य सृपि मासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २७ ॥
 बहु प्रभावाः श्रूयन्ते ब्रह्मणानां महात्मनाम् ।
 क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन् प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ २८ ॥
 अस्मि स्त्वतिक्रमे ब्रह्मन् क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।
 पति शुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥ २९ ॥
 दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ।
 अविदूषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ ३० ॥
 शुश्रूषामाः फलं परम पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ।
 बलाका हि त्वया दग्धा रोयात् तद्विदितं मया ॥ ३१ ॥
 क्रोधः शत्रुः गरीरस्यो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।
 यः क्रोधमोही त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२ ॥
 यो वदेदिह सत्यानि गुरुं सन्तोषयेत च ।
 हिंसितश्च न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३ ॥
 जितेन्द्रियो धर्मं परः स्याध्याप निरतः शुचिः ।
 कामक्रोधी वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४ ॥
 यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
 सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५ ॥
 योऽध्यापये दधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ।
 दद्याद्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मचारी च वेदान् भोऽप्यधीया द्विज पुङ्गवः ।
 स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३७ ॥
 यद् ब्राह्मणाना कुशलं तदेया परिकीर्तयेत् ।
 सत्य तथा व्याहरतां नानृते रमते मन ॥ ३८ ॥
 धर्मन्तु ब्राह्मणस्याहु स्वाध्यायं दम मार्जवम् ।
 इन्द्रियाणा निग्रहञ्च शाश्वतं द्विजसत्तम ॥ ३९ ॥
 सत्यार्ज्वं धर्ममाहु परं धर्मविदो जना ।
 दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्म स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ४० ॥
 श्रुति प्रमाणो धर्म स्यादिति वृद्धानुशासनम् ।
 बहुधा दृश्यते धर्म सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ॥ ४१ ॥
 भगवानपि धर्मज्ञः स्वाध्याय निरत शुचि ।
 न तु तत्त्वेन भगवन् धर्मं वैत्सीति मे मति ॥ ४२ ॥
 यदि विप्र न जानीषे धर्मं परमकं द्विज ।
 धर्मव्याथं तत पृच्छ गत्वा तु मिथिला पुरीम् ॥ ४३ ॥
 माता पितृभ्या शुश्रूषु सत्यवादी जितेन्द्रिय ।
 मिथिलाया वसेद् व्याथ स ते धर्मान् प्रवक्ष्यति ॥ ४४ ॥
 तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथा कामं द्विजोत्तम ।
 अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तु महस्य निन्दित ।
 स्त्रियो ह्यथप्या सर्वेषा ये धर्म मभिविन्दते ॥ ४५ ॥
 प्रीतोऽस्मि तव भद्रन्ते गत क्रोधश्च शोभने ।
 उपालम्भ स्त्वप्रा त्युक्तो मन नि श्रेयसं परम् ।
 स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥ ४६ ॥

प्राप्तव्यं ३०

महादेव ३०

महा० अनु०
पृ० १४६

परावरत्ते धर्मज्ञे तपोवन निवासिनि ।
 साध्वि मुधु सुकेशान्ते हिमयत्पर्वतात्मजे ॥ २ ॥
 दक्षे दमशमोपेते निमंमे धर्मचारिणि ।
 पृच्छामि त्वा वरारोहे पृष्टा वद ममेच्छितम् ॥ ३ ॥
 सावित्री ब्रह्मण साध्वी कौशिकस्य शची सती ।

माकण्डेयस्य धूमोष्णां ऋद्धिर्वैश्रवणस्य च ॥ ४ ॥
 वरुणस्य तथा गौरी सूर्यस्य च सुवर्चला ।
 रोहिणी शशिनः साध्वी स्वाहा चैव विभावसोः ॥ ५ ॥
 अदितिः कश्यपस्याय सर्वास्ताः पति देवताः ।
 पृष्ठाश्रोपासिताश्चैव तास्त्वया देवि नित्यशः ॥ ६ ॥
 तेन त्वां परिपृच्छामि धर्मज्ञे धर्मधादिनि ।
 स्त्री धर्मं श्रोतुं निच्छामि त्वयोदाहृत मादितः ॥ ७ ॥
 सह धर्मचरी मे त्वं समशीला समव्रता ।
 समानसार वीर्यां च तपस्तीव्रं कृतञ्च ते ॥ ८ ॥
 त्वया ह्युक्तो विशेषेण गुणवान् स भविष्यति ।
 लोके चैव तथा देवि प्रमाणत्वं मुपेक्षति ॥ ९ ॥
 स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीजनस्य गतिः परा ।
 गौर्ध्यां गच्छति सुश्रोणि लोकेष्वेवा गतिः सदा ॥ १० ॥
 मम चार्द्धं शरीरस्य तव चार्द्धेन निर्मितम् ।
 सुर कार्यकरी च त्वं लोक सन्तान कारिणि ॥ ११ ॥
 तव सर्वं सुविदितः स्त्रीधर्मः शाश्वतः शुभे ।
 तस्मादशेषं तं ब्रूहि स्वधर्मं विस्तरेण मे ॥ १२ ॥
 भगवन् सर्वभूतेश भूत भव्यभवो द्रव ।
 त्वत् प्रसादादियं देव वाक् चैव प्रतिभाति मे ॥ १३ ॥
 स्त्री धर्मो मां प्रति यथा प्रतिभाति यथा विधि ।
 तमहं कीर्त्तयिष्यामि तथैव प्रश्रितो भव ॥ १४ ॥
 स्त्री धर्मः पूर्वं एवायं त्रिवाहे धन्वुभिः कृतः ।
 सह धर्मचरी भर्तुं भवत्यग्निं समीपतः ॥ १५ ॥
 सुस्वभावा सुवचना सुवृत्ता सुरा दर्शना ।
 पुत्रवक्त्र मिथा भीष्मं भर्तुं वन्दन मीनति ॥ १६ ॥
 या साध्वी नियताचारा सा भवेद्दुर्मधारिणी ।
 श्रुत्या दम्पति धर्मं वै सह धर्मं कृतं शुभम् ॥ १७ ॥
 या भवेद्दुर्म परमा नारी भर्तुं समव्रता ।
 देववत् सततं साध्वी भर्तारं मनुष्यति ॥ १८ ॥

शुश्रूषां परिध्यां च देवतुल्यं प्रकुर्वती ।
 वश्या भावेन सुमनाः सुव्रता सुखदर्शना ।
 अनन्यचित्ता सुमुखी सा नारी धर्म चारिणी ॥ ३८ ॥
 परुषाण्यपि चोक्ता या दृष्टा क्रुद्धेन चक्षुषा ।
 सुप्रसन्नमुखी भर्तुर्यां नारी सा पतिव्रता ॥ ३९ ॥
 न चन्द्र सूर्यौ न तर्हं पुत्रासौ या निरीक्षते ।
 भर्तृपूज्या वरारोहा सा भवेद्दुर्म चारिणी ॥ ४० ॥
 दरिद्रं व्याधितं दीन सध्वना परिकर्षितम् ।
 पतिं पुत्र मित्रोपास्ते सा नारी धर्मचारिणी ॥ ४१ ॥
 या नारी प्रयता दक्षा या नारी पुत्रिणी भवेत् ।
 पतिव्रता पतिप्राण सा नारी धर्म भागिनी ॥ ४२ ॥
 शुश्रूषां परिध्यां च करोत्य विमनाः सदा ।
 सुप्रीता च विनीता च सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४३ ॥
 विभर्त्यन्न प्रदानेन कुटुम्बं चैव नित्यदा ॥ ४४ ॥
 न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्य्येण सुखे तथा ।
 स्पृहा यस्या यया पत्न्यौ सा नारी धर्म भागिनी ॥ ४५ ॥
 कल्पोत्थान रतिर्नित्यं गृह शुश्रूषणे रता ।
 सुसंमृष्टदाया चैव गोशकृत् कृतलेपना ॥ ४६ ॥
 अग्निकार्यं परा नित्यं सदा पुष्पवलि प्रदा ।
 देवता ऽतिथि भृत्यानां निवाप्य पतिना सह ॥ ४७ ॥
 शेषाक्षमपि भुञ्जाना यथा न्यायं यथाविधि ।
 तुष्ट पुष्ट जना नित्यं नारी धर्मेण पुज्यते ॥ ४८ ॥
 श्वश्रू श्वशुरयोः पादौ तोपयन्ती गुणान्विता ।
 माता पितृ परा नित्यं या नारी सा तपोधना ॥ ४९ ॥
 ब्राह्मणान् दुर्बलानाथान् दीनान्धकूपणां स्तया ।
 विभर्त्यन्नेन या नारी सा पतिव्रतभागिनी ॥ ५० ॥
 व्रतं धरति या नित्यं दुरधरं लघु सख्यया ।
 पति चित्ता पतिहिता सा पति व्रत भागिनी ॥ ५१ ॥
 पुश्य मेतत् तपश्चैव स्वर्गश्चैव सनातनः ।

- या नारी भर्तृ परमा भवे द्रवृत्तता सती ॥ ५२ ॥
 पतिं हि देवो नारीणां पतिं बन्धुः पतिं गतिः ।
 पत्या गतिः समा नास्ति दैवतं वा यथा पतिः ॥ ५३ ॥
 पतिं प्रसादः स्वर्गो वा तुल्यो नार्यां न वा भवेत् ।
 अहं स्वर्गं न हीच्छेयं त्वय्यऽप्रीते महेश्वर ॥ ५४ ॥
 यद्य कार्यं मधमे वा यदि वा प्राण नाशनम् ।
 पतिं ब्रूयाद् दरिद्रे वा व्याधितो वा कथञ्च न ॥ ५५ ॥
 आपन्नो रिपु संस्थो वा ब्रह्म शापार्दितोऽपि वा ।
 आपद्दुर्मान् ननुप्रेक्ष्य तत् कार्यं सविशङ्कया ॥ ५६ ॥
 एष देव मया प्रोक्तः स्त्री धर्मो वचनात्तव ।
 यात्वेवं भाविनी नारी सा पतिव्रत भागिनी ॥ ५७ ॥

अथ पतिव्रता माहात्म्यं पर्व ।

- युधि० ३० महाभा० वन० थ० २६२ नात्मानं मनुषीचामि नेमान् आत्हन् महामुने ।
 हरणञ्चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १ ॥
 द्यूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
 जयद्रथेन च पुन र्वनाञ्चापि हता बलात् ॥ २ ॥
 अस्ति सीमन्तिनी काचिद् द्रुपदपूर्वापि वा श्रुता ।
 पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३ ॥
 मार्क० ३० शृणु राजन् कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
 सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४ ॥
 आसीन् मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
 ब्रह्मण्यश्च महात्मा च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
 यज्ज्ञा दानपतिर्दक्षः पौरजान पदप्रियः ।
 पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सूर्य भूतहिते रतः ॥ ६ ॥
 क्षमायानऽनपत्यश्च सत्य वाग्वि जितेन्द्रियः ।
 अतिक्रान्तेन यमसा सन्ताप मुपजग्मिवान् ॥ ७ ॥
 अपत्योत्पादनार्थञ्च तीर्थं नियममास्थितः ।

काले नियमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥

हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।

पष्ठे पष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ९ ॥

एतेन नियमे नासीद् वर्षाण्यष्टादशैव तु ।

पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ १० ॥

रूपिणी तु तदा राजन् दर्शया मास तं नृपम् ।

अग्निहोत्रात् समुत्थाय हर्षेण महतान्विता ।

उवाच चैनं वरदा घघनं पार्थिवं तदा ॥ ११ ॥

सावित्र्यु० ब्रह्मघर्ष्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।

सवात्मना च भक्त्या च तुष्टाऽस्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥

वरं वृणीष्व्याश्वपते मद्राज यदीप्सितम् ।

न प्रमादद्य धर्मेषु कर्त्तव्यस्ते कथञ्चन ॥ १३ ॥

अर० ३० अपत्यार्थं, समारम्भः कृतो धर्मपत्न्या मया ।

पुत्रा मे बहवो देवि भयेयुः कुलभाजनाः ॥ १४ ॥

तुष्टाऽसि यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहम् ।

सन्तानं परमो धर्म इत्याहु मीं द्विजातयः ॥ १५ ॥

सावित्र्यु० पूर्वमेव मया राजन्नभिप्राय मितं तव ।

ज्ञात्वा पुत्रार्थं मुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १६ ॥

प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयम्भु विहिताद्भुवि ।

कन्यातेजस्विनी सीम्या क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १७ ॥

उत्तरञ्च न ते किञ्चिद् व्याहर्त्तव्यं कथञ्चन ।

पितामह निसर्गेण तुष्टा ह्येतद् ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥

सा० ३० स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।

प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्भविष्यति ।

अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वपुत्रं नृपः ॥ १९ ॥

स्वराज्ये चा वसुधैरः प्रजा धर्मैश्च पालयन् ।

कस्मिञ्चित्तु गते काले स राजा नियत व्रतः ॥ २० ॥

ज्येष्ठायां धर्मधारिण्यां महिष्यां गर्भं मादधे ।

राजपुत्र्यास्तु गर्भः स मालव्या भरतर्षभ ॥ २१ ॥

व्यवहृतं तदा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ।
 प्राप्ते काले तु मुपुत्रे कन्यां राजीवलोचनाम् ॥ २२ ॥
 क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे स नृपसत्तम ।
 सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ॥ २३ ॥
 सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विभ्रास्तया पिता ।
 सा विप्रहवतीव श्री व्यंबहृतं नृपात्मजा ॥ २४ ॥
 कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था यभूव ह ।
 तां मुमध्यां पृषुत्रोष्णीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ॥ २५ ॥
 प्राप्ते यं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ।
 तान्तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ २६ ॥
 न कश्चिद्दूरयामास तेजसा प्रतिवारितः ।
 अयोपोष्य शिरःस्वाता देवतामभिगम्य सा ॥ २७ ॥
 हुत्याग्निं विधिव द्विप्रान् वाषयामास पर्वणि ।
 ततः सुमनसः शेषः प्रतिगृह्य महात्मनः ॥ २८ ॥
 पितुः सुमीपमगमद्देवी श्रीरिव रुपिस्त्री ।
 साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ॥ २९ ॥
 कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्ष्वमास्थिता ।
 यौवनस्थान्तु तां दृष्ट्वा स्थां मुतां देवकूपिणीम् ।
 अयाच्यमानाञ्च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३० ॥
 पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चित् वृषोति मान् ।
 स्वयमन्विञ्च्य भर्तारं गुह्यैः सदृशमात्मनः ॥ ३१ ॥
 प्रार्थितः पुरुषो यद्य स निवेद्यस्त्यया मम ।
 विमृष्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेच्छितम् ॥ ३२ ॥
 श्रुतं हि धर्मगाखेषु पश्यमानं द्विजातिभिः ।
 तथा त्वमपि कन्यासि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३३ ॥
 अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ।
 मृते भर्तारि पुत्रश्च वाच्यो मातुररतिता ॥ ३४ ॥
 इदं मे वचनं सुत्या भर्तु रन्यपणे रत्न ।

- देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३५ ॥
 मार्क० ३० एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
 व्यादिदेशानुयात्रञ्च गम्यताञ्चेत्यचोदयत् ॥ ३६ ॥
 साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितैव तपस्विनी ।
 पितुर्वचनसाक्षाय निज्जंगामा ऽविचारितम् ॥ ३७ ॥
 सा ह्येनं रथमास्थाय स्वविरैः सचिवैर्हता ।
 तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३८ ॥
 मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् ।
 वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ३९ ॥
 एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
 कुर्वती द्विजमुख्यानां तंतं देशं जगाम ह ॥ ४० ॥

- मार्क० ३० अथ सद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
 अ० २६३ उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १ ॥
 ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रत्रांस्तथा ।
 आजगाम पितुर्वचनसावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २ ॥
 नारदेन सहासीनं सा वृष्ट्वा पितरं तदा ।
 उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३ ॥
 नास्त् ४० कं गताभूत् सुतेयं ते कुन्त्यैवागता नृप ।
 किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चीनां संप्रयच्छसि ॥ ४ ॥
 अरव० ४० कार्प्येण खल्वनेनैव प्रेपिताद्यैव चागता ।
 एतस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५ ॥
 मार्क० ४० सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा सञ्जीविता शुभा ।
 दैवतस्येव यचनं प्रतिगृह्णेद् सन्नवीत् ॥ ६ ॥
 सारिशु० आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रिय पृथिवीपति ।
 द्युमतसेन इति ख्यातः पश्चाच्चान्धो बभूव ह ॥ ७ ॥
 विनष्टघट्टापस्तस्य दालपुत्रस्य धीमतः ।
 सामीप्येन हतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन् पूर्ववैरिणा ॥ ८ ॥

स बालवत्सया सगृहं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९ ॥

तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।

सत्यवानुरूपो मे भर्त्तेति मनसा वृतः ॥ १० ॥

नारद उ० अहो वत महत् पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।

अजानन्त्या यदनया गुणवान् सत्यवान् वृतः ॥ ११ ॥

सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभायते ।

तथास्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत् सत्यवानिति ॥ १२ ॥

बालस्याश्रवाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्रवांश्च मृण्मयान् ।

चित्रेऽपि धिलिखत्यश्रवांश्चित्राश्रव इति चोच्यते ॥ १३ ॥

राजोवाच अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान् वा नृपात्मजः ।

क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान् पितृवत्सल ॥ १४ ॥

नारद उ० विवस्वानिव तेजस्वी वृहस्पतिसमो मती ।

महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५ ॥

अश्व० उ० अपि रामात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि सत्यवान् ।

रूपवानप्युदारो वाप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥

नारद उ० सांकृते रन्तिदेवस्य स्वशक्त्या दानतः समः ।

ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिविरीशीनरो यथा ॥ १७ ॥

ययातिरिव चोदारः सोमवत् प्रियदर्शनः ।

रूपेणान्यतमोऽश्वभ्यां द्युमत्सेनसुतो वली ॥ १८ ॥

स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः संपतेन्द्रियः ।

स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान् धृतिमांश्च स ॥ १९ ॥

नित्यशश्चाज्ज्वं तस्मिन् स्थितिस्तस्यै च ध्रुवा ।

संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २० ॥

अश्व० उ० गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन् प्रब्रवीषि मे ।

दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१ ॥

नारद उ० एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।

स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यश्चातिवर्तितुम् ॥ २२ ॥

एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सोऽद्यमभृति सत्यवान् ।

- सम्बत् सरेण हीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २३ ॥
 राजीवाच एहि सावित्रि गरुडस्व अन्यं वरम शोभने ।
 तस्य दोषो महानेकी गुणानाक्रम्य च स्थित ॥ २४ ॥
 यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।
 सम्बत् सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २५ ॥
 सावित्र्य० सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
 सकृदाह ददानीति श्रीश्येतानि सकृत् सकृत् ॥ २६ ॥
 दीर्घायुरथ वाल्पायु सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
 सकृद्बृतो मया भर्ता न द्वितीय वृणोम्यहम् ॥ २७ ॥
 मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
 क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाद्यं मे मनस्ततः ॥ २८ ॥
 नारद उ० स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
 नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात् कथञ्चन ॥ २९ ॥
 नान्यस्मिन् पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
 प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ ३० ॥
 राजीवाच अविचाल्य मेतदुक्तं तथ्यञ्च भवता वचः ।
 करिष्याम्येत देवञ्च गुरुर्हि भगवन् मम ॥ ३१ ॥
 नारद उ० अविघ्नस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
 साधयिष्याम्यह तावत् सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२ ॥
 मार्क० उ० एवमुक्त्वा समुत्पत्य नारदस्त्रिदिव गतः ।
 राजापि दुहितुः सज्जं वैवाहिकं मकारयत् ॥ ३३ ॥

- मार्क० उ० अथ कन्या प्रदाने स तमेयाथं विचिंतयन् ।
 य० २६३ समानिन्ये च तत् सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृप ॥ १ ॥
 ततो वृद्धान् द्विजान् सर्वां नृत्विजं स पुरोहितान् ।
 समाहूय दिने पुष्ये प्रमयी सह कन्यया ॥ २ ॥
 मेधारण्य स गत्या च द्यूमत्सेना श्रमं नृपः ।
 पद्म्यामेय द्विजैः साहं राजपिंम् तमुपागमत् ॥ ३ ॥

तत्रा पश्यन् महाभागं शालवृद्ध मुपाश्रितम् ।
 कौश्यां वृष्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४ ॥
 स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथाहृतः ।
 वाचा मुनियतो भूत्वा चकारात्म निवेदनम् ॥ ५ ॥
 तस्यार्थं नासनंचैव गाञ्चावेद्य स धर्मवित् ।
 किमागमन मित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 तस्य सर्वमभिप्राय मिति कर्तव्यताञ्च ताम् ।
 सत्यवतं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७ ॥
 सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
 तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ सु पार्थ त्वं गृहाण मे ॥ ८ ॥

अश्वपतिः०

पुनः० ३०

च्युताः स्म राज्याद्वनवास माश्रिताश्चराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
 कथं त्वनहां वनवासमाश्रमे निवत्स्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥ ९ ॥

अश्वपतिः०

सुखञ्च दुःखञ्च भवाभवात्मकं यदा विजानाति सुताहमेव च ।
 न महिषे युज्यति वाक्यमीदृशं विनिश्चये नाभिगतोस्मिते नृप १०
 आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात् प्रणतस्य च ।
 अभितुष्टा गतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न नार्हसि ॥ ११ ॥
 अनुकूपो हि युक्तश्च त्वं नमार्हं तवापि च ।
 स्नुषां प्रतीच्छ मे कन्यां भाग्यां सत्यवतः सतः ॥ १२ ॥

पुनः० ३०

पूर्वमेवाभि लपितः सम्बन्धो मे त्वया सह ।
 भ्रष्ट राजन्यस्त्वह मिति तत एतत् विचारितम् ॥ १३ ॥
 अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभि काक्षितः ।
 स निर्वर्तन्तु मेऽद्यैव काक्षितो ह्यसि जेऽतिथिः ॥ १४ ॥
 ततः सर्वान् समानाग्य द्विजानाश्रम वासिनः ।
 यथाविधि समुद्वाहं कारयामासतु नृपौ ॥ १५ ॥
 दत्त्वा चाश्वपतिः कन्यां यथाहं च परिच्छदम् ।
 यपी स्थमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६ ॥
 सत्यवानपि तां भाग्यां लब्ध्वा सर्वं गुणान्विताम् ।
 सुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसोऽपसतम् ॥ १७ ॥

गते पितरि सर्वाणि सन्न्यस्याभरणानि सा ।
 जगृहे बलकलान्येव वस्त्रं कापाय मेघ च ॥ १८ ॥
 परिचारै गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
 सर्वं काम क्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिं ना दधे ॥ १९ ॥
 श्वश्रू शरीरसत्कारै सर्वैराच्छादनादिभिः ।
 श्वशुरं देव सत्कारै र्वाच संयमनेन च ॥ २० ॥
 तथैव प्रियवादेन नैपुण्येन शमेन च ।
 रहश्चैवोप चारेण भर्तारं पच्यतीपयत् ॥ २१ ॥
 एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।
 कालस्तपस्यतां कश्चिद् दपाक्रामत भारत ॥ २२ ॥
 सावित्र्या ग्लायमानाया स्तिष्ठन्त्यास्तु दिवानिश्चम् ।
 नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्त्तते ॥ २३ ॥

- माकं० ३० ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
 अ० २६४ प्राप्सः स कालो मर्त्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १ ॥
 गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
 यद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्त्तते हृदि नित्यश ॥ २ ॥
 चतुर्थेऽहनि मर्त्तव्यमिति सञ्चिन्त्य भाविनी ।
 व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ३ ॥
 तं श्रुत्वा नियमं तस्य भृशं दुःखान्वितो नृपः ।
 उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत् परिसान्त्वयन् ॥ ४ ॥
 शुभ० ३० अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्रजे ।
 तिस्रणां वसतीनां हि स्थानं परमदुश्चरम् ॥ ५ ॥
 साविश्रुत्वाच न कार्यस्तात सन्ताप पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
 व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६ ॥
 शुभ० ३० व्रतं भिन्वीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथञ्चन ।
 पारयस्येति वचनं युक्तमस्मद्विधो यदेत् ॥ ७ ॥
 माकं० ३० एवमुक्त्वा शुभत्सेनो विरराम महामनाः ।

तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८ ॥
 श्वीभूते भर्तृमरुते सावित्र्या भरतर्षभ ।
 दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिव्यंत्यवत्तत ॥ ९ ॥
 अद्य तद्विवसञ्चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
 युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाहिकीः क्रियाः ॥ १० ॥
 ततः सर्वान् द्विजान् वृद्धान् श्वश्रूं श्वशुरमेव च ।
 अभिवाद्यानुपूर्वेण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११ ॥
 श्रवैधव्याशिपस्ते तु सावित्रघर्षं हिताः शुभाः ।
 कमुस्तपस्विनः सर्वं तपोवननिवासिनः ॥ १२ ॥
 एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
 मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३ ॥
 तं कालं तं मुहूर्तञ्च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
 यथोक्तं नारद वचश्चिन्तयन्ती मुहुःसिता ॥ १४ ॥
 ततस्तु श्वश्रू श्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
 एकान्तमास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५ ॥
 व्रतं यथोपदिष्टं तत् तथा तत् पारितं त्वया ।
 आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् । १६ ॥
 अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
 एष मे हृदि सङ्कल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७ ॥
 एवं सम्भाषणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
 स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान् प्रस्थितो वनम् ॥ १८ ॥
 सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
 सह त्वया गमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९ ॥
 वनं न गतपूर्वं ते दुःखं पन्थाश्च भाविनी ।
 प्रतीपयासतामा च कथं पट्टभ्यां गमिष्यसि ॥ २० ॥
 उपवासाच्च मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।
 गमने च कृतोत्साहं प्रतिपेद्भुं न माहंसि ॥ २१ ॥
 यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तय प्रियम् ।

श्वशु० ३०

सावित्र्याय

माहं० २०

सत्यमानुष

सावि०

सत्यमानुष

- मम त्वामन्त्रय गुरू न मा दीप स्पृशेदयम् ॥ २२ ॥
 मार्क० ३० साभिवाद्याब्रवीच्छ्रू श्वशुरश्च महाव्रता ।
 अथ गच्छति मे भर्ता फलाहारी महायनम् ॥ २३ ॥
 इच्छेय मभ्यनुज्ञाता आर्ष्यया श्वशुरेण ह ।
 जनेन सह निगन्तु न मेऽद्य विरह क्षम ॥ २४ ॥
 गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।
 न निवार्ष्यां निवार्ष्यं स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५ ॥
 युवाभ्या न निवार्ष्याह सह यास्यामह वनम् ।
 सम्प्रतसर किञ्चिद्दूनो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् ।
 वन कुञ्जमित द्रष्टु पर कौतूहल हि मे ॥ २६ ॥
 युमत० ३० यत प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्त्रुषा मम ।
 नानयाभ्यर्थनायुक्त मुक्तपूर्वं स्मरान्यहम् ॥ २७ ॥
 तदेषा लभता काम यथाभिलषित वधू ।
 अप्रमादश्च कर्त्तव्य पुत्रि सत्यव्रत पथि ॥ २८ ॥
 मार्क० ३० उवाच उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
 सह भर्ता हसन्तीह हृदयेन विदूयता ॥ २९ ॥
 सा यनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वश ।
 मयूरगणजुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३० ॥
 नदी पुष्पवहाश्चैव पुष्पिताश्च नगोत्तमान् ।
 सत्यवानाह पश्येति सावित्री मधुर वच ॥ ३१ ॥
 निरीक्षमाण भर्तार सर्वावश्य मनिन्दता ।
 मृतमेव हि भर्तार काले मुनिवच स्मरन् ॥ ३२ ॥
 अनुव्रजन्ती भर्तार जगाम मृदुगामिनी ।
 द्विषेव हृदय कृत्या तच्च कालमवेक्षती ॥ ३३ ॥

- मार्क० ३० अथ भार्या सहाय स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
 य० २६६ कठिनं पुरयामास तत काष्ठान्य पातयत् ॥ १ ॥
 तस्य पातयत काष्ठ स्वेदो वै समजायत ।

- व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ।
 सौऽभिगम्य प्रिया भाय्यां मुवाच अनपीडितः ॥ २ ॥
- सत्यवान् • व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ।
 अद्भानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ।
 अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभापिणि ॥ ३ ॥
 शूलैरिव शिरो विदु निदं संलक्षयाम्यहम् ।
 तत् स्वप्तु मिच्छे कल्याणि न स्यातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ४ ॥
- मार्ग • २ • सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ।
 उत्सङ्गेऽस्य शिर कृत्वा निपसाद् महीतले ॥ ५ ॥
 तत सा नारदवचो विमृषन्ती तपस्विनी ।
 तं मुहूर्त्तं क्षणं विलां दिवसञ्च युयोज ह ॥ ६ ॥
 मुहूर्त्तादेव चापश्यत् पुरुष रक्तवाससम् ।
 यद्गुभीलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ७ ॥
 श्यामावदात् रक्तानं पाशहस्तं भयावहम् ।
 स्थितं सत्यवत पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ८ ॥
 तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय भर्तुं न्यम्य शनै शिर ।
 कृताञ्जलिर्वाचाक्षां हृदयेन प्रप्रेषती ॥ ९ ॥
- सावित्र्यु • दैवतं त्वमभिजानामि वपुरेतद्गुणमानुषम् ।
 कामया तूहि देवेश कस्त्वं किञ्च चिकीर्षसि । १० ॥
- यम उवाच पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोऽन्विता ।
 अतस्त्वामभिभाषामि विद्मि मा त्व शुभे यमम् ॥ ११ ॥
 अथ ते सत्यवान् भर्तां क्षीणायु पापिंशात्मन ।
 नेष्यामि तमहं यद्वा विद्म्ये तन्मे चिकीर्षितम् ॥ १२ ॥
- सावित्र्यु • श्रूयते भगवन् दृतामृतयागच्छन्ति मानवान् ।
 नेतुं किं भवान् कस्माद्गगतोऽमि स्थयं प्रभो । १३ ॥
- मार्ग • ३ • इत्युक्तं पितृराजस्ता भगवान् स्वचिकीर्षितम् ।
 यथायत् न्यममाख्यातु तत् प्रियायं प्रथक्रमे ॥ १४ ॥
 जमस्तु धर्ममयुक्ती रूपवान् गुणनागर ।

नाहीं मत् पुरुषैर्नतुमतीऽस्मि स्वयमागत ॥ १५ ॥

तत सत्यवत कायात् पाशवद्धं वशङ्गतम् ।

अगुप्तमात्र पुरुष निपचक्रुर्षं यमो धलात् ॥ १६ ॥

तत समुद्भूतप्राण गतश्वास हतप्रभम् ।

निर्विचेष्ट शरीर तद् बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७ ॥

यमस्तु त ततो ब्रह्म्या प्रयातो दक्षिणामुख ।

सावित्री चैव दु खार्ता यममेवान्वगच्छत ।

नियम व्रतसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८ ॥

यम उ० नियत्तं गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्योर्ध्वदेहिकम् ।

कृत भर्तुस्त्वया नृण्यं यावद्गम्य गत त्वया ॥ १९ ॥

सावित्र्यु० यत्र मे नियत भर्ता स्वय वा यत्र गच्छति ।

मया च तत्र गन्तव्यमेव धर्मं सनातन ॥ २० ॥

तपसा गुरुभक्त्या च भर्तुं स्नेहाद् व्रतेन च ।

तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गति ॥ २१ ॥

प्राहु साप्तपद मैत्र वृधास्तत्त्वार्थं दर्शिन ।

मित्रताञ्च पुरस्कृत्य किञ्चिद्दृष्ट्यामि तच्छृणु ॥ २२ ॥

नानात्मवन्तस्तु यने चरन्ति धर्मञ्च वासञ्च प्रतिश्रयञ्च ।

विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति तस्मात् सन्तो धर्ममाहु प्रधानम् ।

एकस्य धर्मस्य सता मतेन सर्वं स्म त मार्गं मनुप्रपन्ना ।

साधैद्वितीयमावृतीपञ्चवाच्छेत्तस्मात्सन्तो धर्ममाहु प्रधानम् ।

यम उवाच नियत्तं लुष्टोऽस्मि तथानया गिरा स्वराक्षरव्यञ्जनहेतु युक्त्य

वर वृणीष्वेह विनास्य जीवितं ददामि ते सर्वमनिन्दिते य

सावित्र्युवाच द्युतं च राज्याह्वनवासमाश्रितो यिनष्टयन् श्वशुरो ममाश्र

म तत्र्यक्षदुर्बलयान् भयेन्नृपस्तथ प्रसादात् ज्वलनाकंसत्रिभ ।

यम उवाच ददामि तेऽहं तमनिन्दिते वर यथा त्वयोक्तं भयिता च तत्र

सवाध्यना ग्लानिमिथोपलक्षये नियत्तं गच्छस्य न ते श्रमो भये

सावित्र्यु० श्रम कुतो भर्तुंसमीपतो हि मे पतो हि भर्ता मम सा गतिः

यत पतिं नेष्यति तत्र मे गतिं सुरेण भूयश् यथो नियोष

सता सकृत् महत्तमीप्सितं पर तत पर मित्रमिति प्रचक्षते

न चाफलं सतपुरुषेण सङ्गतं ततः सतां सन्निवसेत् समागमे ॥२८॥

यम उवाच मनोऽनुकूलं बुधबुद्धिबर्द्धनं त्वया यदुक्तं वचनं हिताश्रयम् ।

विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं द्वितीयं वरयस्व भाविनि ॥३०॥

सावित्र्याच हृतं पुरा मे श्वगुरस्य धीमतः स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिवः ।

जज्ञात् स्वधर्मान्न च मे गुरुर्यथा द्वितीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥३१॥

यम उवाच स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरान्न च स्वधर्मात् परिहास्यते नृपः ।

कृतेन कामेन मयानृपात्मजे निवर्त्तं गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥३२॥

सावित्र्याच प्रजाम्त्वयैता नियमेन संयता नियम्य चैता नयसे निकामया ।

ततो यम त्वं तव देव विश्रुतं निबोध चेनां गिरमीरितां मया ॥३३॥

श्रद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

श्रनुग्रहश्च दानञ्च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४ ॥

एवम्प्रायश्च लोकीऽयं मनुष्या भक्तिपेशलाः ।

सन्तस्त्रिधाप्यभिन्नेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५ ॥

यम उवाच पिपासितस्येव भवेद्यथा पयस्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।

विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं दृषीष्वेह शुभे यदिच्छसि ३६

सावित्र्याच ममानपत्य पृथिवीपतिः पिता भवेत् पितु पुत्रशतं तयौरसम् ।

कुलस्य सन्तानकरञ्च यद्भवेत् तृतीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३७ ॥

यम उवाच कुलस्य सन्तानकरं सुवर्द्धंशं शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।

कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्त्तं दूरं हि पयस्त्वमागता ॥३८॥

सावित्र्याच न दूरमेतन्मम भर्तृसन्निधी मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।

अथ ब्रजत्रेव गिरं समुद्यतां मपोक्ष्यमाना शृणु भूय एव च । ३९ ।

दिवस्त्रतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत उच्यसे दुषैः ।

समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजास्ततन्मवेद्देश्वर धर्मराजता ॥ ४० ॥

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः ।

तस्मात् सत्सु विशेषेण मर्षः प्रणयमिच्छति ॥ ४१ ॥

मीहृदात् मर्षं भूतानां विश्वासी नाम ज्ञायते ।

तस्मात् सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जन ॥ ४२ ॥

यम उवाच उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने शुभे न तादृक् त्वदृते श्रुतं मया ।

अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं वरं चतुषं वरयस्व गच्छ च । ४३

- साविश्रुवाच समात्मज्ञं सत्यवतस्तथीरसं भवेदुभाभ्यामिह यत् कुलोद्बहम् ।
शतं सुतानां बलवीर्य्यंशालिनामिदं चतुष्वरयामि ते वरम् ४४
- यम उवाच शतं सुतानां बलवीर्य्यंशालिनां भविष्यति प्रीत करं तवायले ।
परिश्रमस्ते न भवेन् नृपात्मजे निवर्त्तं दूरं हि पद्यस्त्वमागता । ४५
- साविश्रुवाच सतां सदा शाश्वत धर्मवृत्तिः सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।
सतां सद्भिर्ना फलः सङ्गमो ऽस्ति सद्भ्यो भयं नानुवर्त्तन्ति संतः । ४६
संतो हि सत्येन नयन्ति सूर्य्यं संतो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
संतो गतिर्भूत भव्यस्य राजन् सतां मध्ये नावसीदन्ति संतः ॥४७॥
शार्य्यजुष्ट मिदं वृत्त मिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुवांशा नावेक्षन्ति परस्परम् ॥ ४८ ॥
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन् नियतं सत्सु नित्यं तस्मात् संतो रक्षितारो भवन्ति । ४९
- यम उवाच यथा यथा भाषसि धर्मं संहितं मनो ऽनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्ति रुत्तमा वरं वृणीष्व प्रथितं पतिव्रते । ५०
- साविश्रुवाच न तेऽपवर्गः सुकृता द्विना कृतस्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं यथा मृता ह्येव महं पतिं विना ॥५१॥
न कामये भर्तृ विना कृता सुखं न कामये भर्तृ विनाकृता दिवम् ।
न कामयेभर्तृ विनाकृताश्रियं न भर्तृ हीनाव्यवसामिजीवितुम् ॥५२॥
वरातिसर्गः शतपुत्रता मम त्वयैव दत्तो ह्यियते च मे पतिः ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३ ॥
- मार्क० उवाच तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्री मिदं मव्रवीत् ॥ ५४ ॥
- यम० उ० एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थः स भविष्यति ॥ ५५ ॥
चतुर्वर्षं शतायुश्च त्वया सार्द्धं मवाप्स्यति ।
दृष्ट्वा यज्ञीश्च धर्मण रूपातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६ ॥
त्वयि पुत्र शतं चैव सत्यवान् जनयिष्यति ।
ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ॥ ५७ ॥
रूपातास्त्वन्नाम धेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ।

पितुश्च ते पुत्र शतं भविता तव मातरि ॥ ५८ ॥
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्र पौत्रिणः ।
भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ५९ ॥

माकं० ३०

एवं तस्यै वरं दत्त्वा घर्मराजः प्रतापवान् ।
नियत्तयित्वा सावित्रीं स्यमेव भवनं ययौ ॥ ६० ॥
सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।

जगाम तत्र यत्रास्य भर्तुः श्यावं कलेवरम् ॥ ६१ ॥

सा भूमौ प्रेत्य भर्तारं मुपसृत्यौप गृह्य च ।

उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुप विवेश ह ॥ ६२ ॥

संज्ञाञ्च स पुनर्लब्ध्वा सावित्री मध्यभापत ।

प्रोप्यागत इव प्रेम्ना पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६३ ॥

सायवानुवाच

सुचिरं तव सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावयोधितः ।

क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां सञ्चकर्षे ह ॥ ६४ ॥

सावित्र्युवाच

सुचिरं त्वं प्रसुप्तोऽसि मनाङ्के पुरुषर्षभ ।

गतः स भगवान्देवः प्रजा संयमनो यमः ॥ ६५ ॥

विश्रांतोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।

यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६६ ॥

माकं० ३०

उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।

दिशः सर्वा वनांताश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६७ ॥

फलाहारोऽस्मि निष्क्रांतस्त्वया सह सुमध्यमे ।

ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभदत् ॥ ६८ ॥

शिरोगितापरुन्तप्तः स्वत्तुं चिरन्तग्वनुद्यन् ।

ततोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६९ ॥

त्वयोप गूढस्य च मे निद्रयोपहृतं मनः ।

ततो ऽपश्यं तमो घोरं पुरुषञ्च महौजसम् ॥ ७० ॥

तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।

स्यमेन यदि वा दृष्टो मयि वा सत्यमेव तत् ॥ ७१ ॥

तमुवाच सावित्री रजनी ध्यवगाहते ।

श्वस्ते नद्यं यथावृत्तं मात्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७२ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
 विगाढा रजनी चेष निवृत्तश्च दिवाकर ॥ ७३ ॥
 नक्तुञ्जराश्चरन्त्येते हृष्टा क्रूरा भिभाषिण ।
 श्रयन्ते पर्यशब्दाश्च मृगाणाञ्चरता वने ॥ ७४ ॥
 एतान् घोरान्छि वानादान् दिश दक्षिण पश्चिमाम् ।
 आस्थाय विरुवन्त्युग्रा कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७५ ॥

सत्यवानुवाच

धन प्रतिभयाकार घनेन तमसा वृतम् ।
 न विद्यास्यसि पन्थान गन्तुञ्चैव न शक्त्यसि ॥ ७६ ॥

सावित्र्युवाच

अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्ष स्थितो ज्वलन् ।
 वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्नि क्वचित् क्वचित् ॥ ७७ ॥
 ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वत ।
 काष्ठानीमानि सन्तीह जहि सन्तापमात्मन ॥ ७८ ॥
 यदि नोत्सहसे गन्तु सरुज त्वा हि लक्षये ।
 न च ज्ञास्यसि पन्थान तमसा सवृते वने ॥ ७९ ॥
 श्व प्रभाते वने दृश्ये पास्यावोऽनुमते तव ।

सत्यवानुवाच

वसावेह क्षपामेका रुचित यदि तेऽनघ ॥ ८० ॥
 शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
 मातापितृभ्यामिच्छामि सङ्गम त्वत्प्रसादजम् ॥ ८१ ॥
 न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वा मयाश्रम ।
 श्रनागताया सन्ध्याया माता मे प्ररुशद्धि नाम् ॥ ८२ ॥
 दिवापि मयि निष्क्रान्ते सन्तप्येते गुरू मम ।
 विचिनोति हि मा तात सहैवाश्रम वासिभि ॥ ८३ ॥
 मात्रा पित्रा च सुभृश दु खिताभ्या मह पुरा ।
 उपालब्धश्च बहुशश्चिरेणा गच्छसीति हि ॥ ८४ ॥
 कात्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।
 तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःख भविष्यति ॥ ८५ ॥
 पुरा मामूचतुञ्चैव रात्रावस्त्रायमाणकौ ।
 भृश सुदु खितौ वृद्धौ बहुश प्रीति समुती ॥ ८६ ॥

त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्त्तमपि पुत्रक ।
यावद्वरिष्यसे पुत्र तावती जीवितं ध्रुवम् ॥ ८७ ॥
वृद्धयोरन्धयोर्यष्टिस्त्वयि वंगः प्रतिष्ठतः ।
त्वयि पिपठय कीर्त्तिश्च सन्तानश्रावयोरिति ॥ ८८ ॥
माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ।
अहञ्च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रमापदमास्थितः ॥ ८९ ॥
मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितु मुत्सहे ।
व्यक्तना कुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मन ॥ ९० ॥
एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्या श्रमवासिनाम् ।
नात्मान मनुशोचामि यथाहं पितरं गुणे ॥ ९१ ॥
भर्तारञ्चाप्यनुगतां मातरं परितुर्वलाम् ।
मत्कृतेन हि तावद्य सन्तापं परमेष्ठ्यतः ॥ ९२ ॥
जीवन्ता वनुजीवामि मत्तय्यौ तौ नयेति ह ।
तयोः प्रियं मे कर्त्तव्य मिति जानामि चाप्यहम् ॥ ९३ ॥

भा. सं. १०५३. एवमुक्त्वा च धर्मात्मा गुरुमक्ती गुरु प्रियः ।
वच्छिद्य व्याहू दुःखार्त्तः सुखरं प्ररुद ह ॥ ९४ ॥
ततोऽब्रवीत्तया दृष्ट्वा भर्तारं शोककार्षितम् ।
प्रसृज्याश्रुषि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मधारिणी ॥ ९५ ॥
यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।
श्वश्रू श्वशुरभट्टं खां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ९६ ॥
न स्मराम्युक्तपूर्वां वै स्त्रीरेऽप्यनृतां गिरम् ।
तेन मत्पेन तावद्य भ्रितेतां श्वशुरी नम ॥ ९७ ॥
कामये दर्शनं पित्रोयांहि सावित्रि मा चितम् ।
परा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ॥ ९८ ॥
न जीविष्ये वरारोहे मत्पेनात्मानमालमे ।
यदि धर्मं च ते बुद्धिर्मांश्चेज्जीवन्त मिच्छामि ।
मम प्रियं वा कर्त्तव्यं गच्छाद्याश्रममन्तिकान् ॥ ९९ ॥
भा. सं. १०५४. सावित्री तत उत्थाप केगान् संशय्य भाविनी ।
पति मुत्थापयामास बाहुभ्यां परिरुह्य वै ॥ १०० ॥

उत्थाय सत्यवांशापि विगृज्याङ्गानि पाणिना ।
 सर्वा दिग्ः समालोक्य कठिने दृष्टि मादधे ॥ १०१ ॥
 तमुवाचाथ सावित्री स्वः फलानि हरिष्यसि ।
 योगक्षेमार्थं मेतत्ते नेष्यामि परशुन्त्वहम् ॥ १०२ ॥
 कृत्वा कठिन भारं सा वृक्षगात्रा यलम्बिनम् ।
 गृहीत्वा पाशुं भर्तुः सकाशे पुनरागमत ॥ १०३ ॥
 वामे स्कंधे तु वामोरुर्भर्तुं द्याहुं निवेश्य च ।
 दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम गजगामिनी ॥ १०४ ॥

सत्यवानवाच

श्रम्यास गमनाद्भीरु पन्थानो विदिता मम ।
 वृक्षां तरालोकितया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०५ ॥
 आगतौ स्वः पथा येन फलान्यथ चितानि च ।
 यथा गतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०६ ॥
 पलाशरगडे धैतस्मिन् पंथा व्यावर्त्तते द्विधा ।
 तस्योत्तरेण य पंथा स्तेन गच्छ तरस्य च ॥ १०७ ॥
 स्वस्योऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितरा युभौ ।
 ब्रुवन्नेव त्वरायुक्तः संप्रदायाश्रमं प्रति ॥ १०८ ॥

मार्क० ३०
 श० २६७

एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महाबलः ।
 लब्ध चतुः प्रसन्नायां दृष्टां सर्वं ददर्श ह ॥ १ ॥
 स सर्वानाश्रमान् गत्वा शैव्यया सह भाव्यया ।
 पुत्र हेतोः परामार्त्तिं जगाम भरतर्षभ ॥ २ ॥
 तावाश्रमानदीशैव वनानि च सरांभि चं ।
 तस्यां निशि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजन्मतुः ॥ ३ ॥
 श्रुत्वा शब्दन्तु यं कश्चिदुन्मुखी सुतशङ्कया ।
 साविद्रया सहितोऽभ्येति सत्यवानित्यभाषतान् ॥ ४ ॥
 भिन्नैश्च परुषैः पादैः सत्रणैः शोणितो क्षितैः ।
 कुशकण्ठकविदाङ्गावुन्मत्तायिव धावतः ॥ ५ ॥

ततोऽभिसृत्य ते विंशैः सर्वै रान्नमवासिभिः ।
 परिवार्य्यं समाश्वस्य तावानीतो स्वमाश्रमम् ॥ ६ ॥
 तत्र भार्यासहायः स वृतो बृद्धैस्तपोधनैः ।
 आश्वसितो विचित्रार्थैः पूर्वाज्ञां कथाश्रयैः ॥ ७ ॥
 ततस्तौ पुनराश्वस्तौ बृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ।
 बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८ ॥
 पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककपितौ ।
 हा पुत्र ! हा साध्वि वधु ! कासि कासीत्यरोदताम् ।
 ब्राह्मणः सत्यवाक् तेषामुवाचेर्दं तयो वचः ॥ ९ ॥

गुरुर्वाङ्माच यथास्य भार्या साध्वित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १० ॥
 गौतम उवाच वेदाः साङ्गा मयाऽधीता स्तपो मे सञ्चितं महत् ।
 कौमारं ब्रह्म त्रय्यञ्च गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११ ॥
 समाहितेन धीर्शानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।
 वायुमदोपवासञ्च कृतो मे विधिवत् सदा ॥ १२ ॥
 जनेन तपसा वेद्वि सर्वं परचिकीर्षितम् ।
 सत्यमेतन्नियोधध्वं प्रियते सत्यवानिति ॥ १३ ॥

शिष्य उवाच उपाध्यायस्य मे वक्त्रात् यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।
 नैव जातु भवेन्निष्प्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४ ॥

शपथ उचुः यथास्य भार्या साध्वित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
 अवैधव्यकरै र्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५ ॥

भरद्वाज उ० यथास्य भार्या साध्वित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६ ॥

दारभ्य उ० यथा दृष्टिः प्रष्टता ते साध्विण्याश्च यथा व्रतम् ।
 गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७ ॥

भाग्यन्व उ० यथा यदृन्ति शान्तायां दिशि धै मृगपक्षिणः ।
 पार्थिवी च प्रवृत्तिरने तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८ ॥

धौम्य उवाच मर्धगुणै रुषेत स्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
 दीपांसु मंत्रलोषेत स तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९ ॥

- माकंयदेव ४० एवमाशवासित स्तैस्तु सत्यवाग्भि स्तपस्त्रिभि ।
 तास्तान् निगणयन् सर्वा स्तत स्थिर इवाभवत् ॥ २० ॥
 ततो मुहूर्त्तात् सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
 आङ्गामाश्रम रात्री प्रहृष्टा प्रयिवेश ह ॥ २१ ॥
- प्राज्ञया ऊचुः पुत्रेण सङ्गत तान्तु चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।
 सर्वे वय वै पृच्छामो वृद्धि वै पृथिवीपते ॥ २२ ॥
 समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
 चक्षुष द्यात्मनो लाभात् त्रिभि दिष्ट्या विबहुंसे ॥ २३ ॥
 सवरोऽस्नाभिरुक्त यत् तथा तन्नात्र शशय ।
 भूयो भूय समृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४ ॥
 ततोऽग्नि तत्र सज्जाल्य द्विजास्ते सर्व एव हि ।
 उपासाञ्चक्रिरे पार्यं द्युमत्सेन महीपतिम् ॥ २५ ॥
 शैथ्या च सत्यवाश्चैव सावित्री चैकत स्थिता ।
 सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोका समुपाविशन् ॥ २६ ॥
 ततो राज्ञा सहासीना सर्वे ते वनवासिन ।
 जातकौतूहला पार्यं पप्रच्छुर्नृपते सुतम् ॥ २७ ॥
- अपय ऊचुः प्रागेव नागत कस्मात् सभार्य्येण त्वया विभो ।
 विरात्रे चागत कस्मात् कोऽनुबन्धस्तवाभवत् ॥ २८ ॥
 सन्तापित पिता माता वयञ्चैव नृपात्मज ।
 कस्मादिति न जानीमस्तत् सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥
- सत्यनानुवाच पित्राहमभ्यनुज्ञात सावित्रीसहितो गत ।
 अथ मेऽभूच्छिरे दुःख वने काष्ठानि भिन्दत ३० ॥
 सुप्तश्चाह वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।
 तावत् काल न च मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१ ॥
 सर्वपाप्मेव भवता सन्तापो मा भवेदिति ।
 अतो विरात्रागमन नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२ ॥
- गौतम इवाच अकस्माच्चक्षुष प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितु ।
 नास्य त्व कारण वेत्सि सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥
 श्रोतुमिच्छामि सावित्री त्व हि वेत्थ पराधरम् ।

त्वां हि जानामि सावित्री सावित्रीमिध तेजसा ॥ ३४ ॥

त्यमत्र हेतुं जानीये तस्मात् सत्यं निरुच्यताम् ।

रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र वदस्व नः ॥ ३५ ॥

सावित्र्या च

एवमेतद्यथा वेत्थ सङ्कल्पो नान्यथा हि व ।

न हि किञ्चिद् रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमेव तत् ॥ ३६ ॥

मृत्युर्मे पत्पुराख्यातो नारदेन महात्मना ।

स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७ ॥

सुप्तञ्चैनं यमः साक्षादुपागच्छत् सकिङ्करः ।

स एनमनयद् यद्ध्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८ ॥

अस्तौपं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम् ।

पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ३९ ॥

षष्ठुपी च स्वराज्यञ्च द्वी वरी श्वशुरस्य मे ।

लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणाञ्चात्मन शतम् ॥ ४० ॥

चतुर्वर्षशतायुर्म भतां लब्धश्च सत्यवान् ।

भर्तुर्हि जीवितार्थन्तु मया चीर्णन्त्विदं व्रतम् ॥ ४१ ॥

एतत् सर्वं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।

यथावृत्तं सुखोदकैर्मिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२ ॥

अथ ७७

निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं कुलं नरेन्द्रस्य तमीमये हृदे ।

त्यया मुशीलव्रतपुण्यया कुलं समुद्रधृतं साध्यि पुनः कुलीनया ॥ ४३ ॥

मार्ति ४०

तथा प्रगस्य क्षभिपृष्य चैव यरस्त्रियं तामृषयः समागताः ।

नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४ ॥

मार्ति ३०
अ० १६८

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।

कृतपूर्वाङ्गिकाः सर्वे समयुक्ते तपोधनराः ॥ १ ॥

तदेव सर्वं सायिक्रिया महाभाग्यं महर्षयः ।

द्युमतमेनाय नातृष्यन् कथयन्त पुनः पुनः ॥ २ ॥

ततः प्रकृतयः सर्वाः शालयोभ्योऽभ्यागता नृप ।

आचरन्मुनिहतस्यैव स्थेनामात्येन तं द्विपम् ॥ ३ ॥

तं मन्त्रिणा हृतं श्रुत्वा सप्तहायं सवान्धवम् ।
 न्ययेदयन् तथावृत्तं विद्रुतञ्च द्विपद्द्वलम् ॥ ४ ॥
 ऐकमत्यञ्च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
 सषड्दुर्वाप्यचक्षु र्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५ ॥
 अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
 प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गश्च ते बलम् ॥ ६ ॥
 प्रयाहि राजन् भद्रन्ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
 श्रध्यास्व चिररात्राय पितृ पैतामहं पदम् ॥ ७ ॥
 चक्षुष्मन्तश्च तं दृष्ट्वा राजानं व्यपुषान्वितम् ।
 मूढ्भ्रां निपतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ल लोचनाः ॥ ८ ॥
 ततोऽभिवाद्य तान् घृष्टान् द्विजानाश्रमवासिनः ।
 तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९ ॥
 शैव्या च सह सावित्र्या स्यास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
 नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृतः ॥ १० ॥
 ततोऽभिपिपिसुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।
 पुत्रद्व्यास्व महात्मानं यौवराज्येऽभ्यपेषयन् ॥ ११ ॥
 ततः कालेन महता सावित्र्याः क्षीर्त्तिवर्हुनम् ।
 तद्वै पुत्रशतं जज्ञौ शूराणाम निवर्त्तिनाम् ॥ १२ ॥
 श्रावदृशां सोदराणाञ्च तथैवाम्या भयत् गतम् ।
 मद्रापिपम्याश्यपते मालिन्यां गुगणद्वयम् ॥ १३ ॥
 एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः प्रसुर एव च ।
 भक्तुः दुःखान् सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात् समुद्घृतम् ॥ १४ ॥
 तत्सर्वेषापि पत्न्यासी द्रौपदी गीलमग्मता ।
 तारयिष्यति यः सर्वांश्च सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५ ॥
 वैशम्पायन उ० एयं न पाण्डवन्तेन अनुनीतो महारमना ।
 विग्रीवो विज्वरो राजन् काम्यके न्यययत् तदा ॥ १६ ॥
 दधेदं शृणुषाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ।
 स सुखी सर्वमिहापी न दुःखं प्राप्नुयात्तरः ॥ १७ ॥

अनसूया सीता संवादः ।

भाग० सर्गं
११७

सीऽत्रे राश्रम नासाद्य तं वचन्दे महापथाः ।
 तं चापि भगवानत्रिः पुत्रवत् प्रत्यपद्यत ॥ ५ ॥
 स्वपमातिष्यन्नादिश्य सर्वमस्य सुष्ठत्कृतम् ।
 सौमित्रिं च महाभागं सीतां च समसान्त्वयत् ॥ ६ ॥
 पत्नीं च तमनु ग्राह्यां वृद्धा मामंश्रुय सत्कृतान् ।
 सांत्वयामास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ ७ ॥
 अनसूयां महाभागं तापसां धर्मचारिणीम् ।
 प्रतिगृह्णीष्व वैदेही मन्त्रवीट्टपि सत्तमः ॥ ८ ॥
 रामाय चाचक्षे तां तापसां धर्मचारिणीम् ।
 दग्धपांशुनावृष्टया दग्धे लोके निरन्तरम् ॥ ९ ॥
 यथा मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता ।
 उग्रैश्च तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता ॥ १० ॥
 दग्धवर्षं सहस्राणि यथा तप्तं महत्तपः ।
 अनसूया व्रतैस्तात प्रत्यूहाय निदर्हिताः ॥ ११ ॥
 देवकार्ये निमित्तं च यथा संत्वरमाख्या ।
 दग्धरात्रं कृतारात्रिः श्रेयं मातेव ते ऽनघ ॥ १२ ॥
 तामिमां सर्वं भूतानां नमस्कार्यां तपस्विनीम् ।
 अभिगच्छतु वैदेही वृद्धा मक्रोधनां सदा ॥ १३ ॥
 गृध्रं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा च राघवः ।
 सीतामालोक्य धर्मज्ञा मिदं वचनं मन्त्रवीत् ॥ १४ ॥
 राजपुत्रि श्रुतं त्वेतन् मुनेरस्य समीरितम् ।
 श्रेयोयमात्मनः शीघ्रं मभिगच्छ तपस्विनीम् ॥ १५ ॥
 अनसूयेति या लोके कर्मभिः स्याति नागता ।
 तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनीम् ॥ १६ ॥
 सीता त्वेतद्दृष्टः श्रुत्या राघवस्य यगस्विनी ।
 तामत्रि पत्नीं धर्मज्ञा मभिषक्राम मेधिनी ॥ १७ ॥
 गिपिनां यमितां वृद्धां जरा पांडुरमृदंजाम् ।

सततं वेपमानाङ्गीं प्रयाते कदली मिव ॥ १८ ॥
 तां तु सीता महाभाग मनसूयां पतिव्रताम् ।
 अभ्यवाद्य दव्यग्रा स्वं नाम समुदाहरत् ॥ १९ ॥
 अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तां दमान्विताम् ।
 बद्धाञ्जलि पुटा हृष्टा पर्यपृच्छ दनायमम् ॥ २० ॥
 ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणीम् ।
 सान्त्वयन्त्य ब्रवीद् बद्धा दिष्टया धर्म मन्वेत्तसे ॥ २१ ॥
 त्यक्त्वा छातिजनं सीते मानवृद्धिं च मानिनि ।
 श्रवरुद्धं यने रामं दिष्टया त्वमनु गच्छसि ॥ २२ ॥
 नगरस्थो वनस्थो वा शुभो वा यदि वा शुभः ।
 यासां स्त्रीणां प्रियो भक्तो तासां लोका महोदयाः ॥ २३ ॥
 दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः ।
 स्त्रीशामार्यं स्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥ २४ ॥
 नातो विशिष्टं पश्यामि दान्धवं विमृशन्त्यहम् ।
 सर्वत्र योग्यं वैदेहि तपः कृतमिवाप्ययम् ॥ २५ ॥
 नत्वेव मनुगच्छन्ति गुणदोष मसत् स्त्रियः ।
 काम यत्कथ्य हृदया भर्तृनायाश्चरन्ति याः ॥ २६ ॥
 प्राप्नुवंत्य यशश्चैव धर्मभ्रंशं च मैघिलि ।
 अकार्यवश भापन्नाः स्त्रियो याः खलु तद्विधाः ॥ २७ ॥
 त्वद्विधास्तु गुणैर्मुक्ता दृष्टलोकपरायराः ।
 स्त्रियः स्वर्गं चरिष्यन्ति यथा पुण्यकृतस्तथा ॥ २८ ॥

अयो० पा०
 ११८

सा त्वेव मुक्ता वैदेही त्वनमूया नमूयया ।
 प्रतिपूज्य यथो मन्दं प्रयक्तु मुपचक्रमे ॥ १ ॥
 नैतदाश्चयं मायायां यन्मां त्वमनु भापसे ।
 विदितं तु ममाप्येत द्यया नायाः पतिगुरुः ॥ २ ॥
 यद्यप्येष भयेद्भतां अनार्यो वृत्तिवर्जितः ।
 अद्वैधमत्र यतैर्यं तथाप्येष मया भवेत् ॥ ३ ॥
 किं पुनर्यो गुणः स्यात्पः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ।

स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवत् पितृवत् प्रियः ॥ ४ ॥
 यां वृत्तिं वर्तते रामः कौशल्यायां महाबलः ।
 तामेव नृप नारीणा मन्यासानपि वर्तते ॥ ५ ॥
 सकृद्दृष्टा स्वपि स्त्रीषु नृपेण नृपवत्सलः ।
 मातृवद् वर्तते वीरो मान मुत्सङ्ग्य धर्मयित् ॥ ६ ॥
 आगच्छन्त्याश्च विजनं वनमेवं भयावहम् ।
 समाहितं हि मे श्वश्रा हृदये यत्स्विरं मन ॥ ७ ॥
 पाणिप्रदानकाले च यत् पुरा त्वग्नि सन्निधौ ।
 अनुशिष्टं जनन्या मे वाक्यं तदपि मे धृतम् ॥ ८ ॥
 न विस्मृतं तु मे सर्वं वाक्यैः स्त्रीधर्मं चारिणि ।
 पति शुश्रूषणान्तर्यास्तपो नान्यद्वि धीयते ॥ ९ ॥
 सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गं महीयते ।
 तथा वृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम् ॥ १० ॥
 धरिष्ठा सर्वनारीणा मेया च दिवि देवता ।
 रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्तं मपि दृश्यते ॥ ११ ॥
 एवं विधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः ।
 देवलोके महीयन्ते पुण्येन स्वेन कर्मणा ॥ १२ ॥
 ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सीतया वचः ।
 गिरस्या प्राय घोषाच्च मैथिलीं हर्षयन्त्युत ॥ १३ ॥
 नियमैर्विं विधै रामं तपो हि महदस्ति मे ।
 तत् संश्रित्य यत्नं सीते हृदये त्वां शुचिव्रते ॥ १४ ॥
 उपपन्नं च युक्तं च यचनं तत्र मैथिलि ।
 प्रीता चास्मपुचितां सीते करवाणि प्रियं च किम् ॥ १५ ॥
 तस्यास्त दृचनं श्रुत्वा विस्मिता मन्दविस्मया ।
 कृत मित्यप्रयोत्सीता तपोयत्नं समन्वियताम् ॥ १६ ॥
 सा त्वेव मुक्ता धर्मज्ञा तथा प्रीततरा भवत् ।
 सफलं च प्रहर्षन्ते हन्त सीते करोम्यहम् ॥ १७ ॥
 इदं दिव्यं धरं मात्स्यं घञ्ज माभरणानि च ।

अङ्गरागं च वैदेहि महार्हं मनु लेपनम् ॥ १८ ॥
 मया दत्तमिदं स्वीते तव गात्राणि शोभयेत् ।
 अनुरूप मसंक्रिष्टं नित्यमेव भविष्यति ॥ १९ ॥
 अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे ।
 शोभयिष्यसि भर्तारं यया श्रीर्विष्णु मव्ययम् ॥ २० ॥
 सा यस्त्र महारागं च भूषणानि स्रजस्तथा ।
 श्लिष्टाङ्गलि पुटा धीरा समुपास्त तपोधनाम् ॥ २१ ॥

सीतायाः पातिव्रतम् ॥

सुन्दर० सर्ग ४ स निर्जित्य पुरीं लङ्कां श्रेष्ठं तां कामरूपिणीम् ।
 विक्रमेण महातेजा हनूमान् कपि सत्तमः ॥ १ ॥
 श्रद्धारेण महाधीर्यः प्रकार मय पुत्रवे ।
 निशि लङ्कां महासत्वो विवेश कपि कुञ्जरः ॥ २ ॥
 सुन्दर० सर्ग १५ स वीक्षमाण स्तत्रस्थो मार्गनाथश्च मैथिलीम् ।
 श्रवेक्षमाणाश्च महौं सर्वां तामन्वयेक्षत ॥ १ ॥
 अशोक वनिकायां तु तस्यां घानर पुंगवः ।
 स ददर्श विदूरस्थं चैत्य प्रासाद मूर्जितम् ।
 मध्ये स्तम्भ सहस्रेण स्थितं कैलास पाण्डुरम् ॥ १६ ॥
 प्रवाल कृत सीपानं तप्त काञ्चन वेदिकम् ।
 मुष्णन्त मिव चद्रूपि द्योतमान मिवश्रिया ॥ १७ ॥
 निर्मलं प्रांशु भाद्यत्वा दुल्लिखन्त मिवाम्बरम् ।
 ततो मलिन संवीतां राहसीभिः समावृताम् ॥ १८ ॥
 उपवास कृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ।
 ददर्श शुक्ल पद्मादी चन्द्ररेखा मिवामलाम् ॥ १९ ॥
 मन्द प्रख्याय मानेन रूपेण रुचिर प्रभाम् ।
 पिनद्धां धूम जालेन शिखा मिव विभावसीः ॥ २० ॥
 पीते नैकेन संवीतां क्लिष्टे नोत्तम वाससा ।
 सपङ्का मन लंकारां विपद्गा मिव पद्मिनीम् ॥ २१ ॥

पीडितां दुःख संतप्तान् परिक्षीणां तपस्विनीम् ।
 ग्रहेणाङ्गारकेशोव पीडिता मिव रोहिणीम् ॥ २२ ॥
 अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनऽशनेन च ।
 शोकध्यान परां दीनां नित्य दुःख परायणाम् ॥ २३ ॥
 प्रियं जन मपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम् ।
 स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणेनाऽऽवृतामिव ॥ २४ ॥
 सुसाहों दुःखसंतप्तान् व्यसनानामऽकोविदाम् ।
 तां विलोक्य विशालाक्षी मधिकं मलिनां कृशान् ॥ २६ ॥
 तर्कयामास सीतेति काररौ रूपपादिभिः ॥ २७ ॥
 इयं कनकवर्णाङ्गी रामस्य महिषी प्रिया ।
 प्रणष्टापि सती यस्य मनसो न प्रणश्यति ॥ २८ ॥
 इयं ना यत् कृते राम शत्रुभिर्निह तप्यते ।
 कारुण्येनाऽऽनृगंस्येन शोकेन मदनेन च ॥ ४९ ॥
 स्त्री प्रणष्टेति कारुण्या दाश्रिते त्पानृगंस्यतः ।
 पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च ॥ ५० ॥
 तस्या देव्या यथा रूप मङ्ग प्रत्यङ्ग सीष्ठवम् ।
 रामस्य च यथारूपं तस्येय मसितेक्षणम् ॥ ५१ ॥
 अस्था देव्या मन स्तस्मिंस्तम्य चाम्ब्यां प्रतिष्ठितम् ।
 तेनेयं म च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५२ ॥
 दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यदज्ञया प्रभुः ।
 धारयत्पात्मनो देहं न शोकेनायमीदति ॥ ५३ ॥
 एयं सीतां तथा दृष्ट्वा दृष्टः पवनसंभवः ।
 जगाम मनसा रामं प्रगृहं च तं प्रभुम् ॥ ५४ ॥

मुग्धरामो १० प्रगृह्य तु प्रगृह्यतां सीतां तां हरिपुंगवः ।
 गुलाभिरामं रामं च पुनश्चिन्ता परीऽभवत् ॥ १ ॥
 म मुहूर्तमिव ध्यात्वा यास्पपयां कुनेक्षणः ।
 सीतामाश्रित्य तेजस्यी हनुमान् विललाप ह ॥ २ ॥

मान्या गुरुविनीतस्य लक्षणास्य गुरुप्रिया ।
 यदि सीता हि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३ ॥
 यदि राम समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् ।
 अस्याः कृते जगच्छापि युक्तमित्येव मे मतिः ॥ १३ ॥
 राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकात्मजा ।
 त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नामुयात् कलाम् ॥ १४ ॥
 विक्रान्तस्वार्यशीलस्य संपुण्ड्रनिवर्तिनः ।
 स्नुषा दशरथस्यैषा ज्येष्ठा राज्ञी यशस्विनी ॥ १५ ॥
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः ।
 इयं सा दयिता भार्या राज्ञसीवश सागत ॥ १८ ॥
 सर्वान् भोगान् परित्यज्य भर्तृस्त्रे ह्यवलात् कृता ।
 अचिन्तयित्वा कष्टानि प्रविष्टा निर्जनं वनम् ॥ १९ ॥
 संतुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणा परा ।
 या परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा ॥ २० ॥
 सेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुस्मितभाषिणी ।
 सहते यातमामेता मनर्यानामभागिनी ॥ २१ ॥
 अरुया नूनं पुनर्लाभा द्वाघवः प्रीतिं मेप्यति ।
 राजा राज्यपरिभ्रष्ट पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३ ॥
 कामभोगैः परित्यक्ता हीना बन्धुजनेन च ।
 धारयत्यात्मनो देहं तत् समागमकाक्षिणी ॥ २४ ॥
 नैषा पश्यति राज्ञस्यो नेमान् पुष्पफलद्रुमान् ।
 एकस्थहृदया नूनं राम मेयानु पश्यति ॥ २५ ॥
 भर्ता नाम परं नार्याः शोभनं भूषणादपि ।
 एषा हि रहिता तेन शोभनाहां न शोभते ॥ २६ ॥
 दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभु ।
 धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावसीदति ॥ २७ ॥
 इमाम ऽसितकेशान्तां शतपत्रनिभेक्षणाम् ।
 उपार्हा दुःखितां छात्या ममापि व्यथितं मनः ॥ २८ ॥

मन्दा संग १८ तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पित पादपम् ।
 विचिन्वतश्च वैदेहीं किञ्चिच्छ्लेषा निशा ऽभवत् ॥ १ ॥
 श्रवेणमाणश्च तदा ददर्श कपिकुञ्जरः ।
 रूपयौवनसंपन्ना रावणस्य वरस्त्रियः ॥ २६ ॥
 ताभिः परिवृतो राजा सुरूपाभिर्भङ्गायशाः ।
 तन् मृगद्विजसंघुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ २७ ॥
 घृतः परमनारीभिस्ताराभिरिष चन्द्रमाः ।
 तं ददर्श महातेजा स्तेजोवन्तं महाकपिः ॥ २८ ॥
 रावणोऽयं महाबाहु रिति संचिन्त्य वानरः ।
 सोऽयमेव पुरा श्रेते पुरमध्ये शृहोत्तमे ॥
 अविप्लुतो महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ॥ ३० ॥
 स तथाप्युग्रतेजाः स निर्धूतस्तस्य तेजसा ।
 पत्रे गुह्यान्तरे सक्तो मतिमान् संघृतोऽभवत् ॥ ३१ ॥

गुणरत्नग १६ तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिन्दिता ।
 रूप यौवन संपन्नं भूषणोत्तम भूषितम् ॥ १ ॥
 ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ।
 प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ २ ॥
 ऊरुभ्या मुदरं ब्बाद्य याहुभ्यां च पयोधरी ।
 उपविष्टा विशालाक्षी रुदती वरयशिंनी ॥ ३ ॥
 दग्धप्रोवस्तु वैदेहीं रक्षितं रक्षकरीजक्षीः ।
 ददर्श दीनां दुःखातां नावं सन्ध्यामिवार्णवे ॥ ४ ॥
 असंघृतापामासीनां धरण्यां संगित व्रताम् ।
 द्विषां प्रपतितां भूमौ शारतामिव वनस्पतेः ॥ ५ ॥
 मलमदहन दिग्भाङ्गो मण्डनाहो ममण्डनाम् ।
 सुलानी पद्मदिग्धेय विभाति न विभाति च ॥ ६ ॥
 समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः ।
 संकम्प ह्यसंयुक्ते यांती मिय मनोरथैः ॥ ७ ॥

शुष्यन्तीं रुदती मेका ध्यान शोक परायणाम् ।
 दुःखस्यान्त मपश्यन्तीं रामा राममनुव्रताम् ॥ ८ ॥
 चेष्टमाना मया विष्टा पन्नगेन्द्र वधूमिव ।
 धूप्यमाना ग्रहेशेव रोहिणी धूमकेतुना ॥ ९ ॥
 वृत्तशीले कुले जाता साचारवति धार्मिके ।
 पुनः सस्कार मापद्या जातामिव च दुष्कुले । १० ॥
 सदामिव महाकीर्ति श्रद्धामिव विमानिताम् ।
 प्रज्ञामिव परिक्षीणा माशा प्रतिहता मिव ॥ ११ ॥
 आयती मिव विध्वस्तमाज्ञा प्रतिहता मिव ।
 दीप्तामिवदिश काले पूजामपहतामिव ॥ १२ ॥
 पौर्णमासीमिव निशा तप्तोग्रस्तेन्दु मण्डलाम् ।
 पद्मिनी मिव विध्वस्ता हतशूरा चमूमिव ॥ १३ ॥
 प्रभामिव तप्तोऽध्वस्तामुप क्षीणामिवापगाम् ।
 घेदी मिव परामृष्टा शान्ता मग्निशिखामिव ॥ १४ ॥
 उत्कृष्टपर्णकमला वित्रासित विहङ्गमाम् ।
 हरिहस्त परामृष्टा माकुला मिव पद्मिनीम् ॥ १५ ॥
 पतिशोकातुरा शुष्का नदीं विस्त्रावितामिव ।
 परया मृजया हीना कृष्णपत्ने निशामिव ॥ १६ ॥
 सुकुमारो सुजाताङ्गो रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
 तप्यमाना मिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्घताम् ॥ १७ ॥
 गृहीता साहिता स्तम्भे यूथपेन विना कृताम् ।
 निःश्वसन्तीं सुदुःखार्ता मज्जराज वधूमिव ॥ १८ ॥
 एकया दीर्घया वेद्यया शोभमाना मयवत ।
 नीलया नीरदरपाये वनराज्या मञ्जीमिव ॥ १९ ॥
 उपयासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च ।
 परिक्षीणा कृशा दीनामलपाहारा तपोधनाम् ॥ २० ॥
 अयाचमाना दुःखार्ता प्राञ्जलि देयतामिव ।
 भावेन रघुमुख्यस्य दशग्रीवपराभवम् ॥ २१ ॥

सुन्दर उर्गं २० सतां परिवृतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् ।
 साकारि मंधुरैवाक्ष्यै न्यंदगंयत रावणः ॥ १ ॥
 मां दृष्ट्वा नागनासीरु गूहमान्ता स्तनोदरम् ।
 अदगंन निवात्मानं मयाञ्जेतुं त्वनिच्छसि ॥ २ ॥
 कामये त्वां विगालात्ति बहु मन्यस्व मां प्रिये ।
 सर्वाङ्ग गुण संपन्ने सर्वलोक मनोहरे ॥ ३ ॥
 नेह किञ्चिन् मनुष्या वा राज्ञसाः कामरूपिणः ।
 व्यपसर्पंतु ते सीते भयं मत्तः समुत्थितम् ॥ ४ ॥
 स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वदैव न संशयः ।
 गमनं वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य वा ॥ ५ ॥
 एवं चैवमकानां त्वां न च स्पृश्यामि मैथिलि ।
 कामं कामः शरीरे मे यथा कामं प्रवर्तताम् ॥ ६ ॥
 देयि नेह भयं कायं मयि विश्वमिहि प्रिये ।
 प्रहापस्य च तस्वेन मैथं भूः शोकलालसा ॥ ७ ॥
 एकवेत्सी श्रपःगप्या ध्यानं मलिन मन्थरम् ।
 अस्थाने ऽप्युपवासश्च नैतान्यीपयिकानि ते ॥ ८ ॥
 विचित्राणि च माल्यानि चन्दनान्य ऽगुरुणि च ।
 विविधानि च यामांमि दिष्यान्त्या भरणानि च ॥ ९ ॥
 मद्ग्राह्यांश्चि च पानानि शयनान्यासनानि च ।
 गीतं नृत्यं च याद्यं च स्रभ मां प्राप्य मैथिलि ॥ १० ॥
 स्त्रीरत्नममि मैथं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् ।
 मां प्राप्य हि कथं याम्या स्त्यमनहां मुविप्रहे ॥ ११ ॥
 इदं ते शारु मंजातं यीवनं ह्यति यतंते ।
 यद् ऽतीतं पुनर्नैति स्त्रोतः स्त्रोतस्थिनामिय ॥ १२ ॥
 त्वां कृत्यो परतो मन्ये रूपकतां म विरयकृत ।
 न हि रूपोपमा ह्यन्या तयाञ्चि गुभदगंने ॥ १३ ॥
 त्वां ममामाद्य वैदेहि रूप यीवन शान्तिनीम् ।
 कः पुनर्नांति यतंत भासादपि पितामहः ॥ १४ ॥
 यद्यत् पर्यामि ते गात्रं शीतांशु मद्गानने ।

तस्मिंस्तस्मिन् पृथु श्रोणि चतु मंम निवद्वयते ॥ १५ ॥
 भव मैथिलि भार्या मे मोह मेत विसर्जय ।
 बह्वीना मुत्तम खीणा ममाग्रमहिषी भव ॥ १६ ॥
 लोकेभ्यो यानि रत्नानि सप्रमथ्या हृतानि मे ।
 तानि ते भीरु सर्वाणि राज्य चैव ददामि ते ॥ १७ ॥
 विजित्य पृथिवीं सर्वां नाना नगर मालिनीम् ।
 जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि ॥ १८ ॥
 नेह पश्यामि लोकेऽन्य यो मे प्रतिबली भवेत् ।
 पश्य मे सुमहद्वीर्यं मप्रति दृन्द्व माहवे ॥ १९ ॥
 षसकृत् सयुगे भग्ना मया विमृदित ध्वजा ।
 अशक्ता प्रत्य ऽनीकेषु स्यातु मम सुरासुरा ॥ २० ॥
 इच्छ मा क्रियता मद्य प्रतिकर्म तवोत्तमम् ।
 सुप्रभाययव सज्जन्ता तवाङ्गे भूषणानि हि ॥ २१ ॥
 साधु पश्यामि ते रूपं सुयुक्तं प्रति कर्मणा ।
 प्रति कर्मांभि सयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने ॥ २२ ॥
 भुङ्क्व भोगान् यथाकामं पिय भीरु रमस्व च ।
 यथेष्टं च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च ॥ २३ ॥
 ललस्व मयि विश्रब्धा षट्माज्ञापयस्व च ।
 मत्प्रसादां ललन्त्याद्य ललतां शान्धवस्तव ॥ २४ ॥
 अद्दि ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे यशस्विनि ।
 किं करिष्यसि रामेण सुभगे धीरं दासिना ॥ २५ ॥
 निक्षिप्तं विजयो रामो गतश्रीं र्यंनगोचरं ।
 घ्नती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा ॥ २६ ॥
 नहि वैदेहि रामस्त्वा द्रष्टुं धाप्युपलभ्यते ।
 पुरो यलाकै रक्षितै र्नेघै र्ज्यांत्स्वामि वा वृत्तान् ॥ २७ ॥
 न चापि मम हस्तात् त्वां प्राप्तुमर्हति राघव ।
 हिरण्यकशिपु कीर्तिं मिन्द्रहस्तगतामिव ॥ २८ ॥
 चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि ।

मनो हरसि मे भीरु सुपर्णः पन्नगं यथा ॥ २९ ॥
क्लिष्ट कौशेय वसनां तन्वी मप्य ऽनलंकृताम् ।
त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम् ॥ ३० ॥
अन्तः पुर निवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः ।
यावत्यो मम सर्वासा मैश्वर्यं कुरु जानकि ॥ ३१ ॥
मम ह्यसित केशान्ते त्रैलोक्य प्रवरस्त्रियः ।
ता स्त्वां परिचरिष्यन्ति श्रियमप्सरसो यथा ॥ ३२ ॥
यानि वैश्रवणो मुण्डु रत्नानि च धनानि च ।
तानि लोकांश्च सुश्रोणि मया भुङ्क्त्व यथाशुखम् ॥ ३३ ॥
न रामस्तपसा देवि न दलेन न विक्रमैः ।
न धनेन मया तुल्य स्तेजसा यशसापि वा ॥ ३४ ॥
पिबधिहररमस्य भुङ्क्त्व भोगान् धन निचयं प्रदिशामिमेदिनीं च ।
मयिललललनेयथासुखं त्वं त्वयिचसमेत्यलललनुबान्धवास्ते ॥ ३५ ॥
कुञ्जमित्त तरु जाल संततानि भ्रमर युक्तानि समुद्र तीरजानि ।
कनकविमलहार भूपिताङ्गीविहर मयासहभीरु काननानि ॥ ३६ ॥

शुन्दरसर्ग ११ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्तसः ।

आर्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच ततः शनैः ॥ १ ॥
दुःखार्ता रुदती सीता वेपमाना तपस्वनी ।
धिन्तयन्ती घरातीहा पतिमेव पतिव्रता ॥ २ ॥
दणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता ।
निवर्तय मनो मत्तः स्वप्नने प्रीयतां मनः ।
न मां प्रार्थयितुं युक्त स्त्वं सिद्धिमिव पापकृत् ॥ ३ ॥
अकार्यं न मया कार्यं मेकपत्न्या विगर्हितम् ।
कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया ॥ ४ ॥
एयमुक्त्वा तु यैदेही रावणं तं यगस्त्रिभी ।
रावणं पृष्ठतः कृत्वा भूयो यचन मग्नधीत् ॥ ५ ॥
नाहमीपयिकी भार्या परभार्यां क्षती तय ।

साधु धर्मं भवेत्तस्व साधु साधु व्रत चर ॥ ६ ॥
 यथा तव तथान्येषा रक्ष्य दारा निशाचर ।
 आत्मानं मुपमा कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् ॥ ७ ॥
 अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चपलेन्द्रियम् ।
 नयन्ति निकृतिं प्रह्वं परदारा पराभवम् ॥ ८ ॥
 इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानु वर्तसे ।
 यथा हि विपरीता ते बुद्धि राचार वर्जिता ॥ ९ ॥
 वचो मिथ्या प्रणीतात्मा पथ्य मुक्तं विचक्षणैः ।
 राक्षसा नाम ऽभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥ १० ॥
 अकृतात्मानं मासाद्य राजानमनये रतम् ।
 समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ११ ॥
 तथैव त्वा समासाद्य लङ्का रत्नौघं संकुला ।
 अपराधात् तवैकस्य न चिराद्विनशिष्यति ॥ १२ ॥
 स्वकृतैर्हृन्मनस्य रावणा दीर्घदर्शिनः ।
 अभिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पाप कर्मण ॥ १३ ॥
 एवं त्वा पाप कर्माणां वदन्ति निकृता जनाः ।
 दिष्टैव तद्दृग्जनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिताः ॥ १४ ॥
 शक्या लोभयितुं नाहं मेश्वर्येण धनेन वा ।
 अनन्या राघवेणाहं भास्करेण यथा प्रभा ॥ १५ ॥
 उपधाय भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम् ।
 कथं नामोपधास्यामि भुजं मन्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥
 अहमौपयिकी भार्या तस्यैव च धरापते ।
 व्रतस्त्रातस्य विद्येद्य विप्रस्य विदितात्मनः ॥ १७ ॥
 साधु रावणं रामेण मां समानय दुःखिताम् ।
 वने वासितया साधुं करिष्येद्य गजाधिपम् ॥ १८ ॥
 मित्रमौपयिकं कर्तुं रामं स्थानं परीप्सता ।
 बन्धं चानिच्छता घोरं त्वयासौ पुरुपर्यभः ॥ १९ ॥
 विदितः सर्वधर्मज्ञः शरणागतं वत्सलं ।
 तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुं मिच्छसि ॥ २० ॥

प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागत वत्सलम् ।
 मां चास्मै प्रयती भूत्वा निर्यातयितु महंसि ॥ २१ ॥
 एवं हि ते भवेत् स्वस्ति संप्रदाय रघूत्तमे ।
 अन्यथा त्वं हि कुर्वाणः परां प्राप्स्यसि चापदम् ॥ २२ ॥
 वर्जये द्वज मुत्सृष्टं वर्जये दन्तक चिरम् ।
 त्वद्विषं न तु संक्रुहो लोकनाथः स राघवः ॥ २३ ॥
 रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम् ।
 शतक्रतु विस्मृतस्य निर्घोषम् ऽशने रिक् ॥ २४ ॥
 इह शीघ्रं सुपवाणो ज्वलितास्या इवोरगाः ।
 इषवो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षिताः ॥ २५ ॥
 रक्षांसि निहनिष्यन्तः पुर्यां ऽरुयां न संशयः ।
 असंपातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः ॥ २६ ॥
 राक्षसेन्द्र महासर्पांश्च स राम गरुडो महान् ।
 चदुरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान् ॥ २७ ॥
 अग्नेष्यति मां भतां त्वत्तः शीघ्रं भरिन्दमः ।
 अमुरेभ्यः श्रियं दीप्तं विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः ॥ २८ ॥
 जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां बले ।
 अशक्येन त्वया रक्षः कृतमेत दसाधु वै ॥ २९ ॥
 आश्रमं तप्तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः ।
 गोचरं गतयो भ्रात्रो रपनीता त्वया ऽधम ॥ ३० ॥
 नहि गन्ध मुपाग्राय रामलक्ष्मणयो रत्वया ।
 शक्यं संदर्शने स्थातुं गुणा शार्दूलयो रिव ॥ ३१ ॥
 तस्य ते विषहे ताभ्यां युगग्रहणं मम्पिरम् ।
 यत्रस्ये वैन्द्रयाहुभ्यां याहोरेकस्य विप्रहे ॥ ३२ ॥
 क्षिप्रं तत्र स नाथो मे रामः सीमिप्रिणा मह ।
 तोय मल्पमिवादिन्यः प्रादाना ऽऽदास्यते शरिः ॥ ३३ ॥

दृश्यते तान् सीताया यत्नं श्रुत्वा पश्यन् राक्षसेश्वरः ।

११ प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम् । १ ॥

यथा यथा सान्त्वयिता वश्य स्त्रीणा तथा तथा ।
 यथा यथा प्रिय वक्ता परिभूतस्तथा तथा ॥ २ ॥
 सनियच्छति मे क्रोध त्वयि काम समुत्थित ।
 द्रवतो मार्गमासाद्य हयानिव सुसारथि ॥ ३ ॥
 वाम कामो मनुष्याणा यस्मिन् किल निग्रह्यते ।
 जने तस्मिन्स्त्वनु क्रोश स्नेहश्च किल जायते ॥ ४ ॥
 एतस्मात् कारणात् त्वया घातयामि वरानने ।
 यथाहां मवमानाहां मिथ्या प्रव्रजने रताम् ॥ ५ ॥
 परुषाणि हि वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् ।
 तेषु तेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुण ॥ ६ ॥
 एव मुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिप ।
 क्रोध सरम्भ सयुक्त सीतामुत्तरमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 द्वौ मासो रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृत ।
 तत शयन मररोह मम त्व धरवर्णिनि ॥ ८ ॥
 द्वाभ्यामूर्ध्वं तु मासाभ्या भर्तार मामनिच्छतीम् ।
 मम त्वा प्रातराशयं सूदारक्षेत्सन्ति खण्डश ॥ ९ ॥
 ता भर्त्स्यमाना सम्प्रेत्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् ।
 देवगन्धर्वं कन्यास्ता विपेदुर्विकृते क्षणा ॥ १० ॥
 श्रेष्ठप्रकारिरपरा नेत्रैर्विक्रै स्तथा ऽपरा ।
 सीतामाश्रयासयामाशुस्तजिता तेन रक्षसा ॥ ११ ॥
 ताभिराश्रयासिता सीता रायण राक्षसाधिपम् ।
 उवाचात्माहित वाक्य वृत्तगीटीयं गर्वितम् ॥ १२ ॥
 ननं न ते जन कश्चिदस्मिन् नि श्रेयसि स्थित ।
 निवारयति यो न त्या क्रमणोऽस्माद्विगर्हितात् ॥ १३ ॥
 मा हि धर्मात्मन पर्वीं शचीनिध शचीपते ।
 त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु प्रार्ययेन् मनसापि क ॥ १४ ॥
 राक्षसाधन रामस्य भार्या ममित तेजस ।
 उक्तवानमि यत् पाप क्व गतस्तस्य मोक्षये ॥ १५ ॥
 यथा दूतश्च मातङ्ग गगद्य सहिती यने ।

तथा द्विरदवद्राम स्त्वं नीच शशवत्सृतः ॥ १६ ॥
 स त्वमिदवाकु नायं वै क्षिपत्रिह न लज्जसे ।
 चतुषो विषये तस्य न यावदुपगच्छसि ॥ १७ ॥
 इमे ते नयने क्रूरे विकृते कृष्ण पिङ्गले ।
 द्विती न पतिते कस्मा न्नामनायं निरीक्षितः ॥ १८ ॥
 तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्तुषां दशरथस्य च ।
 कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा पाप शीर्यति ॥ १९ ॥
 असंदेशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् ।
 न त्वां कुर्मिं दशग्रीव भस्म भस्माहं तैजसा ॥ २० ॥
 नापहर्तुं महं शक्या तस्य रामस्य धीमतः ।
 विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशयः ॥ २१ ॥
 शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ।
 अपोह्य रामं कस्माच्चिद्द्वारचौर्यं त्वया कृतम् ॥ २२ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ।
 विवृत्य नयने क्रूरे जानकीं मन्ववेक्षत ॥ २३ ॥
 अश्लेषमाणो वैदेहीं कोप संरक्त लोचनः ।
 उवाच रावणः सीतां भुजंग इव निःश्वसन् ॥ २४ ॥
 अनये नाभिसंपन्न मयंहीन मनुवते ।
 नागयाम्यहमद्य त्वां मूर्खः सन्ध्या मिवीजसा ॥ २५ ॥

सुन्दर सागं

इत्युक्त्वा गीयिषीं राजा रावणः शत्रुरावणः ।
 संदिश्य च ततः मयां राक्षसीं निर्जंगम इ ॥ १ ॥
 निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनरन्तःपुरं गते ।
 राक्षस्यो भीम रूपास्ताः सीतां समभिदुद्रुवुः ॥ २ ॥
 ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।
 परं परुषया वाचा वैदेहीं मिदं मनुवन् ॥ ३ ॥
 पीनस्त्यम्प्य वरिष्ठम्प्य रावणम्प्य महात्मनः ।
 दृग् घोरस्य भाषां त्वं धीते न द्यह्य मन्यसे ॥ ४ ॥
 ततस्त्येकजटा नाम राक्षसीं दाप्य मद्रदीत् ।

ग्रामन्त्र्य क्रीधताच्चाक्षी सीता करतलोदरीम् ॥ ५ ॥
 प्रजापतीना पत्न्या तु चतुर्थोऽय प्रजापति ।
 मानसो ब्रह्मण पुत्र पुलस्त्य इति विश्रुत ॥ ६ ॥
 पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानस सुत ।
 नाम्ना स विश्रवानाम प्रजापति सप्तम ॥ ७ ॥
 तस्य पुत्री विशाताक्षि रावण शत्रुरावण ।
 तस्य त्व राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ ८ ॥
 मयोक्त धारुसर्वाङ्गि वाक्य कि नानुमन्यसे ।
 ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 विवृत्य नपते कोपान्माजोरसदृशेक्षणा ।
 येन देवास्त्रयस्त्रिशद्वेवराजश्च निर्जित ॥ १० ॥
 तस्य त्व राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ।
 वीर्यात्सिक्तस्य शूरस्य सग्रामेष्वनि वर्तिन ।
 बलिनो वीर्यं युक्तस्य भार्या त्व कि न लिप्ससे ॥ ११ ॥
 प्रिया बहुमता भार्या त्यक्त्वा राजा महाबल ।
 सर्वासा च महाभागा त्वामुपैष्यति रावण ॥ १२ ॥
 समृद्ध स्त्रीसहस्रेण नाना रत्नोपशोभितम् ।
 श्रन्त पुरं तदुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावण ॥ १३ ॥
 श्रन्या तु विकटा नाम राक्षसी वाक्य मब्रवीत् ।
 असकृद्भीम वीर्येण नागा गन्धर्व दानवा ।
 निर्जिता समरे येन स ते पार्श्वमुपागत ॥ १४ ॥
 तस्य सर्वं समृद्धस्य रावणस्य महात्मन ।
 किमर्थं राक्षसेन्द्रस्य भार्या त्व नेच्छसेऽधमे ॥ १५ ॥
 स्तस्त्रा दुर्मुखीः नाम राक्षसी व्यक्त्य मब्रवीत् ।
 यस्य सूर्यो न तपति भीतो यस्य स मारुत ।
 न वाति स्नायतापाङ्गि कि त्व तस्य न तिष्ठसे ॥ १६ ॥
 पुष्प सृष्टि च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात् ।
 शैला सुखुवु पानीय जलदाश्च यदेच्छति ॥ १७ ॥
 तस्य नैऋतराजस्य राज राजस्य भामिनि ।

किं त्वं न कुरुषे वृद्धिं भार्यायै रावणस्य हि ॥ १८ ॥
 साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भानिनि ।
 गृहाण सुस्मिते वाक्य मन्यया न भविष्यसि ॥ १९ ॥

मुन्दर सर्ग २४

ततः सीतां समस्तास्ता राक्षस्यो विकृताननाः ।

परुषं परुषानर्हामुचुस्तद्वाक्यमप्रियम् ॥ १ ॥

किं त्वमन्तः पुरे सीते सर्वं भूत मनोरमे ।

महाहंशपनीपेते न वास मनुमन्यसे ॥ २ ॥

मानुषे मानुषस्यैव भार्या त्वं ब्रह्मन्यसे ।

प्रत्याहर मनो रामस्यैवं ज्ञातु भविष्यति ॥ ३ ॥

त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् ।

भर्तारमुष संगम्य विहरस्य यथा सुरान् ॥ ४ ॥

मानुषी मानुषं तं तु राम मिच्छसि शोभने ।

राज्याद् भ्रष्टम ऽसिद्धायं विक्रवन्त मनिन्दिते ॥ ५ ॥

राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेजसा ।

नेत्राभ्या मश्रुपूर्णाभ्या मिदं वचन मब्रवीत् ॥ ६ ॥

यदिदं लोक विद्विष्ट मुदाहरत संगताः ।

नेतन्मनसि वाक्यं मे किलियं प्रति तिष्ठति ॥ ७ ॥

न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितु मर्हति ।

कामं खादत मां सखां न करिष्यामि धी वचः ॥ ८ ॥

दीनो वा राक्षसीनो वा यो मे भर्ता य मे गुरुः ।

तं नित्य मनु रक्तास्मि यथा भूयं भुवर्षणा ॥ ९ ॥

यथा शची महाभागा शक्रं ममुपतिष्ठति ।

अरुन्धती यमिष्ठं च रोहिणी गगिनं यथा ॥ १० ॥

लोपासुद्रा यथा ऽगन्तव्यं मुकन्धा च यथं यथा ।

घायित्री मत्पयन्तं च कपिलं श्रीमती यथा ॥ ११ ॥

शौदारमं मदयन्तीव केमनी मगरं यथा ।

नैषधं दमयन्तीव भीमी पति मनुग्रता ।

तथाह मिद्ववाकुवरं रामं पतिमनुप्रता ॥ १२ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्य. क्रोध मूर्च्छिताः ।
 भत्संयन्ति स्म परुषैर्वाक्यै रावण चोदिताः ॥ १३ ॥
 अबलीन. स निर्वाक्यो हनुमान् शिशपाद्रुमे ।
 सीता संतर्जयन्तीस्ता राक्षसीरश्रुणोत् कपिः ॥ १४ ॥

सुन्दर सर्ग २५ अथ तासां वदंतीना परुषं दारुणं बहु ।
 राक्षसीना भसौम्याना रुरोद् जनकात्मजा ॥ १ ॥
 सा नि श्वसंती शोकार्ता कौपीपहतचेतना ।
 आर्ता ध्यसृज दश्रूणि मैथिली विललाप च ॥ २ ॥
 हा रामेति च दुःखार्ता हा पुनर्लक्ष्मणेति च
 हा श्वश्रूमम कौशल्ये हा मुनित्रेति भाभिनी
 लोके प्रवादः सत्योऽय पण्डितै समुदाहृतः
 अकाले दुर्लभो मृत्यु खिया वा पुरुषस्य वा ।
 यत्राहमाभि. क्रूराभी राक्षसीभिरिहादिता
 जीवामि हीना रामेण मुहूर्तमपि दु.खिता ॥
 त पद्मदलपत्राक्षं सिंह विक्रात गामिनम् ।
 धन्या. पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रिय वादिनम् ॥
 सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना ।
 तीक्ष्ण विय गिवास्त्राद्य दुर्लभं मम जीवनम् ॥
 कीदृशं तु महापापं मया देहातरे कृतम् ।
 येनेदं प्राप्यते घोरं महा दु खं सुदारुणम् ॥ १८ ॥
 जीवितं त्यक्तु मिच्छामि शोकेन महता वृता ।
 राक्षसीभिश्च रक्षत्या रामो नासाद्यते मया ॥ १९ ॥
 धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् ।
 न शक्यं यत् परित्यक्तु नात्मच्छन्देन जीवितम्

मुन्दरसर्गं २६ नहि मे जीविते नार्यो नैवाद्यै र्न च भूपणैः ।
 वसंत्या राक्षसी मध्ये विना रामं महारथम् ॥ ५ ॥
 अरुममार मिदं नून नथवाप्य जरामरम् ।
 हृदयं मम येनेदं न दुःखेन विशीर्यते ॥ ६ ॥
 चरसोनापि सद्येन न स्पृशेयं निशाचरम् ।
 रावणं किं पुनरहं कामयेयं निशाचरम् ॥ ८ ॥
 प्रत्याख्यानं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम् ।
 यो नृशंस स्वभावेन मां प्रार्थयितु मिक्षति ॥ ९ ॥
 द्वित्रा भिन्ना प्रभिन्ना वा दीप्तावाग्नी प्रदीपिता ।
 रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन व श्चिरम् ॥ १० ॥
 ख्यातः प्राज्ञः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः ।
 सद्दृष्टो निरनुक्रोशः शङ्के नद्वाग्यसंज्ञयात् ॥ ११ ॥
 कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रधर्षणा ।
 न तु राघव वाखाभां गति रोधो भविष्यति ॥ १३ ॥
 ब्रह्मस्यां मां न जानीते शङ्के लक्ष्मण पूर्वजः ।
 जानन्नपि स तेजस्वी धर्षणां मर्षयिष्यति ॥ १५ ॥
 यदि मामिह जानीयाद्वर्तमानां हि राघवः ।
 अद्य वाख्ये रभिकुट्टः कुर्प्यांल्लोक मराक्षसम् ॥ १८ ॥
 निर्दहेच्च पुरीं लङ्कां निर्दहेच्च महोदधिम् ।
 रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत् ॥ १९ ॥
 अनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे ।
 समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोऽय मागतः ॥ ३० ॥
 स च मे विहितो सत्युरस्मिन्दुष्टे न वर्तते ।
 अकार्यं ये न जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः ॥ ३१ ॥
 अधमांतु महोत्पालो भविष्यति हि सांप्रतम् ।
 नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताशनाः । ३२ ॥
 ध्रुवं मां प्रातराशयं राक्षसः कल्पयिष्यति ।
 साहं कयं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम् ॥ ३३ ॥
 रामं रक्तान्त नयन मपश्यन्ती सुदुःखिता ।

क्षिप्रं वैयस्वतं देवं पश्येयं पतिना विना ॥ ३४ ॥
 धन्या देवा सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमपंथः ।
 मम पश्यन्ति ये वीरं रामं राजीवलोचनम् ॥ ३७ ॥
 अथवा न हि तस्यार्थो धर्मं कामस्य धीमतः ।
 मया रामस्य राजर्षेभार्यया परमात्मनः ॥ ३८ ॥
 दृश्यमाने भवेत् प्रीतिः सीहृदं नास्त्यदृश्यतः ।
 नाशयन्ति कृतप्रास्तु न रामो नाशयिष्यति ॥ ३९ ॥
 किं वा मय्यगुणाः केचित् किं वा भाग्यक्षयो हि मे ।
 या हि सीता वरार्हेण हीना रामेण भामिनी ॥ ४० ॥
 श्रेयो मे जीवितान्भुतुं विहीनाया महात्मना ।
 रामादक्षिणं चारित्राच्छूराच्छत्रुनिबर्हणात् ॥ ४१ ॥
 अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।
 ह्यनाघातितौ शूरो भ्रातरौ राम लक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
 साहमेवं विधे काले मृतुं निच्छामि सर्वतः ।
 न च मे विहितो मृत्युरस्मिन् दुःखे ऽतिवर्तति ॥ ४४ ॥
 धन्याः खलु महात्मानो मुनयः सत्य संमता ।
 जितात्मानो साहाभागा येषां न स्तः प्रिया प्रिये ॥ ४५ ॥
 प्रियान्न संभवेद्दुःखं मप्रिया दधिकं भवेत् ।
 ताभ्यां हि ते विपुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ॥ ४६ ॥
 साहं त्यक्ता प्रियेऽपि रामेण विदितात्मना ।
 प्राणास्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम् ॥ ४७ ॥

सुंदर सर्गं २७ इत्युक्ताः सीतया घोरं राक्षस्य क्रोधं मूर्च्छिता ।
 कार्थिञ्जमुस्तदाख्यातुं रावणस्य दुरात्मनः ॥ १ ॥
 ततः सीता मुपागम्य राक्षस्यो भीमं दर्शना ।
 पुनः परुषमेकार्थं मनर्थार्थमथा ब्रुवन् ॥ २ ॥
 अद्येदानीं तवानार्यं सीते पापं विनिश्चये ।
 राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मासमेतद् यथा सुखम् ॥ ३ ॥

सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा ।
 राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत् ॥ ४४ ॥
 आत्मानं सादता नार्यां न सीतां भक्तयिष्यथ ।
 जगत्स्य सुता मिष्टां स्नुषां दशरथस्य च ॥ ५ ॥
 स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोम हर्षणः ।
 राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च ॥ ६ ॥

सुन्दर सर्ग २१ हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तन्वतः ।
 सीताया खिजटायाश्च राक्षसानां च गर्जितम् ॥ १ ॥
 अवेक्षमाणस्तां देवीं देवता मिव नन्दजे ।
 ततो बहू विधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः ॥ २ ॥
 यां कपीनां सहस्राणि सुब्रह्म्ययुतानि च ।
 दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते सेव मासादिता मया ॥ ३ ॥
 यदि ह्यहं सती मेनां शोकोपहतचेतनाम् ।
 अनाश्वास्य गमिष्यामि दोषवद् गमनं भवेत् ॥ ४ ॥
 गते हि मपि तत्रेयं राजपुत्री यगस्विनी ।
 परित्राण मपश्यन्ती जानकी जीवितं त्यजेत् ॥ ५ ॥

सुन्दर सर्ग एवम् बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महामतिः ।
 ११ संश्रये मधुरं वाक्यं यैदेह्या ध्याजहार ह ॥ १ ॥
 राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ।
 पुण्यशीलो महाकीर्तिं रिद्धवाकूणां महायगाः ॥ २ ॥
 तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाजनः ।
 रामो नाम विश्वपन्नः श्रेष्ठः सर्वं धनुष्मताम् ॥ ५ ॥
 रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वजनस्यापि रक्षिता ।
 रक्षिता जीवलीकस्य धर्मस्य च परंतपः ॥ ६ ॥
 तस्य सत्याभिसन्धस्य वृद्धस्य यधनात् पितुः ।
 सभायं सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्रजितो वनम् ॥ ७ ॥
 तेन तत्र महारथ्ये मृगयां परिधावता ।

राक्षसा निहता गूरा बहव कामरूपिण ॥ ८ ॥
 जनस्थान बध श्रुत्वा निहतौ खरदूपणौ ।
 ततस्त्वमर्षा ऽपहृता जानकी रावणेन तु ॥ ९ ॥
 यज्ञयित्वा वने राम मृग रूपेण मायया ।
 स मार्गमाणस्ता देवी राम सीता मनिन्दिताम् ॥ १० ॥
 आसत्ताद् वने मित्र सुग्रीव नाम वानरम् ॥
 सुग्रीवेणा भिसदिष्टा हरथ काम रूपिण ॥ १२ ॥
 दिक्षु सर्वासु ता देवी विचिन्वन्त सहस्रश ।
 अह सपाति यद्यथा च्छतयोजन मायतम् ॥ १३ ॥
 तस्या हेतो विशालाक्ष्या समुद्र वेगवान् मृत ।
 यथारूपा यथावर्णा यथालक्ष्यवर्ती च ताम् ॥ १४ ॥
 अश्रीय राघवस्याह सेयमासादिता मया ।
 विररामैव मुक्ता स वाच वानरपुंगव ॥ १५ ॥
 जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मय परम गता ।
 तत सा बक्रकेशान्ता मुकेशी केश सवृतम् ।
 उवाच वदन भीरु शिशपा मन्ववैवत ॥ १६ ॥

बुधरसर्गं सीऽद्यतीर्य द्रुमात् तस्माद्धिद्रुग प्रतिमाऽऽनन ।
 ११ विनीतवेप कृपण प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ १ ॥
 तामब्रवीन् महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ।
 शिरस्यङ्गलिमाधाय सीता मधुरया गिरा ॥ २ ॥
 रावणेन जनस्थानाद् यलात् प्रमथिता यदि ।
 सीता त्वमसि भद्र ते तन्मधाचद्व पृच्छत ॥ १२ ॥
 यथा हि तव वै दैन्य रूप चा प्रतिमानुपम् ।
 तपसा चान्वितो वेपस्त्व राममहिषी ध्रुवम् ॥ १३ ॥
 सा तस्य वचन श्रुत्वा रामकीर्तन हर्षिता ।
 उवाच वाक्य वैदेही हनूमन्त द्रुमाश्रितम् ॥ १४ ॥
 पृथिव्या राजसिंहाना मुख्यस्य विदितात्मन ।

सु या दशरथस्याहं शत्रु सैन्य प्रणाशिनः ॥ १५ ॥
 दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ।
 सीतेति नाम्ना चोक्ताहं भार्या रामस्य धीमतः ॥ १६ ॥

सुन्दर सर्ग १४ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान् हरिपुंगवः ।
 दुःखात् दुःखाभिभूतायाः सान्त्व मुत्तर मब्रवीत् ॥ १ ॥
 अहं रामस्य संदेशाद्देवि दूतस्तवाग्रतः ।
 वैदेहि कुशली रामः स त्वां कौशल मब्रवीत् ॥ २ ॥
 यो ब्राह्म मखं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ।
 स त्वां दशरथी रामो देवि कौशल मब्रवीत् ॥ ३ ॥
 लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुं स्ते ऽनुचरः प्रियः ।
 कृतवाञ्छोक संतप्तः शिरसा तेऽभिवादनम् ॥ ४ ॥
 सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः ।
 प्रति संहृष्ट सवाङ्गी हनूमन्तमया ऽब्रवीत् ॥ ५ ॥
 कल्याणी वत गार्थेयं लौकिकी प्रतिभाति सा ।
 एति जीवन्त मानन्दो नरं वर्षं शतादपि ॥ ६ ॥
 तयोः समागमे तस्मिन् प्रीति रुत्यादिता द्रुता ।
 परस्परेण चालापं विश्वस्ती ती प्रचक्रतुः ॥ ७ ॥

सुन्दर सर्ग १५ भूय एव महातेजा हनूमान् पवनात्मजः ।
 अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सीता प्रत्यय कारणात् ॥ १ ॥
 वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः ।
 रामनामाङ्कितं पश्यचेदं देव्यं ऽगुलीयकम् ॥ २ ॥
 प्रत्ययार्थं तयानीत तेन दत्तं महात्मना ।
 समाश्वसि हि भद्रं ते सीणदुःखफला ह्यसि ॥ ३ ॥
 गृहीत्या प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषितम् ।
 भर्तारं मिय संप्राप्तं जानकी मुदिता ऽभवत् ॥ ४ ॥
 चारु तद्वदनं तस्या स्ताम्र शुक्रायते क्षणम् ।
 दभूव हर्षोदयं च राहु मुफ इयोदुराट् ॥ ५ ॥

तत सा ह्रीमती बाला भर्तुः संदेशहर्षिता ।
 परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकपिम् ॥ ६ ॥
 विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्व वानरोत्तम ।
 येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम् ॥ ७ ॥
 शतयोजनं विस्तीर्णः सागरो मकरालयः ।
 विक्रमं ज्ञाघनीयेन क्रमता गोष्पदी कृत. ॥ ८ ॥
 न हि त्वां प्राकृतं मन्ये धानरं वानरपंभ ।
 यस्य ते नास्ति संत्रासो रावरादपि संभ्रमः ॥ ९ ॥
 शर्हसे च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम् ।
 यद्यसि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥
 प्रेषयिष्यति दुर्धर्षी रामो न ह्यपरीक्षितम् ।
 पराक्रमं न विज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः ॥ ११ ॥
 दिष्टया च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसंगरः ।
 लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धन ॥ १२ ॥
 कुशली यदि काकुत्स्थ किं न सागरमेखलाम् ।
 महौं दहति क्षीपेन युगान्ताग्निं रिवोत्थितः ॥ १३ ॥
 कश्चिन्न व्यथते रामः कश्चिन्न परितप्यते ।
 उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥ १४ ॥
 कश्चिन्न विगतस्त्रोहो विवासान् मयि राघव ।
 कश्चिन्मा व्यसना दस्मान् मोक्षयिष्यति राघवः ॥ २० ॥
 सुसाना मुचिलो नित्यमसुखाना मनूचितः ।
 दुःखं मुत्तरमासाद्य कश्चिद्रामो न मीदति ॥ २१ ॥
 कौशल्याया स्तथा कश्चित् सुमित्राया स्तथैव च ।
 अभीक्ष्णं श्रूयते कश्चित् कुशलं भरतस्य च ॥ २२ ॥
 कश्चिन्न लक्ष्मण शूर सुमित्रानन्दवर्धनः ।
 शस्त्रविच्छेदजालेन राक्षसान् विधमिष्यति ॥ २६ ॥
 धर्मापदेशात्त्यजतः स्वराज्यं मां चाप्यरण्यं नयतः पदाते ।
 नासीद्यथा यरथ न भीर्न शोकं कश्चित्सर्धैर्यं हृदये करोति ॥ २८ ॥
 न चास्य माता न पिता न पान्य. स्नेहादिशिष्टोऽस्ति मयासमी

तावदुपहं दूत जिजीविषेयं यावत् प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ॥ ३० ॥
 इतीव देवी वचनं महार्यं तं वानरेन्द्रं मधुरार्यं मुक्ता ।
 श्रोतुं पुनस्तस्य वचोऽभिरामं रामार्थं युक्तं विरराम रामा ॥ ३१ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा मारुति भीम विक्रमः ।
 गिरस्यञ्जलिनाथाय वाक्य मुत्तर मद्रवीत् ॥ ३२ ॥
 न त्वा मिहस्थां जानीते रामः कमललोचनः ।
 तेन त्वां नानयत्याशु शचीनिव पुरन्दर ॥ ३३ ॥
 श्रुत्वैव च वचो मह्यं क्षिप्रमेप्यति राघवः ।
 ध्रुवं प्रकर्षन् महतीं हर्षं कृगण संपुताम् ॥ ३४ ॥
 क्षिप्रं द्रव्यमि वेदेहि रामं प्रस्रवणे गिरौ ।
 गतक्रतु मिवासीनं नाग पृष्ठस्य मूर्धनि ॥ ४० ॥
 अनिद्रः सततं रामः सुप्तोऽपि च नरोत्तमः ।
 सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन् प्रति ब्रुष्यते ॥ ४४ ॥
 दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यच्चान्यत्क्षी मनोहरम् ।
 बहुगो हा प्रिये त्येवं श्वसं स्त्वामभिभाषते ॥ ४५ ॥
 स देवि नित्यं परितप्यमान स्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः ।
 श्रुतव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृतप्रयवः ॥ ४६ ॥

पुनर मगं १० सां सीता वचनं श्रुत्वा पृशंचन्द्र निभानना ।
 हनुमन्तमुवाचेदं धर्मायं सहितं वचः ॥ १ ॥
 श्रुतं विषसंपृक्तं त्वया वानर भाणितम् ।
 यद्य नान्यमना रामो यद्य गोक परायण ॥ २ ॥
 ऐश्वर्यं वा मुयिस्नीर्यं ध्यमने वा मुदारुजे ।
 रश्म्य पुनर्पं यध्या कृतान्तः परिकर्षति ॥ ३ ॥
 विधि नूनं मसंहायं प्राणिनां प्रयगोत्तम ।
 सीमितं मां च रामं च ध्यमने पर्य मोहितान् ॥ ४ ॥
 गोकम्यास्य कर्षं पारं राषयोऽधिगमिष्यति ।
 मयमानः परिक्रान्तो हतनी मागरे यथा ॥ ५ ॥

राक्षसानां वधं कृत्वा मूढयित्वा च रावणम् ।
 लङ्का मुन्मथितां कृत्वा कदा द्रव्यति मां पतिः ॥ ६ ॥
 स घाघ्य संत्वरस्येति यावदेव न पूर्यते ।
 अयं संवत्सर काल स्तावद्दि मम जीवितम् ॥ ७ ॥
 वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्रथमम् ।
 रावणेन नृशसेन समयो य कृतो मम ॥ ८ ॥
 विभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्यातनं प्रति ।
 अनुनीत प्रयत्नेन न च तत् कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥
 मम प्रति प्रदानं हि रावणस्य न रोचते ।
 रावुणं मार्गते सह्ये मृत्यु- कालवश गतम् ॥ १० ॥
 आशंसेयं हरिश्रेष्ठ क्षिप्र मां प्राप्स्यते पतिः ।
 अन्तरात्मा हि मे शुद्ध स्तस्मिंश्च बहवो गुणा ॥ १४ ॥
 उत्साहः पौरुष सत्त्व मानृशंस्यं कृतञ्चता ।
 विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति वानर राघवे ॥ १५ ॥
 चतुर्दश सहस्राणि राक्षसाना जघान यः ।
 जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्विजेत् ॥ १६ ॥
 न स शक्यस्तुलयितुं व्यसनैः पुरुषर्षभ ।
 अहं तस्यानुभावञ्चा शक्येव पुलोमजा ॥ १७ ॥
 इति संजल्प भाना ता रामार्थे शोक कर्षिताम् ।
 अश्रुसपूर्णावदना मुवाच हनुमान् कपिः ॥ १८ ॥
 श्रुत्वैव च वचो मद्भ्य क्षिप्रमेप्यति राघव ।
 चमू प्रकर्षन् महतीं ह्यर्षुं क्षण संकुलाम् ॥ २० ॥
 अथवा मोचयिष्यामि त्वामद्यैव स राक्षसात् ।
 अस्माद् दुःखादुपारोह मम पृष्ठ मनिन्दिते ॥ २१ ॥
 पृष्ठ मारोह मे देवि सा विकाङ्क्षस्य शोभने ।
 योग मन्विच्छ रामेण शशाङ्केनैव रोहिणी ॥ २६ ॥
 मैथिली तु हरिश्रेष्ठाच्छ्रुत्वा घचनमद्भुतम् ।
 हर्षं विस्मितसर्वाङ्गी हनुमन्तमयाव्रवीत् ॥ ३० ॥

हनूमन् दूरमध्वानं कथं मां नेतुमिच्छसि ।
 तदेव खलु ते मन्ये कपित्वं हरि यूथप ॥ ३१ ॥
 कथं चाल्प शरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि ।
 सकाशं मानवेन्द्रस्य भर्तुर्मे ह्रवगर्पभ ॥ ३२ ॥
 सीतायास्तु वचः श्रुत्वा हनूमान् मरुतात्मजः ।
 चिंतयाभास लक्ष्मीवान्नवं परिभयं कृतम् ॥ ३३ ॥
 न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वासितेक्षणा ।
 तस्मात् पश्यतु वैदेही यद्रूपं मन कामतः ॥ ३४ ॥
 इति संचिंत्य हनुमां स्तदा ह्रवगसत्तमः ।
 दर्शयामास सीतायाः स्वरूपं नरिमर्दनः ॥ ३५ ॥
 स तस्मात् पादपा ह्रीमानाहृत्य ह्रवगर्पभः ।
 ततो वर्धितुमारमे सीता प्रत्यय कारणात् ॥ ३६ ॥
 मेरुमन्दरसंकाशो वभी दीप्तानलप्रभः ।
 अग्रतो व्यवतस्ये च सीताया वानरर्पभः ॥ ३७ ॥
 हरिः पर्वतसंकाश स्ताम्रवक्त्रो महायलः ।
 घञ्ज दंष्ट्रनखो भीमो वैदेही भिदमग्रवीत् ॥ ३८ ॥
 सपर्वतवनोद्देगां साहस्राकारतोरणाम् ।
 लङ्घामिमां सनाथां वा नयितुं शक्ति रस्ति मे ॥ ३९ ॥
 तदय स्याप्यतां बुद्धि रलं देवि विफाङ्क्षया ।
 विशीकं कुरु वैदेहि राघवं सह लक्ष्मणम् ॥ ४० ॥
 तं दृष्ट्वाऽचलसंकाशमुवाच जनकात्मजा ।
 पद्मपत्र विशालाक्षी मारुतक्ष्पौरसं सुतम् ॥ ४१ ॥
 तद्य सत्त्वं यत्नं चैव विजानामि महाकपे ।
 यापोरिव गतिश्चापि तेजश्चाग्ने रियाद्भुतम् ॥ ४२ ॥
 जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मन ।
 अयश्यं संप्रधार्याशु कार्यं सिद्धि रियात्मनः ॥ ४३ ॥
 अयुक्तं तु कपिमेव मया गन्तुं त्यया सह ।
 यामुद्योगसंयोगस्य योगो मां मोहयेत्तव ॥ ४४ ॥
 अह माकाश भासका उपयुं परि सागरम् ।

प्रपतेय हि ते पृष्ठाद् भूयो वेगेन गच्छत ॥ ४६ ॥
 न च शक्ये त्वया सार्धं गन्तुं शत्रुविनाशन ।
 कनत्रवति सन्देह स्त्वयि स्यादप्यसशयम् ॥ ४८ ॥
 ह्रियमाण तु मा दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमा ।
 श्रुनुगच्छेषु रादिष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ ४९ ॥
 तेस्त्व परिवृत शूरे शूलमुद्गर पाणिभि ।
 भवेस्त्व सशय प्राप्ते मया वीर कलत्रवान् ॥ ५० ॥
 सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्य निरायुध ।
 कथं शक्यसि सयातु मा चैव परिरक्षितुम् ॥ ५१ ॥
 मयि जीवित मायत्त राघवस्यामितौजस ।
 आत्क्षणा च महाबाहो तव राजकुलस्य च ॥ ६० ॥
 भर्तुं भक्ति पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर ।
 नाह स्पृष्टु स्वतो गात्र मिच्छेय वानरीत्तम ॥ ६२ ॥
 यद्दह गात्र सस्पर्श रावणस्य गता यत्नात् ।
 जनीशा किं करिष्यामि विनाया विवशा सती ॥ ६३ ॥
 यदि रामो दशग्रीव मिह हत्वा सराक्षसम् ।
 मामितो गृह्य गच्छेत तत्तस्य सदृश भजेत् ॥ ६४ ॥
 समे कपिश्रेष्ठ सलक्ष्मण प्रिय सयूथप क्षिप्र मिहोपपादय ।
 चिराय राम प्रतिशोक कशिंता कुरुष्व मा वानरधीरहर्षिताम् ॥

संदर सर्ग ३८ तत स कपिशं दृष्ट्वा स्तेन वाक्येन तोषित ।
 श्रीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्य वाक्यविशारद ॥ १ ॥
 युक्तरूप त्वया देवि भाषित शुभदर्शने ।
 सदृश स्त्रीस्यभायस्य साध्वीना विनयस्य च ॥ २ ॥
 स्त्रीत्यान्त्रत्व समर्थासि सागर व्यतियतित्तुम् ।
 नामधिष्ठाय विस्तीर्षं शतभोजन मायतम् ॥ ३ ॥
 द्वितीय कारण यच्च प्रय्यीषि विनयान्विते ।
 रामादन्यस्य नाहंमि ससर्ग मिति जानकी ॥ ४ ॥

एतत्ते देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः ।
 का ह्यन्या त्वामृते देवि त्रूयाद्वचन मीदृशम् ॥ ५ ॥
 श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरवशेषतः ।
 घेष्टितं यद्वया देवि भाषितं च समाप्यतः ॥ ६ ॥
 कारणै वंहुभिर्देवि रामप्रियचिकीर्षया ।
 खे ह्यप्रस्कन्नमनसा मयैतत्समुदीरितम् ॥ ७ ॥
 लङ्काया दुष्पदेशतयाद् दुस्तरत्वान्नहोदधेः ।
 सामर्थ्यादारंभनश्चैव मयैतत् समुदीरितम् ॥ ८ ॥
 इच्छामि त्वां समानेतु मद्यैव रघुनन्दिना ।
 गुरुखे हेन भक्त्या च नान्यथा तद्गुदाहृतम् ॥ ९ ॥
 यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्धं मनिन्दिते ।
 ज्ञानं अभिप्रयच्छ त्वं जानीया द्राघयो हि यत् ॥ १० ॥
 ब्रूहि यद्राघवो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबलः ।
 सुग्रीवो वापि तेजस्वी हरयो वा समागताः ॥ ११ ॥
 इत्युक्तवति तस्मिंश्च सीता पुनरथाश्रयीत् ।
 कौगल्या लोऽभतारं सुपुत्रे च मनस्विनी ॥ १२ ॥
 तं गमार्ये सुरं पृच्छ गिरमा चाभिवाद्य ।
 स्वप्नश्च मयंरत्रानि प्रियामाद्य वराङ्गनाः ॥ १३ ॥
 पेश्वयं च विगालायां पृथिव्या मपि दुर्लभम् ।
 पितरं मातरं चैव संमान्याभिप्रसाद्य च ॥ १४ ॥
 अनुप्रशङ्कितो रामं सुमित्रा येन मुप्रजाः ।
 श्चानुलूप्तेन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुरा ननुत्तमम् ॥ १५ ॥
 अनुगच्छति काकुत्स्थं श्रातरं पालयन् धने ।
 गिह्मन्धो महायाहु संनम्यो प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥
 पित्र्यत् प्रसंते रामे मातृवन्मां समाचरत् ।
 द्वियमासां तदा घोरौ न तु मां वेद् लक्ष्मणः ॥ १७ ॥
 शृष्टोपमेयी लक्ष्मीयान् गच्छो न बहुभाषिता ।
 राजपुत्र प्रियश्रेष्ठः गृह्णः श्यगुरस्य मे ॥ १८ ॥

सनातनधर्मसंग्रहः ।

मत्तः प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः ।
 न युक्तो धुरि यस्यां तु तामुद्ग्रहति वीर्यवान् ॥ ६० ॥
 यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्यं मनुस्मरत् ।
 स ममार्याय कुशलं शक्तव्यो वचनान्मम ॥ ६१ ॥
 मृदुर्नित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः ।
 यथा हि धानरश्रेष्ठ दुःखक्षय करो भवेत् ॥ ६२ ॥
 इदं ब्रूयाच्च मे नाथं शूरं रामं पुनः पुनः ।
 जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ॥ ६३ ॥
 ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते ।
 रावणेनो परुद्धां मां निकृत्या पाप कर्मणा ।
 शत्रुमर्हसि वीर त्वं पातालादिव कौशिकीम् ॥ ६४ ॥
 ततो वस्त्रगतं मुक्ता दिव्यं चूडामणि शुभम् ।
 प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ॥ ६५ ॥
 मणिरत्नं कपिधरः प्रतिगृह्णाभिवाद्य च ।
 सीतां प्रदक्षिणां कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ॥ ६६ ॥
 हर्षेण महता युक्तः सीता दर्शनजेन सः ।
 हृदयेन गतो रामं लक्ष्मणं च स लक्षणम् ॥ ६७ ॥
 मणिवर मुपगृह्य तं महार्हं जनक नृपात्मजया धृतं प्रभावात् ।
 गिरिवर पवना बधूतमुक्तः सुखितमनाः प्रति संक्रमं प्रपेदे ॥ ७० ॥

सुन्दर मगं ३६ ज्ञात्वा संप्रस्थितं देवी धानरं पवनात्मजम् ।
 याप्य गद्गदया याथा भैषिली वाक्य मब्रवीत् ॥ ६ ॥
 हनुमन् कुशलं ब्रूयाः सहिती राम लक्ष्मणी ।
 सुग्रीयं च सहाभात्यं सर्वान् वृद्धान् च धानरान् ।
 ब्रूयास्त्वं धानरश्रेष्ठ कुशलं धर्मं संहितम् ॥ ७ ॥
 यथा च स महाबाहु मां तापयति राघवः ।
 अस्माद् दुःखाम्बु संतोषात् त्वं समाधातुमर्हसि ॥ ८ ॥

जीवन्तीं मां यथा रामः संभावयति कीर्तिमान् ।
तत्त्वया हनुमन् वाच्यं वाचा धर्ममवाप्नुहि ॥ ९ ॥

सुन्दर सर्ग ४० यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभि कर्षितैः ।
संसृशेयं सकामाहं तथा कुरु दयां मयि ॥ ३ ॥
अभिज्ञानं च रामस्य दद्याद् हरिगुणोत्तम ।
क्षिप्तानिपीकां काकस्य कीपादेकाक्षि शतनीम् ॥ ४ ॥
मनःशिलाया स्तिलकौ गण्डपार्श्वे निवेशितः ।
त्वया प्रणष्टे तिलके तं क्लिप्तस्मृतुं महंसि ॥ ५ ॥
स धीर्यवान् कथं सीतां हृतां समनुमन्यसे ।
वसन्तीं रक्षसां मध्ये महेन्द्रवरुणोपम ॥ ६ ॥
एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः ।
एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वा भिवानघ ॥ ७ ॥
एष निर्यातितः श्रीमान् मया ते वारिसंभवः ।
अतः परं न शक्यामि जीवितुं शोकलालसा ॥ ८ ॥
असह्यानि च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिदः ।
राक्षसैः सह संवासं त्वत्कृते मर्षयाम्यहम् ॥ ९ ॥
धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन ।
मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज ॥ १० ॥
पीरो राक्षसराजोऽयं दृष्टिश्च न सुखा मयि ।
त्वां च श्रुत्वा विपज्जन्तं न जीवेयमपि क्षणम् ॥ ११ ॥
विदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् ।
अथाब्रवीन् महातेजा हनुमान् मारुतात्मजः ॥ १२ ॥
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ।
रामे शोकाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ १३ ॥

सनातनधर्मसंग्रहः ।

दृष्ट्वा कथञ्चिद् भवती न कालः परिदेवितुम् ।
 इमं मुहूर्तं दुःखाना मन्तं द्रक्ष्यसि भाभिनि ॥ १४ ॥
 तावुभी पुरुषप्याग्री राजपुत्रा वनिन्दितौ ।
 त्वद्दर्शनं कृतोत् साही लङ्कां भस्मी करिष्यतः ॥ १५ ॥
 हत्या तु समरे रक्षो रावणं सह दान्यवैः ।
 राघवो त्वां विशालाक्षि स्वां पुरीं प्रति नेष्यतः ॥ १६ ॥
 यस्तु रामो विजानीया दमिष्ठान मनिन्दिते ।
 प्रीतिसंजननं भूयस्तस्य त्वं दातु महंसि ॥ १७ ॥
 साऽब्रवीदक्षमेवाहो मयाऽभिष्ठान मुत्तमम् ।
 एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा यत्रेण भूषणम् ॥ २० ॥
 श्रेयं हनुमन् वाक्यं तव वीर भविष्यति ।
 स तं मणिवरं गृह्य श्रीमान् प्लवगसत्तमः ॥ २१ ॥
 प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे ।
 तमुत्पात कृतोत्साह मवेह्य हरियूथपम् ॥ २२ ॥
 वर्धमानं महावेग सुवाच जनकात्मजा ।
 अश्रुपूर्णमुखी दीना बाप्य गद्गदया गिरा ॥ २३ ॥
 हनूमन् सिंहसंकाशी भ्रातरौ रामलक्ष्मणी ।
 सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान् ब्रूया अनामयम् ॥ २४ ॥
 यथा च स महाबाहु मां तारयति राघवः ।
 अस्माद् दुःखाम्बु संरोधात् त्वं समाधातु महंसि ॥ २५ ॥
 इदं च तीव्रं ममशोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ।
 ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरि प्रवीर ॥ २६ ॥
 स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थं कपिः कृतार्थं परिहृष्टेताः ।
 तदल्पशेषं प्रसमीक्ष्य कार्ये दिशं क्षुदीचीं मनसा जगाम ॥ २७ ॥

स्वर्गनरकगति वर्णनम् ।

- इतिहाम. ८ युधि ३ः कोटशैः कर्मभिः प्रेत्य गच्छन्ति नरकं नराः ।
 धनु. २३ स्वर्गं च कोटशैश्चैव तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥
 भोष्य ४. ब्राह्मण्यं पुण्यमुत्सृज्य ये द्विजा लोभमोहिताः ।
 कृकर्माण्यपि कुर्वन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ २ ॥
 परुषाः पिशुनाश्चैव मानिनोऽनृतवादिनः ।
 अनिबद्धप्रलापाश्च नरा निरयगामिनः ॥ ३ ॥
 ये परस्वापहर्तारस्तद्गुणानामसूयकाः ।
 परश्रियाभितप्यन्ते ते वै निरयगामिनः ॥ ४ ॥
 कूपानां च तडागानां प्रपानां च परंतप ।
 रथ्यानां चैव भेत्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ५ ॥
 प्राणिनां प्राणहिंसायां ये नरा निरताः सदा ।
 प्रव्रज्यावसिता ये च ते वै निरयगागामिनः ॥ ६ ॥
 विसृज्यादन्ति ये दारान् शिशुन् भृत्यातिथीस्तथा ।
 वत्सन्नपितृदेवेज्यास्ते वै निरयगामिनः ॥ ७ ॥
 यतीनां दूपका राजन् सतीनां दूपकास्तथा ।
 वेदानां दूपकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ८ ॥
 आद्यं पुरुषमीशानं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 न चिन्तयन्ति ये विष्णुं ते वै निरयगामिनः ॥ ९ ॥
 ब्राह्मणानां गवां चैव कन्यानां सुहृदां तथा ।
 येऽन्तरं यान्ति कार्य्येषु ते वै निरयगामिनः ॥ १० ॥
 काष्ठैर्वा शंकुभिर्वापि कंटकैरुपलैस्तथा ।
 पंधानं येऽवकुण्ठन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ११ ॥
 सर्वभूतेषु निःस्वस्थाः सर्वभूतेषु निर्दयाः ।
 सर्वभूतेषु जिह्वाश्च ते वै निरयगामिनः ॥ १२ ॥
 आगतान् भोजनांधं वा ब्राह्मणान् वृत्तिकर्षितान् ।
 परीक्षां ये च कुर्वन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ १३ ॥
 क्षेत्रवृत्तिगृहच्छेदं प्रीतिच्छेदं च ये नराः ।
 आशादेदं प्रकुर्वन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ १४ ॥

अन्नन्यां शरणां भाव्यां ऋतुकालव्यतिक्रमम् ।
 कुर्वन्ति पुरुषा लुब्धास्ते वै निरयगामिनः ॥ १५ ॥
 केशविक्रयितारश्च रसविक्रयिकाश्च ये ।
 विपविक्रयितारश्च ते वै निरयगामिनः ॥ १६ ॥
 आशया समनुप्राप्तान् धुट्टृष्णाश्रमकर्षितान् ।
 येऽ तिथीनवमन्यंते ते वै निरयगामिनः ॥ १७ ॥
 मद्यमांसरताश्चैव गीतवाद्यरताश्च ये ।
 द्यूतसंगरताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ १८ ॥
 अयोनौ च वियोनौ च पशुयोनौ च भारत ।
 समुत्सृजन्ति ये दीर्यं ते वै निरयगामिनः ॥ १९ ॥
 ये शगेरमलान्यग्नौ प्रक्षिपन्ति जले तथा ।
 उद्यानेष्वपि गोष्ठे वा ते वै निरयगामिनः ॥ २० ॥
 स्त्रीधनान्युपजीवन्ति ये नरा स्त्रीजितास्तथा ।
 स्त्रियश्चैव न रक्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ २१ ॥
 शस्त्राणां ये च कर्त्तारः शल्यानां धनुषां तथा ।
 विक्रेतारश्च राजेन्द्र ते वै निरयगामिनः ॥ २२ ॥
 अनाथं कृपणं दीनं रोगार्त्तं वृद्धमेव च ।
 नानुकपन्ति येमूढा स्ते वै निरयगामिनः ॥ २३ ॥
 एतत्ते कथिता राजन् नरा निरयगामिनः ।
 भागिनः स्वर्गलोकस्य ये प्रोक्तास्तान्निबोध मे ॥ २४ ॥
 सत्येन तपसा क्षांत्या दानेनाध्ययनेन च ।
 ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २५ ॥
 ये च होमजपस्नानदेवतार्चनतत्पराः ।
 श्रद्धधाना महात्मनस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २६ ॥
 मातापित्रोश्च शुश्रूषां ये कुर्वन्ति सदादृताः ।
 वर्जयन्ति दिवास्वापं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २७ ॥
 सर्वहिंसानिवृत्ताश्च नित्यं सर्वसहाश्च ये ।
 सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २८ ॥
 शुश्रूषामिस्तपोभिश्च श्रुतमादाय भारत ।
 ये प्रतिग्रहनिस्नेहा स्तेन राः स्वर्गगामिनः ॥ २९ ॥

भयार्त्तानां सशोकानां दरिद्रान् व्याधिकर्षितान् ।
 विमोचयन्ति ये जन्तून् ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३० ॥
 सहस्रपरिवेषार स्तथैव च सहस्रदाः ।
 आतारश्च सहस्राणां ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३१ ॥
 आढ्याश्च रुपवन्तश्च यौवनस्थाश्च भारत ।
 ये वै जितेन्द्रिया धीरा स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३२ ॥
 सुवर्णस्य च दातारो गवां भूमेश्च भारत ।
 अन्नानां वाससां चैव ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३३ ॥
 निवेशनानां धान्यानां रसानां च परंतप ।
 स्वयमुत्पाद्य दातार स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३४ ॥
 द्विपतामपि ये दापाद्य वदन्ति कदाचन ।
 कीर्तयन्ति गुणानेव ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३५ ॥
 प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च वेदशास्त्रोक्तवर्त्मना ।
 आचरन्तो महात्मान स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३६ ॥
 येऽनभ्यास वलाद्भक्तुं न जानन्ति वचोऽप्रियम् ।
 प्रियवाक्यैकविज्ञाना स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३७ ॥
 ये चापि भागं कुर्वन्ति धुट् तृष्णाश्रमकर्षितान् ।
 हंतकारस्य दातार स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३८ ॥
 वापीकूपतडागानां प्रपानां देवचेरमनाम् ।
 आश्रमार्णां च कर्तार स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३९ ॥
 असत्येष्वपि सत्या ये ऋजयो नार्जवेषु च ।
 रिपुष्वपि हितेच्छाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४० ॥
 पम्भिन् कम्भिन् कुले जाता बहुपुत्राः शतायुषः ।
 सानुक्रोधा जितक्रोधा स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४१ ॥
 अवन्ध्यं दिवसं कर्त्तुं धर्मणैकेन सर्वथा ।
 प्रीतिं गृह्णन्ति ये नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४२ ॥
 परैरप्यगृहीतं यत् तृणमप्यटवी गतम् ।
 मनमापि न गृह्णन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४३ ॥
 आक्रोशंतं स्तुवंतं च तुल्यं पश्यन्ति ये नराः ।
 शांतात्मानो जितात्मान स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४४ ॥

ये च दस्यु भयघ्नस्तान् ब्राह्मणान् याः स्त्रियस्तथा ।
 सर्वं च परिरक्षन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४५ ॥
 आह्वयेषु च ये शूराः स्वाम्यर्थं त्यक्तजीविताः ।
 मातृभक्ताः कृतज्ञाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४६ ॥
 मनमश्चेन्द्रियाणां च नित्यं संघमने रताः ।
 त्यक्तशोकभयक्रोधास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४७ ॥
 यूकामत्कुणदंशादीन् ये जंतून् तुदतस्तनुम् ।
 पुत्रयत्परिरक्षन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४८ ॥
 अर्थानि च यथोक्तेन विधिना संचयन्ति ये ।
 सर्वद्वन्द्वसहा धीराः स्वर्गं यान्ति न संशयः ॥ ४९ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा नोपतापयते परम् ।
 सर्वथा शुद्धभावो यः स याति त्रिदिवं नरः ॥ ५० ॥
 ये पुनः परदारांश्च कर्मणा मनसा गिरा ।
 रमयन्ति न सत्वस्था स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५१ ॥
 निन्दितानि न कुर्वन्ति कुर्वन्ति विहितानि ये ।
 आत्मशक्तिं च विज्ञाय ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५२ ॥
 एतत्ते कथितं सर्वं मया तत्त्वेन भारत ।
 दुर्गतिः सुगतिश्चैव प्राप्यते कर्मभिर्यथा ॥ ५३ ॥
 नरः परेषां प्रतिकूल माचरन् प्रयाति घोरं नरकं सुदुःसहम् ।
 सदानुकूलस्य नरस्य जीवितं सुखावहं मुक्तिरदूरतः स्थिता ॥५४॥

परमश्रेयः ।

इति सप्तमः स्कन्धः ॥ अति आत्मनि कात्वेऽस्मिन् सर्वभूतक्षयापहे ।
 शान्ति १०५. किं कर्तव्यं परं श्रेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
 भीष्म. ३. सर्वसत्वदयालुत्वं सर्वेन्द्रियविनिग्रहः ।
 सर्वत्रानित्यबुद्धिश्च श्रेयः परमिदं स्मृतम् ॥ २ ॥
 अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 पितुः पुत्रस्य संवादं तन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ३ ॥

द्विजातेः कस्यचित्पुत्रो मेधावी नामतो ऽभवत् ।

अत्रयोत्पितरं प्राज्ञः स्वाध्यायाध्ययने रतः ॥ ४ ॥

पुर.३.धीरः किंस्वित्तात कुर्याच्छुभार्थीच्चिप्रं ह्यायुः क्षीयते मानवानाम् ।

पितस्तदाचक्ष्व ममत्वमाशु यथा परं धर्मं मिमं चरेयम् ॥ ५ ॥

विज्ञो.३. अधीत्य वेदान् ब्रह्मचर्येण पुत्र पुत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितृणाम्

अग्नीनाथाय विधिवच्चेष्ट यज्ञो वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषे ॥६॥

पुर.३.वाच. मृत्युनाभ्याहते लोके जरया परिपीडिते ।

ध्याधिभिर्ग्रस्यमानस्य किं सस्य इव भाषसे ॥ ७ ॥

सर्वोपायैर्यदा नास्ति मर्तव्यस्य प्रतिक्रिया ।

सो ऽहं कथं प्रतीक्षिष्ये जालेनेव घृतिश्चिरम् ॥ ८ ॥

राज्यां राज्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा ।

स्वल्पोदके मत्स्य इव घृतिं विन्देत कः पुमान् ॥ ९ ॥

कुतो नु खलु दीर्घत्वमायुपस्तात देहिनाम् ।

आदित्परथवेगेन क्षीयते हि प्रतिक्षणम् ॥ १० ॥

प्रतिक्षणमयं कालः क्षीयमाणो न लक्ष्यते ।

अश्वत्थचलपत्रस्ये नलिनीजलवत् स्थिते ॥ ११ ॥

स्थिराशा जीविते यस्य तत्तुल्यो नास्त्यचेतनः ।

जातमेवान्तकोऽन्वेति जरावन्वेति देहिनाम् ॥ १२ ॥

अनुपक्तं द्वयेनैव सर्वं स्याद्वरजङ्गमम् ।

को हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभृत् ॥ १३ ॥

कर्तुं मुत्सहते लोके दृष्ट्वा संप्रस्थितं जगत् ।

दृश्यामपि भावित्वाद्दिनारं समुपस्थितम् ॥ १४ ॥

अयमेव हि नः कालः पूर्वमासीदनागतः ।

आसन्नरतामेति मृत्युर्जन्तोर्दिने दिने ॥ १५ ॥

आयाति नीयमानस्य वक्ष्यस्येव पदे पदे ।

उत्पायोत्पाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ॥ १६ ॥

मरणव्याधिदुःखानां किमय निपतिष्यति ।

न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन् यो न जातो मरिष्यति ॥ १७ ॥

इति मंत्रत्यर्षं बुद्ध्वा स्वस्यैस्तु कथमाश्रये ।

न स्यादयो न च यमः श्रेयः प्राप्नुं प्रतीक्ष्यते ॥ १८ ॥

ये च दस्यु भयघ्नस्तान् ब्राह्मणान् याः स्त्रियस्तथा ।
 सर्वं च परिरक्षन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४५ ॥
 आह्वेषु च ये शूराः स्वाम्यर्थे त्यक्तजीविताः ।
 मातृभक्ताः कृतज्ञाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४६ ॥
 मनमश्चेन्द्रियाणां च नित्यं संयमने रताः ।
 त्यक्तशोकभयक्रोधास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४७ ॥
 यूकामत्कुणदंशादीन् ये जंतून् तुदतस्तनुम् ।
 पुत्रवत्परिरक्षन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४८ ॥
 अर्थानि च यथोक्तेन विधिना संचयन्ति ये ।
 सर्वद्वन्द्वसहा धीराः स्वर्गं यान्ति न संशयः ॥ ४९ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा नोपतापयते परम् ।
 सर्वथा शुद्धभावो यः स याति त्रिदिवं नरः ॥ ५० ॥
 ये पुनः परदारान्श्च कर्मणा मनसा गिरा ।
 रमयन्ति न सत्वस्था स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५१ ॥
 निन्दितानि न कुर्वन्ति कुर्वन्ति विहितानि ये ।
 आत्मशक्तिं च विज्ञाय ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५२ ॥
 एतत्ते कथितं सर्वं भया तत्त्वेन भारत ।
 दुर्गतिः सुगतिश्चैव प्राप्यते कर्मभिर्यथा ॥ ५३ ॥
 नरः परेषां प्रतिकूल भाचरन् प्रयाति घोरं नरकं सुदुःसहम् ।
 सदानुकूलस्य नरस्य जीवितं सुखावहं मुक्तिरदूरतः स्थिता ॥५४॥

परमश्रेयः ।

इति समु १८ युधि ३. अति प्रामति कालेऽस्मिन् सर्वभूतक्षयायहे ।
 शान्ति १०५. किं कर्तव्यं परं श्रेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
 भीष्म. ३ सर्वसत्वदपालुत्वं सर्वेन्द्रियचिनिग्रहः ।
 सर्वत्रानित्यबुद्धिश्च श्रेयः परमिदं स्मृतम् ॥ २ ॥
 अश्रेयोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 पितुः पुत्रस्य संवादं तन्निघोषयुधिष्ठिर ॥ ३ ॥

यावदेव भवेत्काल स्तावच्छ्रेयः समाचरेत् ।
 धाल एव चरेद्धर्ममनित्यं जीवितं यतः ॥ १९ ॥
 फलानामिव पक्वानां शश्वत्पतनतो भयम् ।
 युवत्वापेक्षया बालो वृद्धत्वापेक्षया युवा ॥ २० ॥
 मृत्योरुत्संगमारूढः स्थविरः किमपेक्षते ।
 पापं परिहरन्तित्यमात्मानं परिपालयेत् ॥ २१ ॥
 वर्षासु जीर्णमुदजं तिष्ठन्नेवाशु सीदति ।
 ब्रजन्ति न निवर्त्तन्ते श्रोतांसि सरितामिव ॥ २२ ॥
 आयुरादाय मर्त्यानां यथा रात्र्यहनी पुनः ।
 अहोरात्राणि मासांश्च क्षणान् काष्ठान् कलाखवान् ॥ २३ ॥
 संपीडयति नः कालो वृद्धिं वाङ्मुपिको यथा ।
 यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भिन्नं च सीदति ।
 तथा च सीदति नरः कालस्य वशमागतः ॥ २४ ॥
 कालस्य वशमायान्ति विवशाः सर्वदेहिनः ।
 न मृत्युमवगच्छन्ति विषयासक्तचेतसः ॥ २५ ॥

इदं श्वो नेदमद्येति नैतन्मर्त्यस्य युज्यते ।
 अक्षयं भाविता तथ्यं यस्मिन्न भाविता भवान् ॥ ३३ ॥
 न कश्चिदपि जानीते कस्य किं श्वो भवत्यति ।
 तस्मात् श्वो करणोद्यानि कुर्यादद्यैव बुद्धिमान् ॥ ३४ ॥
 स्वकार्यं मद्य कुर्यात् पूर्वाह्ने चापराह्निकम् ।
 न हि प्रतीक्ष्यते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ॥ ३५ ॥
 इदं कृतमिदं कार्यं मिदमन्यत्कृता कृतम् ।
 एवमीहा समायुक्तं कृतांतः कुरुते वशः ॥ ३६ ॥
 मोहेन त्वं समाविष्टः पुत्रदारार्थमुद्यतः ।
 कृत्वा कार्यमकार्यं वा पुष्टिमेपां प्रयच्छति ॥ ३७ ॥
 तं पुत्र पशुमित्रार्थं व्यासक्तमनसं नरम् ।
 व्याघ्रः पशुमिवाक्रम्य मृत्युं रादाय गच्छति ॥ ३८ ॥
 मस्तकस्यापिनं मृत्युं यदि पश्येदिदं जनः ।
 आहारोऽपि न रोचेत् किमु वा कार्यं कारिता ॥ ३९ ॥
 स्नेहपाशैर्वहुषिषै रासक्तमनसो जनाः ।
 अकृतार्था वसीदन्ति सैकताः सेतवो यथा ॥ ४० ॥
 अपर्यन्तस्य कालस्य कियद्वा शरदां शतम् ।
 तन्मात्र परमायुर्यः कथं स्वस्यः स तिष्ठति ॥ ४१ ॥
 दश वर्षाः षोडशिका विंशत्त्रिंशतिकास्तथा ।
 सर्वे वर्षे शतादृद्धं न भविष्यन्ति मानवाः ॥ ४२ ॥
 सम्पदः स्वप्नसंकाशा यौवनं कुसुमोपमम् ।
 तद्विचंचल मायुश्च कस्य स्याज्जानतो घृतिः ॥ ४३ ॥
 किं मनेन करिष्यामि जरामरणभीरुणा ।
 अधुवेष शरीरेण मृत्युं धन्दानुवर्तिना ॥ ४४ ॥
 तृणानल नदी वेग स्वप्न संकाश वृत्तिषु ।
 आयुर्यौवन रूपेषु प्राज्ञः को नाम विश्वसेत् ॥ ४५ ॥
 दृष्ट्वाऽनाथ मिवाकंदन्शीपन्तं मृत्युना जगत् ॥ ४६ ॥
 इदं हि मरणायर्त्तं संसारौघे निराश्रये ।
 जगन्न स्यान्माप्नोति भ्राम्यमाणं स्वकर्मभिः ॥ ४७ ॥

हृदमेवं करिष्यामि तत एवं भविष्यति ।
 संकल्पः क्रियते योऽयं न तं मृत्युः प्रतीच्छति ॥ ४८ ॥
 अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् ।
 न तं पश्यामि यस्याहं न च सोस्तीति यो मम ॥ ४९ ॥
 एकः प्रसूयते जन्तु रेक एव प्रलीयते ।
 एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृत मेरुश्चाप्नोति दुष्कृतम् ॥ ५० ॥
 मृतं शीरं मृतसृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ।
 विमुखा धान्धवा यांति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ ५१ ॥
 बलिनो मृत्युसिंहस्य संसारवनचारिणः ।
 शृण्वन्वशाधिजरानादान् कथं तिष्ठसि निर्भयः ॥
 सपुत्रदारभृत्यस्य सपशुद्रविणस्य च ।
 कियन्तो दिवसा स्तात यास्यन्ति कुशलेन ते
 याधन्न ग्रस्यसे रोगैः यावन्नोपेति ते जरा ।
 याधन्न क्षीयते चायुः स्तावच्छ्रेयः समाचर
 पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
 जरापंकार्णवे मग्ना जीर्णा वन गजा इव ॥
 लोहदारुमयैः पाशैर्दृढं बद्धो विमुच्यते ।
 पुत्रदारमयैः पाशैः पुमान्बद्धो न मुच्यते ॥
 न च ते पुत्रदारेषु कतेव्या मतिरोदृशो ।
 कथं तु कृपया ह्येते धर्तिष्यन्ते मया विना
 संगत्या जठरे न्यस्तं रेतोविन्दुं मचेतनम् ।
 केन यत्नेन जीवन्तं गर्भस्थमिह पश्यसि ॥ ५८ ॥
 अन्नपानादि जीर्यन्ते यत्र भक्षाश्चभक्षिताः ।
 तस्मिन्नेवोदरे गर्भः किं नान्नमिव जीर्यते ॥ ५९ ॥
 यद्गर्भे पालयत्येनं यच्च संवर्द्धयत्यपि ।
 तदेवास्य स्वकं कर्म सुखदुःखोपपादने ॥ ६० ॥
 स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य परतन्नस्य सर्वशः ।
 स्वरक्षणेऽप्यशक्तस्य को हेतुस्तस्य रक्षणे ॥ ६१ ॥
 स्वकृतैर्जायते जन्तुः स्वकृतैरेव वर्धते ।
 सुखदुःखे तथा मृत्युं स्वकृतैरेव ॥ ६२ ॥

कासं क्व च गमिष्यामि कश्चाहं किमिहागतः ।
 को बन्धु र्मम कस्याह मित्यात्मानं विचिन्तय ॥ ६३ ॥
 न बन्धुरस्ति ते कश्चिन्न त्वं बन्धुश्च कस्यचित् ।
 पथि संगतमेवैतद् दार बन्धुसुहृज्जनैः ॥ ६४ ॥
 पुरासीत् स्वजनस्तेऽन्यः सांप्रतं वर्त्तते परः ।
 देहांते भविता चान्य स्तस्मात्त्वं परतः परः ॥ ६५ ॥

एवं व्यवस्थिते लोके कः कस्य स्वजनो जनः ।
 को वा परजनः कस्य मोह एव तु केवलम् ॥ ६६ ॥
 पुत्रदारमयैः पार्श्वे मोहजैः कर्मतंतुभिः ।
 कोशकार इवात्मानं वेपथ्यन्नावबुध्यसे ॥ ६७ ॥
 दह्यमानोऽपि लोकेऽस्मिन् महता कालवह्निना ।
 को लभेत धृतिं प्राज्ञः प्रदीप्त इव वेदमनि ॥ ६८ ॥
 किं ते घनै र्धान्यवै र्वा किं मित्रैः पुत्रपौत्रकैः ।

आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टुं पितामहस्ते कगतः पिता च ६९
 सर्वावासं सर्वगं ज्ञानगम्यं योगिष्येयं वासुदेवं समग्रम् ।
 नित्यानन्दं चिन्तय त्वं चिराय सर्वद्वन्द्वै र्मोक्षमन्विच्छमानः ७०

न माता न पिता कश्चित् कस्यचित्प्रति पद्यते ।
 दानमध्ययनं जन्तुः स्वकर्म फल मश्नुते ॥ ७१ ॥
 स्वकर्म फल निक्षेपं विधानं विधिनिर्मितम् ।
 भूत ग्राम मिमं कालः समंतादपकर्षति ॥ ७२ ॥
 हा तात हा स्वकान्तेति क्रन्दन्ते च सुदुःखिताः ।
 मंडूक इव सर्पेण मृत्युना ग्रस्यते जनः ॥ ७३ ॥
 पण्डिते चैव मूर्खे च धलवत्पथ दुर्यले ।
 ईश्वरे च दरिद्रे च मृत्योः सर्वत्र तुल्यता ॥ ७४ ॥
 जरा मृत्यु हि लोकानां खादितारौ वृक्षादिव ।
 घलिनां दुर्यलानां च ऋत्वानां महता मपि ॥ ७५ ॥
 न कश्चिथात्यतिक्रामन् जरां मृत्युं च मानवः ।
 अपि सागरपर्यन्तां विजित्येमां वस्तुन्धराम् ॥ ७६ ॥
 मृत्युं नैव विजेष्यन्ति कः पुमान् घृद्धिमान् भवेत् ।
 व्यप्ययो ह्ययमत्यन्तं पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥ ७७ ॥

जातं मृत्युर्जरयति निमेपं नातिवर्त्तते ।
 निमेपा दश चाष्टौ च काष्ठास्त्रिंशत्तुताः कलाः ॥७८॥
 त्रिंशत्कला सुहूर्तः स्यात्त्रिंशतस्ते त्वहर्निशम् ।
 निमेपादि रयं कालः शीघ्रत्वात्सर्वदेहिनाम् ॥ ७९ ॥
 हरत्यायुर्द्विजश्रेष्ठ नदीवेग इव प्लवम् ।
 निमेपमात्र मपि ते वयो गच्छन्नतिष्ठति ॥ ८० ॥
 तस्माद्देहेष्वनित्येषु यन्नित्यं तत्समाचर ।
 अनित्ये सति मानुष्ये विद्युत्स्फुरण चंचले ॥ ८१ ॥
 ये रमन्ति नमस्तेभ्यः साहसं किमतः परम् ।
 किमतः परमन्यते कथयामि पुनः पुनः ॥ ८२ ॥
 अनित्यं सर्वमेवेदं यत्किञ्चिदपि पश्यसि ।
 तदनित्य मिति ज्ञात्वा सर्वभावेष्वनित्यताम् ॥ ८३ ॥
 सर्वारम्भान् परित्यज्य भव चात्मनि योगवित् ।
 आत्मज्ञान मधीयानो यजन्नात्मान मात्मना ॥ ८४ ॥
 आत्मज्ञानो भविष्यामि न मां तारयते प्रजाः ।
 सो ऽहं त्वहिंस्रः सत्यात्मा कामक्रोधविवर्जितः ॥ ८५ ॥
 जितेन्द्रियः समो भूत्वा मृत्युं जेष्याम्यमर्त्यवत् ।
 अन्तर्वहिश्च यत्किञ्चिन्मनो वा सङ्गकारणम् ॥ ८७ ॥
 तत्सर्वं संपरित्यज्य ध्यानाभ्यासे मनः सदा ।
 मनसश्चेन्द्रियाणां च कृत्वैकाग्र्यं समाहितः ॥ ८८ ॥
 तायत् स्थास्यामि नियतो यावन्नक्षयमागतम् ।
 विमुक्तहृदयासंगं सन्निरुद्धय मनो हृदि ॥ ८९ ॥
 यदा यात्युन्मनीभावं तदा निर्वाणमृच्छति ।
 कामक्रोधभयेनेह तमसा हृततेजसः ॥ ९० ॥
 पिशुनाश्च कृतघनाश्च नास्तिका भिन्नवृत्तयः ।
 एतन्मूढा न पश्यन्ति मोक्षद्वारमपावृतम् ॥ ९१ ॥
 अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
 ध्यानयोगस्य सर्वाणि कर्त्ता नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ९२ ॥
 पुत्रस्य तद्वचः श्रुत्वा मोक्षधर्मविदस्तथा ।
 तथैव कृतवान्विप्रो यच्चैतद् ऽवदत् सुतः ॥ ९३ ॥

एवं समेषाञ्च वचः प्रचोदितः शरीरमध्यात्महितं विचिंतयन् ।
तथैव सर्वार्थविरक्तिमेयिवान् द्विजोत्तमः सर्वसुखेषु निस्पृहः ६४
सशंख चक्रं रविमण्डले स्थितं कुशेशया क्रांतं मनन्तं मच्युतम् ।
जगाम बुद्ध्या सवनीयरूपिणं द्विजोत्तमश्चित्र विभूषणोज्वलम् ६५

आचारः

- मनुः अ. १० आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।
तस्मादस्मिन् सदायुक्तो नित्यं स्या दात्मवान् द्विजः ॥ १०८
आचारा द्विच्युतो विप्रो न वेद फलं मश्नुते ।
आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाग भवेत् ॥ १०९ ॥
एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।
सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम् ॥ ११० ॥
- मनुः अ. ४ श्रुति स्मृत्युदितं सम्पद्गं निषङ्गं स्वेषु कर्मसु ।
धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥ १५५ ॥
आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५६ ॥
दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
दुःखभागी च सततं व्याधितो ऽल्पायुरेव च ॥ १५७ ॥
सर्वलक्षणहीनो ऽपि यः सदाचारवान् नरः ।
श्रद्धधानी ऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १५८ ॥

- महा. अनु. १०४ युधि. ३. शतायुर्कृतः पुरुषः शतवीर्य्यश्च जायते ।
कस्मान्निग्रयन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह ॥ १ ॥
आयुष्मान् केन भवति अल्पायु र्वापि मानवः ।
केन वा लभते कीर्त्तिं केन वा लभते श्रियम् ॥ २ ॥
तपसा ब्रह्मचर्येण जपहोमै स्तपोपधैः ।
कर्षणा मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३ ॥
- भीष्म उ. अत्र तेज्जं प्रबक्ष्यामि यन्मां त्वमनुवृच्छसि ।
अल्पायु र्वेन भवति दीर्घायु र्वापि मानवः ॥ ४ ॥

येन वा लभते कीर्तिं येन वा लभते श्रियम् ।
 यथा वर्त्तयन् पुरुषः श्रेयसा सम्प्रयुज्यते ॥ ५ ॥
 आचाराल्लभते चायु राचाराल्लभते श्रियम् ।
 आचाराल्लभते कीर्तिं पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥ ६ ॥
 दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
 यस्मात् त्रसन्ति भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥ ७ ॥
 तस्मात् कुर्यादिहाचारं यदीच्छेद्भूति मात्मनः ।
 अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ८ ॥
 आचारलक्षणो धर्मः सन्त आरित्रलक्षणाः ।
 साधुनाश्च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ ९ ॥
 यं नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्राभिलङ्घिनः ।
 अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥ ११ ॥
 विशीला भिन्न मर्यादा नित्यं सङ्कीर्णमैयुनाः ।
 अल्पायुषो भवन्तीं ह नरा निरयगामिनः ॥ १२ ॥
 सर्वलक्षण हीनोऽपि समुदाचारवाद्भरः ।
 श्रद्धधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १३ ॥
 अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः ।
 अनसूयुरजिह्वश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १४ ॥
 लोष्ठमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
 नित्योच्छ्विष्टः शङ्कुशुको नेहायुर्विन्दते महत् ॥ १५ ॥
 ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
 उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्वा सन्ध्यां कृताञ्जलिः ॥ १६ ॥
 एवमेवापरां सन्ध्यां समुपासीत वाग्यतः ।
 नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन ॥
 नोपसृष्टं न चारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ १७ ॥
 ऋषयो नित्यसन्ध्यत्वा हीर्षमायु रवामुवन् ।
 तस्मात्तिष्ठेत् सदा पूर्वा पश्चिमा ङ्चैव वाग्यतः ॥ १८ ॥
 ये न पूर्वामुपासन्ते द्विजाः सन्ध्यां न पश्चिमाम् ।
 सर्वास्तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत् ॥ १९ ॥

परदारान् न गत्तव्याः सर्ववर्णेषु कर्हिचित् ।
 न हीदृशं मनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ॥
 यादृशं पुरुषप्येह परदारोपमेव नम् ॥ २० ॥
 यावन्नो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां गात्रेषु निर्मिताः ।
 तावद्दुर्षसहस्राणि नरकं पर्युपासते ॥ २१ ॥

प्रसाधनञ्च केशानां मङ्गलं दन्तधावनम् ।
 पूर्वाह्न एव कार्याणि देवतानाञ्च पूजनम् ॥ २३ ॥
 नाजातैः सह गच्छेत नैको न धृपलैः सह ।
 उपानहौ च बह्व्रं च धृतमन्यैर्न शारयेत् ॥ २४ ॥
 पन्था देवो ब्राह्मणाय गाम्भ्यो राजभ्य एव च ।
 वृद्धाय भारतमाय गर्भिल्यै दुर्बलाय च ॥ २५ ॥
 ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात् पादं पादेन नाक्रमेत् ।
 अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्दश्यां च सर्वशः ॥ २६ ॥
 अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत् ।
 धाक्रोशं परिवादं च पैशून्यञ्च विवर्जयेत् ॥ ३० ॥

नारुन्तुदः स्यान्न वृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत ।

ययास्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदे दुशनीं पापलोक्याम् ॥ ३१ ॥

वाक् सायका वदनाग्निष्पतन्ति यै राहतः शोचन्ति रात्र्यहानि ।

परस्य ना मर्मसु निष्पतन्ति तान् पण्डिनो भावसृजेत परेषु ॥ ३२ ॥

रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।

वाचा दुरुक्तया विद्धं न सरोहति वाक्क्षतम् ॥ ३३ ॥

कर्णिनालीकनाराचा छिर्हरन्ति शरीरतः ।

वाक् शल्यं स्तु न निर्हन्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ३४ ॥

हीनाद्धानतिरिक्ताद्धान् विद्याहीनान् विगर्हितान् ।

रूपद्रविणहीनांश्च सत्यहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ ३५ ॥

नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्मनम् ।

द्वेषस्तम्भामिमान् ऽच तैक्ष्णञ्च परिवर्जयेत् ॥ ३६ ॥

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् मुढो नैनं निपातयेत् ।

अन्यत्र पुत्राच्छिष्याश्च शिक्षार्थं ताडनं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

कृत्वा मूत्रपुरीषे तु रथ्या माक्राम्य वा पुनः ।
 पादप्रक्षालनं कुर्यात् स्वाध्याये भोजने तथा ॥ ३९ ॥
 नित्यमग्निं परिचरेद्विक्षां दद्याच्च नित्यदा ।
 वाग्पतो दन्तकाष्ठञ्च नित्यमेव समाचरेत् ॥
 न चाभ्युदितशायी स्यात् प्रायश्चित्ती तथा भवेत् ॥ ४२ ॥
 मातापितरमुत्थाय पूर्वमेवाभिवादयेत् ।
 आचार्यं मथवा ऽप्यन्यं तथायुर्विन्दते महत् ॥ ४३ ॥
 वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ।
 भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि विवर्जयेत् ॥ ४४ ॥
 उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक् शिरा न च ।
 प्राक्शिरास्तु शयेद्विद्वा नथवा दक्षिणा शिराः ॥ ४८ ॥
 न चैवाद्राणि वासांसि नित्यं सेवेत मानवः ।
 उदक्यया च संभाषां न कुर्वीत कदाचन ॥ ५४ ॥
 नोत्सृजेत् पुरीषं च क्षेत्रे ग्रामस्य चान्तिके ।
 उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्यात् कदाचन ॥ ५५ ॥
 नाधितिष्ठेत्तुषं जातु केशभस्मकपालिकाः ।
 अन्यस्य चाप्यवस्नातं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ६० ॥
 निषण्णश्चापि खादेत न तु गच्छन् कदाचन ।
 मूत्रं नोतिष्ठता कार्यं न भस्मनि न गोव्रजे ॥ ६१ ॥
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो वर्षाणां जीवते शतम् ॥ ६२ ॥
 ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्यविर आयति ।
 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ ६५ ॥
 अभिवादयेत् वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयम् ।
 कृताञ्जलि रूपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्विधात् ॥ ६६ ॥
 न चासीतासने भिक्षे भिन्नं कांस्यं च वर्जयेत् ।
 नैक वस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति ॥ ६७ ॥
 स्वप्तव्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत् ।
 उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीषं सव प्राणास्तदाश्रयाः ॥ ६८ ॥

केशग्रहं प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्जयेत् ।
 न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेतात्मनः शिरः ॥ ६६ ॥
 न चाभीर्घ्णं शिरः स्नायात् तथा ऽस्यायुर्न रिष्यते ।
 नाध्यापये तथोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन ।
 वाते च पूतिगन्धे च मनसा पि न चिन्तयेत् ॥ ७० ॥
 अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुरा विदः ।
 आयु रस्य निकृन्तामि प्रजास्तस्याददे तथा ।
 य उच्छिष्टपृः प्रद्रवति स्वाध्यायश्चाधिगच्छति ॥ ७३ ॥
 यश्चानध्यायकाले ऽपि मोहादभ्यसति द्विजः ।
 तस्य वेदः प्रणश्येत आयुश्च परिहीयते ।
 तस्माद्युक्तो ह्यनध्याये नाधीयीत कदाचन ॥ ७४ ॥
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगाञ्च प्रतिद्विजान् ।
 ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति गतायुवः ॥ ७५ ॥
 अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर ।
 सम्पङ् मिथ्याप्रवृत्ते ऽपि वर्तितव्यं शुराधिह ॥
 गुरुनिन्दा दहत्यायु र्मनुष्याणां न संशयः ॥ ८१ ॥
 दूरादायसथान् सूत्रं दूरात् पादायसेचनम् ।
 उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं हितैपिणा ॥ ८२ ॥
 विपर्ययं न कुर्वीत वाससो बुद्धिमान् नरः ।
 तथा नान्यघृतं धार्यं न चापदशमेव च ॥ ८३ ॥
 अन्यदेव भवेद् वासः शयनीये नरोत्तम ।
 अन्यद्रथ्यास्तु देवानामर्चाया मन्यदेव हि ॥ ८७ ॥
 प्रियङ्गु चन्दनाभ्यां च विल्वेन तमरेण च ।
 पृथगेवानुलिंपेत केशरेण च बुद्धिमान् ॥ ८८ ॥
 उपवासश्च कुर्वीत स्नातः शुचिरलङ्कृतः ।
 पर्वकालेषु सर्वेषु ब्राह्मचारी सदा भवेत् ॥ ८९ ॥
 भूमौ सदैव नारनीयान् भानासीनो न शब्दवत् ।
 तोयपूर्वं प्रदायाद्य मतिधिभ्यो विशेपतः ॥ ९७ ॥
 तस्माद् भुञ्जीत मेधावी न चाप्यन्यमना नरः ।
 समानमेकपटक्त्यां तु भोज्यमन्नं नरेश्वर ॥ ९८ ॥

विषं हालाहलं भुङ्क्ते यो ऽप्रदाय सुहृज्जने ।
 पानीयं पायसं शक्नुन् दधिसर्पि मधून्यपि ॥ ९९ ॥
 निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित् ।
 भुञ्जानो मनुजव्याघ्र ! नैव शङ्कां समाचरेत् ॥ १०० ॥
 परापवादं न ब्रूयान्नाप्रियं च कदाचन ।
 न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना ॥ १०१ ॥
 पतितैस्तु कथां नेच्छेद् दर्शनञ्च विवर्जयेत् ।
 संसर्गं न च गच्छेत तथायुर्विन्दते महत् ॥ १०२ ॥
 न दिवा मैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च वन्धकीम् ।
 न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथायुर्विन्दते महत् ॥ १०८ ॥
 निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा स्पृश्यापो हि शुचिर्भवेत् ।
 वृद्धो ज्ञाति स्तथा मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि ।
 गृहे वासपितव्यास्तो धन्य मायुष्य मेव च ॥ ११३ ॥
 महात्मनो ऽतिगुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।
 अगम्याश्च न गच्छेत राज्ञः पत्नीं सखीं तथा ॥ ११७ ॥
 वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानाञ्च युधिष्ठिर ।
 वन्धूनां ब्राह्मणानाञ्च तथा शारणिकस्य च ।
 संबन्धिनां च राजेन्द्र ! तथायुर्विन्दते महत् ॥ १८ ॥
 ब्राह्मणस्थपतिभ्यां च निर्मित यन्निवेशनम् ।
 तदावसेत्सदा प्राज्ञो भवार्थी मनुजेश्वर ॥ १९ ॥
 सन्ध्यायां न स्वपेद्राजन् विद्यां न च समाचरेत् ।
 न भुञ्जीत च मेधावी तथायुर्विन्दते महत् ॥ २० ॥
 महाकुले प्रसूतां च प्रशस्तां लक्षणैस्तथा ।
 वयस्थां च महाप्राज्ञः कन्यामाचोदुमर्हति ॥ २५ ॥
 अपत्य मुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं ततः ।
 पुत्राः प्रदेया ज्ञानेषु कुलधर्मेषु भारत ॥ २६ ॥
 कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय धीमते ।
 पुत्रा निवेशयाश्च कुलाद् वृत्त्या लभ्याश्च भारत ॥ २७ ॥
 शिरः स्नातोऽथ कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा ।
 परिवादं न च ब्रूयात् परेषा मात्मनस्तथा ।
 परिवादो ह्यधर्माय प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ ३१ ॥

लक्ष्मणै रन्विता या च प्रशस्ता या च लक्ष्मणैः ।
 मनोज्ञा दर्शनोपा च तां भवान् बोद्धु मर्हसि ॥ १३५ ॥
 महाकुले निवेष्टव्यं सहस्रे वा युधिष्ठिर ।
 अथवा पतिताश्चैव न ग्राह्या भूति मिच्छता ॥ १३७ ॥
 धनुर्वेदे च वेदे च यज्ञः कार्यो नराधिप ।
 अग्नीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सुविहिताश्च याः ।
 वेदे च द्वाह्यणैः प्रोक्ता स्ताश्च सर्वाः समाचरेत् ॥ १३८ ॥
 न चेष्ट्या स्त्रीषु कर्तव्या रक्ष्या दाराश्च सर्वशः ।
 अनायुष्या भवेदीर्ष्या तस्मादीर्ष्यां विवर्जयेत् ॥ १३९ ॥
 अनायुष्यं दिवा स्वप्नं तथाभ्युदितशायिता ।
 प्रगे निशामाशु तथा ये चोच्छिष्टाः स्वपन्ति वै ॥ १४० ॥
 परदार्य्य मनायुष्यं नापितोच्छिष्टवृता तथा ।
 यत्नतो नैव कर्तव्य मभ्यासञ्चैव भारत ॥ १४१ ॥
 सन्ध्यायां न च भुञ्जीत न स्नायेन्न पठेत्तथा ।
 देवांश्च प्रणमेत् स्नातो गुरुं श्राप्यभि पादयेत् ॥ १४२ ॥
 अनिमन्त्रितो न गच्छेत् यज्ञं गच्छेत् दर्शकः ।
 अनर्चिते एनागुष्यं गमनं तत्र भारत ॥ १४३ ॥
 न चैकेन परित्रज्यं न गन्तव्यं तथा निशि ।
 अनागतायां सन्ध्याया मागत्य च गृहे वसेत् ॥ १४४ ॥
 धातुः पितुर्गुत्पां च कार्य्य मेवानुशासनम् ।
 हितं वा प्यहितं वापि न विचार्य्य कथंचन ॥ १४५ ॥
 हस्तिपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च स्थचर्यास्तु चैव हि ।
 यज्ञवान् भव राजेन्द्र यज्ञवान् सुश्रमेधते ॥ १४७ ॥
 अप्रधुष्यश्च द्वात्रूणां भृत्यानां स्वजनस्य च ।
 प्रजापालनयुक्तश्च न क्षतिं लभते क्वचित् ॥ १४८ ॥
 युक्तिशास्त्रं च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रं च भारत ।
 गान्धर्वशास्त्रं च कलाः परिज्ञेया नराधिप ॥ १४९ ॥
 पत्नी रजस्वला या च नाभिगच्छेन्न चाहयेत् ।
 स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद् विचक्षणः ॥ १५१ ॥

पंचमे दिवसे नारी षष्ठेऽहनि पुमान् भवेत् ।
 एतेन विधिना पत्नी मुपागच्छेत पण्डितः ॥ १५२ ॥
 ज्ञाति सम्बन्धि मित्राणि पूजनीयानि सर्वशः ।
 यष्टव्यं च यथाशक्ति यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ १५३ ॥
 अत ऊर्ध्वं मरणं च सेवितव्यं नराधिप ।
 एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्तितः ॥ १५४ ॥
 आचारो भूतिजनन आचारः कीर्ति वर्द्धनः ।
 आचाराद् वर्धते ह्यायु राचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५५ ॥
 आगमानां हि सर्वेषां मानारः श्रेष्ठ उच्यते ।
 आचारप्रभवे धर्मो धर्मादायुर्विवर्धते ॥ १५६ ॥
 एतद्यशस्य आयुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
 अनुकल्प्य सर्ववर्णान् ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ १५७ ॥

शिष्टाचारः ।

महा. धन. २०६. मार्कण्डेय उ. स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याध मपृच्छत
 शिष्टाचारं कथमहं विद्या मिति नरोत्तम ॥ ५६ ॥
 एतदिच्छामि भद्रन्ते श्रोतुं धर्मभृतां वर ।
 त्वत्तो महामते व्याध तद् ब्रवीहि यथातथम् ॥ ६० ॥
 व्याध उ. यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यञ्च द्विजसत्तम ।
 पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६१ ॥
 कामक्रोधौ यशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
 धर्ममित्येव सन्तुष्टास्ते शिष्टाः शिष्ट संमताः ॥ ६२ ॥
 न तेषां भिद्यते वृत्तिं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
 आचारपालनञ्चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ६३ ॥
 गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
 एतच्चतुष्टयं ब्रह्मन् शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६४ ॥
 शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
 यामयं लभते वृत्तिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥
 वेदस्योपनिषत् सत्यः सत्य स्योपनिषद्मः ।
 दमस्योपनिषत्प्रागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६६ ॥

ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
 अपथा गच्छतां तेषामनुयाता च पीड्यते ॥ ६७ ॥
 ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।
 धर्मपन्थान् मारुढाः सत्यं धर्मं परायणाः ॥ ६८ ॥
 नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः ।
 उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६९ ॥
 नास्तिकान् भिन्नमर्यादान् क्रूरान् पापमतौ स्थितान् ।
 त्यज तान् ज्ञानमाश्रित्य धार्मिका नुपसेव्य च ॥ ७० ॥
 कामलोभग्रहाकीर्णा पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
 नावं घृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ ७१ ॥
 क्रमेण सञ्चितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
 शिष्टाचारे भवेत् साधू रागः शुक्ले च वाससि ॥ ७२ ॥
 अहिंसा सत्यं वचनं सर्वभूतहितं परम् ।
 अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ७३ ॥
 सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठान्तु प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्तयः ।
 सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ॥ ७४ ॥
 आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ।
 यो यथा प्रकृतिर्जन्तुः स स्वां प्रकृतिमश्नुते ॥ ७५ ॥
 पापात्मा क्रोधकामादीन् देहानामोत्यनात्मवान् ।
 द्वारम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ॥ ७६ ॥
 अनाचारस्त्यधर्मेति एतत् शिष्टानुशासनम् ।
 अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः ॥ ७७ ॥
 ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ।
 त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तयन्तो मनस्विनः ॥ ७८ ॥
 गुरुशुश्रुषवो दान्ता शिष्टाचारा भवन्त्युत ।
 तेषामहीनसत्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ॥ ७९ ॥
 स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं सम्प्रणश्यति ।
 तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ८० ॥
 धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनापिणः ।
 आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ॥ ८१ ॥

श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः सन्तः स्वर्गं निवासिनः ।
 वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ॥ ८२ ॥
 शिष्टाचारश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ।
 पारणं चापि विद्यानां तीर्थानां मयगाहनम् ॥ ८३ ॥
 क्षमा सत्यार्जवं शौचं सतामाचारदर्शनम् ।
 सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ॥ ८४ ॥
 परुषञ्च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ।
 शुभानामशुभानाञ्च कर्मणां फलसञ्चये ॥ ८५ ॥
 विपाकमभिजांनन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसम्मताः ॥
 न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैपिणः ॥ ८६ ॥
 सन्तः स्वर्गजिताः शुद्धाः सन्निविष्टाश्च सत्पथे ।
 दातारः संपिभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ॥ ८७ ॥
 सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
 सर्वभूत दयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसम्मताः ॥ ८८ ॥
 दाननिष्ठाः सुखांल्लोका नाप्नुवन्तीह च श्रियम् ।
 पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ॥ ८९ ॥
 अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ।
 लोकयात्राञ्च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ॥ ९० ॥
 एवं सन्तो वर्त्तमानास्त्वेधन्ते शाश्वतीः समाः ।
 अहिंसा सत्य वचन मानृशंस्य यथाज्ज्वम् ॥ ९१ ॥
 अद्रोहो नाभिमानश्च श्नी स्तितिक्षा दमः शमः ।
 धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पनाः ॥ ९२ ॥
 अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसाक्षिणः ।
 श्रेण्येय तु सता माहुः सन्तः पदं मनुत्तमम् ॥ ९३ ॥
 न चैव दृष्ट्वाप्यन्त्य सत्यस्यैव सदा पदेत् ।
 सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः कर्णवेदिनः ॥ ९४ ॥
 गच्छन्ती ए च सन्तुष्टा धर्मपंथानमुत्तमम् ।
 शिशुचारा महात्मानो वैपां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९५ ॥
 जनसूया क्षमा शान्तिः सन्तोषः प्रियवादिता ।
 कामभोधपरित्यागः शिष्टाचार निषेधणम् ॥ ९६ ॥

कर्म च श्रुतसम्पन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
 शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्ममनुव्रताः ॥ ९७ ॥
 प्रज्ञाप्राप्ताद् मारुह्य मुच्यन्ते महता भयात् ।
 प्रेक्षन्ते लोक वृत्तानि चावधानि द्विजोत्तम ॥ ९८ ॥
 अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
 शिष्टाचारगुणं ब्रह्मन् पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९९ ॥

तीर्थाटनम् ।

वक्त्रयुधि-उ-प्रदक्षिणां यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
 किं फलं तस्य कार्त्तस्येन तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ११ ॥
 नाखड्याच. शृणु राजश्वहितो यथा भीष्मेण धीमता ।
 पुलस्त्यस्य सकाशाद्यै सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ १२ ॥
 पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
 पित्र्यं व्रतं समाख्याय न्यवसन् मुनिभिः सह ॥ १३ ॥
 शुभे देशे तथा राजन् पुण्ये देवर्षिसेविते ।
 गङ्गाद्वारे महाभाग देवगन्धर्वसेविते ॥ १४ ॥
 स पितृस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ।
 ऋर्षींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १५ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य जपन्नेव महायशाः ।
 ददर्शाद्भुतसङ्काशं पुलस्त्यमृपिसत्तमम् ॥ १६ ॥
 स तं दृष्ट्वाप्रतपसं दीप्यमानमिष श्रिया ।
 प्रहर्षमतुलं तेभे विस्मयं परमं ययौ ॥ १७ ॥
 उपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत ।
 भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥
 शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयतमानसः ।
 नाम सङ्कीर्तयामास तस्मिन् ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ १९ ॥
 भीष्मोऽहमिति भद्रं ते दासोऽस्मि तव सुमत ।
 तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः ॥ २० ॥

एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
 घाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २१ ॥
 तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायेनापकर्षितम् ।
 भीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमना भवत् ॥ २२ ॥

—

वन-वृक्ष-पुलक. अनेन तय धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च ।

सत्येन च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सुव्रत ॥ १ ॥
 यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं पितृ भक्त्या श्रितोऽनघ । ।
 तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २ ॥
 भ्रमोऽदशी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते
 षद् वक्ष्यसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दातास्मि तेऽनघ ॥ ३ ॥

भोष्मउवाच. प्रीते त्वयि महाभाग सर्घलोकाभिपूजिते ।

कृतमेतावता मन्ये यदहं दृष्टवान् प्रभुम् ॥ ४ ॥
 यदि त्वहमनुग्राह्य स्तव धर्मभृतां वर ।
 संदेहं ते प्रवक्ष्यामि तन्मे त्वं छेत्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 अस्ति मे हृदये कश्चिन्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ।
 तमहं श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ६ ॥
 प्रदक्षिणां यः पृथिवीं करोत्यमरसन्निभ ।
 किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ ७ ॥

पुलस्त्य. उ. हन्त ते कथयिष्यामि यदृषीणां परायणम् ।

तदेकाग्रमनाः पुत्र युष्णु तीर्थेषु यत् फलम् ॥ ८ ॥
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
 विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ९ ॥
 प्रतिग्रहादपावृत्तः संतुष्टो येन केन चित् ।
 अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १० ॥
 अकल्कको निरारम्भो लघ्वाहारा जितेन्द्रियः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ११ ॥
 अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
 आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ १२ ॥

ऋषिभिः कृतयः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् ।
 फलञ्चैव यथातथ्यं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ १३ ॥
 न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
 बहूपकरणा यज्ञा नानासम्भा/विस्तराः ॥ १४ ॥
 प्राप्यन्ते पार्थिवैरेतैः समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ।
 नार्थभ्यूनैर्नाथगणै रेकात्मभिरसाधनैः ॥ १५ ॥
 यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।
 तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तत्त्रिवोध युधांवर ॥ १६ ॥
 ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ।
 तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ १७ ॥
 अनुषोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 अदत्त्वा काञ्चन गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥ १८ ॥
 अग्निष्टोमादिभिर्मज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
 न तत् फलमप्राप्नोति तीर्थाभिगमनेन तत् ॥ १९ ॥
 कामं क्रोधं च लोभं च यो जित्वा तीर्थमावसेत् ।
 न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेत् ॥

मनु-२५

कर्तव्यः धर्मसाधनः ।

धन-२६-पुधि-३-नाहं कर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत ।
 ददामि देय मित्येव गृजे यपृष्यमित्युत ॥ २ ॥
 अस्तु यात्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।
 गृहे या वसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३ ॥
 धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।
 आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ॥ ४ ॥
 धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाद्यैव मे शृतम् ।
 धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्या धर्मवादिनाम् ॥ ५ ॥
 न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं वेदन्मुमिच्छति ।
 पशून् शङ्कते कृत्या नस्तिरयात्पापयेननः ॥ ६ ॥

आतिवादाद्ददाव्येव माधर्ममभिशङ्कितः ।
 धर्माभिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥ ७ ॥
 धर्मो यस्याभिशङ्कतः स्यादापं वा दुर्बलात्मनः ।
 वेदात् शूद्र इवापेयात् स लोकादजरामरात् ॥ ८ ॥
 वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो मनस्विनि ।
 स्थविरेषु स योक्तव्यो राजभिर्धर्मचारिभिः ॥ ९ ॥
 पार्ष यान् स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते ।
 शास्त्रातिगो मन्दबुद्धि र्यो धर्ममभिशङ्कते ॥ १० ॥
 प्रत्यक्षं हि स्थया दृष्टुं ऋषिर्गच्छन् महातपाः ।
 मार्कण्डेयो ऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविता ॥ ११ ॥
 व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः ।
 अन्ये च ऋषयः सर्वे धर्मेणैव सुचेतसः ॥ १२ ॥
 प्रत्यक्षं पश्यसि एतान् दिव्य योग समन्वितान् ।
 शापानुग्रहणे शक्तान् देवेभ्यो ऽपि गरीयसः ॥ १३ ॥
 एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदानवे ।
 कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १४ ॥
 अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च ।
 राज्ञि मूढेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च ॥ १५ ॥
 उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् ।
 धर्माभिशङ्की नान्येष्वात् प्रमाण मधिगच्छति ॥ १६ ॥
 चात्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः ।
 इन्द्रिय प्रीतसम्बद्धं यदिदं लोक साक्षिकम् ।
 एतावन्मन्यते बालो मोहमन्मत्र गच्छति ॥ १७ ॥
 प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममभिशङ्कते ।
 ध्यायन् स कृपणः पापो न लोकान् प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥
 प्रमाणादि निवृत्तो हि वेद शास्त्रार्थं निन्दकः ।
 कामलोभातिगो मूढो नरकं प्रति पद्यते ॥ १९ ॥
 यस्तु नित्यं कृतमतिर्यर्ममेवाभिपद्यते ।
 आशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुद्भानन्तधमश्नुते ॥ २० ॥
 थापं प्रमाणमुत्कम्य धर्मं न प्रतिपालयन् ।

सर्वशास्त्रतिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २१ ॥
 यस्य नापं प्रमाणं स्याच्छिष्टप्राचारश्च भाविनि ।
 नैव तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः ॥ २२ ॥
 शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मा स्माभिरांकिथाः ।
 पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ २३ ॥
 धर्म एव ह्यवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
 सैव नैः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥ २४ ॥
 अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ।
 अप्रतिष्ठे तमस्पेतज्जगन् मज्जेदनिन्दिते ॥ २५ ॥
 निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवियुः पशुजीविकाम् ॥
 विद्यया नैव युज्येयुर्न त्रार्थं केचिदाप्नुयुः ॥ २६ ॥
 तपश्च ब्रह्मचर्यञ्च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
 दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २७ ॥
 नाचरिष्यन् परे धर्मं परे परंतरे च ये ।
 विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ २८ ॥
 ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ॥
 ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्मं माहताः ॥ २९ ॥
 फलदं त्विह विज्ञाय घातारं श्रेयसि ध्रुवम् ।
 धर्मं ते व्यचरन् कृष्णे तद्धि धर्मं सनातनम् ॥ ३० ॥
 स नायमफलो धर्मो नाधर्मो फलवानपि ।
 दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसा तथा ॥ ३१ ॥
 त्वमात्मनो विजानीहि जन्म कृष्णे यथाश्रुतम् ।
 वेत्य चापि यथाजातो घृष्टुश्चुम्नः प्रतापवान् ॥ ३२ ॥
 एतावदेव पर्याप्तं मुपमानं शुचिस्मिने ।
 कर्मणां फलमाप्नोति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३३ ॥
 बहुनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।
 तेषां न धर्मजं किञ्चित् प्रेत्य शर्मास्ति वा पुनः ॥ ३४ ॥
 कर्मणां श्रुतपुण्यानां पापानाञ्च फलोदयः ।
 प्रभवश्चात्ययश्चैव देवगुह्यानि भाविनि ॥ ३५ ॥

नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्ते ऽत्र प्रजा इमाः ।
 अपि कल्पसहस्रेण न स श्रेयो ऽधिगच्छति ॥ ३६ ॥
 रक्षाण्येतानि देवानां गृहमाया हि देवताः ।
 कृताशाश्च व्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ३७ ॥
 प्रसादैर्मानसैर्गुक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ।
 न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ॥ ३८ ॥
 यपृष्यञ्च प्रयत्नेन दातव्यञ्चान सूयता ।
 कर्मणां फलमस्तीह तथैतद्धर्मं शाश्वतम् ॥ ३९ ॥
 ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदपि वेद कश्यपः ।
 तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ॥ ४० ॥
 व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भाव मुत्सृज ।
 ईश्वरञ्चापि भूतानां धातारं मा च वै क्षिप ।
 शिक्तस्वैनं नमस्वैनं माते ऽभूद् बुद्धिरीदृशी ॥ ४१ ॥
 यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्या गच्छत्यमर्त्यताम् ।
 उत्तमां देवतां कृष्णे मा मवस्थाः कथंचन ॥ ४२ ॥